श्रीः

समर्पणम्

'विद्यावतां भागवते परीक्षा' प्राचीनमेतद्वचनं स्मरन्त. ।
मात्सर्यमुत्सार्य पठन्तु विज्ञाः पौराणभाषाप्रविमर्शलेशम् ॥१॥

भाषाशास्त्रविशेषज्ञा वेदविज्ञानतत्परा ।
शरणं मम ते सन्तु विद्वांस सारदर्शिनः ॥२॥

'अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ ।
नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धय.' ॥३॥

कवेर्वच इदं स्मृत्वा नत्वा व्यासपदाम्बुजे ।
ग्रन्थोऽयमर्प्यते तेभ्य. शब्दान् ये समबूबुधन् ॥४॥

—भरद्वाजगोत्रजो विश्वासकुलोत्पन्नः प्रमीलाप्रसूतोऽभयाचरणसूनुः

श्री आशुतोष शर्मा

TABLE OF CONTENTS

FOREWORD

I congratulate Prof. Asutosh Sarma Biswas on this fine work he is presenting before the scholarly world interested in Indological studies both in India and abroad—his study of the language as well as the vocabulary of one of the greatest works in Sanskrit literature—the *Bhāgavata Purāna*. One might say that Hindudom for the last 1500 to 2000 years, both in its higher and popular sides, has been sustained by these three great works—the *Mahabhārata*, the *Ramāyana* and the *Bhāgavata Purana*, with, of course, the literature of the Vedas (including, particularly, the Upanisads) in the background It has been truly observed that the two great Epics and the Purānas, in general, have maintained the continuity of the development of Hindu culture from the Vedic period onwards right down to our days, and rightly the Purāṇas and the two Epics are looked upon as embodying the interpretations of the Vedas for the general mass of people in Hindu society These works have got their unique importance as repositories of Indian historical, cultural and religious traditions They have been, all of them, works of popular or folk origin except in the case of the *Ramāyana* which is looked upon as the *adi-kāvya* or the first Epic composed or compiled by a single poet, *Valmiki* The Vedic speech is a Kunstsprache or artistic literary language which grew out of the spoken dialects of old Indo Aryan, and was in use among the poets who essayed versification in the Vedic speech. In the case of the Purānas, we have the Vedic tradition which continued , and, as the Old-Indo Aryan language changed into Middle Indo-Aryan or Prākrt, compositions in the latter, which were popularly sung and listened to by the masses during the greater part of the first thousand years before Christ, formed the other great base or foundation of the Epic and Purana texts Being in this way partly of folk origin, their language retains a good deal of the style of Middle Indo-Aryan, while conscious Vedisms also figure occasionally in these Epic and Purāna texts These popular forms going close to Prākrt were generally treated with some deference by the earlier Indian scholars, and deviations from the norm of Sanskrit grammar presented by Panini were politely labelled as *arṣa* forms, i e , forms which emanated from the inspired

poetic genius of the Ṛsis or Sages The proper linguistic study of these un-Pāninian forms have a great philological value The language of the Purānas and the *Mahābhārata* as well as of the *Rāmāyana*, in this way, shows a common family likeness with what is known as Buddhist Hybrid Sanskrit, where we have an attempt at harmonisation between Prakrt or Middle Indo-Aryan and Sanskrit or Old Indo-Aryan · only, in these Buddhist Sanskrit texts the Prakrt forms are larger in number and generally more prominent

The development of the Old Indo-Aryan literary speech has been a process through the centuries, from, say, the middle af the 10th century B C (when, in all likelihood, the Vedic speech was reduced to writing and the Vedic books were compiled side by side with the compilation of the Purāna tradition) right down to the present age Each of the Puraṇas has got in its language, something new and suggestive to tell us about the development of language and culture in India

The language of the *Mahābhārata* as a composite of Middle Indo-Aryan and Old Indo Aryan forms, early drew the attention of scholars, and we have the famous monograph of Holtzmann, on '*The Linguistic Peculiarities of the Mahābhārata*', published during the eighties of the last century. Then the observations on the language of the *Mahabhārata* in its detailed grammatical study was taken up by a young Maharashtrian scholar, Kulkarni Similarly, two other Indian scholars, Dr Nil Madhav Sen and Dr Satya Vrat Sastri have written very useful books on the language of the *Rāmayāna*. Mention is to be made also of Dr R C Hazra's observations on the language of some of the Puranas and Upa Purānas

The present work is a welcome addition to our series of studies of a linguistic character of the various Puranas Prof Biswas has done his work with scholarly conscientiousness His work is really a running linguistic commentary on the text of the *Bhāgavata Purāna* He has taken the work *skandha* by *skandha* from the very beginning, and, in the various sections, whenever he found a word which, in its semantics as well as in its grammar, particularly morphology and syntax, proved to be out of the ordinary, he has attemped to give his interpretation and explanation of it. In this way, we have in this work a mass of very

valuable scholarly material explaining the peculiarities of the language and vocabulary of this great work of Hindu India There are a good many echoes and *reminiscences of Vedic passages, and these have been* objects of special care from Professor Biswas All uncommon words, as far as he could treat them properly, have come under his purview. Thus, in this way, this work forms a very important addition to Sanskrit Lexicography as well as to our study of the *arṣa* forms—forms which are contrary to the Paṇinian system—which are also there.

*I only wish that Professor Biswas would take up the various his*toric-cultural aspects of this great work The general consensus of opinion takes its compilation to the closing centuries of the first thousand years A D. Specific South Indian influences have been seen in the language and the atmosphere of this most authoritative work of Vaiṣṇava Bhakti, and *it is only natural to expect it, as South India, the Tamil* country, was the original home of Bhakti according to both tradition and history Then, some specific Jaina connexions are there when we consider that Ariṣṭanemi was a cousin of Kṛṣṇa of the *Bhāgavata*, and Ariṣṭanemi is honoured by the Jainas as their 22nd Tirthankara, Ariṣṭanemi or Neminātha being followed by Parsvanātha and Mahāvira, who was a contemporary of Buddha Professor Biswas has done well in giving a separate index of all the words which he has considered from the point of view of their semantics, and this gives his work a special value

This work has been well-conceived, and I am sure it will generally *be accepted with open arms, particularly as such a work fills a lacuna* I would have been very happy if the Sanskrit words and the quotations were given in the Roman Script, and that would have brought it in line with the typography of other works of a similar nature on the *Mahābhārata* and the *Rāmāyana* But that is, of course not an important consideration What has been presented here is bound to be of great value in Sanskrit studies, and, as such I can confidently recommend it to the large circle of interested scholars

SUNITI KUMAR CHATTERJI

May 1, 1965,
'Sudharmā',
16, Hindustan Park,
Calcutta—29

PREFACE

In the realm of Sanskrit literature, the Purāṇas occupy a unique position, both on account of their prodigious bulk as well as their infinite diversity of contents They furnish an unrivalled documentation of the religious and social history of India, covering the myriad facets of the movements of thoughts and action in India, beginning from the earliest times to the late medieval period

Of the eighteen Mahā-Purāṇas, the Bhāgavata is not only a Purāṇa in the technical sense of Pañcalakṣaṇa but also can be viewed as a kavya on the basis of its style and diction It is well known that the Bhāgavata throughout, unlike other Purāṇas, is composed in a style which is very abstruse, antique and involved Its syntactical construction, very often, follows that of an English sentence, rather than the usual one in Sanskrit and its derivative languages This will be apparent to every reader who goes through the book and is altogether unparalleled in Sanskrit. Besides its vocabulary is full of obsolete Vedic words and phrases, sometimes exactly reproduced from the vast Vedic literature Its grammatical formations are very often modelled on the Vedas, as will be shown hereafter in the course of the book

According to Matsya Purāṇa (Chap 53) the Bhāgavata consists of 18,000 verses Cf also B P XII 13 9, तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते ।

The question of the time of composition of the B P. presents a knotty problem to historians and antiquarians Whereas the whole Epic and Purana literature is couched in the well known simple *unsophisticated style*, *which makes it so easy of comprehension* to one possessed even of a limited knowledge of Sanskrit grammar and vocabulary, this Purāṇa is unique in the matter of habitually employing exclusively Vedic grammatical formations and vocabulary In places, the meanings have been violently distorted and the semantic changes bewilder the philologist and so the consensus of scholars has been handed down in the following epigram, viz 'विद्यावतां भागवते परीक्षा'[1]

---

1. The full Subhasita is as given in समयोचितपद्यमालिका (Nirnayasāgar edn.) धनञ्जये हाटकसपरीक्षा महारणे शस्त्रभृतां परीक्षा ।
विपत्तिकाले गृहिणीपरीक्षा विद्यावतां भागवते परीक्षा ॥ (धनञ्जय = अग्नि)

i.e. the scholarship of the learned is adequately tested on (the touch-stone of) the Bhāgavata. This estimate of the profundity of the B.P. is founded not only on its obscure esoteric theology and symbolism but also on its extraordinarily difficult style at places. On this ground of style itself, I venture to suggest that the composition of the Purāṇa should be considerably antedated than the twelfth century A.D. usually assigned to it.

On the principle enunciated in the *Chāndogya Upaniṣad, viz.,* 'इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं भगवोऽध्येमि' *(VII.1) and also the dictum* 'इतिहास-पुराणाभ्यां वेदं...समुपबृंहयेत्' *(Mahābhārata, I.1.267), the B.P. is naturally broad-based on the Vedas.* That *it is a compendium of the* Upaniṣads and Vedānta is expressly stated in the work itself. Cf. XII. 13.15 The Padma Purāṇa (Uttarakhaṇḍa, II 65) says: 'तत्कथासु तु वेदार्थः श्लोके श्लोके पदे पदे', i.e., the B.P. is an exposition of the Veda in every verse and word of the work. Vide also B.P. I.1.3, 'निगमकल्पतरोर्गलितं फलम्'.

Following the direction of the Sanskrit Commission Report as given on p.*153* (Chap. VII 'Sanskrit Research'*)* that 'the ample materials of the Purāṇas are *still to be exploited in full*', and, *further, the* observation on p. *154*, that *'forms and phases of Sanskrit as a medium of expression such as Vedic, epic and so on, need to be examined from* the *points of grammar, diction, vocabulary*' etc. the author in the following book very humbly presents a systematic study and discussion, though limited in extent and scope, of the linguistic, archaic and Vedic materials found broadcast throughout the Bhāgavata Purāṇa. The presentation follows the order of the Books (skandhas), chapters and verses as printed in (i) Gita Press, Gorakhpur, and (ii) Paṇḍita Pustakālaya, Kāśī, edition. The author was emboldened to undertake the arduous job in view of the fact that no systematic attempts have yet been made in this field and he was encouraged in the pursuit of his subject by some renowned Sanskrit scholars, indigenous and foreign, whom he had the rare *opportunity and fortune to see and consult during the last* International Congress of Orientalists at Delhi in January *1964*. The author is grateful to the authorities of the U.G.C. for having awarded him a grant during 1964-65 to carry on the Research.

The old pioneer edition and translation of B.P. by Burnouf (5 vols., Paris, 1840-1889) does not devote itself exclusively to the linguistic phenomena but contains a French translation based on the interpretation of Indian commentators. Recently Prof. S Bhattacharya in his 'Philosophy of Śrīmad Bhāgavata' (in two vols.) has attempted a detailed exposition of the metaphysics and religion of Bhāgavata on the basis of Śrīdhara's commentary and interpretation. A critical edition of the B.P. has been undertaken at Ahmedabad by the Gujarat Vidya Sabha and B.J. Institute of Research and it will be some time before it sees the light of the day.

The author's attempt in the same field, is strictly circumscribed to the handling and interpretation of the linguistic and philological materials and thoroughly expounding the Vedic foundations of the Purāṇa by original references to the vast Vedic literature, so far published. In the matter of linguistic and grammatical parallels in the Vedas, systematic and accurate references have been given and myths and legends have been traced to their Vedic sources. In some cases, he has trodden on unexplored grounds and his interpretations may be open to objection Grammatical explanations have always been offered with the help of the rules of Pāṇini or his followers Yāska's Nirukta and modern Philology have often been brought into requisition Naturally, all un-Pāṇinian *forms have received due attention and explanation, barring the innumer*able deviations of Parasmaipada and Ātmanepada verb forms. A treatment of these latter would have considerably increased the dimension of the book which is already large. It may be mentioned here *that none of the Indian commentators on B.P. such as Śrīdhara* Viśvanātha Cakravarti etc have given any grammatical or philological annotations on such words beyond saying that they were ārṣa.

Though he has employed his utmost efforts, the author is nevertheless quite conscious of the deficiencies of his book and possible mistakes, committed in the course of the linguistic discussion etc. and, therefore, he seeks the indulgence of scholars, who may not see eye to eye with him in all matters. Finally, the author takes this opportunity of expressing, his indebtedness to scholars and other Pūrvācāryas, Indian and foreign, and especially to the commentator Śrīdhara svāmin, whose work has been

drawn upon in writing this volume. But the author is in no way indebted to a certain German book named 'Der Archaismus des Bhāgavata Purana', of which he has casually heard from a friend and which has not yet been translated into English and is little known in this country The contents of the book are not known to the author and he has followed his independent line of research and treatment of the subject. With regard to the printing, the author had to be satisfied with correcting the proofs, as they were sent to him by post, but could not exercise any personal supervision, owing to the great distance that separates Assam from Punjab, the venue of the V.V R I Press, Hoshiarpur, which must be thanked for undertaking and finishing the printing in the midst of a serious labour trouble

The author owes a deep debt of gratitude to Dr. Suniti Kumar Chatterji, National Professor in Humanities, who found time to go through the book and contribute a 'Foreword' to it and offer valuable suggestions for the improvement of the work And, in conclusion, the author has to thank his wife Sm Sobhana and his daughter Sm Jayashree, M A (Sanskrit), Lecturer, D H S K College, Dibrugarh, for their ungrudging help in connection with the preparation of this volume

A T SARMA BISWAS

May, 20,1968,
Dibrugarh, (Assam)

LIST OF ABBREVIATIONS

AB	...	Aitareya Brāhmaṇa
Alt. Gram.	...	Altindische Grammatik
Amara K.	...	Amara Koṣa
Āp. Śrau	...	Āpastamba Śrauta Sūtra
Āś. Śrau.	...	Āśvalāyana Śrauta Sūtra
Au	...	Aitareya Upanisad
AV	...	Atharvaveda
Av	...	Avesta
B.P.	...	Bhagavata Purāna
Bu	...	Bṛhadāraṇyaka upaniṣad
Cf.	...	Compare
Class.	...	Classical
Chā u.	...	Chandogya upanisad
D.P.	...	Dhātu Pāṭha
GK.	...	Greek
KS	...	Kaṭhaka Saṁhitā
Kṣira	...	Ksirasvāmın
Lat.	...	Latin
Lith.	...	Lithuanian
Loc.	...	Locative
Mah. Nar.	...	Mahānārāyaṇa upaniṣad
MS	...	Maitrāyaṇi Saṁhita
Nir.	...	Nirukta
Pā.	...	Pāṇini
RV	...	Ṛg-veda
Sing.	...	Singular
Sāya.	...	Sāyaṇa
ŚB	...	Śatapatha Brahmaṇa
SK	...	Siddhānta Kaumudl
Skt.	...	Sanskrit

drawn upon in writing this volume. But the author is in no way indebted to a certain German book named 'Der Archaismus des Bhāgavata Purāṇa', of which he has casually heard from a friend and which has not yet been translated into English and is little known in this country. The contents of the book are not known to the author and he has followed his independent line of research and treatment of the subject. With regard to the printing, the author had to be satisfied with correcting the proofs, as they were sent to him by post, but could not exercise any personal supervision, owing to the great distance that separates Assam from Punjab, the venue of the V.V.R.I. Press, Hoshiarpur, which must be thanked for undertaking and finishing the printing in the midst of a serious labour trouble.

The author owes a deep debt of gratitude to Dr. Suniti Kumar Chatterji, National Professor in Humanities, who found time to go through the book and contribute a 'Foreword' to it and offer valuable suggestions for the improvement of the work. And, in conclusion, the author has to thank his wife Sm Sobhana and his daughter Sm. Jayashree, M.A. (Sanskrit), Lecturer, D.H.S.K. College, Dibrugarh, for their ungrudging help in connection with the preparation of this volume.

A. T. SARMA BISWAS

May, 20,1968,
Dibrugarh, (Assam)

LIST OF ABBREVIATIONS

AB	...	Aitareya Brāhmaṇa
Alt. Gram.	...	Altindische Grammatik
Amara K.	...	Amara Koṣa
Āp. Śrau	...	Āpastamba Śrauta Sūtra
Āś. Śrau.	...	Āśvalāyana Śrauta Sūtra
Au	...	Aitareya Upaniṣad
AV	...	Atharvaveda
Av	...	Avesta
B.P.	...	Bhagavata Purāṇa
Bu	...	Bṛhadāraṇyaka upaniṣad
Cf.	...	Compare
Class.	...	Classical
Chā u.	...	Chāndogya upaniṣad
D.P.	...	Dhātu Pāṭha
GK.	...	Greek
KS	..	Kaṭhaka Saṁhitā
Kṣīra	...	Kṣīrasvāmin
Lat.	...	Latin
Lith.	..	Lithuanian
Loc.	...	Locative
Mah Nar.	...	Mahānārāyaṇa upaniṣad
MS	...	Maitrāyaṇī Saṁhitā
Nir.	...	Nirukta
Pā.	...	Pāṇini
RV	...	Ṛg-veda
Sing	...	Singular
Sāya.	...	Sāyaṇa
ŚB	...	Śatapatha Brāhmaṇa
SK	...	Siddhānta Kaumudī
Skt.	...	Sanskrit

Śveta u	...	Śvetāśvatara upaniṣad
SV	...	Sāmaveda
TA	..	Taittirīya Āraṇyaka
TB	...	Taittirīya Brāhmaṇa
TS	...	Taittirīya Saṁhitā
Tu	..	Taittirīya upaniṣad
VS	...	Vājasaneyi-Saṁhitā
Wacker A G.		Wackernagel's Altindische Grammatik (Sūryakānta)

THE BHĀGAVATA

A LINGUISTIC STUDY

THE BHĀGAVATA—A LINGUISTIC STUDY

SKANDHA I

CHAPTER I

1. सत्यं परं धीमहि । धीमहि is Vedic विधिलिङ् from √ध्यै चिन्तायाम् *(P. D.P. 908). Cf. RV. VII. 15.7 'द्युमन्तं देव धीमहि'; SV. 1.26,* 'द्युमन्तं धीमहे वयम्'. The verb is taken from the celebrated Gāyatrī mantra Śrīdhara says, 'गायत्र्या प्रारम्भेण गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपं पुराणमेतत्' ।

मुह्यन्ति यत् सूरयः । *The verb √मुह is used here transitively* though it is intransitive For 'तेने ब्रह्म च आदिकवये'—Cf. Śveta. U. 6.18, 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं, यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' ॥ For जन्माद्यस्य यतः — Cf. Brahmasūtra I. 1.2.

निरस्तकुहकम् । कुहक from √गुह. Tenuis instead of the older medial. Vide Alt. Gram. p. 116. Cf. कुहर=hole. P. enumerates, √कुह विस्मापने (D. P. 1902) in Curādi. From the idea of 'amazement, tricks' etc., we have, here, the semantic change into "cheating."

13. अर्हस्याङ्गानुवर्णितुम् । √वर्ण is चुरादिगणीयधातु (cf. Pāṇini, Dhātupāṭha No. 1552 & 1938) and therefore the classical form in *infinitive should be* अनुवर्णयितुम्. *Here the* चुरादि *Dhātu is treated as* भ्वादि as in Rāmāyana etc., aniṭ for seṭ. used metri causa.

20. कृतवान् किल वीर्याणि । *This phrase reminds one of the* Vedic expression, Ṛgveda I. 32.1, 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री' etc. In the sense of showing one's exploits, 'वीर्यं' √कृ has been very often used in the Vedas.

CHAPTER II

2. द्वैपायन···आजुहाव पुत्रेति । In पुत्रेति sandhi is *optional* under P. दूराद्धूते च (VIII.2.84), vide Tattvabodhinī loc. cit.

9. धर्मस्य हि आपवर्ग्यस्य । The word has to be explained as an aberration not easily to be explained by any rules of Pāṇini. Explained by Śrīdhara as 'अपवर्गपर्यन्तस्य' । If it means 'leading to salvation' then it can be derived by P. V.1.15, तस्मै हितम् with ष्यञ्, vide B.P. VII. 19.46.

The proper form should be अपवर्गीय by P V 1 1 'प्राक क्रीताच्छ'। Vide, also B P IV 23 28, 'स्वध्यापवर्ग्यं मानुष्यम्'।

10 कामस्य जीवेत। Ātmanepada for Parasmaipada, necessary for the completion of the metre

15 यदनुध्यासिना। A peculiar archaic word in B P, the classical form being (generally) अनुध्यान instead of अनुध्या'

21 भिद्यते हृदयग्रन्थि 'दृष्ट एवात्मनीश्वरे'। The last pada is an innovation on the famous Sloka of Muṇḍakopaniṣad 2 2 8, the last pada of which is 'तस्मिन् दृष्टे परावरे'

26 नारायणकला अनसूयव। The adjective अनसूयु is not allowed by Panini and therefore Jñanendra Sarasvati in his Tattvabodhini, unable to explain the formation of अनसूयु by either 'सनाशंसभिक्ष उ' or 'कयाच्छन्दसि' (III 2.168 and III 2 170) says, 'अथ कथ सन्त प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयव इति भट्टपादा ? मृगय्वादिषु द्रष्टव्य असूयुशब्द इति हरदत्त' The reference is to Slokavartika I 3 So Haradatta's authoritative explanation given in his Padamañjari is quoted here Cf Gita IX 1 'इदं तु ते गुह्यतम प्रवक्ष्याम्यनसूयवे', vide B P X 23 33 'ते चानसूयव'

CHAPTER III

4 पश्यन्ति अदभ्रचक्षुषा। अदभ्रम् is opposite of अल्पम्, vide Nir III 20, 'दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य', अ दभ्नोत traced to √दभ 'to injure—, hence capable of being injured due to 'smallness, सुदभ्भं भवति। Cf IE 'dhomb, to injure

11 ऊचिवान् a Vedic form with क्वसु (past per part) a termination (√वच), acc to P and others Vedic Vide S K 'क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् (P III 2 107)

14 दुग्धेमामोषधी। Here दुग्ध is either लुङ् or लङ् 3 sing of √दुह (1014) vide P VII 3 73 लुग् वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये The absence of the augment is to be explained by 'बहुल छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (P VI 4 75) e g 'जनिष्ठा उग्र सहसे तुराय' RV X 73 1, Rv 5 1 5 'जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नाम' (KS 16 3) उशत्तम। a Vedic expression—Cf S K 'गतदादय पञ्च धातव छान्दसा' from √वश कान्तौ (1080)

17 धान्वन्तर द्वादशमम्। Archaic for द्वादशम्। 'नान्तादसंख्यादेर्मट (P. V 2 49) gives the ordinal forms as द्वादशम् and त्रयोदशम्, used for completion of anuṣṭubh.

is a case of anaptyxis or Svarabhakti due to exigencies of metre, as the regular form would cause the shortage of a syllable.

8. अहं···ऊपिवान्। Derived from √वस् with the क्वसु termination which is Vedic.

10. प्रातिष्ठं दिशमुत्तराम्। The verb goes against P's rule 'समव-प्रविभ्यः स्थः' (I. 3.22).

11. खटेखर्वटवाटीश्च। खेट– Prā–<क्षेत्र वाटी <वृति, cerebralisation. वाटी=वाडि Ben. वृति=बेड़ा Ben (fence) Cf. वाडिविलग्नगातुम्बिनी.

24. हित्वावद्यामिमं लोकम्। Cf. AV. 18.358 'हित्वावद्यं पुनरस्तमेहि'।

गन्ता मज्जनतामसि। Here गन्ता is not derived by तृन्– but is Periphrastic future (लुट्). The second part is intervened by मज्जनताम्– an archaism, as opposed to classical use, such as in B.G. II. 52, 'तदा गन्तासि निर्वेदम्'.

CHAPTER VII

45. तस्यात्मनोऽर्धं पत्न्यास्ते। Cf. 'अथो अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी' T.B. 3.3.3.5; also S.B. 5.2.1.10, 'अर्धो ह वा एष आत्मनो यज्जाया', also 'जायापती अग्निमादधीयाताम्'. In Agnihotra the wife also sits in her place (Kāt. Śr. IV.13.13, Āp. Śr. VI. 5.1.2)., though the Paddhati says on Kāt. IV.13., 'उपवेशनव्यतिरिक्तं पत्नी किमपि न करोतीति सम्प्रदाय'। तच्च साधुतरम्। vide Pā. 4.1.33 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे'. Cf. T.B. 2.2.2.6 'अयज्ञो वा एष योऽपत्नीकः'. This shows how the wife gradually lost all importance in Yajñas. Jaimini VI. 1.17-21, stated generally that the husband and wife co-operated in performing Yajñas. Vide 'स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्।' (loc. cit).

48. शुचार्पितम् means शोकव्याप्तम्। Cf. for the idiom Āp. Śr. 7.5.3, 'शुचा त्वार्पयामि', T.S. VI. 4.1.4 'पृथिवीं शुचार्पयेत् यदप्स्वपः शुचार्पयेत्'. The primary √ऋ is used in VI. 3.9.1 'पशोर्वालब्धस्य प्राणाञ्छुगृच्छति' (op. cit.).

CHAPTER IX

30. तदा सहस्रणीः। The word has to be analysed as 'सहस्रं नयतीति क्विप्', leader of a thousand soldiers etc. We have सेनानीः etc. in classical literature but not सहस्रणीः.

CHAPTER X

1. किमकारपीत्ततः । We have again स्वरभक्ति or anaptyxis in अकारपीत् in place of the regular 'अकार्षीत्'. Cf. 'दधिक्राव्णो अकारिषम् जिष्णोरश्वस्य वाजिन.' RV. IV. 39.6; SV. 1.358; AV. 20.137.3, VS. 23 32 etc.

2. संरोहयित्वा, निवेशयित्वा । The gerunds in क्त्वाच् are against Panini's rule, 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' VII. 1.37 These forms are necessary for metre.

4. सिषिचुः गाव ऊधस्वतीः । Here in place of ऊधस्वत्य. we have the Vedic form with पूर्वसवर्णदीर्घ by the rule सुपां सुलुक् पूर्वसवर्ण etc. (P. VII. 1.39)

21. ईश्वरे निमीलितात्मन् निशि । Here due to the Vedic rule 'सुपां सुलुक्–' *there is elision of the Locative termination.*

29. प्रमप्यचैद्यमसुखान् हि शुष्मिणः । *In Veda* शुष्म *means* strength and vitality. Cf. Ṛg Veda, V. 10 4 'शुष्मेभि शुष्मिणो नर'. This word is generally not found used in classical literature Derived from √श्वस with Samprasārana, vide Altindische Grammatik, p. 70.

30. एता अपास्तपेशलम् । पेशल is used here figuratively पेशस् form, 'beauty', so पेशल is beautiful. The whole word is a Bahu. compd so पेशल– an adj is used irregularly as a noun Sridhara explains it as भद्रम् or स्वातन्त्र्यम् So the semantic evolution has travelled a long way. In VII 15 70, infra, पेशलम्=सौकुमार्यम्.

35 मरुधन्वमतिक्रम्य । *The base is* धन्वन् *(m) and not* धन्व *(n). So* it is irregular Cf Amarakoṣa 'समानौ मरुधन्वानौ' (II. 1.6). The an-stem 'dhanvan' means 'bow' and very often is used in Veda.

CHAPTER XII

6. किं ते कामाः सुरस्पार्हाः । The last word is antique; of course स्पार्ह *comes from* √स्पृह् *with* घञ् *suffix. Cf IV. 1 12* 'स्पार्हें युवा वपुष्यो विभावा' (RV), *vide RV, I. 123.6* 'स्पार्हा वसूनि आविष्कृण्वन्ति उषसो विभाती', VII 15 5. 'स्पार्हा यस्य श्रियो दृशे'. The meaning is 'covetable, enviable'.

8. अपीच्य– is purely a Vedic word, never used in classical literature. (v. l. अपीज्य), 'Beautiful' acc to comm. Nir. explains अपीच्य differently. (अपीच्यम्=अन्तर्हितम्). See full discussion under I. 19.28 below.

19–24. Consist of a string of similes (मालोपमा).

CHAPTER XIII

21. (आत्मा) परगेहमुपासते। The form आस्से has been changed by 'स्वरभक्ति for the sake of metre It is 2 sg from √आस् The prepo verb उप+√आस् means 'reside' and not 'worship' the usual sense

29. प्रज्ञाचक्षुर्बोधित आजमीढः। प्रज्ञाचक्षु=*blind. Cf* Naiṣadha 12 106. It means one without naked eyes Cf. Manodūta, V.115 'अरे प्रज्ञानयनसुत किं ते व्यवसितम्'.

40 मा कञ्चन शुचो राजन्। शुच archaic *for* शोचो *Cf* B G. XVI.5 'मा शुच सम्पद् दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव।' Cf. 'पञ्चमं लघु सर्वत्र'.

40. लोका···वहन्ति बलिमीशितु·। *Cf for the idea, Tai. U.* 1.5.3 सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति' Also Kau U., 2 1 'सर्वा देवता बलिं हरन्ति' also 2 2, *op cit.*

स वियुनक्ति च *unpāṇinian. The Vartika says* स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्'. Classical form वियुङ्क्ते vide P. I 3.64

41. यथा वाक् तन्त्यां नामभिर्बद्धाः। See Notes under III. 15 8, below. Cf. A. Āra II. 1.6.

52. स्नात्वानुसवनम्। अनुसवनम् frequently occurs in the Bhagavata and looks like a Vedic expression. It refers to the three pressings of Soma, viz प्रात सवनम्, माध्यन्दिनसवनम् and तृतीयसवनम् Cf TS VI 5 11.4 'तस्मादनुसवन पुरोडाशा निरुप्यन्ते तस्मादनुसवन पुरोडाशाना प्राश्नीयात्'

55. तस्यान्तरायो मैथाभू·। Here the augument has not dropped owing to the rule बहुल छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' P. VI 4.75.

59. अथारुहत् स्वर्गम्। आरुहत् is Vedic The classical form in लङ् is आरोहत् and आरुक्षत् in लुङ्. This is governed by P s rule (which takes it as Aorist) 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' (III. 1.59) Cf Ṛgveda यत् सानो सानुमारुहत्' 1.10 2. The short form has been purposely used in the अनुष्टुभ् metre, which has 'पञ्चम लघु सर्वत्र' Cf AV., 13 1.26 'रोहितो दिवमारुहत्', RV 1 51 2 'शतक्रतु जगनो सूनृतारुहत्'. *See fuller discussion* below, B P. X 1 29. 'प्रयाणे रथमारुहत्'

CHAPTER XIV

11. मह्यम्। Stands for 'मम', vide 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम्' Vārtika

under P. II.3.62. For 'वेपथुश्चापि हृदये' the author is indebted, possibly, to B.G, 1.29.

14. मृत्युदूतः कपोतोऽयमुलूकः कम्पयन् मनः । Vide Nir. 1.17; RV. X.165.1-4. *'दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम । यदुलूको वदति मोघमेतत्' etc.*

19. न दुह्यन्ति च मातरः । दुह्यन्ति *Un-Pāninian form equal to* दुह्यन्ते, either in *कर्मवाच्य, or कर्मकर्तृवाच्य.*

38. अधिक्रमन्ति । Un-Pāṇinian for अधिक्रामन्ति; vide P. VII.3.76, 'क्रमः परस्मैपदेषु'.

CHAPTER XV

6. उक्थेन रहितः । उक्थ is प्राण, life. Cf. AĀ II.1.4 'ते देवा अब्रुवन् स्वमुक्थमसि' etc. √वच् 'praiseworthy'—a figurative use.

19. The verse is an adaptation of B.G. XI.42 and 44.

21. भस्मन् हुतम् । In भस्मन् there is elision, as in the Vedas, *of the Locative termination according to P. VII.1.39* 'सुपां सुलुक्–'.

उसमूष्याम् । Here ऊषी is used as a feminine stem, but generally it is ऊषः; e.g., Amara 'स्यादूषः क्षारमृत्तिका' (II. 1.5); from this we have P's rule V.2.107, 'ऊषसुषिमुष्कमधो रः' which forms the word ऊषर, a sterile land, besides 'uṣara' with short u, on the analogy of √उष, 'burn'; see Altindische Gramm., p. 48.

41–42. अजोहवीत्, अजुहवीत् । Archaic Aorist 3. singular of the यङ्लुक् (Intensive) from √हु. 'ह्वयतेः यङ्लुगन्ताल्लङ्'. Sāyana 'यतो वा' इति ईडागमः । A Vedic form. Compare with this, 'अजोहवीन्नासत्या करा वाम्' (RV. I.116.13), which is explained by Sayana as 'पुनः पुनराहूतवती' from √ह्वे. Here the context shows that the meaning is पुनः पुन. हुतवान्; so *the B.P. here has apparently conjugated the forms from* √हु *(1083)* दानादानयोः. The present form is जोहवीति । Cf. RV. I.117.15 अजोहवीदश्विना तौग्र्यो वाम् etc. In verse 42, अजुहवीत् is archaic for अजोहवीत्. The form is Aorist as the commentator Śridhara says.

CHAPTER XVI

5. नृदेवचिह्नधृक्… गां…पदाहनत् । अहनत् archaic for अहन् in लङ् of √हन्. The form was necessitated for completion of the Anuṣṭubh metre. Found repeatedly in B.P. See Notes under B.P. VI.13.10, below.

16. सारथ्यपारषद् । पारषद for पार्षद from पर्षत् by अण् termination. Here the विप्रकर्ष is required for the metre.

34. असुरवंशराक्षाम् । Elision of Samāsānta. अबिभ्रत् Impf. √भृ archaic for अबिभः.

CHAPTER XVIII

15. शुश्रूषतां (नः) । Archaic for शुश्रूषमाणानाम् by the rule 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन.' P. I.3.57.

19. महद्गुणत्वात् । Un-Pāṇinian, for महागुणत्वात्. Cf. P. VI.3.46.

37. दङ्क्ष्यति···ततद्रुहम् । तात in the sense of 'father' is generally used in classical Sanskrit. 'तत' is essentially Vedic. Cf. Yāska 'तत इति सन्ताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वा' (VI.6). *Cf. the following stanza of RV. IX.112.3 :*

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना ।
नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

Derived from √तन् 'to extend', IE ten, Lat. 'tenēre'. Cf. 'तताह पुनद्–', Rāmāyaṇa II.103.25., with protracted (प्लुत) आ इ. The shortening of the vowel is necessary as 't' is the fifth syllable, vide 'पञ्चमं लघु सर्वत्र' । 'तवोऽसि चतुरसि···पुत्रनाम गृह्णाति' (*Kā. Śr. Sū. III.176*).

44. वसोः । Archaic for वसुनः (neuter); used metri causa.

CHAPTER XIX

3. न मेऽभूत् । *Un-Pāṇinian. Aorist is prescribed with 'māṅ' and* not 'na'. Cf. माङि लुङ्. The meaning is 'मा भवतु'.

28. श्यामं सदापीच्यवयोऽङ्गलक्ष्म्या···मनोज्ञम् । अपीच्य *is a Vedic* word unknown to later Sanskrit. Cf. Yāska, 'अपीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वा' (IV.25). Evidently, therefore, the reading अपीच्य does not suit the context. Cf. RV. I.84.15, 'अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम्'; also RV. II.35.11, अपीच्यं वर्धते नप्तुरपाम्; SV. 2.29, 'अपीच्यं गुह्यं नाम गोनाम्' । According to Bhaṭṭa Bhāskara (TS.) अपीच्यः=अप्रकाशः. It is also enumerated amongst the synonyms of *निर्णीतान्तर्हित in Nighaṇṭu (III.19).* The reading अपीच्य is therefore faulty. The V.L. is अपीच्य and is preferable.

In B.P. the word has got a peculiar significance, viz. 'beautiful, fascinating'—*a sense not to be found elsewhere. It is* an obscure word of obscure etymology, not used elsewhere in classical literature. For अपीच्य, vide RV. VII.60.10. For further treatment, see below, B.P. III.28.17, 'अपीच्यदर्शनम्'. *It may be traced to* पीव्य *'fat' from* √पीव स्थौल्ये (D.P. 563), i.e., other than fat, (metaphorically 'ugly'), therefore 'handsome or beautiful'. Pivan=fat, Gk. πιων 'plump'. √pī. vide Altindische Grammatik, p. 19.

29. महासने सोपविवेश पूजितः । In सोपविवेश, the sandhi is archaic, Cf. P VI.1.134 'सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्'; Siddhānta Kaumudi, 'इह, ऋक्पाद एव गृह्यते । अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपि इत्यपरे', due to *exigency of metre. A case of irregular Double Sandhi and disregard* of P's "pūrvatrāsiddham" (VIII.2.1). Frequently found in epics. Cf. Rāmayana, I.58.4, 'अ..क्यमिति सोऽब्रवीत्'.

SKANDHA II

CHAPTER I

7. प्रायेण··· निवृत्ता विधिषेधतः। The second member of the word is षेधतः, wrongly cerebralised. It stands, of course, for निषेध or प्रतिषेधः, the fuller term; hence it is a very rare use in the sense of 'prohibition', without the usual prefix. v. l. विधिसेधतः, comforming to P. VIII.3.111, सात्पदाद्योः। *Kāśī Paṇḍita Pustakālaya edn. reads* विधिनिषेधत, *but it* violates the metre.

14. उपकल्पय···यत् साम्परायिकम्। The word साम्पराय in the sense of 'other world' has been used also in Kaṭhopaniṣad : न साम्परायः प्रतिभाति बालम् etc. (II.6) and Nṛp. U. 2.4., यमप्येति भुवनं साम्पराये।

19. पदं तत् परमं विष्णोः। It is an echo of the Ṛgvedic passages, तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम् (I.22.20), अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः। परमं पदमवभाति भूरि (I.154.6) and 'विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः' *(I.154.5).*

25. आण्डकोशे शरीरे। The word in Veda is आण्डा, 'egg', *'testicle'.* Cf. RV. 8.40.11 : 'आण्डा शुष्णस्य भेदति; I.104-8, आण्डा मा नो मघवञ्छक्र निर्भेत्' । Ved. आण्डा– is cognate with Old Slavonic 'Jedro'. Cf. Nirukta 'आण्डाशाणी इव व्रीडयति तस्तम्भे' (VI.35) Hindi, Urdu आण्डा are the exact Vedic equivalents, but classical literature has got the shortened initial vowel, *viz.* अण्ड. *Cf.* 'कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु', *Vārtika on P. VI.3.35. For* आण्डा, cf. RV. 10.68.7, 'आण्डेव भित्वा शकुनस्य गर्भम्।' The cerebral is unexplained. See Alt. Gram. p. 177; also ŚB. VII.4.2.24, 'आण्डौ वै रेत.सिचौ'। AĀ. 3.1.2, has आन्दम्।

28. तपो रराटीं विदुः। रराटी (ट)=forehead. Classical ललाट। Cf. P. IV.3.65, 'कर्णललाटात् कनलंकारे', which gives ललाटिका। In Veda रराट is regular. In classical *Skt.* ललाट has thoroughly supplanted the *r*-form (vide AG., p. 216); vide T.S. I.2.13.10, 'विष्णो रराटमसि'; also VS. V.21; KS, 25.8.

31. दंष्ट्रायमः स्नेहकला द्विजानि। द्विजानि, archaic for द्विजाः (mas.), due to metrical exigency.

36. स्वरस्मृतीः । स्वरस्मृतयः (nom.) by Pūrvasavarna.

CHAPTER II

5. नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः । परभृत् 'crow'. Here the etymological sense is implied, i.e. trees 'which sustain others'.

16. लब्धोपशान्तिर्विरमेत कृत्यात् । For the sake of metre आत्मनेपद is used, though P prescribes otherwise. Cf. व्याङ्परिभ्यो रमः, I.3 83.

24. उदस्तात् प्रयाति चक्रम् । उदस्तात् archaic, formed on the analogy of अधस्तात्, अवस्तात्, पुरस्तात् etc., irregularly from prefix उत् by अस्ताति च, P. V.3.40. उदक्तात् is also met with; vide RV. VII.72.5, 'आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात्'; Also VII.104 19, 'उदक्तादभि जहि रक्षसः'।

34. तत्…रतिरात्मन् । The locative termination has dropped by P सुपांसुलुक् etc; Vedic equivalent of आत्मनि. The vowel is dropped for completion of the required eight syllables.

CHAPTER IV

8. *दुर्विभाव्यमिवाभाति कविभिश्चापि चेष्टितम् । दुर्विभाव्यम् is derived* by 'अचो यत् ।' P's rule 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' is no bar to the termination, as it is optionally allowed by the general principle 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्', *P. III.1.94.*

13. *व्यवस्थितानामनुसृत्यदाशुषे । The word दाश्वान् is from √दाशृ* दाने, क्वसु (per. par) is essentially Vedic. Cf. P. VI.1.12, 'दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च'।

14. स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः । रंस्यते is future participle from √रमु क्रीडायाम् *(D.P. 853). Here it stands for the present participle* रममाणाय, which, however, would exceed by two syllables.

CHAPTER V

5. आत्मन् भावयसे तानि । Here आत्मन् stands for आत्मनि (locative) according to P. सुपांसुलुक् etc. Throughout, the B.P. uses words ending in अन् or मन् in this way. The locative termination (such as शीर्षण्) is dropped and only the base remains.

12. तस्मै नमो वासुदेवाय धीमहि । Vedic expression; Cf. RV.

I.17.6, तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि. Vide Sāyana, loc. cit. 'बहुलं छन्दसि' (P. 2.4.73) इति जुहोत्यादेरपि शपो लुक् । Irregular form in विधिलिङ् from √डुधाञ् धारणपोषणयोः । Cf. the celebrated Gāyatrī on the analogy of which this form in √dhā is formed without reduplication; धीमहि=दधीमहि ।

37. पुरुषस्य मुखं ब्रह्म व्यजायत । Cf. Puruṣasūktam (RV. X 90 12), 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥'

CHAPTER VI

13. पशवो पिद्याध्रावचारणा द्रुमाः । In the place of the usual विद्याधराः, for the sake of metre there is Syncope (स्वरलोप.).

14. अन्ये "जलस्थलनभौकसः । नमस् *ends in* अस् *and therefore* there is archaic sandhi here, for जलस्थल नभ ओकसः । For नमस्, OSL, 'nebo'. Cf. Greek *νΣφos* (Nephos). This is also necessary for the metre, for, other wise, an additional syllable would come in. ओकस्=GK. Oikos; Cf. Nir. III.3; निवासस्थाननाम उच्यते ; traced to √उच् समवाये, 'to congregate'. In Epics and Purāṇas as-stems are treated very often as a-stems, as in Pāli and Prākṛta. Vide Gune, An Introduction to Comparative Philology, p. 208.

15. सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् । This is a paraphrase of the celebrated पुरुषसूक्तम् in RV. X 90.2. वितस्तिमधितिष्ठति seems to be an echo of अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्, ibid.

17. महिमैष ततो ब्रह्मन्···दुरत्ययः । Cf. एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पूरुषः *in Puruṣasūktam, RV. X.90 3.*

18. पादेषु सर्वभूतानि पुंसः । Cf. RV. X.90.3, पादोऽस्य विश्वा भूतानि ।

अमृतं त्रिमूर्ध्नः । *It is against P. who prescribes a* समासान्त *in* such a case, vide, 'द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः' (P. V.4.115). In RV. we have त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिं गृणीषे (I.146.1.), also MS 4.12.5, 'त्रिमूर्धानं त्रिसंदृशम् ।' In P, (VI.2 197) we have the rule on accent, 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ' where S. K. remarks, 'मूर्धन्नित्यकृतसमासान्तः । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्त इति । Such lapse is found also in Bhavabhūti's Uttararāmacaritam, 'त्रयश्च दूषणखर-त्रिमूर्धानो रणे हताः' (II.15). The whole passage reproduces the idea of RV. X.90.3, 'त्रिपादस्यामृतं दिवि ।'

20. स्रुती विचक्रमे विष्वङ् साशनानशने उभे । This is an echo of RV. X. 90.4, 'ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभि ।'

43. ये यक्षरक्षोरगनागनाथाः । The word रक्षस् has been irregularly combined in sandhi with उरग, due to exigency of metre. S-ending stems are treated as a-ending in Pāli and Prākrta and in Epics and Purāṇas.

44. ओजः सहस्वत् । *Vedic use of* सहस्. *Though generally taken* as synonymous, Śrīdhara says 'ओजःसहसी इन्द्रियमनःशक्ती', 'Strength'.

अद्भुतार्णम् । It is equivalent to अद्भुतवर्णम्; The Com. explains, 'आश्चर्यवर्णम्'. The consonant 'va' has dropped by Haplology on the analogy of नवार्ण (मन्त्र) where नवार्ण is equal to 'नववर्ण'. Cf. Nir. II.3, 'अथापि वर्णलोपस्तत्त्वा यामीति'. Kṣīrasvāmin says, on Amarakośa II.9.94 : समासे वर्णस्य वा वलोपमाहुः, यथा 'पञ्चार्णो मन्त्रः (शोभनो वर्णोऽस्य स्वर्णम्) ।

CHAPTER VII

5. सम्यक् जगाद मुनयो यदचक्षतात्मन् । आत्मन् is equal to आत्मनि, *necessary for the Vasantatilaka metre of fourteen syllables.* अचक्षत' from √चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । SK. 'अयंदर्शनेऽपि' । Cf. RV. X.85.18 'विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट । ऋतूँरन्यो विदधज्जायते पुन. ॥' AV. VII.81.1, etc.

आदौ सनात् । सनात् has a peculiar meaning. Vide Com. अखण्डितात् । यद्वा √षणु दाने दानात् समर्पणात् (Śrīdhara). It is also a Vedic indeclinable meaning 'eternally, always'. Cf. RV. 1.51 6, 'सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे'; *I 164.13 'सनादेव न शीर्यते सनाभिः ।' 'सन' in Veda is 'old'; Cf.* RV. VII.19.6.

10. (नाभेः) आस । Vedic, for बभूव. Cf P. अस्तेर्भूः (II.4.52).

11. (सत्रे) हयशीरषा । For हयशीर्षा, विप्रकर्ष due to the requirement of the metre.

वाचो बभूवुरुशतीः । उशतीः, Vedic for उशत्यः पूर्वसवर्णदीर्घः । Cf. RV. X.9.2, 'यो व. शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥' Metrical exigency for Vasantatilaka.

13. (निद्रा)…कृपाण, equivalent to कृपण. Artificial lengthening due to the requirement of Vasantatilaka metre.

18. आपः शिरा धृतवतः । शिरा stands for the loc., शिरायाम् by

P. सुपां सुलुक् etc. आपः, archaic for अपः (acc. p.), metrical exigency.

यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षदन्यत्। चिकीर्षत् is not pres. part. as explained by Śrīdhara as that would give the form चिकीर्षन् in nom., but augmentless Imperfect (लङ्) of the desiderative of √कृ, called 'Injunctive'.

28. उच्चाटयिष्यदुरगाम्। Archaic for the future form उच्चाटयिष्यति (लृट्) or, let (Subjunctive) with 'i' of the term dropped due to metrical exigency; vide P. 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु'. B.P. uses लृट् 3. sg. without final i.

29. नेत्रे पिधाप्य। अपिधाप्य is the regular form; it is the gerund of the causative of अपि+√धा, meaning 'causing to be shut'. The initial vowel drops due to the grammatical dictum, 'वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः'। अपि=पि with loss of a ; ava=va. This phenomenon is met with in Pāli and Prākṛta. *Vide AG pp. 76, 77.*

. 30. (गृह्णीत) शुल्यम्। दाम (rope) according to one commentator. This is rather obsolete in classical Sanskrit. Cf. Śulbasūtras (Geometry). गृह्णीत=optative of √ग्रह। गृह्णाति is the meaning, or equal to गृह्णीयात्.

32. (देवे) रिरंक्षुः means रिरक्षिषुः। Archiaic form of the desiderative of √रक्ष. The form has been curtailed due to exigency of metre and so iṣ (सन्) is omitted by Haplology.

37. पूर्भिरदृश्यतूर्भिः। तुर् from √त्वर+क्विप्। Cf. IE √tur 'turn', RV. I 3.8, 'अप्तुरः'। Ved. तूर्णि=flow. Vide Beng. (Hindi) 'जलेर तोड़्'.

40. विष्णोर्नु……। An echo of RV. I 154 1; VS. V 18, 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि। यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः'॥

कल्पयानम्। 'अनित्यमागमानुशासनम्' इति 'आनेमुक्' इति न, or a case of Haplology. Equal to कल्पमानम्.

42. येषां स…दययेत्। दययेत् *archaic*, √दय (भ्वादि) *D.P. 481; for* दयेत।

43. वेदाहमङ्ग परमस्य योगमायाम्। This phrase reminds one of the well known passage of Śveta. U. III.8. 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्'; also VS. XXXI.18, TA. 3.12.7.

प्राचीनबर्हिं ऋभुरङ्ग । 's' in barhis is dropped metri causa. Gita Press edn. with 's' is wrong.

44. मान्धात्रलर्कशतधन्वनुरन्तिदेवाः । In शतधन्वनु, the euphonic combination is archaic for 'शतधनुरनु'. The regular Sandhi would increase one syllable in excess of the requirement

48. सध्र्यङ् नियम्य यतयो यमकर्तहेतिम् । The sentence presents a difficult syntactical construction. Vide Śridhara's Com. 'कर्तम्' is derived from √कृती छेदने । (Prākṛta and vernaculars by cerebralisation. काटा ved. means काट 'depth'. 'Here metaphorically' it means 'bheda'— differentiation. The word in this sense is obsolete and never used in classical literature. In Veda कर्त is 'hole.' Cf. RV. I.121.13, 'अपि कर्तमवर्तयोऽयज्यून्', IX. 73.8, 'अव्राजुष्टान् विध्यति कर्ते अव्रतान्' । *Vide Nighaṇṭu. Cf.* गर्त 'hole', where medial stands for older tenuis. Alt. Gram. p. 117.

13. यावत्यो कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तम । Here यादृशीः should be यादृश्यः (nom.) and so it is a case of Vedic पूर्वसवर्णदीर्घः ।

CHAPTER IX

3. यर्हि वाव । Both these particles are exclusively Vedic. Weber's explanation of वाव from वै+एव is wrong. See Wackenagel, Alt. Gram., p 317. 'वाव' is everywhere used in the Brāhmaṇas and Upaniṣads, meaning 'verily, indeed' and has a double accent (Vává=Vái+avá).

7. (विलोक्य) अपश्यमानः । Archaic for अपश्यन् । Necessary for completion of metre.

16. (स्व एव) धामन् । For धामनि— (Vedic). Cf. P. 'सुपां सुलुक्—' etc.

20. महान् श्रेयः परिश्रामः । परिश्रामः स्वार्थे अण् । Such usage is not sanctioned by Pāṇini Cf. VII.3.34 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः' (विश्रमः is always used).

28. वन्धेयं यदनुग्रहात् । वन्धेयं archaic for वन्धेय pass. ātm. √वन्ध् opt. I. sg. A confusion with the active termination.

CHAPTER X

37. विद्याध्र— । Syncope for the sake of metre. It is equivalent to विद्याधर—; never used in classical Sanskrit. मूढविमुग्धादिरयान् कः ।

SKANDHA III

CHAPTER I

9. न राजा उरु मेने । 'Did not think highly of' (disregarded). बहु √मन् is the current idiom.

13. त्यज ... अशैवं पुरुकौशलाय । v. l. अशैव्यं । Here अशैवं has been formed by स्वार्थे अण्—शिवमेव शैवम् (auspicious). This is never found in classical literature Of course, the word means 'inauspicious'. कौशलम् also is formed with अण् term, but then it is not in its usual sense, but in the sense of 'well-being'. This meaning is always conveyed in Sanskrit by the word कुशलम् (noun), e g., 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्', Manusamhitā, II.127. This is a case of स्वार्थिक अण्, the long syllable in 'au' being necessitated by metre. The sense of well-being is a later development; skilfulness, the original sense, presupposes physical fitness. Cf. Rāmāyana, VI.112.23, 'प्रविश्य लङ्कां कौशलं ब्रूहि मैथिलीम्' ।

15. निर्यास्यतो श्वसानः । Śridhara explains श्वसानः श्वसन् जीवनमात्रावशेषः, pres. part. √श्वस् 'श्मशान.' इति पाठे श्मशानवदमङ्गल.', possibly a poison-tree. In Amarakośa the word appears as श्वसन. । The lengthening is for the sake of metre and can be defended by the Vedic rule 'अन्येषामपि दृश्यते' (P. VI.3.137).

उपजुहाव is archaic for perf. उपाजुहाव, in the case of 'calling' the prefix 'ā' is generally used. Of course, in Dhātupātha the root is read √ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च (1008), and we find the root used without the prefix; Māgha's Śiśupālavadha has (V.15) 'यान्तोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशुदूरादुद्बाहुनाऽऽजुहुविरे मुहुराप्तवर्ग्याः.' but Pānini has 'दूराद्धूते च' (VIII.2.84).

16. उरु मानयानः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति न मुक् । Metrical use. Generally in Epics, e.g. Rāmāyana, in present participles, the augment muk is dropped Cf. B.P. III.8 11, 'उदीरयाण.' below.

24. The sentence is defective syntactically and so after 'कालेन यावत्', उद्धव. प्राप्तः should be understood.

32. कच्चित् ... स्वस्त्यनमीव आस्ते । अनमीव is essentially a Vedic

expression *from* √अम रोगे (चु० प०) D.P. 1721, *meaning* absence of अमीवा or 'disease'. It means worms also, क्रिमिरोग.; vide RV. X.162.2, 'यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये'। Also Nirukta, 'अमीवाऽभ्यमनेन व्याख्यातः। दुर्णामा क्रिमिर्भवति' (VI.12). It corresponds to English amoeba. अनमीव occurs in Yamasūkta, 'स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि' (RV. X.14.11).

34. यमामनन्ति स्म हि शब्दयोनिम्। Vide Brahmasūtra 'शब्दयोनित्वात्।'

39. उद्धृत्य < √दो+ल्यप् '*having snatched*'.

पक्ष्मभिरक्षिणीव। Here the Sandhi is against Pāṇini's rules, 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' and 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' but vide Kāśikā, 'मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः' *rejected by* Mahābhāṣya; necessary for the required number of syllables.

CHAPTER II

14. अवतस्थुः। Un-Pāṇinian form for 'अवतस्थिरे'.

22. निधारय। *The prefix 'ni' is unusual; 'nis' not used for the sake of Upendravajrā; a rare prepositional verb.*

31. अपाययद् गावः। गावः irregular for गाः (acc.), used *metri causa*. Cf. Rāmāyaṇa, III.14.28, 'रोहिण्यजनयद् गावः'. A case of inversion of case.

CHAPTER III

3. समाहुता भीष्मककन्यया। The short vowel in हुता is archaic for हू √ह्वे 'call'; used for metrical necessity of Upendravajrā.

4. (ककुद्मिनो) दमित्वा। Stands for causative दमयित्वा from √दम (1203). Vide, however, S.K, loc. cit; 'उपशम इति ण्यन्तस्य, तेन सकर्मकोऽयम्; therefore it may be taken as regular.

11. अन्यांश्च···घातयत्। Here the augment has been dropped on the analogy of the Vedic Injunctive. Cf. Pāṇini VI.4.75, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि'. It is the augmentless Imperfect (लङ्), from caus. of √हन्.

13. (कुमन्त्रपाकेन) हतश्रियायुषम्। Classical form हतश्र्यायुषम्. Here there is anaptyxis or (स्वरभक्ति) विप्रकर्ष according to the principles of Phonology. Such laxities can be defended by the Vārtika, 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' under P. 'छन्दस्युभयथा' (VI.4.86). The detachment of 'y'

adds one syllable to Upendravajrā and so the regular Sandhi form should be restored.

15. मध्वा मदाताम्र। Classical form 'मधुना'. Here we have यणादेश by Vārtika 'जसादिषु छन्दसि वावचनम्' under P. VII.3.97. Cf. English mead. GK. Μεθυ (methu). Śrīdhara construes, मधु+आमद=मध्वामदः; but आमद is a rare word even in classical Skt.

18. (सोऽपि रेमे) कृष्णमनुव्रतः। This phrase occurs again and again in the Purāṇa as an attribute of Pāṇḍavas and should be explained as a Vedic aberration. The preposition अनु takes द्वितीया here. Vide also 'योगेश्वरमनुव्रतः' in verse 23 below and B.P. IV.13.39, 'सातामहमनुव्रतः' for details. 'कृष्णम्' is in accusative with reference to गत which has disappeared. It is a case of प्रादिसमास and should be analysed as अनुगतः व्रतमनुव्रतः, by Vār. अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया under P. I.4.79. The phrase मामनुव्रता is found in T.S. I.6.3.1, 'अभ्येहि मामनुव्रता'. This presents a syntactical aberration, Genetive case being the rule. Cf. AV. III.30.2, 'अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु सम्मनाः'।

21. रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः। The compound bears a faint echo of Kālidāsa's Śloka in Kumārasambhava (Rativilāpa), 'क्वनु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः'; vide also B.P. X.39.22, 'न नन्दसूनुः क्षणभङ्गसौहृदः समीक्षते नः'.

26. (तर्पयित्वा) विप्रेभ्यो गावो ददुः। In place of गाः there is विभक्तिव्यत्यय. *Since the अनुष्टुप् metre would be short of one syllable, the nominative case has been used.* But 'गाश्चे' could have been used very well, without the violation of grammar.

CHAPTER IV

12. (दिष्ट्या) ददृश्वान्। Perf. participle (क्वसु) from √दृश्; optional form is ददृशिवान् by Vār. 'दृशेश्च' (4452) under Pā. VII.2.68. This is not used in classical language. Pā.'s sūtras 'छन्दसि लिट्; लिटः कानज्वा; क्वसुश्च' (III.2.105-7), as interpreted by Bhaṭṭoji mean, 'इह छन्दसि लिट्, तस्य विधीयमानौ क्वसुकानजावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम्।' Haradatta, Mādhava etc. also hold the same opinion. The next rule 'भाषायां सदवसश्रुवः' makes an exception in the case of certain roots only in the *spoken language, i.e. classical Sanskrit; for the word, vide RV. IV.33.6,*

'अवेनत् त्वष्टा चतुरो ददश्वान्'. It occurs only once there. The form ददश्वान् is possibly not used elsewhere; vide also T.A. 4.11.7.; 'ददशुपीस्तद्वतेना ध्यायन्' RV. X.139.4. (Here the form is Fem. nom. plural.).

14. (प्रतीक्षण–) अनुग्रहभाजनोऽहम् । भाजनम् is अजहल्लिङ्ग and is always neuter; so it is an archaic expression. In the last pāda, अहं प्राञ्जलिराबभाषे goes against the dictum 'उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम्' । So लिट् is not used in the first person; vide Bhaṭṭoji in S.K. under 'परोक्षे लिट्' (S.K. Sūtra No. 2171).

16. प्रमदायुताश्रयः स्वात्मन् रतेः । स्वात्मन् रतेः is an irregular Bahuvrihi Samāsa with the non-elision of loc. termination. The regular form 'स्वात्मरतेः' would make the second syllable short.

26. (ननु) अन्ति मे । अन्ति is a Vedic particle, not used in classical Sanskrit. Vedic अन्तम and class. अन्तिम are connected forms. It means 'near' Greek, anti, Lat. ante. The word 'अन्तिक' of later-day Sanskrit is derived from the Vedic word. Cf. AV 'अन्ति सन्तं न जहाति', X.8.32. RV. VIII.11.4, 'अन्ति चित् सन्तमह'; AV. 10.8.32, 'अन्ति सन्तं न पश्यति'; TS. 1.6. 3.1, 'योमेंऽन्ति दूरेऽरातीयति' ।

28. हरिः तत्यज आकृतिम् । In लिट् it should be तत्याज by Pā. VII.2.116 ('अत उपधायाः') √त्यज (986). The hiatus in the fourth line increases one syllable. It is not clear why the hiatus between the vowels is introduced.

31. अतो मद्वयुनं लोकं ग्राहयन्निह तिष्ठतु । वयुनम् meaning 'knowledge' is Vedic, vide Nirukta (V.14) 'वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा', visibility, traced to √वी (D.P. 1048) 'गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु'. IE. uei 'to go', Lith. veju 'I pursue'; also IX.15, where, 'विश्वानि वयुनानि विद्वान्'. RV. 6.75.14 is explained as सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन् । In III.13 (Naighaṇṭuka Kāṇḍa) it is given as a synonym of प्रज्ञा. It is rarely used in later Sanskrit. वयुनम् is derived in Uṇādi Sūtra 'अजियमिशीङ्भ्यश्च' (No. 348). 'विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्' is a well-known Vedic Mantra, vide. RV. I.189.1; VS. 5 36 etc. Jñānendra Sarasvatī in his commentary on Uṇādi says 'वैदिकनिघण्टौ प्रज्ञापर्याये प्रशस्यपर्याये च वयुनशब्दः पठितः'. Cf. also RV. X.122.2, 'विश्वानि विद्वान् वयुनानि सुक्रतो'. Modern philology connects the word with √ve 'to weave'.

CHAPTER V

9. येन प्रजानामुत आत्मकर्मरूपाभिधानाम् । Here there is a hiatus after उत, necessitated by metre. 'अत्र सन्ध्यभावो छन्दःप्रयोजनकः ।

10. अतृप्नुम क्षुल्लसुखावहानाम् । 'The word' क्षुल्ल is really a Prākṛta word from Sanskrit क्षुद्र. भद्र becomes भल्ल, from which, we have in Bengali, Assamese etc. भाल् or भाला etc; so also Sanskrit आर्द्र is changed *to* अल्ल *from which, we have in Bengali,* आलो (चाल). *In Śatapatha* Brāhmana (1.8.1.3) in the story of the Deluge and Manu, the fish says : यावद्वै क्षुल्लका भवामो बह्वी वै नस्तावन्नाष्ट्रा भवति । Cf. T.S. IV.5.4.1, नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च नमः ।

क्षुद्रक is another Prākṛta *form of* क्षुद्रक *and is found in Caraka* Saṁhitā in the sense of 'small', 'minor'. We have a derivative in Bengali खुडा or खुडो 'uncle' and छोरो, छोटा in Bengali, Hindi etc. Cf. O. Slavonic 'Chudū'. According to many philologists, it is connected with ह्रस्व also. In commenting on 'जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः' (II.10.16) of Amarakośa, Kṣīrasvāmin, the grammarian and etymologist, derives क्षुल्लक as follows : 'क्षुधं लाति क्षुल्लस्तुच्छत्वात् !' How could such a discerning etymologist as the *great Kashmirian, give us such a farcical derivation, passes our understanding. He did not have even the faintest idea that it is a Prākṛta word* adopted in Sanskrit, as early as the time of the Śatapatha Brāhmaṇa. अतृप्नुम Impf. of √तृप् 'be satisfied'. It is svādi; vide SK, 'तृप प्रीणने इत्येके क्षुभ्नादित्वाण्णत्वं न'; Alt. Gram., p. 188.[1]

23. आस । *Vedic perfect of* √अस्. *It is also the usual narrative* perfect in Brāhmanas Cf. इमे वाऽइमे लोका आसुः इति । 'उत्समुद्रया हैव घोरास', Ś.B. 1.4.1.22. It is not allowed by Pā. in bhāṣā; vide 'अस्तेर्भूः'; vide *also* Ś.B. 1.4. 1.22, 'सह हैवेमावग्रे लोकावासतुः' vide. Ku. Sam. 'शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः' ।

38. यन्मूलकेता यतयः । केत 'habitation' *from* √कित निवासे रोगापनयने च (Dhātupāṭha No. *993*). Siddhānta Kaumudī says, 'निवासे तु

1. For क्षुल्लकान् cf also B. P. X. xi. 52.2 'स वीक्ष्य क्षुल्लकान् मर्त्यान्' । The B. P almost always uses this Prākṛta expression in preference to Skt. original क्षुद्रकान् । The word क्षुद्रम् is used in Ṛgveda I. 129 6. 'अव त्वेदघशंसोऽवतरमव क्षुद्रमिव स्रवेत्' and it is the only occurrence.

केतयति' (Curādi). We are more familiar in later Sanskrit with निकेतः or निकेतनम्.

39. (Second half) आत्मॅल्लुभन्ते । The locative termination is dropped. It is a regular feature with words ending in मन् in Bhāgavata Purāna. Here it is necessitated by Indravajrā metre.

40. (यस्य) अघमर्षोदसरिद्वरायाः । An unusual compound. We are familiar with the word अघमर्षण in our daily prayers (सन्ध्या). The mantra is (RV. X 190.1) 'ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत' etc. It seems that the technical word अघमर्षण derives its name from the sage to whom the hymn is attributed. Cf. S. Anu. 'ऋतं च माधुच्छन्दसोऽघमर्षणो भाववृत्तमानुष्टुभं तु' ।

In the compound, उदक *may become* उद *according to P's rule* 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (VI 3.57), though, strictly speaking, the rule cannot be applied to this case.

The fact is that the Vedic word *is* उदन् 'water'. *Cf.* Germ. Waschan, Wischen. P's *artificial rule substituting* उद *for* उदक *in many* Sūtras is due to his losing sight of the fact that the ancient Vedic word is उदन्. He admits it in his Sūtra 'उदन्वानुदधौ च' (VIII.2 13), where the S K. says 'उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायां च, उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च'। Cf. GK. ὕδωρ 'water', Lat unda 'wave'. Cf. also उदन्यति deno. from उदक.

47. न शक्नुमस्तत् प्रतिहर्तवे ते । 'प्रतिहर्तवे' Vedic Infinitive in तवेन्. The regular class. form प्रतिहर्तुम् is not used for metrical necessity. *It is equivalent to* प्रतिहर्तुम्, *vide,* 'तुमर्थे सेसेनसे···तवेंतवेन्' (*P.* III.4 9)

48. यावद्बलिं तेऽज हराम काले । हराम is really the present (lat) without visarga but may also be an Imperative I plu.

अदाम is Imperative of √अद्.

यलिं हरन्तोऽद्यमदन्त्यनूदाः । For the idea, cf. Aita. U. II.2, 'ता एनमब्रुवन् आयतनं नः प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति' ।

49. (त्वं) रेतस्त्वजायां च यिमादधेऽजः । Here is a case of पुनरुक्तत्व । आदधे archaic for आदधिषे 2. Sg. *Perfect of* आ+√धा. A case of exigency of metre, for, otherwise, two syllables would be in excess.

CHAPTER VI

6. आण्डकोश उवासाप्सु । In Veda the word is आण्ड or आण्डा. Skt. āṇḍa 'egg, testicle' is analogous to O. Sl. Jedro, Kalasa, ondrok. The vernacular derivative in Bengali, Hindi etc. is आण्डा. In later Sanskrit the initial vowel is shortened. Cf. Kātyāyanas's *Vārtika on* P. VI 3.35, 'कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु'; cf. RV. X.68.7, आण्डेव भित्त्वा शकुनस्य गर्भम्'. Etymology uncertain and cerebral unexplained. Vide Alt. Gram., pp. 171, 177. Cerebralisation *(with Assimilation) is due to* the presence of following *r*.

18. त्वचं ... ऽधिविशुर्धिष्ण्यमोषधीः । ओषधी. is a Vedic declension standing for ओषध्यः *in nominative pl. It is a case of* पूर्वसवर्णदीर्घ. Cf. for a similar form in RV. X.97.19, 'या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवीमनु । बृहस्पतिप्रसूता अस्यै संदत्त वीर्यम्' (V.S.12.93; TS. IV.2.6.4).

32. धिशोऽर्थतन्त लोकवृत्तिकरीः । *In place of nominative plural,* we have the accusative form. So this also is another instance *of* Vedic पूर्वसवर्णदीर्घः (in वृलोवृत्तिकरीः). Cf. Puruṣasūktam, RV. X.90.12, 'ऊरू तदस्य यद्वैश्यः' ।

40. The first line यतोऽप्राप्य न्यवर्तन्त वाचश्च मनसा सह is an adaptation of the well-known passage in Tai. U. 2.4.1, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' ।

CHAPTER VII

22. यत्र विश्व इमे लोकाः सविकाशं स आसते । Compare with this the *idea in Māgha's celebrated śloka in Śiśupālavadha, I.23* :

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥

Here the phrase in the second pāda of Māgha seems to be borrowed by Bhāgavata Purāna.

CHAPTER VIII

2. सोऽहं खुल्लसुताय । For खुल्ल derived from Skt. क्षुद्र- see above, III.5.10. The Bengali equivalent is खुल्ल, e. g. खल्लुतात meaning 'uncle'. It is a purely Prākrita form.

5. स्वर्धुन्युदार्द्रैः । Here also the Vedic word उदन् (water) has

been used Panini has formulated some artificial rules for substitution of उद् in place of उदक, but from the point of Vedic philology, such unscientific substitution cannot be accepted

10 उदाप्लुत विश्वमिदं तदासीत् । Ved √प्लु 'floating' √प्लु class Gk πλεω 'float Again उदन् 'water is the first member of the compound 'उदनाप्लुतमिति तृतीयातत्पुरुष' Cf for the word RV VII 42 1, प्र धनव उदप्रुतो नयन्त and IX 106 8, तव द्रप्सा उदप्रुत इन्द्रं मदाय वावृधुः, Av XX 16.1, 'उद प्रुतो न वयो रक्षमाणा'

अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एक । Panini s rule (अधिशीङ्स्थासां कर्म, I 4 46) goes against the use of the Locative But it is necessitated by the metre Skt तल्प has given rise to Beng and Hindi तक्ति, तल्पा, meaning 'bedding and then luggage, by semantic expansion

11 कालात्मिका शक्तिमुदीरयाण । उदीरयाण present participle (ātmanepada) from उत् √ईर The proper form is उदीरयमाण, but it can be defended by saying अनित्यमागमानुशासनम्' इति 'आने मुक्' (P VII 2 82) इति मुमागमो न। Also, necessary for the metre Cf for the form Rāmāyaṇa III 75 29 and V 27 46 Sometimes there is a case of Haplology (वर्णलोप), e g कामयान in Abhijñāna Sakuntalam Act III, तव प्रतिज्ञाति कामयानावस्था राजा' In the last pada यथानलं दारुणि रुद्धवीर्यं is a very fine simile expressive of the idea of pent up energy

12 (स्रोतसान्) अपीतान्। अपि+इतान=अपीतान्। अपि √इ e g [illegible] यन्ति' (Svetāśva U III.10) We have extensive use of अपि √इण in the sense of 'dissolution in the upaniṣads Cf Chā U 6 8 1, 'स्वमपीतो भवति। Bṛha U 4 4 6, अत्रैव सन् ब्रह्माप्येति' vide com on SB X 5 2 15, [illegible] [illegible] भवति अपिपूर्वं इतिर्लयार्थे । गति प्राप्ति ।

13 सूष्यन्। Archaic for सोष्यन् Future participle from root √षू प्राणिप्रसवे (941) or √षु प्रसवैश्वर्ययो (1041)

20 ईङ्गयाया । See B P III.8 11

त्रिधामि । A Vedic phrase meaning, according to the com, [illegible] Cf RV above I 164 2, त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वम् (अनवरत गमनम्) and Saya [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्रिनाभम्, सर्वग्रहि चक्रम्'

CHAPTER VI

6. आण्डकोश उवासाप्सु । In Veda the word is आण्ड or आण्डा. Skt. āṇḍa 'egg, testicle' is analognus to O. Sl. Jedro, Kalasa, ondrok. The vernacular derivative in Bengali, Hindi etc. is आण्डा. In later Sanskrit the initial vowel is shortened. Cf. Kātyāyanas's Vārtika on P. VI 3.35, 'कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु'; cf. RV. X.68.7, आण्डेव भित्वा शकुनस्य गर्भम्'. Etymology uncertain and cerebral unexplained. Vide Alt. Gram., pp. 171, 177. Cerebralisation (with Assimilation) is due to the presence of following *r*.

18. त्वचं··· विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः । ओषधीः is a Vedic declension standing for ओषध्यः in nominative pl. It is a case of पूर्वसवर्णदीर्घ. Cf. for a similar form in RV. X.97.19, 'या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवीमनु । बृहस्पतिप्रसूता अस्यै संदत्त वीर्यम्' (V.S.12.93; TS. IV.2.6.4).

32. विशोऽस्यतन्त लोकवृत्तिकरीः ॥ In place of nominative plural, we have the accusative form. So this also is another instance of Vedic पूर्वसवर्णदीर्घः (in लोकवृत्तिकरीः). Cf. Puruṣasūktam, RV. X.90.12, 'ऊरू तदस्य यद्वैश्यः' ।

40. The first line यतोऽप्राप्य न्यवर्तन्त वाचश्च मनसा सह is an adaptation of the well-known passage in Tai. U. 2.4.1, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' ।

CHAPTER VII

22. यत्र यित्व इमे लोकाः सविकाशं त आसते । Compare with this the idea in Māgha's celebrated śloka in Śiśupālavadha, I.23 :

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥

Here the phrase in the second pāda of Māgha seems to be borrowed by Bhāgavata Purāna.

CHAPTER VIII

2. सोऽहं क्षुल्लसुताय । For क्षुल्ल derived from Skt. क्षुद्र– see above, III.5.10. The Bengali equivalent is खुल्ल, e. g. खल्लुतात meaning 'uncle'. It is a purely Prākṛta form.

5. स्वर्धुन्युदार्द्रैः ॥ Here also the Vedic word उदन् (water) has

been used. Pāṇini has formulated some artificial rules for substitution of उद् in place of उदक, but from the point of Vedic philology, such unscientific substitution cannot be accepted.

10. उदाप्लुतं विश्वमिदं तदासीत् । Ved. √प्रु 'floating' √प्लु class Gk. πλέω 'float'. Again उदन् 'water' is the first member of the compound 'उदनाप्लुतमिति तृतीयातत्पुरुषः'. Cf. for the word ṚV. VII.42.1, प्र धेनव उदप्रुतो नवन्त and IX.106.8, तव द्रप्सा उदप्रुत इन्द्रं मदाय वावृधुः; Av. XX.16.1, 'उद प्रुतो न वयो रक्षमाणा.'.

अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एकः । Pāṇini's rule (अधिशीङ्स्थासां कर्म, I.4.46) goes against the use of the Locative. But it is necessitated by the metre. Skt. तल्प has given rise to Beng. and Hindi तल्पि, तल्पा, meaning 'bedding' and then luggage, by semantic expansion.

11. कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः । उदीरयाणः present participle (ātmanepada) from उत् √ईर. The proper form is उदीरयमाणः, but it can be defended by saying, 'अनित्यमागमानुशासनम्' इति 'आने मुक्' (*P.* VII.2.82) इति मुमागमो न। Also, necessary for the metre. Cf. for the form, Rāmayāṇa III.75.29 and V 27.46. Sometimes there is a case of Haplology (वर्णलोपः), e.g. कामयानः in Abhijñāna Śākuntalam Act III, 'ततः प्रविशति कामयानावस्थो राजा'. In the last pāda, 'यथानलो दारुणि रुद्धवीर्यः' is a very fine simile *expressive of the idea of pent up energy.*

12. (लोकान्) अपीतान्। अपि+इतान्=लीनान्। अपि √इ, e.g. 'दुःखमेवापि यन्ति' (Śvetāśva. U. III.10). We have extensive use of अपि √इण् in the sense of 'dissolution' in the upaniṣads, Cf. Chā. U. 6.8.1, 'स्वमपीतो भवति'; Bṛha. U. 4.4.6, 'महैव सन् ब्रह्माप्येति'; vide com. on ŚB X.5.2.15, 'एवं ह्येते सर्वेऽपीता भवन्ति अपिपूर्वं इतिर्गत्यर्थः । गतिः प्राप्तिः' ।

13. सूष्यन् । Archaic for सोष्यन्. Future participle from root √षू प्रसवैश्वर्ययोः (941) or √षू प्रसवैश्वर्ययोः (1041).

20. ईरयाणः । See B.P III.8.11.

त्रिणेमिः । A Vedic phrase meaning, according to the com, कालः, Cf. ṚV above I.164.2, त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वम् (अन्यत्रानीय मूलम्) and Sāyaṇa, loc. cit., 'के ते । शीतोष्णवर्षाद्युलक्षणाः । यद्वा भूतभविष्यद्वर्तमानात्मकास्त्रय कालाः त्रिनाभयः, तद्विशिष्टं चक्रम्'.

24. प्रेक्षां क्षिपन्तम् । प्रेक्षा=beauty, unusual and obsolete.

27. प्रत्यर्हयन्तं सुभ्र्वा । Archaic use for सुभ्रुवा. There is Syncope here (स्वरलोपः) due to the metrical exigency. भ्रू 'brow' is formed by the uṇādi rule 'भ्रमेश्च डूः' (236), and so it cannot be, सुभ्रुणा by P's rule 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' (I.2.48) as there is no feminine suffix here. भ्रुवा is due by 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' P. VI.4.77.

29. अहीन्द्रभोगैरधिवीतवल्शम् । वल्शः स्कन्ध. (trunk of the tree) a Vedic word. Comp. 'वनस्पते शतवल्शो विरोह', RV. III.8.11. T.S. 1.3.51, TB. 1.2.1.5. Also वल्शः with an interchange to श and व.

(मणि) प्रवेक means 'excellent'. A rather obscure word, hardly used elsewhere. Kṣirasvāmin derives it thus : प्रकृष्टो वेकः पृथक्त्वमस्य प्रवेक. । प्र √विच्+घञ्.

CHAPTER IX

7. लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्वत् । The word कुशल, originally meaning 'one who plucks sharp kuśa blades without injuring his fingers', came to mean 'clever' in general by Lakṣaṇā and subsequently meant 'not harmful or injurious' etc So कुशलानि, through this semantic evolutionary process, means कल्याणानि 'good, righteous' etc.

10. अह्नि आपृतार्तकरणाः । Here, instead of the usual वि+आ+√पृङ् (1402) simply upasarga ā is prefixed, to denote 'busy'. Cf S.K. 'प्रायेण व्याङ्पूर्वः'. This prepositional verb is not current in class. literature.

11. यद् यदुरुगाय । An epithet frequently used in the Viṣṇusūktas of the Vedas, e g. 'विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः'. Sāyaṇa explains (ṚV. I.154.1) बहुभिर्बहुभिर्गीतव्यः. Cf. also RV. I.154.6, 'अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि' । Nir. II 7 explains the term thus 'उरुगायस्य विष्णोर्महागतेः'. Durga says 'उरुगमनस्य'. It is the same as another well-known epithet, viz. उरुक्रम. The form can be derived from √गा thus : उरु गिगातीति कर्मण्यण्; गिगाति is a गतिकर्मा धातु in Nir. III.9.

24. मा रीरिषीष्ट । The verbal form comes from √रिष हिंसायाम् । E g 'मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः' (Ao Inj.) ṚV. 7.89.5, TS. 3.4.11.6; AV. 6.51.3. It is from the reduplicated aorist stem in Ātmanepada, 3 singular Precative, (vide Burrow, The Skt. Language, p. 352) and this

form is a very common use in all the Vedas. Cf. ṚV. I.89.9, 'मानो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः'; (aorist) 'रीरिषीष्ट' is a purely Vedic form. It may also be taken as an optative form with precative '*s*'. For the artificial lengthening of the first vowel vide, ṚK Prātiśākhya, 9.47. Examples : ṚV 'स्तये रिपुस्तन्वं रीरिषीष्ट'; contra, VIII.18.13, 'स्वै. प एवै रिरिषीष्ट'.

CHAPTER X

20. अष्टाविंशद्विधः । Archaic for अष्टाविंशतिविधः, Syncopation of *i*, metri causa.

25. अर्वाक्स्रोतस्तु नवमः । Being masculine it should be 'अर्वाक् स्रोताः', a Bah. compound.

28. भूत'''विद्याध्राः किन्नरादयः । The usual विद्याधर has been shorn of the vowel by Syncope. We have a similar word in महीध्र (mountain) a truncated form of महीधर. This has been necessitated by the metre.

CHAPTER XI

14. संवत्सरः परिवत्सर इद्वावत्सर एव च। In place of इद्वा there is v.l. 'इदा'. We are familiar with इदावत्सरः. Kṣīrasvāmin in his commentary on Amarakoṣa quotes from Bhāguri, a lexicographer, whose work is lost, the following : 'इदावत्सर इद्वत्सरोऽनुवत्सरश्च ज्योतिषे', (I.3.20). Cf. T S. 5 5.7.6, 'इद्वावत्सरेण नमस्करोमि'.

CHAPTER XII

5 मोक्षधर्माणः । A Vedic use; P's धर्मादनिच् केवलात् (V.4.124) is an artificial, fanciful rule. So also 'धनुषश्च' (P. V.4.132), because, धनुर् *cannot possibly be* धन्वन्. *The latter is a Vedic word, e g.* 'धन्वनागा जयेम, धन्वनाजिं जयेम' etc., V.S. 29.39. Neuter 'धर्मन्' is the regular word. in ṚV. E.g. तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् (X.90.16). Vedic धर्मन् (neuter), became *post-Vedic* धर्म *(masculine) but the original form persisted in Bahuvrihi* compounds; so, we have the Bahuvrihi 'मोक्षधर्मन्' ।

10. यद्द्रोर्द्राः अनन्यामाभियाम्यन्ति नाम्ना रुद्र इति । Comp. Nir. (X.7). 'रुद्रो रौतीति सतः, रोरूयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा' । यदरुदत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम्' । Vide Bṛhadāraṇyaka U. III.9.4, 'यद् यद् रोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति' (ŚB. XI.6.3.7).

26. अधरदच्छदात् 'lower lip'. Though Pāṇini substitutes दत् in place of दन्त by the rule 'पद्दन्नो–' etc. (VI.1.63) and also in rules such as 'वयसि दन्तस्य दतृ' (V.4.141), yet 'दत्' is the original word and corresponds to Lat. 'dont', Eng. 'tooth'.

30. नैतत् पूर्वैः कृतं...यत्व दुहितरं गच्छेः। Cf. A.B. 13.9, 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरं...अकृतं वै प्रजापतिः करोतीति'.

31. सुश्लोक्यम् 'conductive to good name'. A rather cumbrous word with तद्धित यत् termination from सुश्लोक; √श्रु<श्लोक. It is one of the words which have preserved IE, 'l'. in ṚV. Vide AG, p. 217 (Sūrya Kānta).

33. तन्वं तत्याज। तन्वं, accusative of तनू, irregular Vedic form. P. says 'वा छन्दसि' (VI.1.106) and the Vārtika under it is 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्', for example, 'तन्वं मे पातम्' (Śā. Śra. 1.6 11); so we can explain, 'वा छन्दसि' इत्यमि पूर्वत्वाभावे यण्

Vedic parallels are: घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व (ṚV. X.59.5) T.S. reads तनुवो; 'उत त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासा.' (X.71.4.); T.S. 1.2 1.1, तनुवं मे पाहि etc.; AV. 12 3.54, 'तन्वं स्वर्गो बहुधा विचक्रे'।

39. इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदम् (ससृजे)। This denotes that the Bhāgavata is intimately connected with the Vedas, deriving its languages, mythologies, phrases etc. from the Vedas and approximating most to the Vedas in point of vocabulary and style. I have shown *elsewhere, that many of the B.P. lines are, with slight changes, reproduced* verbatim from ṚV. and other works. Cf. Chā. U. 7.2, इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम् अध्येमि।

40. षोडश्युक्थौ पुरीष्यग्निष्टुतौ। अग्निष्टुत् *stands for the more common* designation अग्निष्टोम, the Prakṛti of the seven Soma sacrifices. पुरीषि here stands for some चयनम् (fire consecration). This name is met with in ritualistic literature. Śrīdhara explains पुरीषीचयनम् for अग्निष्टुत्; vide P. अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः (VIII.3.82) Cf. T.S IV.2.4.8. 'पुरीष्यासोऽग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः।' 'अग्निष्टुत्' is, of course, an एकाहस्तु, properly speaking, which has been described in Taittirīya Brāhmaṇa etc It is also listed as *one of the fourteen somas* (सव). *So also is* 'गोसव' *where a million cows have to be offered as dakṣiṇā.*

44. दह्रतः, 'dahra' by metathesies 'ह्रद' (lake) becomes दह्र, which again by स्वरभक्ति (anaptyxis) is changed to दहर widely used in Upanisads, e.g दहरपुण्डरीकम् *'the lotus of the heart-cavity where, the Ātman resides'* Cf. Chā Up. 8.1.1, 'ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश'. Also Mahānārāyana U. 10.7, 'दह्रं विपापं···तत्रापि दह्रं गगनम्'. It means 'small'. Cf. Nir. III 20, दभ्र being only a changed form of दह्र, *bh* replacing *h* before *r*.

45. स्नुतोऽनुष्टुप् । स्नु is the contracted form of स्नायु 'sinew'. It is also connected with स्नावन्. The derivation is स्नायति वेष्टयति कायमिति स्नायुः; स्नावन् *is formed with* वनिप्, *Av. Snāvar. The word* स्नु *is found in* Amarakoṣa (II.3.4) as a synonym of 'सानु', स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्'. In Veda also 'snu' is the same as Sānu. Cf. ṚV. 8.46 18, 'गिरीणां स्नुमि'; 7.88 3, अपां स्नुमि'. Now,, 'सानु' through syncope becomes स्नु and in *the present instance* स्नावन् *'sinew' has been contracted to* स्नु by the well-known phonetic law of सम्प्रसारण.

45-46. तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः ।
त्रिष्टुप् मांसात् स्नुतोऽनुष्टुप् जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ॥
मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत् ॥

Cf A Āra II.1.6, 'तस्योष्णिग् लोमानि त्वग्गायत्री त्रिष्टुप् मांसमनुष्टुप् स्नावान्यस्थि जगती पङ्क्तिर्मज्जा प्राणो बृहती' 'मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना । In मज्जाया we have an irregular ablative form 'majjan'. Cf Av. mazga; Old Slav. mozgu 'brain' (mozdanu). T.S 7.3.16.47, मज्जभ्य स्वाहा । Later it became an *a*-ending stem.

50. नित्यदा । Not found in classical literature; P's rule (V.3.15), 'सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा' does not cover such a case

54 प्रजा हि प्रधास्यभूविरे । The आत्मनेपद is not sanctioned by P. in his rule 'आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य' (I.3.63), as explained by *Mahābhāṣya; here,* कृञ् *does not convey any* 'प्रत्याहार'. 'अनुप्रयोगस्य इत्येव सिद्धे कृञ्ग्रहणादिह न प्रत्याहारग्रहणमिति भाष्यम्'. So the Periphrastic Perfect with the appended root √भू, does not take the middle ending in the active voice.

CHAPTER XIII

11. उत्पाद्य शास्त धर्मेण । The verbal form in Imperative

Second person Singular of √शास् is un-Pāninian and should be 'शाधि' by P 'शा हौ' (VI 4 35) 'शाभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् हुझल्भ्यो हेर्धि' (VI 4 101) √शास् has been confused as bhv`idi here The perversion is due to the growing influence of Prakrta and Apabhramśa, which made other *roots approximate to the first conjugation Cf Rām VI 63 23*, 'किं मां त्वमनुशाससि', also II 3.25 (ibid) 'नानुशासामि मातरम्'.

14 अमीवसूदन। For अमीव see ante अमीव is cognate with 'amoeba', a worm It is found sometimes ending in आ but here its ends in अन् The word *occurs largely in Veda Comp* 'यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये। अग्निष्ट ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत्' (RV X 162 2) Durgācarya explains the word under Nirukta VI 12, 'रोगभूत क्रिमि' The word is derived *from* √अम रोग, *we have also the better known derivative* 'amaya'.

25 निशाम्य घर्घरितम्। An onomatopoea (शब्दानुकरणम्) Cf घूत्कार vide, Uttararamacarita II 30, गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघूत्कार' etc

30. खुरे. क्षुरप्रैर्दरयंस्तदाप.। दरयन्, *pre par* √दृ (caus) is archaic for दारयन्, a Vedic use Cf RV VII 5 3, 'पुरो यदग्ने दरयन्नदीदे'। But, for the sake of तगण the vowel has been shortened on the principle of 'अपि माष मष कुर्यात् छन्दोभङ्गं' Vide S K, 'भयादन्यत्र दारयति under √दृ भये, 'अभ्यधत्त' is archaic as in class Skt अभि+√धा means 'to speak'

34–38 These *identify symbolically the various limbs of the* यज्ञवराह with the various parts of the sacrifice and all technical ritualistic terms have been employed here The सप्तसप्ता have been identified *with* सप्तधातु *and finally the divine boar is addressed thus* 'त्व सर्वयज्ञ क्रतुरिष्टियन्धन'

41 दता धृत। According to P दता is the optional Instrumental singular *of* दन्त *'tooth' but in Veda the substantive is* दन्त *corresponding* to GK 'dont', Lat dens denits

42 विधेम चास्मै नमसा। In explaining 'कस्मै देवाय हविषा विधेम' (RV X 121 1), Sayana says, *विधति परिचरणकर्मा*, i e worship or attendance So the phrase is a characteristic Vedic inheritance 'नमसा' is in Instrumental In Veda it is declined like an ordinary substantive only, subsequently it was used as an indeclinable

43 उद्विबर्हणम्। √बर्ह 'lifting', obscure use

48. *श्रयेत*, archaic for श्रावयेत. *√श्रु, caus. potential 3 Sg.* The vowel is shortened for the metre, on the principle 'अपि मापं मषं कुर्यात्, छन्दोभङ्गं त्यजेद् गिरम्'. In Vāṁśastha, the sixth syllable (तगण) must be short. The irregular Ātmanepada form is used for completion of metre.

CHAPTER XIV

13. **यास्ते शीलमनुव्रताः ।** A peculiar construction not found in classical language. How शीलम् takes the accusative case is unaccountable by the known rules of grammar or idiom. So, this must be considered as a lapse of ordinary grammar. अनुव्रताः itself is a Samāsa and therefore *we cannot detach* अनु *from the compound and say that* अनु *as* कर्मप्रवचनीय takes the accusative case. The whole thing should have been compounded as शीलानुव्रताः, though that also would have been a defective juxtaposition of words as there is no verb in the second member. See discussion above (*III.3.18*).

14. **कञ्जविलोचन ।** V.l. is कमललोचन. 'कञ्ज' means lotus.

21. **यथा मां नातिवोचन्ति ।** This use of √वच् is irregular. Pāṇini enumerates *the Dhātu in adādigaṇa (No. 1063)* '√वच परिभाषणे'. Bhaṭṭoji says in S.K., अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते' (loc. cit.). Therefore, according to this view, वचन्ति (the regular form) is incorrect. So we must hold the view here that it is Vedic : 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते'. The usual form वचन्ति has been changed into वोचन्ति for the sake of the metre as अनुष्टुप् requires a long vowel in the sixth syllable Cf. 'गुरु षष्ठं तु पादानाम्'. The reading अविरोचन्ति in some manuscripts is perfectly meaningless in the context. 'अतिवोचन्ति' here means निन्दन्ति 'censure', according to Śrīdhara. Cf. ṚV. 8.30 3, 'स उ नो अधि वोचत'. Also अनागसो वोचति सूर्याय, ṚV I 73.3. *Here it means 'to say,'* 'declare'.

22. *चरन्ति यस्यां भूतानि भूतेशानुचराणि ह ।* *भूतेशानुचराणि* cannot be an adjective qualifying 'bhūtāni' and so, it being a षष्ठीतत्पुरुषः, is incorrect because अनुचर' is masculine; so it is irregular, vide P. 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' II.4.26.

24. भूतपर्यत् । परियन becomes पर्यत्- by Syncope and is also necessary *for the metre. It is widely used in classical literature.*

Examples : 'पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम्: सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रम्' (Mahābhāṣyam). 'पर्षदेषा दशावरा' Bau. Smṛti I.1.9. Also भट्टि, 'पर्षद्वलान्' derived by the Sūtra of Pāṇini. 'रजः कृष्यासुतिपरिषदो वलच्', (V.2.112), where the variant is 'पर्षदो'. Cf. Nir. 'पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि' (I.17).

26. पिशाचचर्यामचरत् । Cognate accusative.

27. स्वात्मन् (रतस्य) । Consistently, the Purāna drops the locative ending in the case of stems in मन्. Here the regular form would increase one syllable.

अविदुषः is equal to अविद्वांसः. So it is a case of 'वचनव्यत्ययः', and irregular Samprasārana.

समीहितम् takes the accusative case by 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्', P. II.3.69.

28. अहो विभूम्नश्चरितं विडम्बनम् । वि√डम्ब usually means 'imitation', then, gradually, 'unsuccessful imitation', provoking ridicule or laughter. Here, the meaning has assumed slight modification and implies an action totally unworthy of a god, hence 'indecent, reprehensible'.

29. जग्राह यासो वृषलीव गतत्रपा । वृषली, a śūdra woman; etymologically a sinful woman (वृषं धर्मं लुनाति), a low-caste woman, then gradually a prostitute. Here there is a transference of meaning, a familiar phenomenon in Semantics.

33. न अध्यधीत् । V1., (Cal. edn.) faulty. Cf. P. VI.4.74, 'न माङ्योगे'.

34. मीढुषे, a purely Vedic word in perfect participle, क्वसु, and recorded by Pāṇini in his rule 'दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च' (VI.1.12). It is from √मिह सेचने 'to sprinkle, pour'. In Veda Sāyana always explains it as 'कामानां सेचनकर्त्रे'.

35. भामो भगवान् । भामः means भगिनीपतिः (Śrīdhara), rarely used in classical language in this sense. It can be taken as a derivative from √भाम क्रोधे, and then would mean the irascible God, equivalent to Rudra the 'Terrible'. We have to explain it as भामति क्रुध्यतीति भामः, क्रोधनो रुद्र इत्यर्थः. In the former sense, it is a Deśī word like भावुक of dramas; origin uncertain.

व्याधस्य । fig. use = cruel, from √व्यध 'to pierce'.

36 आशिषमाशासानाम् । Pres. part. of आ+√शास्; has no muk; Vedic use.

41 सुनाभोदारबाहुना । सु शोभनो नाभिर्यस्य सुनाभः । 'अच्प्रत्यन्वव-पूर्वात् सामलोम्नः' (P. V.4.75) इत्यत्र 'अच' इति योगविभागात् समासान्त..

48. नैदाधिकं तापमिवोडुराजः । Elliptical. The verb हर्ता should be drawn from शोकहर्ता. A case of irregular syntax.

CHAPTER XV

1. प्राजापत्यं···परतेजोहनम्, archaic, a Vedic mannerism. P. III.2.88, 'बहुलं छन्दसि' इति क्विप् ।

It qualifies तेजः and is irregular. Cf. शत्रुहणममित्रहणं भ्रातृव्यहणं असुरहणं त्वैन्द्रं वज्रं सादयामि' (Āpa. Śr. 16.30 1; K.S. 39.5). Also शत्रुहणमसि · वज्रं सादयामि' (*Āpa. Śr. 16.30.1*). *It is derived with* क्विप् and should be in the neuter gender. Cf. ṚV. 10.87.1, 'रक्षोहणं वाजिनमा जिघर्मि'; V.S. 5.23, 'रक्षोहणं वलगहनं वैष्णवीम्'; ŚB. 3.5.4.8, M.S. 1.2.10, 'रक्षोहणं त्वा वलगहन अवसिञ्चामि' (also अवस्तृणामि and आस्तृणामि) वैष्णवम्. P. III.2.87, ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् does not sanction this form. Bhaṭṭoji says नियमार्थमिदम् ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव, भूत एव क्विबेव इति नियम इति काशिका'.

5. उपेयुषे । Though P sanctions this use in bhāṣā, III.2.109 (उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च), *still the usage is limited. In fact, the* great grammarian reserves the perfect participle in his rule 'क्वसुश्च' (III.2.107) to the Vedic field only

8. यस्य वाचा·· गावः तन्त्येव यन्त्रिताः । A very beautiful simile Cf. the Vedic parallel passage, 'तस्य वाक् तन्तिर्नामानि दामानि', Ait. Ār. II 1.6, so, it is a reproduction of the Vedic idea quoted above. The word तन्ति derived from root √ tan' is connected with तन्त्री, तन्तु, तन्त्र etc., *having the same meaning of 'string'*.

हरन्ति बलिम् । An echo of a similar passage in the Kauṣi Upa. 2.1, 'सर्वा. देवताः ·····बलिं हरन्ति'. Also Tai. Upa. 1.5.3, 'सर्वेऽस्मै देवाः बलिमावहन्ति'.

9. अदभ्रदयया । The word अदभ्र' in the sense of 'plenty' is used almost everywhere in the Purāṇa to the exclusion of other synonyms. Here, though alliteration motivates the use of the word, yet we will find

elsewhere a distinct predilection for this adjective; for दस्र, see notes under VI.7.11 below.

15. मृडयन्। √मृड सुखने (Dhātupāṭha No.1328) is Vedic and rarely used in classical literature. Cognate Vedic words are मर्डिता, e.g. 'न नाथितो विन्दते मर्डितारम्' ṚV. X.34.3; मृळीक (grace, 'mercy'); Av. mərazdā. The classical root √मृद् seems to be the original, of which √मृड् is a variant with cerebralisation. Pres. part. of causative.

18. भृङ्गाधिपे हरिकथामिव गायमाने। गायमाने, archaic for गायति as √गै 'sing' is Parasmaipadin.

19. चम्पकार्ण-पुन्नाग। This is equal to चम्पकवर्ण; वर्णशब्दे वकारलोपश्छान्दसः. Examples : नवार्ण becomes नर्वार्णः (मन्त्रः) by Haplology, e.g. 'ऐं ह्रीं क्लीं चामुण्डायै विच्चे'. This is extended to other cases such as पञ्चार्णः (मन्त्रविशेषः) पञ्चवर्णा यस्मिन् स पञ्चार्णः. It seems therefore that the 'Va' of Varṇa has been indiscriminately dropped in many cases in the Purāṇas. Kṣīrasvāmin explains the word स्वर्णम्, 'शोभनो वर्णोऽस्य स्वर्णम्', 'समासे वर्णस्य वा वलोपमाहुः', 'यथा पञ्चार्णो मन्त्रः'। नवार्णो मन्त्रः 'ऐं ह्रीं क्लीं चामुण्डायै विच्चे' (II.9.94. Amarakosa). *Cf.* वृद्धहारीतस्मृति *VI.163*, 'नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय शार्ङ्गिणे। प्रणवेन समायुक्तं द्वादशार्णं मनुं जपेत्॥' Also, VI.238, 'जप्त्वा षडर्णम्'.

22. ईक्ष्य पद्मम्। ईक्ष्य *archaic for* ईक्षित्वा *(gerund).*

उच्छेपितम्। An unusual obscure word used in the sense of 'kissed', for which no other parallel instance is available.

अमत, archaic for अमंस्त, Aorist of √ 'Man' (मन्) to think. But if it is √मनु अवबोधने (D.P. 1471) then it is all right, the alternative form being अमनिष्ट. By P. II.4.79, 'तनादिभ्यस्तथासोः', the 's' *has dropped* optionally.

24. ज्ञानं च तत्त्वविषयं सहधर्म यत्र। सहधर्म is a loose Bahuvrīhi Samāsa qualifying ज्ञानम्. धर्मन् is neuter in Veda and the word as an *a-stem* is unknown in the ṚV. *Examples :* तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् (X.90.16). So we have here the Vedic neuter ending in अन् and therefore the word is not सहधर्मम्. By P. 'वोपसर्जनस्य', सह is not changed into स and also due to metrical necessity.

30. तान् वीक्ष्य वातरशनांश्चतुरो कुमारान्। वातरशनान्, lit. 'with

the breeze as one's garment' refers to contemporary Jaina Digambara sect. In fact, the Śramana tradition is referred to in ṚV. X.136.2, 'मुनयो वातरशना पिशङ्गा वसते मला', vide T.A. II.7.1. etc. 'वातरशना ह वै ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनो बभूवुः'. Cf. BP. V.3.20.

36 अघोनि। *Locative singular of* अघवन् *'sinful' declined like* मघवन्. *It is formed by* मतुप् *in the sense of possesion. This word is not met with in classical literature.*

38. औपयिकम्। विनयादिभ्यः स्वार्थे ठक्. It is used in a peculiar sense here. It means the means and paraphernalia necessary for a journey, such as, umbrella, sandals etc.

44. ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोशम्। In वै अमुष्य, there is hiatus for completing fourteen syllables of the Vasantatilaka metre, and the two vowels cannot coalesce on account of Pūrvatrāsiddham.

45 दर्शयानम्। Anaptyxis used as a substitute of 'दर्शयमानम्'. Here we have Anaptyxis for completing the required fourteen syllables. It is a present participle of the causative of √दृश्; on the principle of 'अनित्यमागमानुशासनम्', *the insertion of* मुक् *provided by* आने मुक् *has been dropped.* 'औत्पत्तिकं', means नित्यं, 'eternal'; it is used in the same sense in philosophical literature, Cf. Jaimini Sūtram, 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः' (1.5), 'उत्पत्तिरस्य'. Cf P IV 3 53. 'तत्र भवः'.

46 अनुवर्णितरहाः। Nominative case, Bahuvrīhi Compound, 'अनुवर्णितमुपदिष्टं रहः रहस्यं यस्मै सः', one whose esoteric knowledge has been imparted' The use रहस् is Vedic in this sense. 'एकान्ते रह शब्दः सान्त वर्ण्यते मन्योऽस्त्ययम्'. (Kṣīrasvāmin) In classical literature रहः is invariably used as an indeclinable meaning 'secretly'; here it means secret knowledge. To convey this meaning the word रहस्य (दिगादिभ्यो यत् P IV 3.54) is used. Vide Abhijñāna Śākuntalam, Act I.21, 'रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः'. For the classical sense of रह an indeclinable vide, 'रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः.' (Raghuvaṁśam, Canto XIII 35).

47. भिद्राम। This stands for classical 'भिद्मः'. It may be taken as a case of भिद्महे without the 's' of 'mas' termination Cf. विद्याम देवं भुवनेशमीड्यम्'. Śvetāśvatara Up. 6 7. Or it is imperative (लोट्) I. plu. of √भिद्.

'to know', (adādi); irregular.

48. कीर्तन्यतीर्थयशसः। A cumbrous Bahuvrihi compound with the qualifying adjective ('to Yaśas'). कीर्तन्य with a तद्धित यत् (P. 'दण्डादिभ्यो यत्' V.1.66) is *never found in classical literature. The usual word is* कीर्तनीय, which, in this instance, may be considered, from a philological point of view, as the original changed by Syncope and also due to the exigency of the metre, into कीर्तन्य ṚV. I.116.6, 'तद्वां दात्रं महि कीर्तन्यम्; I.103.4. 'कीर्तन्यं मघवा नाम बिभ्रत्', Vedic कीर्तन्य is derived with केन्य term vide P. III.4.14, 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः'.

49. तुलसिवत्। The ı of tulasī (fem.) is shortened metri causa.

50. पुरुहूत। पुरुभिर्बहुभिराहूत यज्ञेषु विष्णुरित्यर्थः. *So, it is not used* here in its ordinary sense of Indra, as in later literature, but in the Vedic etymological sense given above.

नम इद्विधेम। नमस् *'salutation'*, a noun. *Curiously enough, the* commentator Śrīdhara explains the particle 'it' as 'thus' (इत्थम्). *In Veda* it is sometimes an 'अवधारणार्थकमव्ययम्'. Nir. says (I.9), 'अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति, पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः'. कमीमिद्विति So it is sometimes an expletive only. For a parallel use of the particle with नमः, compare ṚV. 10.34 8, राजा चिदेभ्यो नम इत् कृणोति'. Here the particle, on Vedic analogy, is used to fill the Vasantatilaka metre. In classical Sanskrit 'इत्', is never used as पदपूरण'. 'विधेम' is Vedic. Here it *means 'offering'; vide Nir.* 'विधतिर्दानकर्मा' *(X.23). Here, it is the plural of* the first person in Potential mood (विधिलिङ्). P. reads the root √'विध विधाने' (No. 1326) in Tudādi Class.

CHAPTER XVI

2. कदर्थीकृत्य। It is a गतिसमास; the base is कदर्थ, originally attching a bad or sinister meaning, then vilifying and then belittling or insulting. In this way a transference of meaning is observed in the word, through the Semantic process. In the word कदर्थः (कुत्सितोऽर्थः कदर्थः) कु becomes कत् by P. rule 'कोः कत्तत् पुरुषेऽचि' (VI.3 101)..

अनाताम्। Vedic root Aorist Ātmanepada, third person, dual number from √दृ; the classical form is 'अदृषाताम्'. But there is no parallel instance in the Vedas. The plural form अकत is found. Cf. ṚV. I.20.4.

3 मामनुव्रतेः। *See ante The word* अनुव्रत *is always found in* the Purana, associated with the Accusative case There is no parallel *in later classical literature*

8 Many of the words are used in a very strained sense, unknown to classical language. √ Car' has been used to convey the meaning of 'eating' But this use is rare and unfamiliar यद् अनुघासम्' *Avyayībhāva Samāsa. Ghāsa is derived by the rule* 'घस्रघोश्च' *(P II 4 38)* from root 'ad', to eat The meaning here is not the conventional one of 'grass'. Cf 'बाल्तृण घास' Amara 'तुल्यस्य अन्नहिते' The sense of 'offering' is unusal in the case of अव+√धा It always means in classical literature, 'to attend' etc See Amara (I 4 2), 'अवधान समाधान प्रणिधान तथैव च'

10 कुपन्ति। √कुप (क्रयादि 1518) निष्कर्षे means 'to tear asunder'. This root is seldom used. It is embedded in the word कुष्ठम् 'leprosy' ('कुष्णात्यङ्गमिति कुष्ठम्') Cf Gk XÒSTOS

11 उपाहृतः v l उपाकृतः। Both the words convey an unusual sense 'उपाकरणम्' means the study of the Vedas, 'संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरण श्रुते', while उपाकृत has got a distinctive technical meaning in sacrificial rituals Amara says 'उपाकृत पशुरसौ योऽभिमन्त्य क्रतौ हत' (II 7 25) Here the lengthening is metrical, the meaning is 'placated' or उपकृत 'benefitted'

12 भूयो ममान्तिकमिताम्। इताम् √इ Imperative dual.

अवसायमलक्षमाणौ। अवसाय from अव+√सो means generally determination, usually preceded by 'adhi' Here the meaning is different, viz अभिप्राय (intention) acc Śrīdhara—a slight semantic transformation

भृतयोर्विन्यास. कल्पताम्। Very often BP uses भृत in the sense of 'employees', in preference to the current form भृत्य < √भृ with a different term. Here metrical exigency is the reason 'कल्प्यताम्' in the sense of 'terminated' is wholly obsolete.

13. अथ उशतीं सरस्वतीम्। The attribute उशती is often found in connection with speech (सरस्वती) in Vedas. Cf V 43.11, 'आ सरस्वती यजता गन्तु यज्ञम्। सर्मा नो वाचमुशती श्रृणोतु॥'

22. तनुवा। Vedic, a case of anaptyxis, equal to तन्वा Here

there is उवङादेश in the instrumental case. See Vārtika 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' under P. 'छन्दस्युभयथा' (6.4.46).

25. अनुमन्महि । Un-Pāṇinian form for अनुमन्महे । Ist person plural of the present (लट्) of √मनु अवबोधने, तनादि.

अयुङ्क्ष्महि । आत्मनेपद, लुङ् of root √ 'Yuj' (Plural, Ist person).

26. तद्वैत विप्राः । Some read अवेत which is correct grammatically. अवैत, a v.l., is indefensible under P. 'एत्येधत्यूठ्सु' (VI.1.89); Vṛddhi is not allowed in such a case. S.K. says, 'पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिः 'एङि पररूपम्', इत्यस्यैव बाधिका, न तु 'ओमाङोश्च' इत्यस्य, तेन 'अवैहि' इति वृद्धिरसाधुरेव.

31. प्रत्येष्यतम् । प्रत्येतम्+प्रत्येष्यथः=प्रत्येष्यतम् (contamination). Archaic for प्रत्येष्यथः in future (लृट्). Forms with 'sya' in Imperative are found in the epics. Cf. Rāmāyana, III.56.27, 'अवनेष्यन्तु', also 'भविष्यध्वम्'. A contamination of लोट् (Imperative) and लृट् (future) 2 dual from प्रति+√इ.

निकाशे । (मे) in the sense of proximity (सकाशम्) is generally unknown in classical language.

34. तदा विकुण्ठधिषणात् । Here again it is a case of irregular dropping of 'y' and Anaptyxis, 'धिष्ण्य' has been changed to धिषण (place). The masculine word, 'धिषणः' means Bṛhaspati, the preceptor of the Gods.

37. अस्मदीयविमृशेन । विमृशेन stands for विमर्शेन derived from √मृश with अप्. Grammatically the Guṇa is necessary, so that विमर्श is the correct expression; it can be defended by 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः'.

CHAPTER XVII

5. ययौ वायुः···फूत्कारानीरयन् । V.l. 'फेत्कारान्'. An onomatopoea. Cf Vārtika 'वर्णात्कारः'. Śrīdhara reads फेत्कार and says, 'फेत्कारानिति तीव्रवायुशब्दानुकरणम्'. फूत्, an Interjection, is similar to Eng. 'fie' and 'pooh-pooh and hence the theory is called Interjection or Pooh-pooh theory by Max müller. Cf. Beng. फुँ or फो॑ फों 'puffing', blowing.

10. ग्रामसिंहाः । Obscure word, used in the sense of, 'dogs' according to commentators. It is a sort of euphemism (सुभाषणम्) which veils an unpleasant association attached to words like 'cats and

dogs' etc. This is coined on the analogy of शाला (साला) वृका. (*Wolf-like* in houses, i.e. dogs etc.) Amara says (III.3.12), 'शालावृका कपि-क्रोष्टु-श्वानः'.

11. खार्कारभसा । खार्, an onomatopoeia, the characteristic braying of the ass Comp. Nirukta, 'काक इति शब्दानुकृति , तदिदं शकुनिषु बहुलम्' (II.18). Also 'दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणम्' etc. So Yāska forestalled hundreds of years back the modern 'Bow-vow' theory of language P. recognises this theory in his Sūtras, 'अनुकरण चानितिपरम्' (I 4 62) and 'अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ' (VI.1 98) and 'अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्' (V.4 57).

The sound here referred to is खार् and then by an extension *of the Vārtika* वर्णात्कार. *supported by Panini's rule,* I.2 35, 'उच्चैस्तरां वा वषट्कार', *the termination* कार *is added to it, just as in the case of* टङ्कार. (the sound taṅ), 'Twang', 'हुंकार.' (the sound hum) etc. This word is *to be observed also in the modern vernaculars,* e.g Bengali, Khekār, Khākāri (uttering a grating, fricative sound in the throat). Possibly, the name 'खर' *of the animal is itself derived from its distinctive cry*, particularly shrill and harsh. The word खर when used as an adjective means also sharp and shrill.

13. गावोऽत्रसन् । √त्रस् (1117) is divādi. By P. III 1.70, optionally Bhvādi. See त्रसन्, V 13.16 below.

17 स्फुरदङ्गदाभुजौ । अङ्गद 'bracelet' is neuter but, here, it is used *irregularly in the feminine gender. This is due to Vaṁśastha* रगण.

19. यशो अकुतोमृत्युः । We are familiar with the word अकुतोभय. in Sanskrit (vide Śloka 22, below) but not with the former. It is an irregular compound and should be included in मयूरव्यंसकादिगण which is *technically an* आकृतिगण, *not exhaustive ,but illustrative only. Vide* P. मयूरव्यंसकादयश्च, II.1.72.

22 असृण्यम् । Adj , an obsolete word meaning निरङ्कुशम्, unrestrained 'सृणि' feminine, is the pike which goads an elephant The word is derived irregularly with Taddhita 'yat' suffix. (P. 5.1.63, तदर्हति). Cf BP. IV.4.17, infra. 'असृणिभि. नृभि.', for सृणि vide, RV. X.106.6, 'सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू' etc. सृणि from √सृ Cf. Nir. 5.25, 'सृणिरङ्कुशो भवति सरणात्', 'सृवृभिभ्यां किन्' (uṇādi 4 45) इति निरुक्त्य. For असृण्य, cf. RV. X.101 3; AV. 3.17.3; VS. 12 68; TS. 4 2.5 5; Nir. 5.28, 'नेदीय इत् सृण्य पक्वमेयात्'. *There* सृणि *is taken as a 'sickle'* by Mahīdhara :

'सृणिशब्दोऽत्र दात्रार्थः । सृण्या लवनसाधनेन दात्रेण लूनमिति शेषः' (op. cit). .

28. बृहच्छ्रवाः । Vedic word, श्रवस् means fame in Veda, riches or food. Compare, 'स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा ', ṚV. I.89.6.; VS. 25.19. For बृहच्छ्रवाः, vide ṚV, I.54.3, 'बृहच्छ्रवा असुरोबर्हणा कृतः', for 'बृहच्छ्रवसः', ṚV X.66.1, देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तये'.

31. विस्मयः । 'Bereft of pride'. An adjective. The word is seldom used in classical language in this sense. Invariably it means 'wonder', 'amazement'. B. P. generally uses this coinage in the sense of 'without pride, humiliated'.

वीरशये non-Pāninian, does not come under 'अधिकरणे शेते ', III.2.15.

CHAPTER XVIII

1. महामनास्तद्विगणय्य दुर्मदः । Here in विगणय्य we have a rare use; in class. Skt. it would be अविगणय्य 'disregarding'.

2. जहास वनगोचरो मृगः । In the case of मृगः which means the 'Boar', there has been restriction of meaning in modern Sanskrit; originally it meant any animal. Amara says, 'पशवोऽपि मृगाः'. Cf 'मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः' (ṚV. I.154.2); in English too, 'deer' meant originally an animal in general. Cf. Germ. 'Tier'.

4. प्रमृजे । Archaic for 'प्रमार्ज्मि', √मृज् is Parasmaipadī.

8. उदस्तात् । Archaic Vedic, 'from above'; just as we have अधस्तात्, अरस्तात्, पुरस्तात् etc. Pānini says, 'दिक्शब्देभ्य. सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः.' (V.3.27) We have an analogical formation coined by B.P. It is a contamination of 'tas' (तसिल्) with ablative 'āt'. Not met anywhere in Vedas. Here the termination is affixed to 'उत्' 'north', 'above). Vide, B.P. II 2.24, supra.

10. शुप्पाद्विधान् मृगये ग्रामसिंहान् । 'Dogs'; III.17.10 see ante.

12. त्वं पद्भ्यानाम् । The Vedic word is पद् 'foot' P. has got some artificial rules such as, 'पादः पत्' (VI.4.130) and पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु etc. (P. VI.3.52-56). रथ used etymologically. vide, Nir. IX 11. 'रथो रंहतेर्गतिकर्मण.', old Irish 'rethim', 'I run'.

भातिपिपर्ति । From √पृ पालन पूरणयोः (जुहोत्यादि) Cf P अति पिपर्त्योश्च (7 4 77), vide RV स्वस्ति न पिपृहि पारमासाम् (3 31 20) RV. VII 70 2, 'यो वां समुद्रान्त्सरित पिपर्ति' Cf Eng 'fill' प्रमृज un Paninian, *for प्रमृड्ढि √मृज् Impera ive 2 Sg A confusion of Gana*

13 प्रलब्धश्च । Bhagavata uses here and elsewhere प्र+√लभ् in a sense not found elsewhere in Sanskrit, 'ridiculed' In class Skt the word विप्रलब्ध means 'deceived' B P in IX 3 20 and elsewhere uses the caus विप्रलम्भित in the same sense, e g, 'प्रलम्भितो लोकनमस्कृतो मुनि' Of course, *the causal of* प्र+√लभ् *(past pass part) satisfies the exigency* of Vamśastha Katyayana's Vartika (3483), 'प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमारम्भशिति वाच्यम्' under P I 3 70 sanctions the early use of प्रलम्भन in the sense of 'deceit' Vide also below B P X 34 13 for 'प्रलब्धे' Cf also P I 3 69, 'गृधिवञ्च्यो प्रलम्भने'

14 अभ्यहनत् । Archaic for अभ्यहन् in √हन+लङ् (Imperfect) The termination drops due to संयोगान्तलोप necessary for metre A confusion of Gana

17 आजघ्ने । Atmanepada as the verb is intransitive Cf 'आङो-यमहन' P I 3 28 'अराति' is the object of प्राप्य, understood Cf 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष (Kiratarjuniyam, XVII 63)

19 शुष्मिणो । शुष्म a Vedic word meaning strength, vitality' Comp Nir, 'शु ष्ममिति बलनाम शोषयतीति क्षत' (II 24) Philologists in Europe, however, suppose '√श्वस् to 'breathe' as the origin v=u, Samprasarana, vide Wackernagel, Alt Gramm, p 70 Cf Av huska dry', Skt śuṣka

21 शौण्डिरम् । Adjective used for the noun शौण्डिर्यम् । शुण्डा means 'wine' and so शौण्डिर means 'intoxicated' and then 'brave' etc There is thus a gradual semantic evolution of the word.

26 एषा घोरतमा सन्ध्या लोकछम्बट्करी । Cf. T S II 4 11.15, 'सर्वेषामभिगमयन् वत्स्यत्यछम्बट्करम्', T B IV 10, 'अर्धं सम्बट्कुर्वन्ति' (Sa स्वयं कुर्वन्ति), also T S II 5 11 5 छम्बट्करी v l Sridhara accepting the latter *form, explains* 'छद्मट् इत्यव्यय विनाशे वर्तते' *This is a very obscure* indeclinable never used anywhere in literature Of course, √छद् means to

cover and the indeclinable comes from छम्न् and therefore 'छम्नद्करी सन्ध्या' would mean 'dusk' which covers the world in darkness. 'छम्बट्' is enumerated by Pāṇini in चादिगण, under rule 'चादयोऽसत्त्वे' (I.4.57) as a 'nipāta'. The meaning is 'to fail in obtaining', or ruining extensively used in Brāhmaṇas and T.S. (T.B. reads सम्बद्); the appearance is like that of a non-Aryan or onomatopoetic word. Cf. T.B. 1.2 1.3 (also Āpa. Śr.), 'अछम्बट्कार-मस्यां विधेम'; it means अवैयर्थ्यम्. Cf. Ś B. 11.5.6.9, 'तस्मादधीयितव्, यपद्काराणामछम्बट्काराय'. Tāṇ. Brā. IV.10 reads 'अर्धं सम्बट्कुर्वन्ति'. Here due to Prākṛtism the dental sibilant has been changed into palatal affricate. Sā. (loc. cit.) says व्यर्थं कुर्वन्ति'. Possibly the word is connected with onomatopoetic छम्, meaning, as in Bengali, fear due to darkness, e.g. छम् छमे सन्ध्या. The Vedic meaning is, of course, different.

CHAPTER XIX

4. लब्धतीर्थः । Means लब्धास्पदः 'gaining a foothold' from the context, but such a meaning is hardly to be found in the extant lexicons,

6. तत्रा स्मासन् । तत्रा, artificial lengthening on Vedic analogy. Vide P. VI.3.133. स्म an expletive is used in B.P with Imperf. tense.

14. उज्झितम् । 'Left'; a Prākṛtism jjh > jah, as dh > duh in dhitā=duhitā, vide AG. pp 115, 164.

22. त्रिपात् । Attribute of Viṣṇu, with his symbolic three steps. Cf. Nir. (XII.22), 'त्रेधा निधत्ते पदं पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणि, समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णनाभः'. Cf. Puruṣasūktam, ṚV. X.90.4, 'त्रिपादूर्ध्व उदैत् पुरुषः'; also ṚV. IV.58 3, 'त्रयो अस्य पादाः' (V.S. 17.91; TA. 10.10.2).

27. परिदष्टदच्छदम् । Here also the word दत् has been used in place of classical दन्त. Vedic दत् is cognate with Greek 'odontos', English 'tooth'. Lat. dentis.

CHAPTER XX

3. महिस्ये । महि, a neuter word ending in 'i' is purely Vedic. The corresponding classical word is, of course, महत्. So this is a purely Vedic usage, corresponding to classical महत्त्वम्. To this Vedic base the

taddhita affix 'tva' (Cf. V.1.119, P. तस्य भावस्त्वतलौ) *has been added.* We meet with the word महित्वम् *also in Vedic Saṁhitās.* For महित्व compare 'यस्येमे हिमवन्तो महित्वा' (ṚV. X.121.4), 'यः शश्वतो महोनो दधानान्' (II.12.10). Also ibid. 'विश्वभ्राड् भ्राजो महि' (X.170.3).

तत्परांश्चानुव्रत । Again, with the word अनुव्रत the accusative is used; this is a peculiar mannerism in the Purāṇa; of course, the preposition (Karmapravacanīya) takes द्वितीया but here 'anu' is a part of the Samāsa and it has no connection with any verb whatsoever; therefore it can never have the force of a Karmapravacanīya. In explaining the Sūtra of Pāṇini (I.4.84), viz. 'अनुर्लक्षणे', the Bālamanoramā says, 'अनेन क्रियायोग एव कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति सूचितम्'. We cannot explain the accusative case by any known rules of grammar here. Cf. 'भर्त्रे देवमनुव्रता' B.P. IV.1.65, below.

5. आपो गाङ्गा इवाघघ्नीः । अघघ्नीः *is Vedic.* The Classical form would be अघघ्न्यः. It is the nominative plural form, irregularly formed by पूर्वसवर्णदीर्घः provided by P's rule सुपां सुलुक् etc , VII 1.39. गाङ्गाः formed by अण् and so non-Pāṇinian. Cf. P. 4.1.15, 'टिड्ढा...' etc v.l. गाङ्ग्यः is preferable.

6. कीर्तन्य । See also B.P. III 15.48 A peculiar and rare word coined by the Purāna from कीर्तन with आर्हीय taddhita 'yat'. The metre too demands brevity of one vowel and so it is not the usual Kṛdanta form, कीर्तनीय', which alone is seen in the classical style. It may also be taken as a syncopated form of the current word. ṚV. has कीर्तेन्य derived by P. 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः', vide B P. III 15.48, *supra.*

18. ससर्ज मोहः । The nom. is a syntactical aberration for मोहम् (accu.). It is to be detached from the verb and taken as प्रातिपदिकार्थे प्रथमा.

22–23. अदेवान् जघनतः सृजति । Cf. Śruti, 'स जघनादसुरानसृजत्'. T.B 2.2.6 5–8. देवताः या असृजत्... ते अहाङ्ःुः'. The Pronoun ते does not agree with देवताः (fem) in gender; syntactical irregularity metri causa. ता अहाइुः would increase one syllable.

28. सोऽपवार्य अन्य कार्पण्यम् । कृपण used *in its original sense* of 'miserable plight' and not closefisted', *a later semantic development.*

33. पुरुमेधसः । The old stem had an अस् at the end but Pāṇini

lost sight of the fact and formulated the artificial rule, 'नित्यमसिच प्रजामेधयो' providing a so-called समासान्त. The commentary says नित्यग्रहण मन्यतोऽपि समासान्तविधानार्थम्', so we have Samāsānta even with 'ku'.

35 उत्क्षुनोपि मनः । उद् √पुष् (1247) अभिपरे-अभिपर=पीडनम् 'agitate', unusual

36-37. प्रमदायतीम् । Deno. verb, *archaic for* 'प्रमदायमानाम्' used *metri causa.* पतङ्ग, 'a ball', पतन् गच्छतीति, *etymological sense.*

45 प्रत्यात्म्येनासृजत् । प्रत्यात्म्येन a word almost obsolete, coined on the analogy *of* words like सात्म्यम्, तादात्म्यम्, ऐतदात्म्यम् *etc.* Cf. 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' (6 8.7, Chāndogya Upanisad) It is to be derived with ष्यञ् from प्रत्यात्मम् under P. I 1 50. Cf Mahābhāsya, 'समाजेषु समाशेषु समवायेषु प्रत्यात्मं चासते' । प्रत्यात्मम्, *an* अव्ययीभाव *compound.* No पूर्वपदवृद्धि here.

52 हृषीकेशः । *For meaning see notes under* X 40 30, 'one having upright hair'.

CHAPTER XXI

1 एधिरे । An un Paninian form in 'lit' from √'edha' (एध्), 'to grow'. According to the rule, 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ' (P III I 36) a *termination* called आम् *should be added to the stem, making* it एधाञ्चक्रिरे, एधामासुः and एधाम्बभूवु in plural It is a periphrastic Perfect

6 समाः । The *word is present in English* 'Summer' which meant originally 'Year'. P has a rule, 'समांसमां विजायते' (V.2 12)

7. वरदाशुषम् । दाश्वस् is really Vedic, never used in classical language Cf P दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' (VI I 12) √दाश्ट् दाने, vide RV. 'यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि' (I 1 6).

13. सांसिध्यम् । *An obscure* word formed from संसिद्धि with ष्यञ् (स्वार्थेऽ) by the Vārtika, 'चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे'.

14 हृतमेधसः । मेधस् is a Vedic word with 'as' *stem* but in classical language, P. proposes a Samāsānta, 'नित्यमसिच् प्रजामेधयो' after मेधा arbitrarily, *oblivious of the original* Vedic word

18 The whole symbolism of the कालचक्र is an oft-repeated

idea in the Vedas and expounded in the Nirukta, cf the famous, 'अस्य-वामीयसूक्तम्' 'त्रिणाभि' has not properly been explained by Sridhara, the Nir is explicit on the points, it says ऋतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति (IV.27). Cf RV I 164 2, 'त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वम्' In RV the wheel of the year is designated as having five spokes (RV I.164 13), 'पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने', or sometimes, twelve spokes (ibid I 164.11), 'द्वादशारं न हि तज्जराय वर्वर्ति चक्रम्', here it is called, -'त्रयोदशारम्' when the thirteenth intercalary month is added to the usual twelve months For the whole idea, cf (RV I 164.48, AV. X 8 4)

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।
तस्मिन् त्साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥

and

षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहानि ।

(Aitareya Brahmana III 12). 'त्रिशतषष्टिपर्वे' is one Bahu compd, *i* is long metri causa 'त्रिभक्तरलुक्'

अजराक्षभ्रमि । भ्रमि=भ्रमत् (pre. part) or a Bahu compd भ्रमि should be neuter, but भ्रम्यायु would shorten one syllable

19 आत्मन् । This is equivalent to आत्मनि The locative termination is habitually dropped in the case of stems in मन् Cf P. 'सुपां सुलुक्' etc, VII.1.39

20 तनुया । See ante. Instrumental (Vedic) of tanu' (fem) we have उवङादेश by Vartika, 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्'

23 विदित्वा तव चैत्यम् । चैत्यम् is a word which has been rarely used in classical literature of course it comes from चिति consciousness', (√चिती संज्ञाने), 'mind' with ष्यञ प्रत्यय VI चैत्तम् comes from चित्तम् 'heart' with अण प्रत्यय in the sense of तस्येदम् We are quite familiar with हार्दम् but not with चैत्यम् (which possibly has been used in poetry here only, outside philosophical literature) Cf Brahmasūtrabhasya of Sankara, 'तत्र सर्वास्तित्ववादिनः बाह्यमाभ्यन्तरं च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं चैत्तिकं च' It may be added that no such philosophical technical sense is attached to the word in the present context, it simply means हार्दं or मानसं भावम् (mental state)

24 *The construction of the sentence is very crude and therefore*

'भवद्विधेषु' should be changed into भवद्विधाना, taking it as षष्ठ्यर्थ सप्तमी सगृभितात्मनाम् is a purely Vedic formation 'ha' changing into 'bha' by the vartika 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' given under Panini III 1 84 But there has been दीर्घव्यत्यय and substitution of short 'i' possibly for the sake of the metre

30 उशत्तम. । An obscure word obsolete in classical language उशत् is the participial form of √वश कान्तौ and so we must say, 'अतिशयेनोशन् उशत्तम , that is to say, कान्ततम etc Sridhara seems to have missed the meaning when he interprets the word as शुद्धसत्त्व, an explanation that is utterly impossible We have the root √वश frequently used in the Vedas, though sometimes it is found used in classical language too e g 'वष्टि भागुरि , 'अयाय सेनान्यमुशन्ति देवा ' In explaining the Sūtra, 'जक्षित्यादय षट्' (P VI 1 6) the Mahabhāsya says, 'पसिवशी छान्दसौ'

34 आकर्णयन् पत्ररथेन्द्रपक्षैरुच्चारित स्तोममुदीर्णसाम । The wings of *Garuda are symbolically identified in the Brahamanas with the two* saman chants designated as बृहत्साम and रथन्तरसाम Cf 'सुपर्णोऽसि गरुत्मान् साम ते तनूर्वामदेव्य बृहद्रथन्तरे पक्षौ' VS 12 4 TS 4 1 10 5, SB 6 7 2.6 'त्वामिद्धि हवामहे' (RV 6 46 1), इत्यस्यामृचि उत्पन्न साम बृहत् । 'अभि त्वा शूर नोनुम (RV VII 32 22) इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम रथन्तरम्' Cf Sāyana, Introduction to Samaveda, स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपमृगक्षरव्यतिरिक्त यद् गान तदेव रथन्तरशब्दार्थ '.

CHAPTER XXII

3 दो सहस्रात् सहस्रपात् । This is an echo of Purusasūktam, 'सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात्' (RV X 90 1)

7 जुष्टा दिष्ट्योशतीर्गिर । गिर being in the nominative case, उशती is equivalent to उशत्य It is a Vedic irregularity formed by पूर्वसवर्णदीर्घ and this *form appears throughout the Purāṇa as a substitute* of the nominative plural *Purposely used to make the fifth syllable* (श) short Cf 'पञ्चम लघु सर्वत्र

13 कीनाशमभियाचते । कीनाश usually means *God of Death* (Yama), here it means कृपण क्षुद्र i e 'mean, 'miserly This is not an obsolete use of the word Ksirasvāmin says, 'कीनाशोऽपि', under

Amarakoṣa III.1 48. 'कीनाश· कर्षक क्षुद्रे कृतान्तो पांशु घातिने ' इति कोशः from the Vedic meaning of 'ploughman', present sense has evolved Vide RV. IV.57.8.

16. कामः स भूयात् ·प्रतीत· । Srīdhara refers to the well known formula recited on the occasion of the marriage, viz RV X 85 36, AV. 14 1 50, गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्त मया पत्याजरदष्टिर्यथासः । भगो ऽर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्य त्वादुर्गार्हपत्याय देवा ॥ समाम्नाय' means the Vedic lore, referred to in Nir I 1. It is thus derived · सम्यक् आ मर्यादया म्नायतेऽस्य-स्यतेऽयमिति समाङ्पूर्वात् म्नातेरभ्यासार्थकात् कर्मणि 'अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्' (P III 3 19), इति घञ् प्रत्यय

20 याव तिष्ठते । याव is a निपातसमुदाय with two accents meaning 'verily' It is always found in later Vedic literature such as the Brāhamanas and Upaniṣads but is never used in classical Sanskrit, as an Indeclinable See II 9 3, above

तिष्ठते । The Atmanepada is un Paninian as it goes against the rule, 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' (I 3 23)

23. पारिबर्हान् । The same as परिबर्ह with स्वार्थिक अण् प्रत्यय Amara says, 'परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिबर्ह ' (III 3 239)

25. वत्सेति । By लोप शाकल्यस्य P VIII 3.19, there is optional यलोप in Sandhi, which being asiddha, we cannot have again the Sandhi The form वत्सेति therefore is un-Paninian

नेत्रोदैः । The old Vedic words are उदन् or उद corresponding to Greek udor, Lat unda 'wave' English 'water'

27. ऋषिकुल्यायाः । कुल्या>कुल, हितार्थे यत्. Cf P. V.1.5, 'तस्मै हितम्'

CHAPTER XXIII

1 पितृभ्यां प्रस्थिते । According to grammar it should be पित्रो प्रस्थितयो if the clause has to be interpreted as an instance of Locative Absolute, but as the sentence stands, we may take प्रस्थितम् as a case of, 'नपुसक भावे क्तः', P. III 3 114., i e equal to प्रस्थानम् and then we have to supply a word like कृते to complete the meaning 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्', P. II.3 37.

8. उरुक्रमस्य । Essentially a Vedic word, used frequently as an attribute of Visnu. Cf. ṚV. I.154.5 :

उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्या । विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥

11. करशितोऽतिरिरंसयात्मा । To complete fourteen syllables in the pāda, in the place of कर्शित we have by Anaptyxis (विप्रकर्ष) the form करशित .

14. पट्टिकाभिः । An extended form of 'पट', 'silken cloth' Old Slav. platu. Cerebral due to the originally preceding l. See AG. p. 170 Cf. Panjabi (रो)ट्टा, Ass. पाट (silk). The doubling of the cerebral in vernaculars is due to Prākṛtism

26. उत्पलगन्धयः । Properly it should be उत्पलगन्धीः as it is construed with कन्यका ददर्श.

27. वयं कर्मकरीः । *The accusative is used in the place of* nominative. The correct form is कर्मकर्यः.

28. (दुकूले) नूत्ने । 'New'. The adverbs नु, नू, नूनम् are well represented in Indo-European, Grammarians artificially substitute नू in place of नव but philologically, 'नू' is an adverb, cognate with Avestan 'nū', Mod Persian, 'nūn', Lith. 'nu', Gk. νῦ, Lat. 'nun-c', Eng. 'now' etc. *The taddhita termination affixed, is 'tana' which by syncopation,* sometimes, assumes the form of 'tna'.

38 उत्कचकुमुद्गणवान् । We are more familiar with विकच 'expanded' and उत्कच is almost obsolete in classical literature; for the sake of metre, 'a' *has been dropped by syncopation, in* कुमुद्. See कुमुद्विना, X.20 47, below. उत्कच=blooming; so called as the budding petals resemble erect pairs. A fig. use.

अपीच्यः । V.l. अपीच्यः, *explained by Śrīdhara as* 'अतिसुन्दरः'. It is not known what his authority is in the matter. अपीच्यः is a Vedic word explained as, 'अपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वा' (Nir. IV.25) And this meaning cannot suit the context : Bhaṭṭabhāskara explains अपीच्यः as अप्रकाशः, 'hidden', 'covered' etc. See B.P. I.19.28.

47. नोधा विधाय रूपम् । नवधा is contracted into 'नोधा' by सम्प्रसारणम्, vide 'द्व्यचः सम्प्रसारणम्'. It serves the purpose of the metre too. This is a very rare use never found elsewhere. v=u, Samprasāraṇa

Ablaut; P. 'अधिकरणविचाले च' (V.3 43) इति धा. The Samprasāraṇa here, of course, is not sanctioned. नञ्=नो, a Prākṛtism. नवमल्लिका becomes in Pali and Prākṛta णोमालिआ

57. मुमुक्षेय। First person singular, Potential (विधिलिङ्) of √ मुमुक्ष; the desiderative from √'muc'. Cf. 'मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्' V S. 3.60, ṚV. 7.59.12 The Ātmanepada is by P. VII.4.57; कर्मकर्तरि प्रयोगः. Śrīdhara's explanation, viz., 'मोक्तुमिच्छां न इच्छाम्यस्मि', is not accurate.

CHAPTER XXIV

2. (मा) खिदः। Un-Pāṇinian. Cf. 'माङि लुङ्' (3.3.175).

4. छेत्ता ते हृदयग्रन्थिम्। The word हृदयग्रन्थि has been borrowed from the Kaṭhopaniṣad, where occurs the well known verse :

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥

औदर्यः। 'Uterine brother', from उदर, obsolete in classics or Vedas. P. V.2.67, provides for औदरिक 'a glutton' and IV.4.109, for सोदर्य only.

5. *श्रद्धाय। A very rare use. It is a case of गतिसमास because of the dictum, 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद् वृत्तिः'.*

12. निर्व्यलीकतः। Amara says III 3 12, 'पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्याद्व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते'. So it means anything unpleasant or false. Cf. Śākuntalam, 'सुतनु हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते (Act. VII.24). But this meaning in later Sanskrit appears to be evolved from the earlier meaning of 'sham', 'hypocricy' etc., which is, of course, only an extended form of 'falsehood'. Kṣīrasvāmin derives: 'विशेषेण अलीकं व्यलीकम्'. Bhāgavata P. always uses the word in the sense of 'hypocrite, deceitful', कपटम् etc.

16. वेदाहमाद्यं पुरुषम्। An echo of Śvetāśvatara Upa., 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्' etc (III.8); also, V.S. XXXI.18, TA. III.12.7.

29. अगणय्य नः। The verb is equal to अगणयित्वा 'disregarding'. It is a case of Samāsa, such as seen in नैकधा etc. But 'lyap' is by P.

'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' (VII.1 37), the first component beeing 'na' and not 'nañ'.

32. वीर्यश्रिया पूर्तं महं प्रपद्ये । पूर्तं means पूर्णम्. Though grammatically correct, it is never found used in classical literature in the sense of 'filled up', though पूर्तम् is used in a specialised meaning, viz., 'works of public utility' in Smrti literature. It is derived from √पॄ पालनपूरणयोः D.P. 1086 by P. 'न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम्' (8.2.57).

The widely used word पूर्णम् would have served the purpose equally well and no violation of metre would have been caused and so here the author seems to have purposely used a word antique and wholly obsolete. We must remember that he takes a perverted pleasure in heaping obsolescent forms and expressions in almost every line.

34. The language in the first half of the verse is almost Vedic. 'ā', the upasarga, is to be joined with आभिपृच्छे though separated by the indeclinable स्म, and this is entirely a Vedic use governed by P. I.4.82, 'व्यवहिताश्च'. 'उत', the particle, is used here in the sense of 'and' (समुच्चय) and not 'Vikalpa', i.e. 'or'. Pāṇini gives the sense of the particle as बाढम् in his Sūtra, 'उताप्योः समर्थयोर्लिङ्' (III.3.152). 'Uta' in classical literature always means 'or' and so the Vedic meaning only is conveyed by the 'nipāta' here. 'आभिपृच्छे' is ātmanepada by Vār. 'आङि नुप्रच्छ्योः' (No. 909)

CHAPTER XXV

3. कीर्तन्यानि । कीर्तन्य formed by अर्हार्थे यत् is a peculiar attribute evolved in Bhāgavata. Philologically it can be explained as a syncopated form of the regular कीर्तनीय derived by 'aniyar' termination from √कीर्त. ṚV. has the term कीर्तेन्य. Cf. I.116.6, 'सद्रं दात्रं महि कीर्तेन्यम्'; I.103.4 'कीर्तेन्यं मघवा नाम बिभ्रत्'. The form has to be derived by केन्य termination 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' (P. 3.4.14). Cf. BP. VIII 44. 'कीर्तन्यगुणसत्कथम्'.

5. तस्मिन् बिन्दुसरे । Archaic for बिन्दुसरसि, metri causa. In epics, s-ending stems are converted into a-ending or 'a' (vowel) is added to the stem.

7. तर्पणात् । A peculiar word from √तृप् met with in the Purāna. Cf. also 'निवृत्तैरेरपणीयमानात्', X 1.4 The words तृषा, तृट् or तृष्णा are found generally used, in lexicons, for example, in Amarakoṣa the vocabularies are recorded उदन्या तु पिपासा तृट् तर्ष. (II 9 55).

10. अवग्रहः । Means आग्रह; usually means impediment or drought Vide P. III 3.51, 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे'.

30 मे विजानीहि । √ज्ञा has been used in causative sense; so it means विज्ञापय intimate or communicate'. Such use of a primary root is rare even in Purānas.

42. मद्भयात् etc. । The whole verse is a different version of Tait. Upa. 2.8.1 :

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम ॥

CHAPTER XXVI

5. गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः । Compare with this the well known upaniṣadic line, 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः' etc (Śvetāśvatara Upaniṣad IV.5)

CHAPTER XXVII

11. सतो बन्धुमसच्चक्षुः । This partly echoes the phraseology of नासदीयसूक्तम् wherein occurs the following .

सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा । (RV. X.129.4).

CHAPTER XXVIII

10. यथा लोहं ध्मातम् । Here the original meaning of लोहम् is implied. *In olden times, 'loha' meant possibly all metals, and then* gradually the meaning was restricted to a particular metal, viz. 'gold' or 'iron'. Now 'loha' means exclusively iron only The same is the case with the word अयस्, which now means 'iron' only to the exclusion of all other metals The Nighantu enumerates लोहम् and अयस् amongst the synonyms of 'gold'. (Nir. II.10)

17 अर्पीच्यदर्शनम् । V l. अपीच्यदर्शनम् is preferable. अपीच्यम्=अति-

सुन्दरम्; only in Bhāgavata this word has been employed *here and in some other places.* This *is explained* by commentators as, अतिसुन्दरम्। अपीच्यम् is from अपि+√अञ्च्+क्विन्=अप्यच्+यत्. This word is of very obscure derivation; almost obsolete in classical language. In Veda it means, 'अन्तर्हितम्'; 'भवेछन्दसि' इति यत् (P. IV.4.110), for Vedic use, vide, 'यदापियंदपीच्य देवासो अस्ति दुष्कृतम्' (ṚV. VIII.47.13). *Also* Vācaspatyam and Śabdakalpadruma. See Nirukta, IV 25. Monier-Williams gives this meaning. अपीच्यम् may be traced to पीव्य 'fat' from √पीव स्थौल्ये (D.P. 564), i.e., 'other than fat or ugly', therefore 'handsome or beautiful'.

CHAPTER XXVIII

25. आत्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम्। The word धिषण *is derived* by Anaptyxis from धिष्ण्यम् 'abode' etc. Cf. 'अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः' (Śākuntalam Act. IV.8). The additional syllable is inserted for the completion of the Vasantatilaka metre

28. चैत्यस्य तत्त्वम्। The word चैत्य is used in the sense of 'Jiva' or 'self'. Evidently it is from √'चिती संज्ञाने'; so 'चित्तमेव चैत्यम्, स्वार्थे ष्यञ्'.

33. स्वदह्रकुहरे। 'दह्र' is really the inverted form of 'hrada cavity' by metathesis. It appears sometimes as दहर (पुण्डरीक) by anaptyxis in Upanisad literature and means the cavity of the heart. See दह्रतः, III.12.44 above.

36. स्वात्मन् विधत्ते। Bases ending in मन् are always declined in the Locative without any termination in Bhāgavata on the analogy of similar Vedic stems. Cf. P. 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' (VII.1 39).

37. वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः। Repeated verbatim in XI.13.36. See notes loc. cit.

CHAPTER XXIX

20. वातरथो गन्धः। *Nirukta says,* 'रथो रंहतेर्गतिकर्मणः' (रंहति गच्छत्यनेनेति रथः). It is derived from √रहि गतौ (D.P. 732), with Unādi 'Kathan' termination. So the word has been used in Yaugika (etymo-

logical) sense, i e 'that which is wafted by breeze'

26 आत्मनश्च परस्यापि य. करोत्यन्तरोदरम् । 'He who makes the slightest differentiation between himself and others' The expression requires explanation The comment of Sridhara is not quite correct He seeks to make out that the word *अन्तरोदरम् is a combination of* अन्तरा+उत्+अरम् He explains thus 'अन्तरा अन्तर भद, उत् अपि अर अल्पम्' etc But it is not known how he interprets अरम् as अल्पम्, in lexicons such as Amarakoṣa, the meaning given is शीघ्रम् (quick), vide Amara I 1 65, 'लघु क्षिप्रमर द्रुतम्' Besides the explanation that उत् means अपि *is also fallacious and it, being a particle, cannot be inserted in a* compound and is never used so in the Vedas The true explanation, therefore, is that the word is a combination of अन्तर and दरम्, the change of the vowel 'a' into 'o' is, of course, irregular As regards दर, well, it is an adjective (a deśī word) meaning 'slight' Cf also Hala's *Gathāsaptaśati I 26, 'ण बुणन्तो विअअ माण णिसासु सुहसुत्तदर विबुद्धाण'* Kṣīrasvāmin says दरति ईषदर्थेऽव्यय दश्य पदम् । यथा—दरदलितहरिद्राविञ्ञराण्यन्नकानि' (Amara III 3.184), from this 'दर' through Prakṛta we have in Hindi, modern Persian and Arabic the word, 'Zara, slight' In Tait upa 2 7 1 'यदा एकस्मिन् उदरमन्तर कुरुत, अथ तस्य भय भवति, Sankara explains '*उदरम् उदपि अर अल्पम् अन्तर छिद्र भदम्", but this requires detailed* examination अरम् meaning अल्पम् is not found in Vedas In B P V 5 35, 'आत्मनोऽव्यवधानानन्तरोदरभावेन', Sridhara explains, 'अन्तरा मध्ये उदरस्य दहोपाध' etc He thus disagrees with Sankara's explanation

30 रूपभेदविद तत्तदचोभयतोदत द्विपात् । Since 'dat' is the Vedic stem, it is not necessary to resort to any explanation by means of Pāṇini s artificial and fanciful rules on the subject, such as 'छन्दसि च' V 4 142 etc Cf for the expression in the पुरुषसूक्तम्, 'तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादत' (RV *X 90 10) For the idea, cf AĀ II 3 1–2,* 'तेषा य उभयतोदन्ता ...प्राणभृत्सु त्वेवाविस्तरामात्मा तेषु हि रसोऽपि दृश्यत पुरुषे त्वाविस्तरामात्मा' It is a case of inversion of vibhakti—accusative for nominative

40 यद्भयात् etc । For the idea compare, 'भीषास्माद् वात पवते etc Tait U 2 8 1

42 सगिरिभिर्भूर्न मज्जति । सगिरिभि un-Pāṇinian. *If Bahuvrīhi*

compd., the form is सगिरिः by P. VI.3.82, 'वोपसर्जनस्य' but then one syllable would be short; if not a compd. then it should be सह गिरिभि which would increase one syllable

CHAPTER XXX

16. घुर्घुरायते । A denominative verb from घुरघुर an onomatopoea (शब्दानुकृतिः, expressive of the characteristic sound of the throat choked up. Uses of onomatopoea are very sporadic in the Purāna.

34. यावतीर्यातनास्तु ताः क्रमशः समनुक्रम्य । Here यातनाः is in the nominative case and so यावतीः should be changed into यावत्यः; so here also we have Pūrvasavarna (पूर्वसवर्ण) by 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' etc. of Pānini.

CHAPTER XXXI

1. कर्मणा दैवनेत्रेण । नेत्रम् has been used in the sense of नेतृ प्रवर्तकम्, i.e. 'guide' √नी. This is an archaic use of the word. Pānini in his rule V.4.115, has a Vārtika added by Kātyāyana which is as follows: 'नेतुर्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः'; here नेत्र has been substituted in place of नेतृ artificially; the original Vedic word नेत्र meaning 'guide' lost its pristine sense subsequently. We have the sense preserved in such examples as 'मृगनेत्रा रात्रयः' given in Siddhānta-Kaumudī. A case of Samprasārana ablaut.

18. दशमास्यः । दश मासान् भृत इति दशमास्यः । P. says द्विगोर्यप् (V.1.82).

21. मा मे भविष्यत् । Such a use of the tense is wholly unknown in classical literature, where we have only the Aorist (लुङ्) with the prohibitory particle 'mā' (P. माङि लुङ् III 3.175). Here the form is better explained as a relic of the Vedic subjunctive (लेट्). The Vārtika सिप् बहुलं णित् वक्तव्यः under P. 'लेटोडाटौ' (III.4.94), may apply here. Vedic examples such as T.S. 1.5.11.4, 'प्रण आयूंषि तारिषत्' are similarly formed. Aorist Subjunctives are not different from the S-aorist such as 'jeṣat', 'neṣat' etc. in the Vedas. Here the augment has been dropped, due to P. rule 'न माङ्योगे' (VI.4.74). If it is a case of conditional future i.e. लृङ्, then we have P's. provision 'लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः' and again

conditional tense cannot imply futurity or a wish. Besides, man cannot be used with conditional.

Very often B.P. drops the final 'i' of future (लृट्). Here the regular form, e.g. भविष्यत्युप etc. would make the fifth syllable of Vasantatilakā long against the rule. Cf. for a similiar form, B.P X 87.37, below 'न यदिदमास न भविष्यत् निधनादनु'.

28. शुचार्पितः । अर्पितः means व्याप्तः and is found conveying this meaning *in the Purāṇas and Mahābhārata etc. Of course, it does not* find favour in later literature, where it is used in the sense of 'giving'. Cf. Śākuntala, Act VI, 'कृतं न सखे कर्णार्पितबन्धनं शिरीषमागण्डविलम्बि केसरम्'; for Vedic use, vide, 'शुचा त्वार्पयामि' Āpa Śr 7.5.3, T.S. VI.4.1.18. 'पृथिवीं शुचाऽर्पयेत् यदप्सु अपः शुचाऽर्पयेत्'. *For the use of the primary root, cf.* TS. VI.4.1.4, 'पशोर्वा आलब्धस्य हृदयं शुगृच्छति'. For the idiom, Cf. K.S. XXI.23, 'यमेव द्वेष्टि तमस्य क्षुधा च शुचा चार्पयति'. The meaning is inflicting pain or punishment.

28. पौगण्डम् । Infancy. From अपोगण्ड. Cf. Amara, II 6.46 'विकलाङ्गस्त्वपोगण्डः'. Initial 'a' *is dropped. Prākrta; origin uncertain.* Possibly connected with गण्ड in Astrology. Vide B.P. X 45.3, below.

36. प्रजापतिः स्वां दुहितरम् । A well-known Vedic mythology referred to in the Brahmaṇa literature. Cf. the oftquoted passage, प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् । अकृतं वै प्रजापतिः करोति इति (Aitareya Brāhmaṇa XIII. 9) दिवं वोषसं वा मिथुन्येनया स्यामिति तां सम्बभूव'. (ŚB. I.7.4.1). (Also A B. *III.33*).

41. ऋषभायतीम् । Archaic for ऋषभायमाणां, क्यङ् due to 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च'.

CHAPTER XXXII

5. ये स्वधर्मं न दुह्यन्ति । दुह्यन्ति is archaic for 'दुहन्ति'. The insertion of य 'ya' is rendered necessary for the metre, which requires a long sixth syllable. Cf. 'गुरु षष्ठं तु पादानाम्'.

18. हरिमेधसः । मेधस् is a stem ending in अस् in the Vedas and so P's rule, 'नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' providing for असिच्-समासान्त after मेधा *in a Bahuvrihi compound is unnecessary.* The word is almost obscure

compd., the form is सगिरिः by P. VI.3.82, 'वोपसर्जनस्य' but then one syllable would be short; if not a compd. then it should be सह गिरिभिः which would increase one syllable

CHAPTER XXX

16. घुरघुरायते । A denominative verb from घुरघुर an onomatopoea (शब्दानुकृतिः, expressive of the characteristic sound of the throat choked up. Uses of onomatopoea are very sporadic in the Purāna.

34. यावतीर्यातनास्तु ताः क्रमशः समनुक्रम्य । Here यातनाः is in the nominative case and so यावतीः should be changed into यावत्यः; so here also we have Pūrvasavarna (पूर्वसवर्ण) by 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' etc. of Pānini.

CHAPTER XXXI

1. कर्मणा देवनेत्रेण । नेत्रम् has been used in the sense of नेतृ प्रवर्तकम्, i.e. 'guide' √नी. This is an archaic use of the word. Pānini in his rule V.4.115, has a Vārtika added by Kātyāyana which is as follows : 'नेतुर्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः'; here नेत्र has been substituted in place of नेतृ artificially; the original Vedic word नेत्र meaning 'guide' lost its pristine sense subsequently. We have the sense preserved in such examples as 'मृगनेत्रा रात्रयः' given in Siddhānta-Kaumudi. A case of Samprasārana ablaut.

18. दशमास्यः । दश मासान् भूतः इति दशमास्यः । P. says द्विगोर्यप् (V.1.82).

21. मा मे भविष्यत् । Such a use of the tense is wholly unknown in classical literature, where we have only the Aorist (लुङ्) with the prohibitory particle 'mā' (P. माङि लुङ् III.3.175). Here the form is better explained as a relic of the Vedic subjunctive (लेट्). The Vārtika सिब् बहुलं णित् वक्तव्यः under P. 'लेटोडाटौ' (III.4.94), may apply here. Vedic examples such as T.S. 1.5.11.4, 'प्रण आयूंषि तारिषत्' are similarly formed. Aorist Subjunctives are not different from the S-aorist such as 'jeṣat', 'neṣat' etc. in the Vedas. Here the augment has been dropped, due to P. rule 'न माङ्योगे' (VI.4.74). If it is a case of conditional future i.e. लृङ्, then we have P's. provision 'लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः' and again

conditional tense cannot imply futurity or a wish. Besides, man cannot be used with conditional.

Very often B.P. drops the final 'i' of future (लृट्). Here the regular form, e.g. भविष्यत्युप etc. *would make the fifth syllable of* Vasanta-tilakā long against the rule. Cf. for a similiar form, B.P X.87.37, below 'न यदिदमास न भविष्यत् निधनादनु'.

28. शुचार्पितः । अर्पितः means व्याप्तः and is found conveying this meaning in the Purānas and Mahābhārata etc. *Of course, it* does not find favour in later literature, where it is used in the sense of 'giving'. Cf. Śākuntala, Act VI, 'कृतं न सखे कर्णार्पितबन्धनं शिरीषमागण्डविलम्बि केसरम्'; for Vedic use, *vide*, 'शुचा त्वार्पयामि' Āpa Śr 7.5.3, T.S. VI.4.1.18. 'पृथिवीं शुचाऽर्पयेत् यदप्सु अपः शुचाऽर्पयेत्'. For the use of the primary root, cf. TS. VI.4.1.4, 'पशोर्वा आलब्धस्य हृदयं शुगृच्छति'. For the idiom, Cf. K S. XXI.23, 'यमेव द्वेष्टि तमस्य क्षुधा च शुचा चार्पयति'. The meaning is inflicting pain or punishment.

28. पौगण्डम् । Infancy. From अपोगण्ड. Cf. Amara, II 6.46 'विकलाङ्गस्त्वपोगण्डः'. Initial 'a' is dropped. Prākrta; origin uncertain. Possibly connected *with* गण्ड *in Astrology. Vide B.P. X 45.3, below.*

36. प्रजापतिः स्वां दुहितरम् । *A well-known Vedic mythology* referred to in the Brāhmaṇa literature. Cf. the oftquoted passage, प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् । अकृतं वै प्रजापतिः करोति इति (Aitareya Brāhmana XIII. 9) दिवं वोपसं वा मिथुन्येनया स्यामिति तां सम्बभूव'. (ŚB. I.7.4.1). (Also A B. III.33)

41. ऋषभायतीम् । Archaic for ऋषभायमाणां, क्यङ् due to 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च'.

CHAPTER XXXII

5. ये स्वधर्मं न दुह्यन्ति । दुह्यन्ति is archaic for 'दुहन्ति'. The insertion of a 'ya' is rendered necessary for the metre, which requires a long sixth syllable. Cf. 'गुरु षष्ठं तु पादानाम्'.

18. हरिमेधसः । मेधस् is a stem ending in अस् in the Vedas and so P's rule, 'नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' providing for असिच्-समासान्त after मेधा in a Bahuvrihi compound is unnecessary. The word is almost obscure

and has been made to yield a meaning by commentators; it is forcibly wrung out of it, and looks very far-fetched indeed An attribute of Visnu Vide 'हरिमेधसा', XI.29 45, below

CHAPTER XXXIII

7 ब्रह्मानूचुः। The verb is perfect of अनु √वच् (√ब्रु) from *which we have the Vedic form in perfect participle*, 'अनूचान'. *Cf* P. 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' (III 2 109) From अनु √ब्रु (ब्रुवो वचि) we have so *many Vedic formations, such as* अनुवाक्या अनूचीनम् *etc.* e g T.S. 3 4.10.7, 'पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति' RV. V 44 13, 'अनुब्रुवाणो अध्यति न स्वपन्'.

In तेपुस्तपः, तेपु should be तेपिरे by P. III 1.81, 'तपस्तप कर्मकस्यैव'.

32 विधूतमार्त्यम्। मार्त्य, an obscure form from मर्त्य with an, 'terrestrial, gross'.

SKANDHA IV

CHAPTER I

2. प्राद्‌दपि भ्रातृमतीं नृपः पुंत्रिकाधर्ममाश्रित्य। The custom of a girl without a brother benefitting her father's family is an ancient Indian tradition referred to in Nirukta, III.4, अभ्रातृका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय हतवर्त्मानः etc. The relevant Atharvaveda and ṚV, passages are, 'अभ्रातर इव हतवर्चसः जामयस्तिष्ठन्तु' (AV. I.17.1), 'अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानाम्', (ṚV. I.124.7), Cf. also Nirukta (III.4.), 'नाभ्रात्रीमुपयच्छेत तोकं ह्यस्य तद् भवति। इति अभ्रातृकाया उपयमननिषेधः प्रत्यक्षः'.

6. कामयानाम्। P's rule, 'आने मुक्' (VII.2.82) does not apply here. This solecism is to be found in Kālidāsa also who uses it in Śākuntala Act. III, 'ततः प्रविशति कामयानावस्थो राजा (alternative reading कामयमानावस्थो) and also in Raghuvaṁśa XIX.50. Vāmana supports it saying, 'कामयमानशब्दः सिद्धोऽनादिश्च' on which Rājānaka Mammaṭa thus comments : 'अनित्यमागमानुशासनम्'. This can be easily explained in the light of modern philology as a case of Haplology (एकशेषः), because two consecutive labials sound discordant, and one can be conveniently slurred over. Cf. Ramāyāṇa V.22.48; VI 5.10 for the participle 'कामयानः'.

25. तच्छोचिषा। शोचिः √शुच 'shine'. Cf. शुक; interchange of guttural and palatal, AG. p. 138.

31. विसर्प्स्यन्ति ते यशः। 'Will spread your fame'. Here √सृप्लृ गतौ (Dhātupāṭha 983) is used in a causative sense. √सृप्=creep. Cf. GK. erpo, Lat. Serpō

36. दहाग्निः। The word ह्रद by Metathesis (वर्णविपर्ययः) becomes दह and then in Upaniṣadic literature, it assumtes he form of दहर with an Anaptyxis. It is also later used in vernaculars, especially in Bengali, in the sense of a lake (दह) with the 'ra' left out and many place-names in Bengal end with this and its variants 'da', 'dā' etc., where the aspirate

'ha' is left out altogether. 'दह्र' assumes the form दभ्र in Vedas, meaning 'small', 'bh' replaces 'h' before 'r'; Alt. Gram. p. 253.

56. तत्प्रतिचक्षणाय। This is reminiscent of the Ṛgvedic passage, 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय' (VI.47.18). प्रतिचक्षणम् means 'disclosure'. Cf. ṚV. IX.85.12, विश्वा रूपा प्रतिचक्षाणो अस्य। 'प्रादुश्चकार' agrees with आत्मानम् understood.

57. दृश्यादभ्ररूपेण विलोकनेन। दृश्यात् *is the Precative form* (आशीर्लिङ्) of √दृशिर् प्रेक्षणे (D.P. 988) For अदभ्र see above under verse 36 and VI.7.11 *supra.*

62 आग्नेय्य इष्टयो निरूप्यन्ते। For the verb निर्वप् Cf. AB. III.4, 'हविरातिथ्यं निरूप्यते' etc. The words इष्टि and निर्वाप are ritualistic terms and have got technical explanations given in the Brāhmaṇas and Śrauta Sūtras An इष्टि *is a sacrifice performed by the* यजमान *and his wife* with four priests generally, such as अन्वाधान. Sāyaṇa, 'वृहीणां शूर्पे प्रक्षेपो निर्वापस्तत्पूर्वको यागो निर्वापेणोपलक्ष्यते'.

65. भयं देयमनुमता। Accu used with अनुमता See III.20.3 *above.*

CHAPTER II

13. शुद्धायेवोशतीं गिरम्। *A beautiful simile.* The word उशतीम् is Vedic. Cf. 'उशतीरिव मातरः' used in आपोमार्जनम्, *ṚV. X.9.2;* 'उशतीः कन्यला इमाः' AV. 14.2.52. P. *recognises* √वश as Vedic; so also, Patañjali.

15. शिवापदेशः। अपदेशः in B.P. is 'designation or family'. Cf. Rāmāyaṇa *VI.116.15,* 'अपदेशो मे जनकात्'. *See X.49.22 below.*

19. गिरित्राय। An epithet of Śiva, very often used in Vāja. Saṁhitā. *Cf also* Śvetāśvataropaniṣat, *III.6,* 'शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत्'. Uvaṭa explains the form in Vāj Saṁhitā, as follows (16.3), 'गिरित्र कैलासेऽवस्थितस्त्रायते भक्तान् तस्य सम्बोधनम्'; vide also T S. 4.5.1.2.

22. वेदवादविपन्नधीः। *Cf.* Bhagavadgītā, 'वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः.' (II 42). Also II 53 (ibid) श्रुतिविप्रतिपन्ना यदा ' बुद्धिः' etc.

23. वस्तमुखः। *The word* 'वस्त', *'a goat'* is *used in later-day* Sanskrit, derived from √वस् to cover, Eng. *'vest'.* Lat. Ves-tis. Its

vernacular derivative in Hindi and Bengali etc. is बस्ता meaning a 'bag', as originally bags were made of goat leather and then by an extension of meaning, the word came to signify a bag made of any material, hemp etc. Possibly भस्त्रा which is explained as चर्मप्रसेविका in Amarakośa (II.10.33), 'leathern bellows' used by a smith or used in musical instruments, such as in a Harmonium, is connected with this and the initial consonant seems to have been aspirated there, though grammarians derive it from '√भस' भर्त्सनदीप्त्योः' (1100), the meaning being 'chewing'. The substitution of '*b*' is due to Prakritism.

24. ये चानुमनु । Here the preposition अनु by itself serves the purpose of a verb such as 'वर्तन्ते' understood.

25. गिरः श्रुतायाः पुष्पिण्याः । Cf. B. Gita, 'यामिमां पुष्पितां वाचम्' (II.42). 'Puṣpa' here symbolically means the 'Arthavādas' in the *Vedas*.

34. विश्वसृजः सत्रं सहस्रपरिवत्सरान् । This सहस्रसंवत्सरक्रतु, because of its physical impossibility, has been interpreted in Mimaṁsā as a sacrifice lasting for a thousand days (Vide, *Jaimini*, VI.7 31-40). Kātya. Śr. XXIV.5 24 says, 'सहस्रसंवत्सरं विश्वसृजाम्'. Mahābhāṣya also says so on Vār. 'अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत्' (M.B I.1.1). Cf. सहस्रसंवत्सरं तदायुषाम-सम्भवान्मनुष्येषु' and 'अहानि वाऽभिसंख्यत्वात्' (*Jaimini*).

35 विरजेय । Widely used with S dropped. Cf P. V.4.41.

CHAPTER III

3. बृहस्पतिसवम् । In the Taittiriya Brāhmaṇa twelve ऐकाहिकयाग are prescribed of which 'Bṛhaspati Sava' is the first; vide Tai Br. II.7.1. Sāyaṇa derives the word thus : 'सूयते ईश्वरत्वेन (यजमान) अभिषिच्यते एषु इति सवाः'. At the conclusion of the sacrifice, the Yajamāna is seated *on* the hide of a black antelope and waters are *first* sprinkled and then clarified butter, on his head, by the priests. Āsv. IX.9 19 says, 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' vide Tai. Br. II.7.1. It is to be performed by one who desires आधिपत्यम् or ब्रह्मवर्चसम्.

7. स्वनिलयाभ्यासे । The word अभ्यास has undergone semantic change in accordance with the evolution of Sanskrit. It means etymologically 'proximity' derived from अभि √आस्, 'sitting by the side'.

Gradually it meant 'repetition', e g. 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यते' (Nirukta) and then in grammar the first part of the reduplicated verb is called by P. as such, 'पूर्वोऽभ्यासः' (VI.1.4). Then it *subsequently came to* signify repeated actions 'habit', 'nature' etc. In all these cases, the *sense of proximity, contiguity, repetition is present metaphorically.*

13. अनाहुताः । *Archaic for* अनाहूताः, *but short u. necessary for* 'bhagana' of Vamśastha. A case of metrical interference with the *quantity of a* vowel.

1°. दूयता । From √दृङ् परितापे (Dhātupāṭha No. 1133) and *so the* Parasmaipada *is archaic; so also* तप्यति *in the last foot is archaic,* for तप्यते, used due to exigency of Vamśastha metre. In the sense of pain √तप् (intransitive, No. *1159*) is always Ātmanepada in Vedic and classical literatures; *vide*, *ṚV. I.164-13*, 'तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः; X.34 10, 'जाया तप्यते कितवस्य हीना'; *X.95.17*, 'निवर्तस्व हृदयं तप्यते मे'.

23. मे नमसा विधीयते । 'Is worshipped by me with salutation'. The use of विधीयते is in consonance with Vedic tradition. Cf. 'नमसा विधेम ते' *T.S. 4.5.10.4 Sāyana*, 'विधतिः परिचरणकर्मा'. *Cf* . 'कस्मै देवाय हविषा विधेम', the refrain in Hiranyagarbhasūktam (ṚV. X 121). *Cf.* also, 'तस्मै वाताय हविषा विधेम' ṚV. *(X 168.4)* The *Nirukta enumerates it* amongst roots meaning 'attend' etc. (Nir. III.10). B P. uses the prepo. verb वि+√धा in passive here, *but it is confused with Vedic* √विध्. Classical √विध् (D.P. 1325, tudādi) means विधानम्. 'नमस्' is regularly declined in Vedas. Instru. Sg. (नमसा).

CHAPTER IV

1. निर्विशती ह्रियास सा । By P's 'अस्तेर्भूः' (II.4.52) we should expect बभूव but आस is observed even in *Kālidāsa. Of course, it is Vedic* Cf. ṚV. VII 86.4; 'किमाग आस वरुण ज्येष्ठम्'. It is the habitual narrative Perfect in Brāhmanas. 'निर्विशती' in un-Pā. Cf. P. I.3.17, 'निर्विशः'.

2. अप्रतिपूरुषम् । Metrical lengthening of u; Vedic use; vide *ṚV. X.90.3*, '*अतो ज्यायांश्च पूरुषः*'.

3. दूयता हृदा । √दृङ् परितापे is Ātmanepada and Intransitive in the sense; so it is an archaic form for दूयमानेन. 'स्त्रैण्यविमूढधी.', 'स्त्रीणां समूहः

स्त्रैणम्'. P. 4.1.87, 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्'; then 'स्त्रैणस्य भावः स्त्रैण्यम्' P. 5.1 124 'स्त्रैण' v.l is faulty.

'5. विटङ्किता यशुः । The word विटङ्क according to linguists is a later addition to Sanskrit, probably borrowed from Dravidian. Here it has got an indefinable vague onomatopoeic sense It is explained as a dovecot (कपोतपालिका) or उन्नतप्रदेश in lexicons. Śrīdhara, the commentator, explains it as 'विशोभिता.' but that seems only a farfetched meaning Bāna's Kādambarī, Introductory Śloka 4, uses it in the sense of a high pedestal. Cf. 'समस्तसामन्तकिरीटवेदिकाविटङ्कपीठोल्लुठितारुणाङ्गुलि'. The word here conveys the sense of 'thickly covered with a lofty array of umbrellas' etc

6 मृत्'' चर्मभिः निरसृष्टभाण्डम् । Here निर्+√सृज is used to mean 'build, prepare', a wholly unknown use even in the Epics of the prep. verb

7. न कथनाद्रियत् । B P. uses throughout Ātm. आ+दृ (1411) as Para.

10. धूमपथश्रमस्मयम् । The reference is to upanisads, such as Bṛhadāraṇyaka VI.2.16, which depicts the पितृयाणमार्ग also called दक्षिणमार्ग (vide Brahmasūtra IV 3 1-4) open to those expressly immersed in rituals Cf Gītā VIII 25. 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥' Also, 'कर्मणा पितृलोक' Bṛh Upd, I 5.16

11 यतमः प्रतीपयेत् । प्रतीपयेत् is a deno. verb from प्रतीप derived with णिच् in the sense of, 'तत् करोति तदाचष्टे'. Cf. 'प्रातिस्विदशस्तपर्य बहुलमिष्ठवच्च' (गणसूत्रम्). Cf Kumāra. V.5 'कः···पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत्'.

17 हिरण्यात् मनाभिं जिताम् । (V.l. हृणीयत्) हृणीयत् from √हृण (1420). 'हृणीङ् पारोषणे'. Cf. the Vedic expression (ṚV. 1.19.5). 'ये शुभ्रा घोरवर्पसः । सुक्षत्रासो रिशादसः । मरुद्भिरग्न आ गहि'. Bengali ঘৃণা etc. is from the same root. √हृ (दि॰) to be angry, No. 1231 (D.P.) is a variant of √हृण. In ṚV. I.113.2, 'रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागात्', the Lac devoted to Uṣas, √रुश is only a variant of √रुच् to 'shine', from which we have the vernacular words रोशन् (Pers an) रोशनाइ Hindi etc. 'l gh'. Cf. also ṚV. (in the sense of wrath). 'रुशती पापयामुया' (X.85.30) AV. 14 1.27. Vide Altindische Grammatik p. 225; Macdonell, Vedic Grammar, p 40.

24 निमील्य दृक् । *The nominative stands for the accusative* दृशम् विभक्ति व्यत्ययः governed by P. VII.1.39, 'सुपां सुलुक्' used *metri causa, otherwise one syllable in addition would vitiate* Vaṁśastha and the fourth would be short. An interchange of cases. Cf. Rā. VI.112.19, 'सान्त्वयित्वा प्रकृतयः'.

29. अनात्म्यम् । Explained by *Śrīdhara as* दौर्जन्यम् *'wickedness'*; this is a metaphorical sense rarely found in classical literature. See however, *below IV.9.31, where the word means 'folly'*.

32. यज्ञघ्नेन यजुषा । *The reference is to Yajuṣ formula such* as, 'अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद.' V.S. 2.29, Āśva. Śrau. 2.6.9. Also mantras such as, 'अपहतंरक्ष.' V.S. 1.9; ŚB. 1.1.2.15; 4.21. Also, 'परापूतंरक्ष , परापूता अरातय.' *V.S. I.16.*

33 ऋभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रशः । Here references are to RV. (I 110.4) :

विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥

Cf. also A.B. XIII.6, 'ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्'. So they were originally human beings and got a share in the sacrifice. The Purāna *also refers* to the anecdote in the words, 'तपसा सोमं प्राप्ताः' and this is corroborated by the mantra quoted *above. In a paper,* entitled 'Epithets of the Ṛbhus in the ṚV.', read before the International Congress *of Orientalists,* Delhi, Prof. Devasthali, has elaborated this aspect of the Ṛbhus and *concludes that the original concept of gods* should not be sought for in some natural or astronomical phenomena, though an admixture of such ideas with the original human historical *aspect in course of time, need not be totally ruled out. Their participation* in the third libation is expressly referred to in the following passage quoted by Durga on Nirukta (XI.16), 'इदं तृतीयं सवनं कवीनामृतेन ये चमसमैरयन्त' *and the* आर्भवपवमानस्तोत्र is chanted then by the Udgātṛ and others. The Ṛbhus were originally, according to Yāska, the sons of Sudhanvan, e.g 'ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रय. पुत्रा बभूवुः' but he also says, 'आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते' (XI.16) as substantiated by *ṚV. I.161.11* ;

उद्गत्स्यस्मा अकृणोतना तृण निवत्स्वप स्वपस्यया नर ।
अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदद्यदमृभवो नानु गच्छथ ॥

Nirukta traces the word to रुत+√भू, while Grassmann derives it from √रभ्

34 हन्यमाना उशद्भिर्ब्रह्मतेजसा। उशद्भि' is explained by Sridhara as दाध्यमानै but in D P no such root as √वश् (1080) with this meaning is found √उष (696) means दाहे so it seems that the palatal sibilant is archaic or we have to read भनू रुशद्भि √रुश is a Vedic root meaning, 'shining' Cf RV 4 5 15, 'रुशद्वसान सुदृशीकरूप' VII 77 2, 'रुशद्वत्सा विभतीमुक्रमदर्शत्' I 92 2, रुशन्त भानुमरुषीरशिश्रयु' Cf RV I 6 3 समुषद्भिरजायथा', T B 3.6 10 2 रुशन्तमग्नि दर्शत बृहन्तम् or we should read in the text, 'भेजुरुष द्भिर्ब्रह्मतजसा' Cf RV. I 6 3 'केतु कृण्वन्नकेतव पेशो मर्या अपेशस । समुषद्भिरजायथा' Vide Sayana loc cit उषद्भिर्दाहकै रश्मिभि √उष प्लुष दाहे ज्वलद्भा रश्मिभि रुट शत्रादश शपि प्राप्त व्यत्ययन श । सार्वधातुकमपित् (P I 2 4) इति तस्य ङित्वाल्लघूपधगुणो न भवति' Acc to Wackernagel the word can be taken also as an Instru plu of 'usas' (Alt Grammatik p 179) but of course this meaning cannot apply here For the emendation Cf क्षुद्र प्रयुक्ता उषती (v 1 उशता) रूक्षवाच' in VI 10 28 below

CHAPTER V

3 तनुवा स्पृशन् दिवम् । 'तनुवा Vedic use of Instrumental singular, consciously used for the sake of the metre also Cf Var इयङादिप्रकरण तन्वादीना छन्दसि बहुलम्' on P VI 4 77 Here we have उवङादश irregularly तनुवा occurs in T B 1 4 7 3 Also तयानस्तनुवा गिरिशन्ताभिचाकशीहि (Sve Up III 5) also V S XVI 2, T S IV 5 1 3 Cf Vyādi Sūtra 'इका यणिभर्व्यवधानम्, P I 3 1 भूवादया धातव'

4 भट । *Hired soldier* <भृत *Prakritism* a=r owing to preceding original ṛ cerebralisation of dental

5 सह सहिष्णुम् । सह meaning strength is primarily a vedic word enumerated by Yāska in Nighaṇṭu II 9 √सह+असुन् सर्वधातुभ्ये ऽसुन् (u 628)

8 सुता सती अवदध्यौ । From अव+√ध्यै (Par.) used in the unusual sense of 'despising, looking down on humiliating' etc अवध्यायति =Pali ujjhayati, with u=O=ava, vide, Wackernagel Alt Gramm p

164; vide B.P. अवध्यानम् V.10 24, below. A peculiar prepositional verb.

अनागाम् । *Vedic for* अनागसम् The word almost always ends in अस्, whether in Veda or classical literature. Cf RV. 'उतानागा ईषते वृष्ण्यावतः' in the पर्जन्यसूक्तम् (V.83 2) 'अनागसो अदितये स्याम' (ṚV. I 24.15). Cf also Śākuntalam 'आर्तत्राणाय च शस्त्र न प्रहर्तुमनागसि' (Act. I) or 'अनागास्त्वमदिते सर्वताता' (ṚV I 94.15), Nir. 11 24 But in ṚV VIII 101.15, अनागाम् occurs, viz, मा गामनागामदितिं वधिष्ट

11. भागणम् । भा used for 'भ', 'a star'. The root 'भा' by P. 'आतोऽनुपसर्गे कः' (III.2.3), assumes the form 'भ', in classical Sanskrit, here it is an archaic form, the lengthening is not necessitated by metre. See notes under V.26.40, below

12 उत्पाततमाः । The तमप् (*Superlative*) has been appended here even to a noun 'पर्यक्' *is obsolete in classical Sanskrit, formed on* the analogy of तिर्यक् सम्यक्, उदक् derived from √अञ्च with the termination क्विन्. Cf. analogous forms विष्वक्, सध्र्यक् Yāska says, 'परीति सर्वतोभावम्' (I.1) उत्पाततमा is un Paninian, vide Bālamanoramā on P. 5 3 55, 'द्रव्यस्य जातेर्वा स्वतः प्रकर्षयोगो नास्ति अन्यथा घटतम' इत्याद्यापत्तेः.'

14 This śloka contains many technical terms applied to different sections of the sacrificial place, as defined in the Brāhmaṇas and Srauta Sūtras.

प्राग्वंशम् । The hut constructed for the Yajamāna *who undergoes some vows and performs the* दीक्षणीयेष्टि, *is called* प्राचीनवंश (or विमितशाला) because the bamboos that are used have all their tops facing the east पत्नीशाला is the hut constructed for the wife of the Yajamāna and which lies at the extreme Southwest corner of the Mahāvedi आग्नीध्रशाला is located to the extreme north of the sacrificial altar, while, यजमानविहार' is located to the South of the प्राचीन-वंशस्था वेदि near the Southern entrance.

21 पूष्णश्चापातयद्दन्तान् । This refers to the statement of Satapatha Brāhmana, where we learn that Pūṣan had no tooth (अदन्तक पूषा) I 7.4 7 Also S B. I 7.4.7, 'तस्माद् य पूष्णे चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टानामेव कुर्वन्ति यथादन्तकायैवम्' Cf. Goptha-B I 2 (उत्तरभाग), 'तस्मादाहुरदन्तक पूषा

पिष्टभाजन इति' and Kau. B. VI.13, 'तस्य दन्तान् परोवाप तस्मादाहुरदन्तकः पूषा करम्भभाग इति'.

26. प्रातिष्ठत् गुह्यकालयम् । Archaic use against P. rule, 'समव-प्रविभ्य स्थः', but the regular form प्रातिष्ठत would increase one syllable of the अनुष्टुभ् metre.

CHAPTER VI

5. ये बर्हिषो भागभाजं परादुः । परादुः from परा+√दो+लुङ्. √दो meaning, 'to cut', 'to repulse', 'to eject'. A Vedic use of √परादो-दा. Cf. 'ब्रह्म तं परादात् योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद', Bṛh. U. 2.4.6, 4.5.7. Also, 'परादुः' (loc. cit).

6. आशासाना जीवितम् । आशासाना 'seeking' आ+√शास्+शानच्; archaic for आशासमाना. By 'अनित्यमागमानुशासनम्' we have no augment 'm' provided by P. VII.2.82, 'आने मुक्'. This form is extensively used in Vedic literature; for Vedic quotations, see below, notes under B.P. XI.8.16.

16. स्वर्णार्णशतपत्रैश्च । Originally the word नवार्ण by Haplology (एकशेष) became नार्ण a mantra used in Devipūjā, e g. 'ऐं ह्रीं क्लीं चामुण्डायै विच्चे' or, 'ओं ऐं ह्रीं क्लीं ह्रीं ह्रीं क्लीं नमः'. Then this phonetic change assumed wider proportions, e g., even in पद्मार्ण, where truly speaking, there can be no Haplology. But in स्वर्णार्ण, we can argue that in 'स्वर्ण' (really the syncopated form of सुवर्ण by Varnalopa) सु succeeded by consonant 'Va' naturally drops 'u'. Acc. to Wackernagel, 'u' is dropped at the end of the first member before 'v' in a compound, (Alt. Gramm. p. 59) Kṣirasvāmin says under Amara, II.9.94, 'समासे वर्णस्य वा वलोपमाहुः'.

22 नन्द्या सत्याः स्नानपुण्यतरोदया । This is an echo of Kālidāsa's Meghadūta, Śloka I. (Pūrvamegha), 'जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु वसति रामगिर्याश्रमेषु'. The last word उद in the compound is artificially explained by P. in his sūtra, 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (VI.3.57) and the Vārtika on it, 'उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्', as a substitute of उदक but from Vedic instances, we may say that उदन् or, simply, उद was the ancient

word cognate with GK Udor (Uδwp) Lat unda (wase), German, waschan, wischen, with Samprasarana ablaut

31. वाप्य• उत्पलमालिनी । *A Vedic archaism* Here in place of nominative plural, we have पूर्वसवर्णदीर्घ

37. नारदाय प्रवोचन्तम् । प्रवोचन्तम् is archaic for प्रब्रुवन्तम्, P (II 4 53) in his rule 'ब्रुवो वचि' substitutes √वच only in आर्धधातुकप्रत्यय whereas शतृ is a सार्वधातुकप्रत्यय by the rule, तिङ्शित्सार्वधातुकम्', P III 4 11, *or from* √वच् परिभाषण । *Metrical necessity Irregular* उमागम *by* P VII 4 20 वच उम्'.

53 एष ते रुद्र भागोऽस्तु यदुच्छिष्टोऽध्वरस्य वै। *Cf T Bra* 1 7 8 5 उच्छेषणभागो वै रुद्र

CHAPTER VII

3 मित्रस्य च चक्षुषेक्षेत । An echo of the well known Vedic phrase Cf मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रक्षे, T S I 1 4 1, also चक्षुषा प्रतिपश्यामि' ĀSV 'मित्रस्य वश्च जुषाजुषीक्ष 8 14 18, MS 4 9 27 मित्रस्य चक्षुषा समीक्षध्वम्'

4 ये म उच्छेषण द्दु । Cf T B I 7 8 5, 'उच्छेषणभागो वै रुद्र'

5 बाहुभ्यामश्विनो पूष्णो हस्ताभ्यां कृतबाहव । Cf the Mantra applied in rituals, देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे' VS I 24 T B 3 2 9 1, (T S I 1 4 2, देवस्य अग्नये जुष्टं निर्वपामि), T A 4 2 1 etc and similar formulas in other places

6 धृत्या मीढुष्टमोदितम् । A Vedic use Cf Vāja Samhitā 16 11, 'या त इतिर्मीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनु', also T S 4 5 1 4 Sayana explains *अतिशयेन कामाभिवर्षक from √मिह् सेचने+क्वसु+तमप्, obscure 'वसो सम्प्रसारणम्'* (P 1 4 19) इति भसंज्ञा 'वसो सम्प्रसारणम् (P 6 4 139) इति सम्प्रसारणम्' Mahidhara *loc cit*

7 मर्माढ्यद्वेषसो ययु । *An archaism,* सदर्माढ्या यवसा च वर्तमाना ' a Bahuvrihi compd

8 *सवनीयपशो*: । सवनीय a ritualistic term derived from √सु, the animal is immolated in a पशुयाग when it is prescribed as a part (aṅga) *of some* somayāgas or separately as in निरूढपशुबन्ध etc

10 *बर्हिष्मत्ता* । *'बर्हिष्' is an onomatopoetic word, derived*

from root √कल. Cf. 'यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति' (Gitā II.52); कलुष and कल्मष, कल्माष are derivatives from the same root but there has been a gradual Semantic change in the latter. कलिल is interpreted as 'narrow' in Amarakoṣa, 'कलिलं गहनं समे'. Sin also narrows, vitiates one's mind and therefore the idea was connoted by the words कलुष, कल्मष etc. 'कलिल' may mean turbid also; √Klp. vide A.G. 266 (Sūryakānta).

13. प्रलब्धः । Used in the unusual sense of 'humiliated'; later on विप्रलब्धः came to mean 'deprived', 'cheated' etc., an extension of the same meaning. B.P. uses प्रलब्धः in the sense of 'ridiculed' etc. e g XI.1.16, 'एवं प्रलब्धा मुनयः' vide also, III.18.13, above.

14. अस्राक् । *Archaic for* अस्राक्षी.> √सृज् *in* लुङ् 2. *Sing.* अस्राक् *in Aorist 3 person is found in* ṚV. IV.53 3-4., viz., 'प्र बाहू अस्राक् सविता सवीमनि' and 'प्रास्राग्बाहू भुवनस्य प्रजाभ्यः'. See Wackernagel, Alt. Gramm. p. 174.

17. वैष्णवं त्रिकपालं पुरोडाशम् । त्रिषु कपालेषु संस्कृतः, 'baked *in three potsherds', governed by* P. *rule*, IV.2 16, 'संस्कृतं भक्षाः', where अण् drops by, 'द्विगोर्लुगनपत्ये'. The particular cake offered to Visnu only is of this description; in case of Viṣṇu joined with Agni, it would be एकादशकपालम् । Cf Aita. B. 'आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयमेकादश-कपालम्' (I 1).

19. तार्क्ष्येण स्तोमवाजिना । The reference here is to the two Sāman Chants बृहत् and रथन्तर. Cf V.S. 12.4., SB. 6.7.2 6. T.S. 4 1.10.5, 'बृहद्रथन्तरे पक्षौ'. In the Brāhmanas there is symbolical description of the two wings of Garuḍa in the form of the two Sāmans.

24. यस्य महि आत्मभुवादयः गृणन्ति । 'Whose greatness Brahmā and others proclaim' महि ending in 'i' is a Vedic word, derived from root मह with an unādi suffix 'i'. It is always used as neuter word in the Veda, sometimes as a noun, sometimes as an adjective. As an example of the latter, we may quote the well-known अश्वसूक्तम् (ṚV I 163.1) recited in Aśvamedha :

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यत्समुद्रादुत वा पुरीषात् ।
श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन् ॥

आत्मभुवादयः । The Bahu compd expected is आत्मभ्वादयः; Irregular. Sandhi; Cf. Vyāḍisūtrā, 'इकां यण्भिर्व्यवधानम्' Ex. नयत्र, नदीयत्र, त्र्यम्बकः त्रियम्बकः (Kumara. 3 44). भ्वादि भूवादि. Cf. Pā. I 3.1. 'भूवादयो धातवः' ludicrously explained as, 'भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते'. Cf Kātyāyana Vār. 'इयङुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्'— but that is different from Vyāḍi Sūtra. Also, vide, Bhāṣāvṛtti (6.1.77), 'इकां यणभिर्व्यवधानं व्याडिगालवयोरिति वक्तव्यम्'. See fuller discussion, under XI.28.20 (त्रियम्बकम्) below.

27 कर्मण्यवग्रहधियः । 'With our minds solely arrested by rituals'. अवग्रह means in later Sanskrit 'drought', where rain is arrested. P. notes it in 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' (III.3.51). The word here is used in an adjectival sense in its primary connotations of आग्रह 'attachment', generally, B.P. uses अवग्रह in the sense of आग्रह. See III.25.10 above.

'विदामः' archaic for 'विद्म.'. विद् लट्; Anaptyxis.

यदर्थमदो व्यवस्थाः । In the formation of the aorist अट् has been dropped. Cf. 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (P. VI 4.75). This is called by Western philologists as 'Injunctive'. अव+√स्था Ao. 2. Sg.

28. विषयमृगं तृषि । मृगतृष् 'mirage' cf. 'मृगतृष्णि' VII.9.25 and X.73.14.

30. नात्मन् श्रितम् । आत्मन् stands for आत्मनि. The locative termination is dropped in Veda by P. rule, 'सुपां सुलुक्' etc. This phrase occurs repeatedly in the Purāna

• 36. यजमानी । Obscure, Vedic. Analogical form like पावमानी. Cf. P. पूङ्यजोः शानन् (3.2 128) fem term ṅīp irregular.

41. तं यज्ञियं पञ्चविधं च पञ्चभिः । स्विष्टं यजुर्भिः प्रणतोऽस्मि यज्ञम्। The references are here to the rituals. Yajña is of five kinds, Cf. AB. 'स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति। The five Yajuṣ formulas required for reciting याज्या are the following: 1. आश्रावय (this is technically called आश्रावणम्), 2. अस्तु श्रौषट् (प्रत्याश्रावणम्), 3. यज (प्रैषः), 4. ये यजामहे and 5. वौषट्. This is referred to in Vanaparva of the Mahābhārata in the following esoteric language in Aṣṭāvakrasaṁvāda :

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥

49. घभाप । Archaic for वभापे √भाष् perfect Atm.

56. फर्मणोदवसानेन । *The reference is to the final 'iṣṭi' in a sacrifice called* उदवसानीयेष्टि where, generally an अष्टाकपालपुरोडाश is offered. 'उदवस्य', a gerund, उत्+अव+√सो+ल्यप् 'having completed'. Hence the concluding iṣṭi is called 'Udavasānīyā'.

57. अप्राप्तराधसे । The word राधस् is purely Vedic and obsolete in classical literature and means 'riches, treasures' etc.

59. तमेव भूय आवृङ्क्ते पतिम् । The use of the root √वृजी वर्जने (1029) in the sense of 'choosing' is archaic. It stands for वृणीते । √'वृङ् संभक्तौ क्र्यादि' (1509). 'इदित्' इत्यन्ये S.K. (Loc. cit).

61. नित्यदा । Is obsolete in classical Sanskrit and not sanctioned by P. V 3.15, 'सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा'. It is found in epics. Cf. Rāmāyana Uttarakānda, 'स्नेहो मे परमो राजंस्त्वयि तिष्ठतु नित्यदा'; also Yuddhakānda, 'पौरषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि नित्यदा'.

CHAPTER VIII

15. उत्सङ्ग उदूह्य बालम् । उत्+√ऊह used in the novel sense of 'lifting' or it is √वह with a long u, metri causa. Gita Press reading is a misprint Cal. v l उदुह्य is correct and satisfies metre

17. वृजिनस्य = दुःखस्य । वृजिन originally 'sin' has an extended meaning of 'misery', the consequences of sinful deeds

18. इडस्पतिः । *The 'lord of the earth'.* इडा *or* इला *means the* earth and the word is an aluk compound, the first component is the genitive case of 'id' Cf. P. VIII.3 53. 'षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु', a similar formation is 'इळस्पदे' Cf. V. I 128 1. 'निषद्दिळस्पदे परिवीत इळस्पदे'; X.191.1, इळस्पदे समिध्यसे'. The expression is purely Vedic and the genitive is irregularly formed, if the stem ends in ā but quite regular, *if taken as a consonantal stem. Cf.* ṚV. 'इडस्पतिर्मयता दस्यवर्चाः' 6.58.4, found in Vedāṅgas, vide वैदिकपदानुक्रमकोष (*V.V.R.I*). See VI.5.27 below.

21. आपवर्ग्यम् । अपवर्ग एवापवर्ग्यम् चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थेष्यञ् । An obsolete word rarely used in classical literature.

26. सुमातृ । समातृ 'step-mother'. A coinage of B.P. The

current form is विमातृ, enumerated by P. in 'शुभ्रादिगण' (IV.1.123). But समातृ has no precedent in earlier or later literature. See समागा· IV.8.19 above. It corresponds to Beng. 'सत्मा' stepmother.

30. अवरुरुत्ससि। Used in a metaphorical sense, from 'forcing' 'circumscribing' it means to 'obtain'. अव+√रुध् desiderative. B.P. *frequently uses this prepo. verb in this sense.* A *Vedic* use, *found in* Brāhmanas in this sense. Cf. J.B I.78, 'अन्नाद्यस्यावरुध्यै' T.S. V.3.1.

68. प्रावृङ्क्ते यद् यशो जगत्। प्रावृङ्क्ते involving a confusion of Gana, *here means envelopes, but* √वृजी (अदादि, 1029) in Dhātupāṭha always means 'वर्जने' (Ātm) to 'avoid, destroy, cut off'. It stands here for प्रावरते √वृञ् आवरणे (1814) Cf. Kaṭha U. 1.8, 'एतद् वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसः' Br. U 6 4.3, 'आसां स स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्ते'. '(मा मा) शुचः' √शुच्- Ao 2 Sg. un-pāṇ for शोचीः; used in epics. Cf. B.G. 16.5, 'मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव'.

CHAPTER IX

8. त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट। In Veda the word is neuter. Vide Nir. V.14, 'वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा' from √वी (D.P. 1048). Cf. I.E. uei 'to go'. 'veju', Lith. 'I pursue'.

आपवर्ग्यशरणं पादमूलम्। 'आपवर्ग्य' *is used in the sense of* 'emancipated'. A crude formation not met with in classical Sanskrit. Here used as an adjective with स्वार्थिक ष्यञ्, *un-Pāṇinian. Or it may be* taken as equivalent to मुक्ति 'salvation', चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्.

17. वाश्रेव वत्सकम्। A purely Vedic word. Cf. R̥V. I.32 2. 'वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमानाः' AV 2.5.6. R̥V. X 119.4. 'वाश्रा पुत्रमिव प्रियम्' R̥V. X 149.4, 'वाश्रेव वत्सं सुमना दुहाना'. It is derived from √वाश्ृ शब्दे and means a (bellowing) cow Cf. R̥V. X 75.4 (the famous hymn to rivers) :

अभि त्वा सिन्धो शिशुमिन्न मातरो वाश्रा अर्षन्ति पयसेव धेनवः।
राजेव युध्वा नयसि त्वमित् सिचौ यदासामग्रं प्रवतामिनक्षसि॥

31. ममानात्म्यम्। अनात्म्यम् means आत्मशून्यत्वमज्ञत्वम्। अविद्यमान आत्मा (आत्मज्ञानम्) यस्य सोऽनात्मा, तस्य भावः। 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति ष्यञ् P. V.1.124. Here there has been a slight semantic evolution

and the word is extensively used in the Purāṇa in the sense of 'folly', 'delusion' etc. See IV.4.29 above.

32. अग्रहीपम् । It is a classical form-aorist of √ग्रह (1533); the v.l is 'अग्राहिपम्' which is against P. 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः', VII.2.37 and evidently an error of Gitā and Paṇḍita Pustakālaya (Kāśī) editions.

33. भ्रातृभ्रातृव्य । P. IV.145, 'व्यन् सपत्ने' । From a cousin the meaning has changed into foe.

35. फलीकारानिवाधनः । फलीकाराः=सतुषतण्डुलकणाः. P. I.4.61. includes फल and फली in his Gaṇapāṭha under 'ऊर्यादिच्विडाचश्च'. The reference is to the ritualist expression फलीकरणम्, which is explained thus : 'फलीकरणं नाम तुष विमोकार्थं सकृदवहतानां तण्डुलानामुपरिगतकणापाकरणाय पुनरवहननम्'। The word persists in vernaculars; e.g E. Bengali 'फला फला करा' to cut into pieces. Cf. Naiṣadha 16.82, 'मृदुच्यञ्जनमांसफालिकाम्' and 20.82, 'ताम्बूलफालिकाः; Yasastilaka 3.435, 'आर्द्राईकफालिभिः; अर्धराद्रस्तायूफालिप्रकारम्'. A syntactical contamination it should have a passive construction e g. फलीकारा कृता धनेन, but it would vidh metre.

50. वीरसुवः । Archaic form, genetive singular of वीरसू. Cf. Vār. (5034), 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते'.

64. वाप्यः ··· पद्मोत्पलकुमुद्वतीः । Archaic form derived by पूर्वसवर्णदीर्घः in nominative plural कुमुत् here means कुमुदम्, lily. See, X.20 47, below 'कुमुद्विना–'.

67. वनं प्रातिष्ठत् । The verb is against P. 'समवप्रविभ्यः स्थः' I.3.22.

CHAPTER XI

3. प्रयुञ्जतः । Archaic for प्रयुञ्जानस्य Cf. P. I.3.64, प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । 'कलहंसवाससः' । वासम्< √वस् 'Lover', means 'plumes'.

5. प्रजन्ति निर्भिद्य यमूर्ध्वरेतसः । Cf. द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डल-भेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च यश्च रणे हतः ।

10. पराग् गृह्य । Here the gerund in ल्यप् can be supported by saying that पराक् is an upasarga here, on the analogy of प्रत्यक्सोऽग्रमगोऽर्हति: and so it comes under 'Gatisamāsa' and then it is governed by P. 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' 7.1.37.

22 केचित् कर्म वदन्त्येन स्वभावमपरे नृप।
एके काल परे दैव पुस कामसुतापरे॥

Cf for this idea the following passage of the Śvetasvatara Upaniṣad (VI 1)

स्वभावमेके कवयो वदन्ति काल तथान्ये परिमुह्यमाना ।
देवस्यैष महिमा तु लोके यनेद भ्राम्यत ब्रह्मचक्रम् ॥

In Vaidyaka, we find the following

स्वभावमीश्वर काल यदृच्छा नियति तथा। परिणाम च मन्यन्त प्रकृति पृथुदर्शिन ॥

Vide also the first stanza of the same Upaniṣad, काल स्वभाव नियतिर्यदृच्छा' etc. which Bhagavata paraphrases

23 न वे चिकीर्षित वेद। Cf RV X 129 6, 'को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इय विसृष्टि ।

27 यस्मे वलिं विश्वसृजो हरन्ति। Cf Tai U I 5 3 सर्वे अस्मै देवा बलिमावहन्ति

CHAPTER XII

21 विज्ञाय तौ उत्तमगाय। *A Vedic mannerism, the word is formed on the analogy of* उरुगाय *a frequent Vedic epithet of Viṣnu* which is explained by Sayana as, 'उरुभिर्महद्भिर्गीयमान, अतिप्रभूत गीयमानो वा (Sayana on I 154 1) It can be also derived thus उत्तमान् जिगातीति कर्मण्यन् आतो युक् चिण्कृतो' (VII 3 33) इति युक, from √ गा, 'to go' (Nigh, II.14)

39 यस्मिन् भ्रमति कोरव्य मेध्यामिव गवा गण। The v l is मेढ्यामिव'। Amarakosa says II 9 15, पुसि मधि खल दारु न्यस्त यत् पशुबन्धन' The word is from root मध सङ्गमे च। मेध्यन्त सगम्यन्तऽस्मिन् पशव meaning the post in the thrashing floor to which bulls are tied for thrashing the corn' Here it is declined in the feminine gender मधि is only a *phonetic variant of* मेधि *and not attested in Vedic literature*

40 आतोद्य वितुदन्। Cognate accu v l विकदन् which is not correct in view of आतोद्यम् (आतुद्यत इति) The prepo verb वि+√तुद् in the sense of 'playing on an instrument is the correct form

44 उद्दामयशास। Let 'released from rope fig use 'all pervasive'

and not उत्कृष्ट 'excellent' as explained by comm. Word persists in vernaculars, e.g., Beng. उदाम् 'open' uncovered and Ass. uḍan.

51. कृपालोः। Cf. P. III 2.158, vide Tatva., loc. cit., 'कथं कृपालुः कृपां लातीति विग्रहे मृगय्वादित्वात् कुः'. See घृणालु, IV.22.43, below.

CHAPTER XIII

35. शिपिविष्टाय विष्णवे। T.B. I.3.8.5. 'यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठतीति। The Nirukta says (V.7) : शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः। कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः। शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते, तैराविष्टो भवति। Visnu is the Sun-God in the Veda; later in Purāna he has become one of the Trinity. Cf. V.S. (8.55) विष्णुः शिपिविष्ट ऊरावासन्नः, also Tā. B. IX.7.10. 'यज्ञो वै विष्णु. शिपिविष्ट.'.

39. स बाल एव मातामहमनुव्रतः। The use of an accusative case with 'अनुव्रतः' occurs again and again in the Purāṇa and the case-ending should be explained as due to गत, understood. In this way, the preposition itself usurps the function of a verb, the full Samāsa being, 'अनुगतव्रत:'. Cf. Āsv. Gr. I.7.19, 'सखा सप्तपदी भव सा मामनुव्रता भव'. Also T.S. I.6.3.1, 'अभ्येहि मामनुव्रता', but AV III.30 2. 'अनुव्रतः पितुः पुत्रः'.

42. तं विचक्ष्य। The verb is archaic. 'चक्षिङः ख्याञ्' (P. II.4.54) substitutes ख्या in ल्यप् and so the classical form is विख्याय. Cf. P. 'दृशे विख्ये च' (III.4.11), where विख्ये is the Vedic Infinitive from, 'वि+√चक्ष', used in the Vedic sense of 'seeing' Sometimes √चक्ष् means 'say'. Cf. ṚV. X.34 13, 'तन्मे विचष्टे सविता'

4[illegible]. प्रजापदेशम्। अपदेश 'excuse', is here for व्यपदेश 'designation' vide B.P. X.49.22; unknown and rare use in Skt Cf. Rāmāyaṇa, VI.116.15, 'apadeśo me janakāt : अपदेशो वैदेहीत्यादिव्याहारः' comm.

47. वेणसुवं प्रसुप्ताम्। The first word is archaic for वेणस्वम् as no उवङादेश is provided here, but यण् only. Cf. Vār. (5034), 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते'; used metri causa.

CHAPTER XIV

1. पशुसाम्यताम्। A lax use, we have here double affixes viz. ष्यञ् and तल् in the sense of 'bhāve' but this has been necessitated

for the sake of the metre.

13 दहिष्यामः । Un-Pā. *for* धक्ष्याम. Irt √दह I plu Anit conjugated as seṭ. Cf. Rāmāyana VI 59.6, 'nirdahiṣyāmi bāṇaughaiḥ'.

16. स मा विनशेत् । √नश् is always दिवादि, so it is archaic for विनश्येत् *but then in that case the fifth syllable would become long*, against the time-honoured convention in anuṣṭubh, viz. पञ्चमं लघु सर्वत्र । A confusion of Gana The correct Aorist *form* विनशत् *would preserve* the metre.

36. सरस्वत्सलिल । The word सरित्तटे indicates that सरस्वत् (masc.) stands for सरस्वती (fem). An inversion of gender, metri causa, to suit the Anuṣṭubh. No पुंवद्भाव *is provided in* 'षष्ठीतत्पुरुषसमास'.

43. बाहुको नरः । बाहुक' explained by Sridhara as dwarf A non-aryan word with no counterpart in vernaculars, found in vedic literature A conventional word (rūḍhah) for a dwarf This name was assumed by King Nala *after his transformation into a dwarf by the bite of* serpent Kārkoṭaka (Apte) No other use except in B P

CHAPTER XV

5. पृथुमेवावरुन्धती । *अवरुन्धती here means according to Śrīdhara* भर्तृत्वेन भजन्ती । This is an extended meaning of 'confining' from which 'espousing' is a gradual evolution. Cf. the well-known mantra recited by the bride after Saptapadigamana, *when the groom shows her the* constellation Arundhati, in Ursa Minor, 'ओम् अरुन्धत्यवरुद्धास्मि' ।

6. रिरक्षया । Archaic for रिरक्षिषया, since it is a desiderative *form of* √रक्ष् the 'sa' must come in as well as 'iṭ' by Pā 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः (VII 2.35) *Dropping of Si, due to Haplology.* See X 63 20, below. Vide A.G. p 279

9. आसृत्य । means आगत्य *but in classical literature such use is* rare, almost obsolete, the root √सृ is generally preceded by 'upa'.

18. आजगवं चापम् । The word is from अजगो with अण् causing आदिवृद्धि.

19 शङ्खमात्मजम् । Here आत्मज has etymological sense only and not the conventional one of 'son'.

22. मा मय्यभूवन् । Even with the employment of 'मा', the augment does not drop in consonance with the Vedic tradition. Cf. P. 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि', VI.4.75.

23. अपीच्यवाचः; v.l. अपीच्य- । The word अपीच्य occurs in many places. See ante. III.28.17, 'अपीच्यदर्शनम्'. It is a very rare and obscure word. In this Purāṇa, it is used in the sense of 'beautiful', 'sweet' etc. But Nirukta (IV.25), gives the following interpretation : 'अपीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितम् वा'. Bhaṭṭabhāskara, explains it as अप्रकाश. How this word came to mean 'beautiful' etc. must remain an insoluble puzzle. 'Pīvan' being fat (and metaphorically ugly) apīvya may have come to mean 'beautiful, handsome'. 'न स्तवयन्ति' √स्तु+णिच्. In causative Vṛddhi is compulsory. Cf. स्तावयते in verse 24, below. Vide author's article 'on some Vedic words in B.P.' in B.K. Barua Commemoration volume, p. 154. (AIOC, Gauhati). *Gītā Press and Paṇḍita Pustakālaya* variant 'apīcya' is clearly incorrect.

26. वरीमभिः । Archaic for वरिमभिः : Lengthening of the sixth syllable is required by 'गुरु षष्ठं तु पादानाम्'; greatness, achievements, etc. From उरु with इमनिच्, we have वरादेशः by P. VI.4.157. Here used as adjective = वरिष्ठैः.

गापयिष्याम । Archaic; the omission of the Visarga in लृट् is due to the fact that it is the fifth syllable. Or, it is a Future Imp. like करिष्याम, वत्स्याम etc. Cf. Rāmāyana, III.15.19. 'iha vatsyāma Saumitre'.

CHAPTER XVI

3. वयं वितन्महि । Optative of वि+√तन् I. plu. archaic for वितन्वीमहि. Syncope.

21. यश उद्धरन्त्यः । Here ut+√hṛ stands for ut+ā+√hṛ, the idiomatic Prepo. verb. Cf. Rāghuvaṁśam, IV.78, 'Jayodāharaṇaṃ gāpayāmāsa'.

22. स्वशरासकोट्या । The current word is शरासन (bow) metri causa, Cf. iṣvāsa.

23. निलिल्युः । Un-Pā. for निलिल्यिरे; for लाङ्गूलम्. See, X.11.43, below.

24 अहारपीद् यस्य ह्यम् । In place of अहार्षीत् there is विप्रकर्ष or Anaptyxis due to the exigency of metre. Cf. 'प्रण आयूंषि तारिषत्' RV. I.25.12; V. S. 23.32 also, दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः'. 'सरस्वती प्रादुरभावि । कर्मकर्तरिचिण्; Irregular Cf. P. 3.1.66, 'चिण् भावकर्मणो:'.

CHAPTER XVII

2. श्रेणीः ''' समपूजयत् । The Śrenis are guilds of ancient India, pursuing their distinctive avocations. They have been referred to in Buddhist literature and subsequently in the Arthaśāstra of Kauṭilya and other works on polity.

7. योऽदुह्यद् धैण्यरूपेण गामिमाम् । अदुह्यत् is archaic for अधोक्>√दुह्. It is आदादिक and not दैवादिक √दुह Imperfect 3. Sg.

11. तन्नो भवानीहतु रातवेऽन्नम् । The root √ईह (632) is आत्मनेपदी and so ईहतु is archaic for ईहताम्. 'रातवे' is Dative Infinitive (Vedic) from root √'रा दाने'. It is a purely Vedic Infinitive, never used in classical languages. Cf. P. III.4.9. Curiously enough, the accu. Inf. रातुम् only is found in Saṁhitās, nowhere the Dative. In Veda, if the word is आद्युदात्त then the termination would be 'taven' by P. ञित्यादिर्नित्यम् (VI.1.197). Here it is required for metre.

19. अहनिष्यत् कथम् । B P. uses लृङ् (Conditional) to denote simple futurity. Interchange of Tenses Cf. 'किं नोऽकरिष्यन्' X 39.28, below.

22. वधिष्यामि । Archaic for हनिष्यामि P. prescribes 'वध' only in लुङ्, लिङ् Cf. P. 'हनो वध लिङि लुङि च' II.4.42-43. Cf. Saptaśatī. 11.50, 'तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम्'.

भागं वृङ्क्ते । Again use of √वृजी वर्जने (रुधादि) (1461) in the sense of 'partaking of' or √वृजि (1029) is unwarannted by grammar; but the Purāna, in several places, before and after has got this peculiar phraseology. The meaning of 'cutting off' etc. is present int Brha U. 6 4.3, 'आसां स स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्ते', Kaṭha. II.1.8. 'एतद् वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसः'. The form is used here in the sense of 'वृणीते'. A confusion of Gana; used metri causa.

26 आत्मसम्भावनः । lit. 'thinking highly of oneself', arrogant Cf. Gītā. XVI.17, 'आत्मसम्भाविताः स्तब्धाः'.

35. अपामुपस्थे । Reminiscent of Vedic phrases of a similar nature. Cf. RV. I.115.5, 'सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे' Sāyana explain 'उपस्थाने मध्ये' Cf. AV. upasta. Also ṚV. X.8.1, 'अपामुपस्थे महिषो ववर्ध' ṚV. I.144.2, अपामुपस्थे विभृतो यदावसत्'. Bhaṭṭa Bhāskara says under TS. I.1.4. 'उपस्थीयते अस्मिन्निति उपस्थः घञर्थे कविधानम्', 'स्थास्नापाव्यधिहनि' (III.3.58.4) इति घञर्थे क.' vide VS. 12.20. 'अपामुपस्थे महिषा अवर्धन्'. रिरक्षिषुः √रक्ष् des. vide for the truncated form रिरक्षुः, II.7 32, above.

CHAPTER XVIII

12. वत्सं कृत्वा अदुहत् सकलौषधीः । अदुहत् *in* लुङ् *is archaic for* अधुक्षत् √दुहिर् (Dhā. 738) अर्दने gives *of course, this form but evidently* दुह प्रपूरणे 1014 (अदादि) is intended here. Cf. RV. 10.61.19, 'इदं धेनुरदुहज्जायमाना'.

15. अदूदुहन् । *Un Pā. for* अधुक्षन्, लुङ् *of* √दुह. *A confusion* of Gaṇa, curādi *for* adādi. 'वीर्यमोजो बलम्'. *Apparently Synonyms* Śrīdhara, 'वीर्यं मनःशक्तिम् (mental vigour) ओजः इन्द्रियशक्तिः । बलं देहशक्तिः'. Acc. Nīlakaṇṭha 'वीर्यं उत्साहदिहेतुः', Rā. V.1.34, com बलं शरीरम् । Cf. Nīlakantha बलं शरीरदार्ढ्यम् ।

31. खटेखर्वटान् । खटे is *really a Prākritism from.* 'क्षेत्र' with cerebralisation. Cf. AV. Soithra 'habitation'. 'खर्वट' seems to be borrowed from Dravidian. It is explained as पर्वतप्रान्तग्राम a village at the foot of a hill. Kṣīrasvāmī in his commentary of Amarakoṣa explains : 'खर्वटश्चतुःशतग्रामाणां संग्रहस्थानम्' This word is of frequent occurence in inscriptions containing grant of land. No doubt, it is a later-day acquisitions in Sanskrit. Poossibly खर्वत was the original word in *Middle Indo-Aryan, the preceding 'r' cerebralised the dental. Cf.* अवत and अवट विकृत and विकट. *In Buddhist Jātaka the word is* कर्बट (hybrid Skt), explained as a village with a *small market* (haṭṭa). Cf. यत्रैकत्र भवेद्ग्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् । मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम् ॥ Maheśvaraṭīkā on Amarakoṣa, III 5 33.

CHAPTER XIX

15. हन्तवेऽत्रिरचोदयत् । Again the Dative Infinitive in हन्तवे has been used here, an Infinitive exclusively confined to the Vedas. Cf. P. III.4.9. 'तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः'

used for metrical exigency. *Vide* हन्तवे, XI.5.50 below and rātave, IV.17.11, above.

17. तस्या अन्वर्हितः। Dative case irregular. Śrīdhara's justification is ridiculous. Same phrase repeated in verse 21. *Gītā* Press changes तस्यै into तस्यौ. It is an interpolation.

18. विचक्ष्य। *Archaic for* विख्याय. *See ante.* IV.13.42 'On seeing', the original Vedic sense. Cf. RV. X.85.18, 'विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे'.

25. नग्नरक्तपटादिषु। Nagnas are the Jainas and 'raktapaṭas' are the Buddhists.

28. अयातयामोपहृतैः। *Cf.*

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः॥

Vide T. S, उत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयत्ययातयामत्वाय, II.3.6.2. Also 'यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत्' (Bh. Gītā 17.10).

31. इदं धर्मव्यतिकरम्। इदं should be इमम्.

35. विरमताम्। Archaic for विरमतु। Cf. P. I.3.83, 'व्याङ्परिभ्यो रमः'. धर्मव्यतिकर (mas.). It means here विपर्यय 'overthrow', 'reversal' B.P. generally uses it to convey this sense. Cf. X.67.28, 'जगद्व्यतिकरावहम्'.

38. सङ्कल्पनं विश्वसृजां पिपीपृहि। Archaic for पिपृहि; from √पृ 'पालनपूरणयो.' (*1086*) *The addition of another syllable is solely* prompted by the desire not to violate the metre and पी is lengthened for वंशस्थ metre. The dhātu ends in a long vowel, but according to some it has a short vowel. Cf. Bhaṭṭoji, 'ह्रस्वान्तोयमिति केचित्', S.K. on P. VII.4.12. The root with the long vowel would yield पिपूर्हि. 'पिपृहि' is found in ṚV. 3.31.20, 7.16.10 and TS. I.3, 3.1; 'पिपृहि मा'. *Philologically speaking, the form is derived from the re-duplicated* aorist stem. Cf 'स्वस्ति नः पिपृहि पारमासाम् and सॉं अंहसः पिपृहि पर्तृभिष्टवम्'. Also RV. X.2.1, 'पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ'.

CHAPTER XX

2. एष तेऽकार्षीत्। The verb is archaic for अकार्षीत्. The

anaptyxis is meant to fill up the eighth syllable of the Anusṭubh metre.

14. साम्पराये। It means परलोके, 'in the other world'. Cf. Kāṭhaka Upa. 2 6, 'न साम्परायः प्रतिभाति बालं वित्तमोहेन प्रमाद्यन्तम् ।

17. अनुशासितः। Un-Pā. for अनुशिष्टः, metri causa

19. समुज्जिहानया भक्त्या। समुज्जिहानया is from √ओहाङ् गतौ (1089) with शानच्. It means 'to go forward' and then *secondarily* 'increasing'.

21. विलोकितुं नाशकत्। विलोकितुं Inf. √लोकृदर्शने (76) भ्वादि not चुरादि set.

22. उरङ्गविद्विषः। उरङ्गः 'serpent'. Though grammatically defensible, it is rare and not found in lexicons or Vedic literature, used metri causa, as the eighth syllable in Vaṁśastha, must be long. See, *IX.18.15, 'urangiva', and X.16.23, 'urangabandhāt', below*

26. सुश्रवः। Having good fame. The word श्रवस् is Vedic Cf. the expression, 'सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु' Kauśika Sū. 56 3; सुश्रवः सुश्रवा असि, Āgr. I.22.21.

28 जगज्जनन्यां जगदीशा वैशसं स्यात्। Here वैशसं has left its primary meaning far behind, it is from √शसु हिंसायाम् (*Dhātu P. 727*) and means 'enmity' (विरोध), the potent cause of killing etc.

30. वाचा नु तन्त्या यदि ते जनोऽसितः। Cf. phraseology, on which it is modelled, A. Āra. II.1.6, 'तदस्येद वाचा तन्त्या सर्वं सितम्'.

CHAPTER XXI

13. समाजो ब्रह्मर्षीणाञ्च राजर्षीणाञ्च सत्तम। समाज from सम् and √अज *means, originally, 'an assemblage'; gradually it came to* mean 'Society in general'. Here the original meaning has been *preserved P. rule (III.3 69), 'समुदोरजः पशुषु, provides for समज if it* means 'a herd of animals, otherwise it is समाज. Patañjali also uses it *in its old sense. Cf. P. I.1.50; समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते* नैव कृशाः कृशैः सहासते न पाण्डवः पाण्डुभिः। etc.

22. सेतुषु स्थापिता पृथक्। स्थापिता, arch. for स्थापयिता √स्था caus. णिच and Guṇa compulsory; used for Anṣṭubh.

31 एधती सती । एधती is archaic for एधमाना, Atmanepadi>√एधृ (2)

क्षिणोति । क्षिणोति √क्षि (1276) हिंसायाम् । अय भाषायामपीत्येके न तद् यश शस्त्रभृता क्षिणोति', (Raghuvanśa II) S K loc cit

34. अर्थाशयलिङ्गनामभिः । All these technical terms are known to *Mimansa philosophy*, 'लिङ्ग' शब्दसामर्थ्यम् ।

41 पारमहंस्यपर्यगुः । A very obscure and difficult word, no parallel example in this sense of a noun such as पर्यगु, is available Sridhara परितो न गच्छन्ति गावो वाचो यस्मात् इति पर्यगु (परि+अ+गो) इन्द्रियनियन्ता Apparently then in this etymological jugglery, P rule, I 2 48, 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य', *explains the short vowel in 'go'*

44 सत्तृणतेऽनु सम्पद । Cf Kirata canto II 30, 'वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः' It seems the language has been *borrowed from Bharavi* प्रतीक्षता महाकुल गवां च. A *syntactical* contamination as gavam cannot be connected with Kulam a part of compd Cf दारपात्र च मृन्मयम्'

46 पुत्रेण जयति लोकान् etc । The reference is to Mahābhārata पुत्रेण लोकान् जयति, पौत्रेणानन्त्यमश्नुते' etc and AB 7 13 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' The Nirukta derives it thus पुत्र पुरु त्रायते, पुन्नरक ततस्त्रायते वा' *II 11*, *Cf Manusmrti*, IX.137

49 उत्तमश्लोकतमस्य । *Supl tamap added to a noun un Paninian* See 'bhisaktama', IV 30 38 and VI 9 50, below A Vedic use

50 आजीन्यानुशासनम् । *Irregular Sandhi (ājivi+anśasam) or* न *is the prothetic vowel in the later word Such Prothesis is very often* found in B P

CHAPTER XXII

3 तद्दर्शनोद्गतान् प्राणान् प्रत्यादित्सुरिवोत्थितः । The idea is taken from Manusamhitā *II 120*

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥

6 हाटकासने । The word हाटक seems to have been adopted

into Sanskrit and the original, 'ta' (त) succeeding 'ra' has been cerebralised. Cf. the cognate Russian 'Zoloto' and with different suffix *'hiranya' (see Burrow; The Sanskrit language page 96).* The Vedic word 'हर्यत' from √हर्य गतिकान्त्योः (भ्वा० प०) is connected with the later-day acquisition हाटक, where at the end there is a pleonastic 'ka'. Nirukta also derives 'hiranya' thus : 'हर्यतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः' (II.10). Acc. to Schmidt, *from hartaka; compensatory lengthening for the loss of r.* A.G. p. 45. See V.24.16, below. 'स्वधिष्ण्येष्विवपावकान्'. A ritualistic simile. Some of the sacrificial fires are located in Somavedi in this way : In the प्राचीनवंशवेदि, Āhavanīya fire is located to the eastern corner, the 'Gārhapatya' occupies the westen boundary line, while Dakṣiṇāgni, is located to the South-east of the former. In the Saumika-mahāvedi, the Āhavanīya is placed in the extreme east, the Āgnīdhrīya, in the extreme northern boundary line and Mārjālīya in the Southern extremity.

21. शास्त्रेषु सध्र्यग् विमृशेषु । Properly, 'mutual discussions or consultations'. The word 'सध्र्यक्' is derived by P. (सह अञ्चतीति क्विन्) from सह+√अञ्च–क्विन् in his rule, 'सहस्य सध्रिः' (VI.3.95) and is used in Bhaṭṭikāvya etc. very sparingly. सध्र्यक् is used here in the unusal sense of सम्यक् acc. to comn. Though Pāṇini artificially lays down सध्रि in place of सह, we must postulate a separate Vedic word meaning 'in company of'. P. provides sadha for saha (VI.3.96) and seams an augment due to Prakritik influence. Vide, सध्र्यङ् नियम्य; II.7.48, above with a different meaning. विमृश is obsolete in class literature, where विमर्श is current Cf. 'अस्मदीयविमृशेन', III.16.37 above. Irregular omission of Guṇa.

34. तमस्तीर्यं तितीरिषुः । *We have here an anaptyxis (विप्रकर्ष) in place of regular तितीर्षुः for the completion of the अनुष्टुप् metre.*

35. त्रैवर्ग्योऽर्थः । A peculiar construction, to be explained as त्रिवर्गेभवः, इति 'दिगादिभ्यो यत्' (P. IV.3.54).

36. परेऽवरे च ये भावाः । A faint echo of the Vedic expression परेऽवर उभया अमित्राः 'सजनासइन्द्रः' (RV. II.12.8).

40. तितीरयन्ति । Archaic for तितीर्षन्ति. Anaptyxis required for completion of the metre.

दुस्तरार्णम् । Here according Śridhara, the 'V' of 'arnava' has been dropped irregularly. The other explanation is that अर्णस् is a Vedic word meaning water. 'अर्तेरुदके', 'उदकेनुट् च' (unādi 4,193) इत्यसुन् नुडागमश्च. √ writer (936). The word has been enumerated by Yāska, amongst the *one hundred and one synonyms of 'water'. (Nighaṇṭu I,12). Cf.* 'महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना' (RV. I.3.12). The second is the better explanation, but then the ending 's' has been dropped irregularly in the Bahuvrihi Samāsa. In Vedas arṇa (mas.) is also found. *Cf.* RV. III 22,3, 'दिवोऽर्णमच्छाजिगासि' V.S. 12.49; ŚB. 7.1.1.24, 'आपो वा अस्य दिवोऽर्णः'.

43. निष्पादितश्च घृणालुभिः। घृणालु a very rare word, not sanctioned in grammar but found on analogy of दयालु etc. घृणालु 'kind' घृणा=pity √घृ क्षरणदीप्त्योः (1096), Kshirasvāmin says, 'जिघर्ति क्षरति मनोऽनया √घृणु दीप्तौ वा. This word is obsolete in Vedas and the ancillary literature. Tatvabodhini under P. III.2 158, says 'कथं कृपालुः स्पर्धालुः इति ? कृपां स्पर्धां च लातीति विग्रहे मृगय्वादित्वात् कुः' । So also we can derive this *from* घृणा with Ku. The group मृगय्वादि is an ākṛtigana.

46. *'This is a quotation from Manu Chap. I.101.* स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च'. The second line reads instead : 'आनृशंस्याद् ब्राह्मणस्य भुञ्जते ह्यितरे जनाः'.

55. गोपीथाय जगत्सृष्टेः। The word गोपीथ is really vedic like सोमपीथ and though it is interpreted by Sāyana and others as सोमपानम्, here it means 'protection' *Cf. the following* passage with this sense. RV. X 35.14, 'यो वो गोपीथे न भयस्य वेद'. Originally पीथ derived from √पा, which means, both drinking and protection, signified, when preceded by गो, *'protection of the Cows'* and then by expansion *of meaning 'protection'* in general and in this sense only the Purāṇa uses the word in several places; for गोपीथाय vide, RV. I.19.1, 'प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे' also vide RV. X.35.14; 77.7.

57-63. Contain a string of highly appropriate and beautiful similes.

58. वर्षतिस्म यथाकामं पर्जन्य इव । Cf. for the idea. T.S. VII.5.18.8, 'निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु' (V.S.22.22).

CHAPTER XXIII

1. वर्धिताशेषस्वानुसर्गः । अनुसृज्यते इति अनुसर्ग, 'that which acccompanies', *then gradually* : accessories, paraphernalia etc. It is opposed to उपसर्ग, the technical grammatical preposition as also the medical science meaning of attendant symptoms of a disease etc.

10. यततः । Archaic for यतमानस्य Cf. Bha. Gitā, 'यततोह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः' (II. 60).

12. वयुनेन । A Vedic word meaning 'knowledge'. See ante, III.4.31. Cf. the oft-repeated phrase, RV. I.189 1, 'विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्', which is elsewhere explained by Nirukta as, 'प्रज्ञानानि प्रजानन्' (8.20).

28. लब्ध्वापवर्ग्यं मानुष्यम् । अपवर्गः प्रयोजनमस्य (P. V.I.109) इति; rare use. P. does not sanction ष्यञ् in such cases.

CHAPTER XXIV

13. धर्मस्नाताः प्रचेतसः । धर्मस्नात *here means* धर्मपारग. The root √स्ना means 'to bathe' and to swim across and therefore the participial adjective with the preposition 'ni' means proficieut (निष्णात) Cf. P. 'निनदीभ्यां स्नातेः कौशले' (VII 3 89). Therefore a Brahmachārin, who has finished his studies and also undergone a purificatory bath is called स्नातक, (a graduate)

18 लोककल्पस्य राधसे । √राध्, संसिद्धौ, *fig.* use *equal to* पालनाय.

23. विसिस्म्यू राजपुत्रास्ते । विसिस्म्यूः is archaic for विसिस्मियिरे as √स्मिङ् ईषद्धसने (948) is Atmanepadi by, 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' P. I.3.12.

33. स्वस्तिरस्तु मे । स्वस्तिः Vedic form. The word स्वस्ति is decline regularly in Vedas Cf. RV. I.1.9 :

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥

The Nirukta says : 'स्वस्तीत्यविनाशिनाम । अस्तिरभिपूजितः सु अस्तीति (III.22), Cf. also Ś.B. (I.9.1.27), 'दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः' The forms स्वस्तिः, स्वस्तिम्, स्वस्ती, स्वस्ति, स्वस्तये, स्वस्तौ and स्वस्तिभिः occur in RV. Philologists says that अस्ति is used as ति at the end of com-

pounds : thus we have 'abhıştı', 'help' (a combination of अभि+अस्ति) Vide RV. VII.199. 'सहाश्विन्नु ते मघवन्नभिष्टौ नर शसन्ति' also उपस्ति (X 97 23, ibid)

37 शुचिषदे। Cf. the well known Mantra, 'हंस शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषद्' etc RV. 4 40 5,, V S 10 24, TA 10 10 2.

हिरण्यवीर्याय। An epithet of Agni Cf Śruti अग्नेरपत्य प्रथम सुवर्णम् *ŚB* 2 2 3 28, *'अग्ने रेतो हिरण्यम्' Also T B I 1 3 8*, 'तस्य (अग्ने) रेत परापतत्। तद्धिरण्यमभवत्' also Mahabhārata Anuśasana parva, 85 147, 'अग्नेरपत्यमेतद्वै सुवर्णमिति धारणा'

चातुर्होत्राय तन्तवे। तन्तवे may be taken as a Dative Infinitive *from* √तन् *used in the vedas only The dative case in* चातुर्होत्राय *in place* of Accusative, is by Attraction Cf RV. ब्रह्मद्विषशरवे हन्तवा उ (X.125 6), or the expression can be taken as the Dative case of तन्तु meaning according to commentary, 'विस्तारक', in that case चातुर्होत्राय is षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, cf 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम्' (Vār)

38 नमः त्रय्या· पतये। पतये un P. for पत्ये See, X 81 5 (पतये श्रिय) below. Vide P I 4 9, 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा' metri causa

43 नमो वाचोविभूतये। An un Paninian, aluk compd. not *sanctioned by Vār (3897) 1509 S K*

65 विकर्षसि त्वं खलु कालयान। कालयान irregular Properly *speaking it should be,* कालयमान But the rule, आनमुक' (VII 2 82) is not obligatory owing to the dictum, *'अनित्यमागमशासनम्' Therefore* Vamana in his Kavyalamkara Sūtra says, कामयान शब्द सिद्धोऽनादिश्च'

68 अकुतश्चिद्भया गति·। For the irregular compound see B P. VII V 47 (below)

71 अभ्यसत। *Un P. for* अभ्यस्यत *confusion of Gana* √as (divādi) conjugated as bhvadi Cf adhyaset, VII 13 8 below

73 अनेन सिसृक्ष्मो विविधा· प्रजा। सिसृक्ष्म *is an archaic form* Commentators explain it as सृजामः Then it is either aorist or Imperfect Cf P. 'बहुल छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' But it can best be taken as Present (लट्) of the des of √सृज् I plu, the regular form expected is *'सिसृक्षामः'*, the 'ā disappears by Syncope and the *loss (of the vowel) is due* to the *y* of the अनुष्टुप् metre

74. नित्यदा । See above, IV.7.61. Not sanctioned by P. V.3.15; found used in Epics. Cf. Rāmāyana, uttarkānda, 'स्नेहो मे परमो राजंस्त्वयि तिष्ठतु नित्यदा' yuddh kānḍ, 'यस्मिन्नेतानि नित्यदा'.

75. ज्ञाननौः । By P. V.4.151, a Samāsānta kap is necessary. Here used metri causa.

76. The sentance being elliptical, we have to supply a finite verb like 'bhavati' etc. after participle 'adhīyānaḥ'. A mannerism of B.P.

77. असत्त्वरन् । *This is the reading of Cal. and Kāsi Pustakālaya edns. while* असत्वरम्, *the Gita Press reading is incorrect as the meaning would be the reverse of that intended. But in 'asatvaram', 's' is the* relic of a Bahu. compd. If we take it as a participle of the deno. verb then it would be grammatically defensible.

CHAPTER XXV

7. पशून् पद्य त्वयाध्वरे संज्ञापितान् । This is an archaic use for according to Pā, it should be संज्ञपितान् in the sense of, 'immolated'. Vide 'मारणतोपणनिशामनेषु ज्ञा' (811), 'ज्ञप मिच्च इति चुरादौ' (Si. Kau.). In causative, √ज्ञा, in this sense will have its vowel shortened.

14. परिट्टैः । Archaic for परिखाभिः (fem.) अट्टाल upper story *of an edifice; Prākritā* √अट्ट *(254). See notes under* X.50.52, below.

18. विप्रुष्मत् । Archaic, see discussion under X 16 5 infra. Un-P. for viprunmat.

27 पता घा ललनाः सुभ्रु । सुभ्रु incorrect acc. to Pāṇini. See discussion under सुभ्रू; 10.42.12.

29. भुविस्पृक् । It is case of अलुक् समास, vide Sūtra. Pā. 'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' VI.3 9.

33. न विद्राम वयम् । विद्राम is archaic for विद्मः in ऋग्. It occurs *in the Purāna again and again Anaptyxis and visarga is dropped.*

36. उद्वहिष्यामि तांस्तेऽहम् । उद्वहिष्यामि is un Pāṇinian : it should be उद्वक्ष्यामि in ऋग् √वह; metrical exigency. √vah (1004) is aniṭ. Prepo. verb ut+√vah, does not mean carry but 'accomplish', 'bring about'.

39 यान् न केवलिनो विदुः। Kevalin, refers to a Jaina saint, Amarākoṣa I.1.15 says, सर्वज्ञो वीतरागोऽर्हन् केवलीतीर्थकृज्जिन.' referring to Buddha but here epithet of Jaina mendicant. Cf. the Jaina prayer (Śaraṇa), 'Kevalīpannatam dhammam Śaraṇam gacchāmi'.

47. खद्योताविर्मुखी च। Cf Tā. II V.1.13, 'दक्षिणो वा अर्धः आत्मनो वीर्यवत्तर.'.

54 अक्ष्णवतामधिपतिः। A Vedic form vide, 'छन्दस्यपि दृश्यते' (P. VII.1.76) and the rule, 'अनो नुट्' (VIII 2.16) Cf. 'अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति'. (RV. I.164.4). Vide RV. पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्ध (I 164 16). Also RV. X.71.7, 'अक्षण्वन्त कर्णवन्त सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवु.'. अक्षण्वान् is a favourite use in the Purāṇa See X 21.7 below, अक्षण्वतां फलमिदम्'

59. अन्वास्ते क्वचिदासतीम्। Since अन्वास्ते is from √आस्, आसतीम् cannot be explained as a combination of आ and सतीम् (√अस+शतृ+ङीप् feminine). All the verbs are repeated and so the form is archaic, the regular form being आसीनाम् by P. 'ईदास' (VII.2.83), the root being आत्मनेपदी.

CHAPTER XXVI

1-3. These ślokas give a symbolical description of the chariot (ratha) in the form of the body We often find such allegorical accounts in the Upaniṣads, e g Kāṭhaka 3.4. 'इन्द्रियाणि हयानाहु' etc. वेणु refers to the Flagstaves made of bamboos

पञ्चबन्धुरम्। With five ties in the form of the five vital airs The word is from बन्धु (root √ 'bandha') with a taddhita 'r'. Cf RV. सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा' (X 29.4)

सप्तवरूथम्। Applied to the body it means, 'सप्त धातवो वरूथा रक्षणार्थं चर्मावरणानि यस्य'.

वरूथ। Explained by Kshīrasvāmin, 'लोहादिमयी वृतिः' 'that which covers the wheels of the chariot etc, such as, an iron fence'. 'दमन' is used here in the sense of the charioteer. An obscure etymological (यौगिक) and not the conventional (रूढ) sense

5-6. न्यघ्नत्। Un-P. for न्यहन्. प्रतिदिष्टेषु=प्रख्यातेषु, well-known,

obscure use

15. व्यङ्गे रथ इव कोनामासीत। विकृतान्यङ्गान्यस्य इति व्यङ्ग Bahuvrihi, vide Var 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोप' (1360), P 2.224. It means चक्रादिहीन (Sridhara) From this SKt word has come in Bengali वेङ् or वें (beñ) 'a toad' so called for its ugly features

17. भूतले निरवस्तारे। निरवस्तारे 'without a cover' P 'अवे तृस्त्रोर्घञ्' (II.3 120)

19 विद्रूयता। Archaic for विद्रूयमानेन This word is of very frequent occurance in the Purana वि+√द्रु is Atmanepada

26 का देवरम्। देवरम् is not used in its conventional sense but *in 'Yaugika' meaning from* √दिव *to play,* a *'lover'* an *amorous* person' Cf Yāska, 'देवरो दीव्यतिकर्मा' (III.15), विधवेवदेवरम्' (RV.X.40 2) देवर (*husband's brother,* द्वितीयोवर) *has its prototype in* IE. *'daiuèr'*, GK dāèr

CHAPTER XXVII

1 सध्र्यक्। An indecadverb, meaning सम्यक् Cf P. सहस्य सध्रि (VI 3 95) see ante for vedic use Cf RV I 108 3

चक्राथे हि सध्र्यङ्नाम भद्रं सध्रीचीना वृत्रहणा उतस्थ।
ताविन्द्राग्नी सध्र्यञ्चा निषद्या वृष्ण सोमस्य वृषणा वृषेथाम्॥

h=dh, saha=sadha, it is adventitons Cf यदृच्छा, *यवीण* etc Cf also RV IX.29 4, 'इन्द्र द्वेपासि सध्र्यक

रमयती। Archaic for रमयन्ती in present participle. But *the* exigency of the metre which must have, 'पञ्चम लघु सर्वत्र' is accountable for this aberration

3 न कालरहो बुबुधे। did not perceive the passage of time रहस means वेग Cf Yāska, Nir 'रयो रहतेर्गतिकर्मण' (IX 14) Cf Vedic रघु (लघु) *Nigh III.9, enumerates* रहति *amongst, 'गतिकर्मक धातु'* P mentions √रघि (107) gh is palatised into h Wackernagel, p 245

4. महिपोभुजोपधि। उपधि from उप+√धा+कि is the same as upadhāna 'a pillow'. Here the Purāṇa uses the word in its etymological sense and not in its usual connotation of deceit', 'fraud' etc

7. पौरञ्जन्यः । Consistently the word should be in the accusative (पौरञ्जनीः) a case of syntactical aberration.

25. असदवग्रहो । अवग्रह for आग्रह (class) P. III,3 51, 'अवेग्रहो वर्षप्रतिबन्धे=drought, By a semantic expansion it, meant later 'obstacle'. Vide Naiṣadha I 120. 'अनवग्रहग्रहा वेधसः स्पृहा'.

30. प्रज्वारः । To be construed as ज्वरयतीति ज्वारः प्रकृष्टो ज्वारः प्रज्वारः' P. Dhātupaṭha √ज्वर रोगे (No. 776). A malignant fever.

CHAPTER XXVIII

1. दिष्टकारिणः । 'obeying orders' दिष्टम् is used in an unusual sense and not 'destiny'. 'miserable' pitiable-sense of miserly is a later Semantic development. See V.8 7, below.

6. कृपणः । Semantic development. See V.8.7.

12. कौटुम्बिकः कुटुम्बिन्या उपातप्यत । कौटुम्बिक कुटुम्बेन दीव्यतीति ठक् Cf. 'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्' (P. IV.4.2). In the following words absence of Sandhi is archaic, but motivated by the exigency of the metre, requiring eight syllables.

16. जामिजामातृपार्षदान् । The word 'जामि' is primariely a Vedic form Cf. Nir. III.6. 'जामये भगिन्यै जामिरन्योऽस्यां जनयन्ति' etc √जन् or जम्, जमतेर्वा स्याद् गतिकर्मण., निर्गमनप्राया भवति'. Cf. Lat. geminus, 'twin'. vide RV. X.10.10. 'यत्र जामय कृणवन्नजामि' (अजामि भ्रातरं पतिं कृणवन् करिष्यन्तीति सायणः). In all these cases the meaning is a sister. Śrīdhara says 'Jāmi' here means a daughter-in-law, because the sister is married in another family, but this meaning is not supported by Nirukta IV.20.

19. न मय्यनाशिते भुङ्क्ते । 'अनाशिते' Past passive participle of the primary root √अश्. Vide, Tatvabudhini under P. VI.1.207., P. III.2.45. 'आशिते भुवः करणभावयोः' refers to the word Cf. RV. X.117.7. 'कृषन्नित् फाल आशितम् कृणोति' (आशितः कर्ता) According to P. it is valid in कर्तृवाच्य vide P. VI.1.207 (आ+√अश्+क्त).

In RV. X.117.1, 'उताशितमुपगच्छन्ति मृत्यवः' the word is used in कर्तृवाच्य. Also RV. X.94.10, 'सहमित् स्वनाशिताः'. Here क्तप्रत्यय is in कर्तृवाच्य also RV. X 28.1, 'स्वाशितः पुनरस्तं जगायात्'. Cf. T.S. VI.1.1.13.

'भाशितो भवति याश्नेनास्य प्राणः' etc. T.S. II.6.8.6, 'सोऽबिभेत् प्राशितं मा हिंस्यतीति'.

अस्नाते । It is in Active Voice from √स्ना, by P.III.4.72.

21. दारकीर्वा परायणाः । The word दारकी in place of दारिका 'daughter' is archaic. Cf. P. (VII 3 44), 'प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात इदाप्यसुपः'.

22. अतदर्हणम् । This peculiar Samāsa occurs at frequent intervals throughout the Purāna.

23. अन्यद्रवन्ननुपथाः । अनुपथाः *'followers', 'retinue', etc. This* peculiar word is found in B.P. now and then; the classical literature has no such form. It is to be construed as, 'अनुगतः पन्थाः येषां ते, or अनुगताः पन्थानमिति प्रादिसमासः'.

The समासान्त is governed by P. (V.4.74), 'ऋक् पूरब्धूः पथामानक्षे'. The first half *should be put in Locative Absolute. A syntactical contamination.*

26. स्मरन्तोऽमीवमस्य तत् । 'अमीव' is used in an unusual sense, other than the normal, viz 'disease', or 'worm' as in Veda. Vide 'यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये' (RV. X.162.2). The word is derived from √अमरोगे (चु० प०). Here from the original meaning of, 'disease', 'malady' the idea of 'sin or vice', which is according to Hindu View, the cause of the former, has emanated. This semantic evolution is due to the figurative use.

30. द्रविडभूभृतः । Śrīdhara remaks, 'स (दक्षिणदेशः) हि श्रीविष्णुभक्तिप्रधानो देशः' and also 'द्रविडभूमिर्हि श्रवणादिभक्तिभिरेव सुरक्षितास्तीति प्रसिद्धम्' *Cf.* the Dramiḍa *or Tamil South and the Azhvāras* or the Tamil Vaiṣnava saints of the South, pre-eminently the land of Bhakti cult. See notes under XI.5.39-40, below.

44. यथाद्युपपत्तिम् । उपपत्ति, if it is to be taken as an Avyayībhāva Samāsa, then it is archaic, the regular form should be उपपत्ति or by P. (I 4.87), 'उपोऽधिके च' उप should be taken as a कर्मप्रवचनीय *(prepositional* verb) taking the Accusative Case.

46. यदा नोपलभेत etc. । The विधिलिङ् is used here irregularly

in the sense of past tense, 'कालव्यत्ययः' is a regular feature in the Vedas. Cf. P. 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' 3.4.6.

49. अश्रूण्यवर्तयत्। This use of causative √वृत् without any 'upasarga', is a mannerism of the Purāṇas, never favoured in classical literature. अवर्तयत्=प्रावर्तयत्.

50. चितिं दारुमयीं चित्वा। चितिम्, a case of cognate Accusative.

52. येनाग्रे विचचर्थ ह। 'विचचर्थ from √चर गतौ भक्षणेऽपि'. Perfect second person singular. Archaic use for विचेरिथ vide P. (VI.4.121). 'थलि च सेटि'. *The form would convert the fifth into long and the sixth* short against the canons of Prosody.

53. अधिज्ञातसखम्। A Bahu. compd. and so against P. 'राजाहःसखिभ्यष्टच्'.

54. अहं च त्वं चाभूताम्। Third person irregular for अभूव I, dual. Cf. Mahābhāṣya, 'त्वं चाहं च पचावः' under P. I.4.108, also, 'त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ संप्रयुज्यावहै' (ibid).

65. यत् परोक्षप्रियो देवो भगवान् विश्वभावनः। Cf. ŚB. (VI.1.1.11), 'अग्निर्हवै तमग्निरित्याचक्षते परोक्षम्, परोक्षकामा इव हि देवाः' and 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः' Bṛ. U. 4.2 2.

CHAPTER XXIX

11. गन्धः सौरभ उच्यते। सौरभ. is archaic as words formed by अण् are always neuter. 'विपणो याम्सविद्रसः'. There is a violation of the metre as we have nine syllables in an अनुष्टुप् foot.

12. चित्रमन्धो बहूदनम्। बहूदनम् archaic for बह्वोदनम् (बहु+ओदनम्) irregular Sandhi on the anology of Pali and Prakrita. *In this quantity remains the same.* The regular form would make the fifth syllable long. अन्धस् is a word used in veda generally and has become practically obsolete in *later literature. Vide Nirukta V.2.* 'अन्ध इत्यन्ननाम, आध्यानीयं भवति'. The Unādi prakarana has the rule, 'अदेर्नुम् धौ च'. Bhāravi in his Kirātārjunīyam I.36 says, 'द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा'.

15. हस्तपादौ पुमांस्ताभ्यां युक्तो याति करोति च। According to P. II.4.2, 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' we should have expected हस्तपादम्

but we can defend the formation by expounding it as, 'हस्ताभ्यां सहितौ पादौ' taking it as a, 'मध्यपदलोपी कर्मधारय' like शाकपार्थिवादि'.

18. देहो रथः । *These Ślokas give a very beautiful description of man and his body.*

संवत्सररथोऽगतिः । V.l. संवत्सरयोगतिः ।

31. उच्चावचपथा । Absence of Samāsānta, archaic for उच्चावच-पथेन; P. 'ऋक् पूरब्धूःपथामानक्षे'.

37. साध्रीचीनेन । It is an adjective to प्रकारेण understood. The meaning here is different from the etymological sense of 'of one accord'. The word is *derived from* सध्यच् *with* 'Kha'. P. *says* सहस्य सध्रिः VI.3.95. Cf. RV. 'स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ' (I.164.31). Cf. also I.33.11, 'सध्रीचीनेन मनसा तमिन्द्र'; IV.24.6, 'सध्रीचीनेन मनसाविवेनन्' Av. 3.30.7, सध्रीचीनान् वः संमनसस्कृणोमि'. In veda, the word means 'अनुकूल', 'favourably disposed'. See, VI 1.17, below 'सध्रीचीनः पन्थाः' where also it means समीचीनः 'proper'.

38. अर्धायतः । It is archaic as अधि √इङ् अध्ययने (Dhātupātha 1046) is आत्मनेपद and therefore the expected form is 'अधीयानस्य'.

46. यदा यमनुगृह्णाति etc. । Cf. Mundaka Upa. 3.2.4. 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्'.

53. शुद्धशुद्धम् । *Formed on the analogy of* सत्रिसत *etc. Here it is a case of* मुमागम *but P. does not prescribe it. An irregular formation*; here the am termination does not drop (अलुक्).

पृथगसुतृपोऽविपश्चितस्य सानम् । Śrīdhara explains असुतृप. as follows प्राणानतृप्यन्ति तैः । इन्द्रियतर्पणैरसुतृपः' etc. But this is a faulty explanation. 'असुतृप' is a Vedic phraseology. The correct meaning is given in the Prose text following 'इषुपृक्तात्मा असुतृप' vide Nirukta III.19 where तृप is given as a synonym of, 'चोर' a thief. Cf.

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद् युष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥

(TS IV.6.2.2 reads हे and चरन्ति). Nir. 14.10. RV. X.82.7. Cf. also RV (X.14.12):

उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ । यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ॥

Sāyana in his comm. on AV, says, 'प्राणापहारकौ'. Lanman postulates a Skt. root √तृप् in the sense of 'stealing'. P. does not actually give this meaning in Dhātupāṭha, but it is rendered probabe by the derivative तृपु (also असुतृप् and पशुतृप्) etc. and Avestan 'trf', 'steal'. 'पशुतृप्' occurs in RV. VII.86.5.

अव राजन् पशुतृपं न तायुं । सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥

Set Vasiṣṭha free, O King, like a cattle-stealing thief, and like a calf from a rope. Cf. RV. X.87.14, '(शृणीहि) परासुतृपो अभि शोशुचान.'.

55. स त्वं विचक्ष्य मृगचेष्टितमात्मनोऽन्तः । विचक्ष्य is gerund; is un-Pāninian as we expect विख्याय by the rule, 'चक्षिङः ख्याञ्' (P. II.4.54). Cf. P. 'दृशेविख्ये च'.

जहि अङ्गनाश्रमम् । Here जहि=जहिहि √हा त्यागे 2. Sg. Impo. Haplology.

76. यथा तृणजलौकेयं नाप्ययात्यपयाति च । Cf. for the idea Br. Upa., where the parallelism of a leech is used. 'यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वा' etc. (4 4.3).

82. तत् साम्यतामगात् । साम्यता is a tautology as both the terminations give the same meaning But this use is a favourite one in the Purāna.

CHAPTER XXX

6. बर्हिष्णुना । P. does not provide for this form in इष्णुच् by his rule, 'अलंकृञ्' etc (III.2.136) but then we have to extend the scope of the rule, 'भुवश्च' (III.2.138). This form is obsolete in classical literature. Bhattoji says under Sūtra, 'भुवश्च' (III.2.138). 'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, भ्राजिष्णुः इति वृत्तिः एवं क्षयिष्णु'.

11. उशती र्गीर्भिः । उशती is a Vedic form often used in many contexts in the B.P The sense is कामयमाना from √वश् in present participle.

14. रोरुद्यमानायाः । Archaic use in place of रुदत्याः pres. par. √रुदिर् अश्रुविमोचने being Parasmaipadi.

28. अभद्ररन्धन । An obscure word not generally used. √'रध् हिंसासंराद्धयोः' (D P. 1193). Here it means हिंसा 'to destory' and in causative, by P. VII.1.61. 'रधिजभोरचि' we have the augment 'na' (नुम्).

29. क्षुल्लकानामपीहताम् । क्षुल्लक is a Prākṛta form of क्षुद्रक vide ante, III.8.2. 'क्षुल्लसुताय' ईहिताम् is un-Pāninian for ईहमानानाम् as the verb √ईह चेष्टायाम् is Atmanepadı (D.P. 632).

32. सारङ्गोन्यश्च सेवते । Here सारङ्ग is used in very unusual sense, i.e. bee (भ्रमरः). It is not generally found in lexicons. Cf Viśvakosaḥ 'सारङ्गश्चातके भृङ्गे कुरङ्गेऽपि मतङ्गजे'.

35. निर्वैरं यत्र भूतेषु नोद्वेगो यत्र कश्चन । Cf. Iśopniṣat 6 :

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानु पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥

38. भिषक्तमम् । For notes see below VI.9.50. A Vedic phrase; supl. of bhiṣak.

43. अनपवर्गवीर्यैः । अपवर्गवीर्यैः is used here in the novel sense of 'of in fallible power'. 'अपवर्गसंप्राप्तिः सोऽविद्यमानो यस्य सः (अकुण्ठितवीर्यं.)'.

47. (दुहितरं) उज्जहुः । Prepo. verb ut+√hṛ used in the novel sense of not rescuing but 'offering'.

CHAPTER XXXI

8. प्रचेतसां पृष्टः । The genitive case is irregular in place of the Instrumental. But it is necessitated by the exigency of the metre requiring a long sixth vowel according to the dictum, 'गुरु षष्ठं तु पादानाम्'.

10. जन्मभिः शौक्लसावित्रयाज्ञिकैः । Here शौक्ल is derived from शौक्र i.e. 'relating to the Semen' (शुक्र) अण् प्रत्यय is added to the word and interchange of 'r' and 'l' takes place; so it is the physical birth caused by the union of the parents. 'सावित्रम्' is the birth caused by the initiation into the सावित्री or गायत्री and याज्ञिक refers to the spiritual birth caused by the दीक्षाविधि Cf. Aitareya Brāhmana, (Pañchika I. Ch. I 3), 'पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति' etc.

22. कथममुमुदविसृजेत् । उद् is a vedic expletive. Cf. Nir. I 9.

Though 'u' only is listed there, we may include 'ut' also. Śrīdhara interprets it as 'slight' but there is no support of vedic authority.

30. स्वानां दिदृक्षुः प्रययौ ज्ञातीनां निर्वृताशयः। 'स्वानां ज्ञातीनाम्'. The genitive is used irregularly in place of स्वान् ज्ञातीन् as षष्ठी is barred by उप्रत्ययः in दिदृक्षुः Cf. P. 'न लोकाव्यय' (II 3.69). This is necessitated by the metre. Otherwise both the feet would be short of one syllable.

ŚKANDHA V

CHAPTER I

In the Fifth book of the Purāṇa, we find for the first time prose narrative, as we find in Viṣnu Purāṇa also. This prose narrative is a descendant of the prose narratives in the Brāhmaṇa Literature and even such mannerism as 'यर्हि वाव' found frequently in the Brāhmaṇas are present here.

2. गृहेष्वभिनिवेशः। A form sanctioned by later grammarians; vide P. rule, 'अभिनिविशश्च' (I.4.47) where Bhaṭṭoji remarks (S.K.), 'परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्' (I.4.44) इति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्या अन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचिन्न। पापेऽभिनिवेशः'. *And Patañjali's use of the expression, 'शब्दार्थेष्वभिनिविष्टानाम्' (II.1.1) is an authoritative statement on the matter.*

5. शिवतमां न पदवीं प्रायेण हिन्वन्ति। हिन्वन्ति is explained by Śrīdhara as त्यजन्ति. Now √हि in Dhātupāṭha (1257) means, 'गतौ वृद्धौ च' while √हिवि (No. 591) is प्रीणनार्थः; so it can never mean त्याग and therefore it is a case of conjugational aberration. The root √ (hā) हा (जु० प०) means त्याग but the form will be जहाति Cf. Sākuntalam IV.14, 'जहाति सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते' (sing). The meaning is almost similar. Possibly a confusion of Gaṇa between Svādi and juhotyādi. See, X.71 32, 'हिन्वन्ति ग्रहम्' below.

6. यर्हि वाव। 'When' frequently found in Brāhmanas, from where this phrase has been taken

अवगतपरमार्थसतत्त्वः। The word सतत्त्वम् is really an adjective and a Bahuvrīhi Samāsa (तत्त्वेन सह वर्तमानम्) but then in later Sanskrit this loose expression was wrongly used in place of तत्त्वम् 'reality', e.g., 'अदृष्टसतत्त्वाः', meaning, 'अदृष्टवस्तुस्वरूपाः'. The author of Śabdāpaśabdaviveka says (p. 135), 'तत्त्वसतत्त्वशब्दौ समानार्थकौ' (Prof. Cārudeva Śāstri). This is really a perverted expression, gaining currency even in great writers. अप्रत्याम्नातव्यम् meaning अप्रत्याख्येयम् 'not to be disregarded'. 'प्रति √म्ना अभ्यासे' (म्ना० प० 929) is used in the sense of an 'authoritative

Though 'u' *only is* listed *there, we may include* 'ut' *also.* Śrīdhara interprets it as 'slight' but there is *no support of* vedic authority.

30. स्वानां दिदृक्षुः प्रययौ ज्ञातीनां निर्वृताशयः। 'स्वानां ज्ञातीनाम्'. The genitive is used irregularly in place of स्वान् ज्ञातीन् as षष्ठी is barred by उप्रत्ययः in दिदृक्षुः Cf. P. 'न लोकाव्यय' (II.3.69). *This is necessitated by* the metre. *Otherwise both the feet would be short of one syllable.*

ŚKANDHA V

CHAPTER I

In the Fifth book of the Purāna, we find for the first time prose narrative, as we find in Viṣṇu Purāṇa also. This prose narrative is a descendant of the prose narratives in the Brāhmana Literature and even such mannerism as 'यर्हि वाव' found frequently in the Brāhmaṇas are present here.

2. गृहेष्वभिनिवेशः। A form sanctioned by later grammarians; vide P. rule, 'अभिनिविशश्च' (I.4 47) where Bhaṭṭoji remarks (S.K.), 'परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्' (I.4.44) इति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्या अन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचिन्न। पापेऽभिनिवेशः'. And Patañjali's use of the expression, 'एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानाम्' (II.1.1) is an authoritative *statement on the matter.*

5. शिवतमां न पदवीं प्रायेण हिन्वन्ति। हिन्वन्ति is explained by Śrīdhara as त्यजन्ति. Now √हि in Dhātupāṭha (1257) means, 'गतौ वृद्धौ च' while √हिवि (*No.* 591) *is* प्रीणनार्थः; *so it can never mean* त्याग and therefore it is a case of conjugational aberration. The root √ (hā) हा (जु० प०) means त्याग but the form will be जहाति Cf. Sākuntalam IV.14, 'जहाति सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते' (sing). The meaning is almost similar. Possibly a confusion of Gana between Svādi and juhotyādi. See, X.71 32, 'हिन्वन्ति ग्रहम्' below.

6. यर्हि वाव। 'When' frequently found in Brāhmanas, from where this phrase has been taken

अवगतपरमार्थसतत्वः। The word सतत्वम् is really an adjective and a Bahuvrihi Samāsa (तत्वेन सह वर्तमानम्) but then in later Sanskrit this loose expression was wrongly used in place of तत्वम् 'reality', e.g., 'अरएसतत्वाः', meaning, 'अरएयवस्तुस्वरूपाः'. The author of Śabdāpaśabdaviveka says (p. 135), 'तत्त्वसतत्त्वशब्दौ समानार्थकौ' (Prof. Cārudeva Śāstri). This is really a perverted expression, gaining currency even in great writers. अप्रत्याम्नातव्यम् meaning अप्रत्याख्येयम् 'not to be disregarded'. 'प्रति √म्ना अभ्यासे' (म्ना० प० *929*) *is used in the sense of* an 'authoritative

statement' as in the case of the scriptures or their exponents and so it is a *lax* use of the root For सततम्, See, आत्मसततत्वम् V 13 24, *below*

8 अमरपरिवृढे । A difficult word. P rule in 'प्रभौपरिवृढ' (VII 2 21), *the word is derived from* √'बृह बृहि वृद्धौ' *with kta'* *Both* forms available, 'v' is younger than b AG (p 183) confusion of √brh and √vrh See p 249 (ibid)

10 सूक्तवाकेन । A Vedic ritualistic word The technical word means recitation by the Hotr of some mantras when the प्रस्तरप्रहरणम् is performed The सूक्तवाकप्रैष is as follows 'इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि' *Here it should be taken not in its* technical sense, but in the connected meaning of recitation of good *laudatory stanzas'*.

11 वहाम । Archaic for वहाम in लट्, due to वंशस्थ metre or Imperative I plu of √vah See सर्वे वहाम verse 14 below

तत एष । 'तत' is a Vedic word in the sense of 'father' or son Cf RV 'कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना' (IX 112 3) Nirukta explains (VI 6), 'तत इति सन्ताननाम, पितुर्वा पुत्रस्य वा' It can be derived thus 'तन्यतेऽस्मादिति ततः पिता तन्यतेऽसाविति ततः पुत्रः, अपादान कर्मणि च क्त । Here *in the context the word means 'father*

12 विभूयात् । Used *for* विभवेत् *The* precative (आशीर्लिङ्) has irregularly taken the place of Potential mood (विधिलिङ्) otherwise the *upendravajrā (जतजास्ततो गौ) would be violated Cf Rama* I 28 8 and II 75 42, where bhavet, bhuyāt Interchange of tenses Prepo verb *vi+√bhu=pra+√bhū*

14 प्रोता नसीव । P, artificially lays *down* नस् as an optional substitute of नासिका because he lost sight of the earliar vedic word नस् *and also in Sūtra*, 'नस नासिकाया संज्ञायाम् नसं चास्थूलात्' (V 4 118) Cf ante 'नस्योता', 'sewn by the nose' Vide English nose' Sanskrit नस्, *for the idea of* first half, Cf AĀ II 1 6, 'तस्येद वाचा तन्त्या नामभिर्दामभि सर्वं सितम्' etc

15 चक्षुष्मतान्धा इव नीयमाना । Cf *Kathaka Upa* 2 5 'दन्द्रम्यमाना परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा' (Munda 1 2 8)

16 आरब्धमदना । Cf for the phrase, the well known, 'अस्यवामी-

'सूक्तम्' (RV. I.164.20). 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति'.

गुणान् वृङ्क्ते । This use of √वृजी वर्जने (1029), 'इदित् इत्यन्ये' (S.K.) in the sense of '√वृङ्संभक्तौ' (D.P. 1509), is archaic for 'वृणीते' and is met with almost everywhere in the B.P. A confusion of rudhādi and Kryādi Gaṇa; see वृङ्क्ते IV.17.22, above.

22. प्रतिसन्धितमनोरथः । प्रतिसन्धितः means सम्पादितः प्रति+सम् √धा has been used here in a novel sense; the original sense of 'Joining together' of what is disjoined, has undergone slight change, due to figurative use. The word is formed by taddhita इतच् by, 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्यः इतच्' P. 5.2.36.

24. आत्मजान् दश भावयाम्बभूव । √भू causative, periphrastic perfect meaning to 'procreate' is rarely used in classical literature The ordinary meaning is to 'think', reflect, 'to perfume' etc. Cf. D.P. 'भुवोऽवकल्कने' (No. 1748) Bhaṭṭoji says, 'अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके, चिन्तनमित्यन्ये' SK. loc. cit.

25. आग्नीध्र etc. । All of these are ritualistic terms, 'आग्नीध्र' is the priest belonging to the Brahmagaṇa (Atharvavedıya).

महावीर । Is the vessel used in प्रवर्ग्य. It is earthen (with a hole above) in which the sacrificial ghee mixed with cow's milk and the milk of a she-goat, is heated and the product is designated, 'घर्म.'.

26. अर्भभावात् । अर्भकभावात् 'from childhood' Droping of pleomastic Ka due to the exigency of metre Skt. अर्भ = Eng. orphan, GK. orphanos.

29. यौषिण्यम् । Explained as, 'योषित्स्वभावकृतम् शृङ्गारानुभवप्रकाशनम्' The word is irregularly derived from योषन् 'a woman' never used in classical literature. Nirukta says, 'योषा यौतेः' (III 15). √'यु मिश्रणे अमिश्रणे च', 'yields the form' यूष 'soup' Lat. iūs. The stem was originally 'योषन्' a young woman, (corresponding to वृषन्, the male) of which the nominative singular was योषा; subsequently the latter word with the a stem came to be regarded as the original substantive of which we find the accusative form in योषाम् Cf. RV. I.115.2. 'मर्यो न योषामभ्येति पश्चात्'

Now, from this original stem योषन् we have यौषिण्य by the addition of ष्यञ् provided by P V 1 124 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणि च' vide, 'Vedic Index, Vol II Page 196 (Macdonell and Keith) √युष भजन इति सौत्रो धातु Sayana on RV IV 52 3 Cf योषित्त्रा X 6 4 below

क्ष्वेलयादिभि । क्रीडादिभि 'amorous sports' In lexicons e g Amarakoṣa, 'क्ष्वेडा तु सिंहनाद स्यात्' No doubt 'd' changes to 'l' We have the dictum that in RV 'd changes to l (cerebral) Cf 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकार ळकार Here also in क्ष्वेडा the original letter 'd' is intervocalic The subsequent Dhatu Patha reads √कल खेल क्ष्वेल्ल चलने together (Nos 537, 538 and 539) having the same meaning of sport The word is both क्ष्वेला and क्ष्वेली Vide, infra, X 29 46

33 क्षारोद् etc । P VI 3 57 उदकस्योद सज्ञायाम् and उत्तरपदस्य चेतिवक्तव्यम्' (Va 3969) artificially substitute, उद for उदक, but from the philological stand point the older word is उद or उदन् (Cf RV 'मत्स्य न दीन उदनिक्षियन्तम्' 10 68 8, AV 20 16 8, Nir 10 12) often found in the Vedas Cf Udan water Gk ὕδωρ Lat 'unda, wave, from which English words such as 'undulate etc have come

39 41 Cf तदप्येषश्लोकोऽभिगीत । In Brahmanas (some old Gathas), the source being unknown Cf the Brahmanas where we find ancient Gathas introduced by the words, तदप्येते श्लोका अभिगीता (A B), 'तदेषाऽभियज्ञगाथा गीयते' (A B) etc

41 महित्वम् । A purely vedic word derived from महि, neuter 'great' an adjective Sometimes also found as 'महित्वनम्' (RV I 166 12) where 'tvana is the further extended suffix from 'tva, but not recognised by Panini So also 'सखित्वनाय (friendship) RV VI 51 14

अनुजन । Attendant Rare use

CHAPTER II

1. धर्मावेक्षमाण । An archaic Samasa not allowed by P rule 'उपपदमतिङ्, धर्मन् or धर्मेण is not an upapada even if it were since 'अवेक्षमाण is तिङन्त no Samasa is possible We may take the base as धर्मन् neuter meaning ordinance in the accu case it is governed by अवक्ष माण Cf RV 'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् X 90 16 (Puruṣa Sukta) Cf उरुक्रमचिन्तयाना X 44 15 supra

5. खनखनायमानरुचिरचरणाभरणस्वनम् । 'खनखनायमान' is an onomatopoetic word with क्यङ्, झनझनायमान is the word more appropriate and is found in other Sanskrit works and also in vernacular e g., 'झन्, झनत्कार, झंकार, झाङ्कृति, झल्त्कार' Cf. Naiṣadha 20.17, 'तदपाङ्गचञ्चत्तारझल्त्कार' Cf. uttararāma-charitam V.5 :

अयं हि शिशुरेककः समरभारभूरिस्फुरत्करालकरकन्दलीजटिलशस्त्रजालैर्बलैः ।
क्वणत्कनककिङ्किणी झनझनायितस्यन्दनैरमन्दमदहुर्दिनद्विरदवारिदैरावृतः ॥

Also Act. VI.I. 'रणत्करणझंझनत्कनककिङ्किणीकं धनुः' (ibid).

दयचष्ट । 'Saw' √चक्षिङ् Cf. S.K., 'अयं दर्शनेऽपि' vedic. Cf. RV. 10.85 18, 'विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे'.

विकचय्य । *Gerund from* √विकच *deno irregular for* विकचयित्वा see S.K. under P. 3.1.12.

8. युयुक्षसि । Un-Pā. for युयुक्षसि √युज् des. pres. 2 sg. तित्तिरि.

10. चरणपञ्जरतित्तिरीणाम् । 'तित्तिरि' a kind of bird, 'तित्तिशब्दं रातीति तित्तिरिः' an onamatopoetic word, like काक Cf. काक इति शब्दानुकृतिः. (Nirukta III 18), 'तदिदं शकुनिषु बहुलम्' (ibid). See 12.6.66 below.

Here the imagery of the Vedaśākhās continues and see XII.6.65 below, refers to birds of that nomen-clature, who were really the disciples of Vaiśampāyana in disguise and devoured the Yajuṣ that were disgorged by Yājñavalkya, when ordered by his Guru. So there is a pun on the word 'Tittiri' because the reference is to the Taittirīya Saṁhitā, derived from Tittiri or partridges.

शृणवाम । *Is really* लोट् *or imperative, standing for* लट् *(Present)* of √श्रु श्रवणे (942) Cf. P. III.1.14, 'श्रुवः शृ च'.

तुभ्यम् । *archaic for,* 'तव' *which if used, would not suit* Vasantatilaka.

13. आसन्नभृङ्गनिकरं सर इन्मुखं ते । Here इत् means इव acc. to Śrīdhara, but this is archaic and never sanctioned by Vedas or the Nirukta. इत् is sometimes emphatic (अवधारणार्थमव्ययम्) or पदपूरणम् i.e. expletive. Cf. Nir. I.9. 'अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति, पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति'. Instances of इत् meaning

like are very rare in the class Skt.

14 पतङ्ग। 'ball' पतन् गच्छतीति etymological and not conventional sense, 'एनयतेऽक्षिणी' *Irregular Sandhi as 'e' is pragrhya metri causa*

15. चर्तुं तपोऽर्हसि। चर्तुम् is archaic for चरितुम्, Infinitive, as √चर is a set Dhatu, usual form not used as the Vasantatilaka metre *would be violated, because* चरितु would add one *syllable* more *Ved* Infin चरितवे

16 सचिव्य। *Archaic for* सचिवा सचति समवैति, इति सचिव। A companion, from '√षच समवाये' The feminine suffix would be टाप् by P अजाद्यतष्टाप्' But सचिवा would violate the Vasantatilaka metre, as the last two syllabled must be long Vide, 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग'

17 परिभाषया सभाजयामास। परिभाषा is used here in a non technical sense 'परितोभाषा परिभाषा वाक्' But this sense is never met with in later literature

21 औत्पत्तिकेनैव। This is really an adjective from उत्पत्ति, whereas the meaning meant is प्रकृत्या or स्वभावेन In औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध (Jai Sū I 1 5) 'औत्पत्तिक' means नित्य 'eternal

22 यत्र पितरो मादयन्ते। A vedic expression *Cf the oft* repeated mantra, (Mantra Bra II 36) V S II.31, 'अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम्। अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत' Cf also RV 'यम वैरूपैरिह मादयस्व (X 14 4) and एना राजन् हविषा मादयस्व (X 14 3) The णिच् is here स्वार्थे rejoice, Cf RV (X 14 3) स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति' Here √मद् is used in the usual sense of a primary root in bhvādigana

CHAPTER III

2 प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु। प्रवर्ग्य is a vedic ritualistic word It denotes the ritual that commences on the second day of a Somayaga.

Pouring milk in heated clarified butter is called technically प्रवृञ्जनम् and this being the principal action, the ceremony is called 'Pravargya' *The relevant mantras are given in Kaṇva and Mādhyan*dina Samhitās (Chaps 36 38) and the Vidhis are incorporated in the Śatapatha Brā of both the recensions in Kāṇḍa XVI. and XIII. respecti-

vely. The essential ceremony consists in heating sacrificial ghee in three earthen vessels called 'Mahavira', morning and evening

3 अच्छूरि (का) । Is explained as चक्रम् or disc or shield, under X.50.27 below An obscure word, not found elsewhere The word seems to be of Prākrta origin, incorporated into Sanskrit Skt. क्षुर = Gk ŚuPov='razor'. Prā छुरि is from Sanskrit क्षुरी Here 'a' seems to be a prothetic vowel We have such pro-thesis in vernaculars in abundance, e g , अस्थिर (coll) for स्थिर in Hindi, Cf Beng आस्तावल for Eng 'stable'. We have in Dhatupāṭha, √छुर छेदने (1372) which is only a Prākṛtised form of √क्षुर, विलेखने (1344) or खुरछेदने (1342)

Buddhist Skt. has the prothetic a in alatā for latā, Cf mod. Skt. alakta (Beng. āltā) from rakta, the meaning being 'red dye'.

Skt. आस्थान 'hall' is probably formed from स्थान with a prothetic ā. 'अच्छूरिका' may be a lengthened form of अच्छुरिका Cf Amara I 6.35 'आच्छुरितकम् हास ' *a banter cutting to the quick. Kṣīrasvāmin* परच्छेदनम्.

4. अर्वाक्तनाभिः नामरूपाकृतिभिः रूपनिरूपणम् । अर्वाक्तनाभि. is archaic for अर्वाक्तनीभि. as ङीप् is necessary to form the feminine by 'टिड्ढा' etc (P. IV.1.15), the word being formed by P., 'सायचिरप्राह्णे प्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च' (IV 3 23)

अनुपथानाम् । A new coinage hardly used elsewhere, meaning 'follower' Samāsanta a P. 5 4 74 Cf RV. V 52.10, 'आपथयो विपथयोऽन्तस्पथा अनुपथा '.

13. फलीकरणम् । See ante, minute Particles of rice, produced by the second pounding (अवघात) of rice.

16. निगदेन । A vedic word, means a Yajuṣ formula vide Jai. II 1.38–45 for the distinction between Nigada and Yajuṣ Here the commentary explains गद्यात्मकस्तोत्रेण, 'Nigadas' are 'praiṣas' e g , 'प्रोक्षणीरासादय, स्रुच सम्मृड्ढि' (*Kā. Sr. II 6 34*). They are uttered *loudly while* ordinary Yajuṣ is recited in a low voice

20 वातरशनानां श्रमणानाम् ऋषीणामूर्ध्वमन्थिनां (धर्मान् दर्शयितुकामः) शुक्लया तनुवावततार । *Literally,, having the breeze for one's* girdle, i e nude, refers to Digambara jaina mendicants, who were disciples of Lord Ṛṣabha, the first Tīrthaṅkara Cf. alsa T.A I 21.3,

1.24; I.31.6, 'ऋषयो वातरशनाः प्रविष्टां शतधा हि समाहितास:' etc. 'शुक्लया तनुवावततार'. A vedic word; for तन्वा vide 'इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' Vārtika under VI.4.77. Vide notes ante on, 'ततोऽतिकायस्तनुवा' B P. IV.5.3, where also we have 'उवङादेश'. Cf. 'तया नस्तनुवा शन्तमया-गिरिशन्ताभिचाकशीहि' ŚV. u. III.5, V S. XVI.2 4. T.S 4.5.1.1; for the expressions, 'वातरशन, श्रमण' etc. Cf. T A. II.7.1, 'वातरशना ह वै ऋषय श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनो बभूवुः' (vide, Pre-vedic existence of Śramaṇa tradition by Achārya Sri Tulsi' p. 2).

CHAPTER IV

3. ऋषभदेवः स्ववर्षमजनाभं नामाभ्यवर्षत् । Bhārata-varṣa was also designated, 'अजनाभवर्षम्', before Bharta was born of Ṛsabha, who is referred to in RV. X.136.1 as 'keśi', having 'hairs'. Cf. 'केश्यग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी'.

4. सुप्रजस्त्वमवरुध्य । The use of अव+√रुध् *in the sense of* प्राप्ति is very peculiar in the B.P. and is not warranted by later use or idiom. 'सुप्रजास्त्वम्' vedic archaic for सुप्रजस्त्वम्. Cf. RV. X 62.3. 'सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु' v.l. सुप्रजस्त्वम् is correct acc. to P. He notes 'बहुप्रजाश्छन्दसि' (V.4.123).

गृहीतनरलोकसधर्मं भगवन्तम् । The word सधर्म in the middle of the compound cannot be defended by rules of P. because सधर्म is an adjective and a Bahuvrihi Samāsa formed by समानोधर्मोऽस्य ('समानस्य' इति योगो विभज्यते VI.3.84 P.) and so here स is superfluous and therefore the form is archaic.

6–7. It may be that the verses are substantially paraphrased from some ancient Brāhmana Gāthās, such as e g. we find in Chap. 39 of A.B. introduced by the words 'तदप्येते श्लोका अभिगीताः'. The exploits of Bharata are versified in A.B. and they have been *commented on in the proper places. These ancient verses are called* Gāthā or Nārāśamsi Cf 'नाराशंस्यः पौरषेय्यो यज्ञगाथा.' (*Viśvarūpa on Yājña. Smṛti I.45*).

8. कर्मसमाम्नायाम्नातम् । उभयलक्षणं कर्म means श्रौतम् and स्मार्तम्. The word *समाम्नाय means Veda or tradition, Cf. Nirukta (I.1). 'समाम्नायः समाम्नात.'* where the word is used in the special sense of निघण्टु, a

collection of words handed down. Cf. for the meaning of Veda, 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' (Jaiṣū I.2.1); for the verb आम्नात Cf. Nir. 'अवरेबिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च' (I.20).

14. लोकं नियमयत्। It is a case of Injunctive where the augment 'a' has been dropped in the Imperfect (लङ्), so it is archaic for न्ययमयत्.

'Comparative study of languages makes it clear that the augment was originally an optional prefix in the formation of the preterites, and that the unaugmented forms are the most ancient' (Burrow, The Sanskrit Language page 298).

केवल०। *Śridhara says,* 'शुद्ध.' *acc. to orthodox bias. It is a* Jaina philosophical term denoting 'Tirthaṅkara' as Ṛsabha was. See केवलिन् IV.25 39 above.

16. सकलधर्मं ग्राह्यं गुह्यम्। सकलो धर्मो यस्मिन्निति बहुव्रीहि; adjective to गुह्यम्.

18. अनुसवनम्। A ritualistic term meaning at every pressing of Sama (सवनम्) but gradually by transference of meaning, it has come to mean 'every moment'. This phrase is extensively used in the B.P. Cf. T S. VI.5.11.4, 'तस्मादनुसवनं पुरोडाशा निरूप्यन्ते, तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां प्राश्नीयात्'. (Here the original sense is present).

CHAPTER V

3 A very difficult and obscurely-worded verse.

देहम्भरवार्तिकेषु। देह+भृ+खच्; vide, P. 'संज्ञायां भृतृ' etc. (III. 2 46); formed on the analogy of ऋतम्भर, विश्वम्भर etc. Cf. देहम्भृताम् X.83.3 infra.

वार्तैव वार्तिका। स्वार्थे कः a word not elsewhere used *in this far-fetched* meaning.

यावदर्थाश्च लोके। It is a madhyapadalopi Samāsa. By P., 'यावदवधारणे' (II.1.8), we have यावदर्थम्, then, यावदर्थमर्थो येषामिति; a crude compound, meaning 'satisfied with as much money *only*, as would meet their requirements'.

4. यस् इन्द्रियप्रीतय आपृणोति। आपृणोति। This is an archaic

use of '√पृधीतौ' (D P 1259) स्वादि० पर० Bhattoji remarks, 'पृणोत्यादय स्त्वयश्छान्दसा इत्याहु' The verb here is used as a substitute of √'पृड व्यायामे' (B P. 1403 तु० आ०), 'to be engaged in' The correct form is आप्रियते', A confusion of Gana

असन्नपि श्लेषाद आस देह०। By अस्तेर्भू ' we expected बभूव but आस in Perfect is used specially in Brahmana literature and Kalidāsa also frequently uses 'आस' in Perfect Cf

सेपाङ्गनिर्माणविधौ विधातु ॥ लावण्य उत्पाद्य इवास यत्न ॥

(Kumāra sambhavam)

7 मैथुन्यम्। मैथुनसुखप्रधानम्, according to Śridhara मिथुन+ष्यञ् = मैथुन्यम्

8 तयोर्मिथो हृदयग्रन्थिमाहु । Cf for a somewhat similar idea, Bhavabhūti's Uttararamacharitam

अन्त करणतत्त्वस्य दम्पत्यो स्नेहसश्रयात्। आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥

(Act III 17)

9 कर्मानुबद्धो दृढ आश्लथेत। आश्लथेत is in Potential mood, for √श्रथि शैथिल्ये Ātm (No 35 is conjugated as श्लथेत, being इदित् 'Cf P 'इदितो नुम् धातो' (VII 1 58) The other Dhātu √श्लथ is हिंसार्थे (1824) in Dhatupatha There is an interchange of 'r' and 'l' (रलयोरभेद') Cf the old vedic word शिथिर RV VII 45 2, 'उदस्य बाहू शिथिरा बृहन्ता, VII.71 5 'नि जाहुष शिथिरे धातमन्त' Here the roots is √श्लथ 'to be loose'

17 अविद्यायामन्तरे वर्तमानम् etc । Cf Kathaka upnisad 2 5, Munda 1,28

अविद्यायामन्तरे वर्तमाना । स्वय मूढा पण्डितमन्यमाना ॥

20 सनाभम्। Un P for सनाभिम् Cf P VI 3 85 here uterine brother' not found in Vedas samasanta 'ac' on the analogy of padmanābha

21 भूतेषु वीरुद्भ्य उदुत्तमायें। The particle उत् combined with उत्तम, is reminiscent of the Vedic pharse, RV I 25 21

उदुत्तम-मुमुग्धि नो विपाश मध्यम चृत। अवाधमानि जीवसे ॥

(Of course उत् is an 'upasarga here') Also RV. I.24.15, 'उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदवाधमं श्रथाय'.

22. देवासुरेभ्यः। It is to be construed as देवा असुरेभ्य. The euphonic combination is archaic and also necessary for the metre, consisting of eleven syllables. A disregarded of Pa's 'Pūrvatrāsiddham'.

27. परिबर्हणम्। Used here in a figurative sense Amara's Lexicon says, 'परिच्छदेनृपार्हेऽर्थे परिबर्हः.' (III.239) But परिबर्हणम् means here अर्हणम् i e पूजा, 'worship' etc altogether unknown in literature B.P uses पारिबर्हम् in the sense of 'paraphernalia connected with बर्ह, 'peacock's tail'.

ईशेत्। Archaic for ईशीत. The root √ईश is अदादिगणीय and always Ātmanepadi but the correct form would increase one syllable.

28. उर्वरितशरीरमात्रपरिग्रहः। उर्वरित here signifies 'remaining' अवशिष्ट। A very peculiar meaning attached to the word, which occurs eleswhere too in B P. It is current in later literature, the exact evolution of the meaning, being unknown. It is ppp of the deno of 'urvara', 'fertile', 'rapid growth' and then means 'remaining over'.

30. खेटघाटखर्वट। These are all Prākṛta words accommodated in Sanskrit. The origin of खेट is Skt. क्षेत्र, of घाट, घर्म, खर्वट to be regarded also as Prākṛta owing to the presence of cerebral 'ṭ' at the end, is often met with in later literature and inscriptional Sanskrit and Prākṛta Of course 'वाट' is found in vernacular, such as Bengali, Assamese etc. वाटिका also is observed in Kālidāsa. Cf Śākuntlam, 'अये दक्षिणेन वृक्षवाटिकां स्त्रीणामालाप इव श्रूयते' (Act I)

32. हदति। From √हद (977 D P.) पुरीषोत्सर्गे is archaic as the root is Ātmanepadi.

35. दूरग्रहणादीनि। दूरग्रहणम् means दूरदर्शनम् clairvoyance, a Yogic acquisition and a psychic performance.

CHAPTER VI

1. भगव.। Vedic, Voc. of भगवत्: Cf. P. 8 3.1 and Vār,

'विभाषा भवद्भगवदघवतामोघावस्य'. Also भगोस् < भगवस् by contraction of ava = o; भवस् = भोस् (Alt. Gr. p. 54).

2. विश्रम्भं...शठकिरात इव सङ्गच्छन्ते । Here the form संगच्छन्ते is un-Paninian, as सम्+√गम् is Ātamnepada only when it is intransitive (I.3.29), but विश्रम्भम् is the object here

7. कोङ्कवेङ्कटकुटकान् दक्षिणकर्णाटकान् देशान् । *The Purāna here* refers to some geographical names. वेङ्कट of course, refers to modern Veḍkaṭācala, located in modern Andhra state where the celebrated temple of Viṣṇu called Veṅkateśvara stands near Tirupati. कोङ्क and कुटक are difficult to identify.

9. *This passage refers to a historical facts.*

कुपथपाषण्डं सम्प्रवर्तयिष्यते । These words, though prophetic in vein, refer to the widespread propagation of Buddhism and Jainism in early centuries of the Christian era, in the South of India. In fact, the designation of the King as, 'राजा अर्हन्नामा' itself means a Jaina Tīrthaṅkara. The followers of Jaina creed are called 'Ārhatas' (आर्हत) Cf. Hanumannāṭaka, 'अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः' Acc to a Jain writer अर्हन् is referred to in RV. II.33.10, 'अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्वम्'. This claim is, of course, preposterous and designed to establish the hoary antiquity of the sect; for the last pāda reads 'न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति'.

Here, possibly, under the garb of a mythological story, we find a covert reference to Ṛṣabhadeva, regarded as an Avatāra of Viṣṇu, the first Jaina Tīrthaṅkara. Vide, an article entitled, "The Paurāṇika account of Ṛṣabhadeva and Buddha", read before the 26th International Congress of Orientalists, by Prof. J. N. Banerjee", sometime Carmichael Professor of Ancient Indian History and Culture, Calcutta University.

10. The words 'केशोल्लुञ्चनादीनि' refer to the practice of the Jainas of uprooting their hairs. So also the words, 'ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः' refer to the denunciation of the caste-system and the vedas by the heterodox sects.

12. अयमवतारो रजसोपप्लुतलोककैवल्योपशिक्षणार्थः । Here also, it is apparent that Ṛṣabhadeva was the founder, in later times, of a

heterodox sect. viz. the Jainas, who spread all over the south, according to historians, before the Christian era.

17. भगवद्दीयत्वेनैव । The word भगवदीय is open to grammatical objection. First of all, being not technically 'वृद्ध' we can't have 'Cha' by P. IV.2.114. 'वृद्धाच्छः' nor does its come under, 'त्यदादीनि च' (I.1.74) or गहादिभ्यश्च' (P. IV.2.138), though गहादि is regarded as an 'Ākṛtigana'. Since there is भसंज्ञा here, we can't have 'da' by Pā. 'झलां जशोऽन्ते' (VIII 2.39). The word भागवत formed by अण् is current but भगवदीय *is absolutely unknown and cannot be defended.*

19. भगवते ऋषभाय । Hiatus, metri causa Cf. Pā. 7.36,59, गताः सर्वे "ऋपयस्ते".

CHAPTER VII

5. चातुर्मास्य *etc.* । *Cf the prescription of Āśvalāyana,* 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा हविर्यज्ञचातुर्मास्यैरथ सोमेन' (*Śrau, Sū. IV.1.1*). *Cāturmāsya* has got four parvas or sections, viz. Vaiśvadeva, Varunapraghāsa, Sākamedha and Śunāstriya. 'इन्द्र एव शुनासीरपदवाच्य इत्यापस्तम्बादयः । कात्यायनस्तु, शुन इन्द्रः सीर. वायु. इति व्याख्याय शुनासीरीयं द्विदेवताकमिति कथयति । (Jajña tatva-mimānsā p. 52). Nir. IX 40, says 'शुनासीरौ शुनो वायुः शु एत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः'.

6. The whole passage is an exposition of Mimānsā philosophy on Apūrva, the unseen result. 'अपूर्वं यत्तत् क्रियाफलं धर्माख्यम् यज्ञपुरुषे सर्वदेवता लिङ्गानां मन्त्राणामर्थनियामकतया साक्षात् कर्तरि भावयमानः'. Cf. Nir. 'एकस्यैवात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति' *7.4; Vedānta Sūtra,* 'फलमत उपपत्तेः' (III.2.38).

हविःषु अध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु । Here अध्वर्यु the principal Yajurvedi priest, though only one, denotes by Lakṣaṇa, the other priests (fifteen) also, who have got distinctive names and functions in the Somayāga.

10. दृषच्चक्रैः etc. । Where Sālagrāmasilā of special variety are found and which are considered as the best emblem of God. चक्रनदी is otherwise called the modern Gandaki (गण्डकी) and गण्डकीशिला according to Purāṇas and smritis are recognised as the holiest.

13. उज्जिहाने सूर्यमण्डले । उज्जिहाने । Present participle (शानच्) from उत्+√ओहाङ् (गतौ), (1089). Ātmanepadi *'rising upwards'.* Cf.

RV V 1.1 'यह्वा इव प्र वयामुज्जिहाना प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ'.

14 परोरजः सवितुर्जातवेदो। देवस्य भर्गो मनसेद् जजान ॥
स्वरेतसाद् पुनराविश्य चष्टे। हस गृभ्राण नृपद्रिङ्गिरामिमः॥

Vide T.B III 10 9 4 'एष वाव स परोरजा इति होवाच। य एष (सूर्य) तपति', stanza modelled on vedic phraseology, consecrated to Savitr

परोरज । Though it is usually analysed as रजस परम्, the explanation cannot account for the Visarga after परस (such as in परोक्ष पर शत etc). The true explanation is that in Veda परस, an indiclinable, takes पञ्चमी विभक्ति (sometimes तृतीया too), vide Sayana under, 'इन्द्र को वीया पर ' (RV I 80 15) 'पर इत्येतत् सकारान्तमव्यय वैदूर्यमाचष्टे, 'परो दिवा पर एना पृथिव्या' (RV X 125 8) 'इति यथा Cf also RV 'महस्तत्र क्रतु पर ' (I.19 2) 'पर' meaning beyond has a prepositional force, governs the Instru generally but sometimes it takes Acc, Abl. and once Loc. also (See Macdonells' Vedic Grammar, Page 423) Sayana says under 'परो मात्रया' (RV VII 99 1), 'beyond measure', 'पर इति सकारान्त परस्ता दित्यस्यार्थे। परशब्दात् छान्दसोऽसि प्रत्यय ' Here the word can be taken as Samasa qualifying भर्ग (like परोक्षम्) or separately, परस् takes the Accu in that case परस् became obsolete in class Skt and so Pā did not include it in his Sūtra, 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् (V 3 39).

The corresponding word in Avesta is 'parō, a preposition governing the Acc Cf 'Yāsruye parō magaono' Y 33 7, 'that I may be heard outside those who have the gifts' (Smith)

जजान । A vedic perfect from √जन् Cf 'यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान' (RV X 121 9) 'जनीप्रादुर्भावे', णिचि वृद्धौ, 'जनीजॄक्नसुरञ्ज ' इति मित्त्वाद् ह्रस्वत्वम् ततो लिट् (Sayana) It is better to take it as a vedic perfect of √जन् (1105) जनने See, S K. loc cit vide, जजान XI 3 38, below

गृभ्राणम् । An archaic present participle from √गृभ्, the regular form should be गृभ्णन्तम्

नृपद्रिङ्गिराम् । Archaic for रिङ्गिरम् in Accu 'वा छन्दसि अमि पूर्व ' इत्यमि पूर्वरूपाभाव (P VI 1 106–7) रिङ्गि+√रा+क (रिङ्गि √रिङ्ग् move) An obscure word not available in Vedic literature

CHAPTER VIII

1. नैयमिकम् । नित्यनैमित्तिकविधिप्राप्तम् derived from नियम with ठक्. *This word is very sparingly used in later literature.*

7. कुणकम् । Ka is pleonastic. P. recognises the word in his Sūtra V.3.64, 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्'. 'Young'. Cf. ass. 'कनि', 'egg'. कुण is only a variant. Explained as बालकम् but the word is almost *obsolete and seems a* Deśi *word.* Cf. *assamese* मकन् *'boy', 'child'. The cerebral n betrays its non-aryan origin; possibly by metathesis*

मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत् । Here the accusative is not sanctioned by grammar; the dictum is 'क्वचिन्निपातेनाप्यभिधानम्' and so the word should be in the nominative case as इति has been used. The form should be मृतमातृकः *by* 'नद्यृतश्च' (V.4.153). 'अपविद्धम्' *deserted* अप+√व्यध् *means* 'to desert' *in class* Skt. 'to throw away'. The B.P. uses it everywhere in this sense. Cf. also Rāmāyana V.62.10, 'केचित् पीत्वापविध्यन्ति मधूनि'; V.18.23, 'कन्दर्पमपविद्धशरासनम्' etc. This is a conventional idiomatic use of √व्यध् 'to' pierce; what was pierced with weapons and thrown away, was subsequently called अपविद्धम्. B.P. does not append kap to ṛ-ending stems in Bahu compd. following vedic analogy. Cf. P. 'ऋतश्छन्दसि' vide, uttarāmātaḥ V.13.24, below.

कृपणम् । Pitiable √कृप् the original sense. Cf. A.B. 'कृपणं ह दुहिता' (33.1) B. Gītā II 49, 'कृपणाः फलहेतवः'; Rāmāyana V.33.1, 'कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च' vide VIII.2.26, infra. Also B.P. VII.2.52. कृपण. कृपणां पर्यदेवयत्'.

8. उद्वसन् । *This use of* उत्+√वस् *in the sense of 'lost', 'disappeared' etc. unusual, in later Sanskrit.*

9. शरणं च मोपसादितः । The causative is archaic; it stands for उपसन्नः. 'मा' is not used in Prose but only in Poetry, in cases not prohibited by the rules of Pānini.

अनसूयुनानुष्ठेयम् । अनसूयुः, 'one who does not envy'. *This form is archaic as it is not governed by* P. *rule,* 'सनाशंसभिक्ष उः' (III.2.168). Jñānendra Sarasvatī says, 'अथ कथं सन्तः प्रणिपातपराणि गृह्णन्ति ह्यनसूयवः ?' इति भट्टपादाः । मृगय्वादिषु द्रष्टव्यः । इति हरदत्तः ।

So Haradatta defends the form, in his Padamañjarī, by saying

that the termination is not 'u', but we should take recourse to the Unādi Sūtra (No. 39) 'मृगय्वादयश्च', which lays down a 'Ku' termination, e g. 'मृगयु' etc. a 'hunter' Cf. Gitā IX.1. 'इदं तु ते प्रवक्ष्याम्यनसूयवे'.

शरण्योपेक्षादोषविदुषा । Here शरण्य in the sense 'of one who has taken shelter' is archaic; 'शरणे साधु.' शरण्यः 'तत्र साधुः' इति यत् (P. IV.4.98). The word 'शरण्य' in the sense of one who is good at affording protection is given in grammar, e.g. S. Kau. as an example of the rule. Cf. 'शरण्यमेनं शतशो महीध्राः नृपा इवोपप्लविनो मध्यममाश्रयन्ते' Raghuvanśam, Canto XIII.7.

11. मृगजहुना । Cf. vedic, 'यह्व' Av. yazu, young. In Nirukta यहु is given among the fifteen synonyms of अपत्य or 'child' (III.1). How this यहु a vedic word, became metamorphosed into जहु, seems inexplicable except through the influence of Prākṛta. Cf. प्राकृतप्रकाशः of Vararuchi, 'आदेर्योजः' (II.31) e g यशः=जसो, यक्ष.=जक्खोः, यौवनं=जोव्वणं; for यहु. Cf. RV. I.26.10. 'चनोधाः सहसो यहो'; VIII.60.13, 'तिग्मा अस्य हनवो न प्रतिधृषे सुजम्भः सहसो यहुः'.

12. शालावृकः । शालावृकाः श्वानः, also spelt as, 'सालावृकः'. In veda 'सालावृक' is used in the sense of wolves or hyenas. Cf. RV. X.95.15, 'सालावृकाणां हृदयान्येता'. But in B.P. VIII.9.10, we have 'शालावृकाणां स्त्रीणाञ्च सख्यान्याहुरनित्यानि' a paraphrase of the former; for सालावृक, vide RV. X.73.3, 'त्वमिन्द्र सालावृकानत्सहस्रमासन् दधिषे' ŚB 11 5.1 9

13. पश्चि च तत्र तत्र मुग्धभावेन विषक्तम् । विषक्तम्=संलग्नम्, 'adhering to', 'stuck up' etc. used in a figurative sense.

14. तर्हि वाव । This is a phrase occuring very often in the prose Brāhmanas.

15. कश्मलं महदभिरम्भितः । कश्मलम् means मोहम् 'infatuation'. Cf Gitā II 2, 'कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्'.

अभिरम्भितः । A wholly un-known crude formation, used in the sense of प्रापित', obsolete in later literature. P. 'रभेरशब्लिटोः' इति नुम् (VII.1.63). A prepositional verb, अभि+√रभ् unusual.

22. उपरततरासः । विगतक्रीडः, √रस् : Rāsa is not used in its specialised sense of हल्लीश as in the tenth book (रासपञ्चाध्यायी), but in

the general sense of 'sports'.

23. द्विजानां देवयजनं करोति । Cf. manusaṁhitā. Chap. II 23.

कृष्णसारस्तु चरति यत्र मृगो स्वभावतः । स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥

25. अमृतमयगभस्तिभिः स्वधयति । स्वधयति is a word requiring explanation Śrīdhara's annotation is : शान्तिं गमयति. But that is only a far-fetched meaning. The word स्वधा which is read among the Synonyms of उदक and अन्न (Nighaṇṭu I.12) took subsequently the form of सुधा 'nectar', which is supposed to be present in the moon, which therefore is called in classical language सुधादीधिति etc. Sāyaṇa on Atharvaveda, II.29.7 explains, 'स्वेभ्यो धीयते स्वस्मिन् वा धीयते इति स्वधा । घञर्थे कविधानमिति कः । स्वमात्मानं भोक्तृशरीरं वा दधाति पुष्णातीति वा स्वधा आतोऽनुपसर्गे कः'. The presence of the word अमृतमयगभस्तिभिः makes the meaning quite clear in the context. The later word सुधा is supposed to have a cooling effect and therefore we have here a नामधातु formed from स्वधा with णिच् by the Gana Sūtra, 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' in the sense of, 'स्वधया लिम्पति' etc. Svadhā<Svadh=Svad (taste) class. Sudhā. v : u; Samprasāraṇa. The ppp. of the deno. verb, *viz.* svadhita occurs in Brāhmana, but Sudhita in veda.

26. प्राक् परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य । 'हृदयाभिजात' means the child born of oneself. Cf. the Mantra (Gobhila Gṛhya Sūtra II.8.21) *Bṛh. U. 6.4.8; ŚB 14.9.4.8, ĀGr. 1.15.9* :

अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥

31. तीर्थोदकक्लिन्नम् । refers to the custom of *half* immersion of the body in sacred water before death, called in Bengali 'antarjali'.

CHAPTER IX

3. चरणारविन्दयुगलं मनसा विदधत् । विदधत् Present participle from '√डुधाञ् धारणपोषणयोः'; so it means विशेषेण धारयन्.

5. असध्रीचीनमिव करोति स्म । असध्रीचीनम् here, is figuratively 'something which should not be done in company'. That is the original meaning, then, something unworthy, bad etc. The word is derived from सध्र्यच् with 'kha' termination. According to P. (VI.3 95), 'सहस्य सध्रिः' सध्रि is substituted in place of सह.

औपकुर्वाणककर्माणि । Here we have taddhita अण् added to upakurvanaka, a Brahmacāri, who marries after a time

7 अनुसस्थया पतिलोकमगात् । 'सस्था आधारे स्थितौ मृतौ' (Amarakoṣa III 3 88), is the meaning given to सस्था and सस्थित means dead, Kṣīrasvāmī says (II 8 118), 'सपूर्वस्तिष्ठति मरणे वर्तते' In the sense of अनुमरणम्, 'to die after the husband', we never find in classical literature the form अनु सस्था It means by gradual aud complete transformation of meaning now even 'an institution' (प्रतिष्ठानम्)

8 अनुशासननिरवन्धान्न्यवृत्सन्त । V 1 न्यवृत्सन्, (Parasmai), in निरवन्ध we have the Viprakarṣa or anaptyxis (स्वरभक्ति), न्यवृत्सन्, Imperf, archaic desiderative of 'नि √वृत्, for न्यविवृत्सन् In Atm. (which optionally becomes Parasmaipadi by P 'वृद्भ्य स्यसनो' (I 3 92) the form is न्यविवर्तिषन्त' *The regular form is* न्यविवृत् सन्, *possibly Haplology* has operated here *in the disappearance of the preceding vi* In Para no इट् will come in by P 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य' (VII 2 59) Another 'v' must come in by Reduplication vide P 'सन् यङो' 6 1 9

9 विप्ष्टित । We find in Nighaṇṭu, *विप्ष्ट्वी among the twentysix* synonyms of 'Karma' (II 1) the word comes from, '√विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०) with क्विन् and तुडागम Cf RV 'विप्ष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघत' etc I 110 4 Possibly this is the earlier form of later विष्टि which is 'work extorted by force without any payment (vern 'वेगार') 'निर्मूल्यकर्मकरण इति मुकुट' *on Amara* I 8 3, *an instrument of tyranny*

10 उपवीतेनोरमसिना । मसी v l मषि means 'black ink', अतिमलिनेन It is also spelt as 'मषी', Now, it is considered by *Dravidian philologists* (e g Burrow, 'Sanskrit Language' P 385) as a word borrowed from Dravidian Cf Ta mai 'blackness, ink, Ka masi 'Soot etc Tu maji 'coal, Kui 'māsi', 'dirt Though P in Sūtra (V 2 114) 'ज्योत्स्नातमिस्रा मलीमसा' derived मलीमस by nipatana, yet philologists think that the word is *a combination of* मल and मसी, *for* मल dirt' Cf Gk melas 'dark' उर = broad √वृ v = u, Samprasarana ablaut From vru See AG p 24

12 पुरुषपशुमालभत । आलभत is here equal to आलब्धु प्रवृत्त, so the use of *imperfect in the sense of 'beginng to etc.'* is archaic

15 पणयः । पणि is a vedic word, here it means a thief In

Nirukta we find the following, 'पणिर्वणिक भवति, पणिः पणनात्' (II 17). Cf. RV. I 32 11 :

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन् निरुद्धा आप पणिनेव गाव ।
अपां बिलमपिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥

The Panis are the asuras who steal away the cows In X.108 in RV. we have a beautiful dialogue between Saramā, a canine messenger of Indra (देवशुनी) and the Panis, mythical robbers of cows, which Indra releases from their clutches According to Zimmermann, 'The Panis are not the miserly offerers, stigmatized by the Brāhmanas, but a tribe which seems to have caused great damage to cattle and other property of the wandering Indians They were occupying the banks of the Rasā, the Ranha of the Avesta, a river of the earlier common home'

The transformation of the historico-mythical Pani into a 'thief' as here, is a very interesting study. Pani is connected with √पण to 'bet' etc, used in gambling, a gambler often resorted to unfair tricks to vanquish his opponents and thus stole a victory on his rival. In this way Pani became associated with 'theft' and according to Nirukta, gave rise to the word वणिक whose transactions also are not above board. Cf the saying (Rajaśekhara's Kāvyamimānsā), 'नास्त्यचौरः कविजनो नास्त्यचौरो वणिग्जन ' As in Vedic tradition, the Panis (or Vrtra, i.e cloud) stole away the cows (waters), the word, has subsequently, as here, acquired the meaning of a 'thief'. Vide, anthor's article on some vedic and Archaic words in B P (B K Barua commemoration vol. AIOC p. 157)

17. उच्चचाट देवी भद्रकाली । उच्चचाट (from उत् and root √चट) has been conjugated here in भ्वादिगण irregularly √चट (1722) भेदने लिट् Origin of t is unexplained cert ? (Wackernagel Alt. Gr 773) Nonaryan word, the meaning is 'came out'

CHAPTER X

1 संहननाढ्यः । संहनन stands for सहत, acc to Amara (II 6 70) गात्र वपु संहननम्' there will be repetition, the meaing is possessed of 'strong' hardy limbs.

पूर्वविष्टिगृहीतेः सह । विष्टि means in modern vernacular, begār i e. forced labour, not paid for, a custom prevelant before The forced labour was a system of tyranny. See, V 12.7; below. 'विष्टया निगृह्णन् निरनुग्रहोऽसि'. Cf Rudradāman's Girnar Inscription (150 A D), 'महाक्षत्रपेण रुद्रदाम्ना अपीडयित्वा करविष्टिप्रणयक्रियाभि पौरजानपदजनम्' etc See notes under V.9.9 above, 'विष्टि, √विष्', 'be active' action, AG. 275 ved विष्ट्वी Nig. 2 1

2 न समाहिता पुरुषगतिः । समाहिता is used here in the sense of सम् सम्यक् आहिता समाहिता, i e the steps of men were not planted evenly on the ground. Later, the word means 'absorbed in meditation' one step from the older meaning, because in meditation a person has to hold his body straight and erect and his mind concentrated on the objects of his meditation

6 सघट्टिन॰ । An unusual obscure word meaning here, companions

ऊहिवान् । Perfect Participle from √वह् 'to carry' with क्वसु, rarely used in classical literature विप्रलब्ध here means ridiculed contrary to its usual significance of 'deceived'.

8 अवद्ध भाषमाणम् । अबद्धमनन्वित पूर्वापरसम्बन्धशून्यम् Cf. Sak Act I 'इमामसम्बद्धप्रलापिनीमार्यायै गौतम्यै निवेदयिष्यामि'

9 उदितमविप्रलब्धम् । Not falsified विप्र+√लभ् originally 'deceive' here untrue

अधिगम्यमध्वा । अधिगम्यम् neu. is anomalous as अध्वा is masculine Inversion of gender metri causa

13 पिष्टपेषः । 'A superfluity'. Properly speaking it means 'pounding a thing already pounded', so the meaning proceeds from the figurative use of the word, e g 'चर्वितचर्वणम्'.

16 नोत शुक्लः । शुक्ल has been interpreted as propounder of Sāṅkhya doctrine, but this appelation of Kapila, is almost unknown in Sankhya literature √शुच्, totally absent in RV., Vedic form शुक्र = bright

19 किमिहाशरणम् । अरणम् means शरणम् अर्यते गम्यत इति Pā 3.3.17, 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट्

21 अनुमन्ये । अनु+√मन् used in the sense of अनु+√माङ (1088) to infer confusion of Gana

22 तत्तापतस्तण्डुलगर्भरन्धिः । रन्धि means पाक, 'cooking' from √रध हिंसासराध्यो: (दि० प० 1193) with unādi 'i' Vide सर्वधातुभ्य इन (567). This word is not current in class Skt Ved sense, 'Subjugation'.

24 यथा तरे सदवध्यानमहः । अवध्यानम् is used in the peculiar sense of अवकृष्ट ध्यानम् 'looking down upon' to despise etc अव+√ध्यै becomes in Pali ujjhayati with, u=o=ava It has got this special sense in the Purāna कृषीष्ट √कृ आशीर्लिङ् (Precative) It stands for potential or Imperative Cf V 1 12 'vibhūyat' An Interchange of tenses Vide Rāmayana bhūyat' *for bhavet* (I 21 8)

25. वीताभिमते । अभिमति, is used in the sense of अभिमान 'pride' etc This word is obscure and generally not favoured in classical literature

CHAPTER XI

2 गार्हमेधवितान । *गार्ह is from* गृह *with* अण् *'relating to houses'* i e 'domestic' The more current word is गृह्य vide 'गार्हकमेधिक' X 59 43 below

3 A very obscurely worded verse 'वरीयसीरपि वाच' In the case of वरीयसी it stands for वरीयस्य by पूर्वसवर्णदीर्घ, समासन् is equal to सम्यगासन् an altogether unknown archaic prepo verb, 'were not enough for' that the B P revels in

4 आकूतिभि । Not used in its wonted meaning bu irregularly in the sense of कर्मेन्द्रियै 'the organs of action', as opposed to those of 'cognition' 'आकूति' elsewhere means intention from √kū (D P 1401) Cf T S III 4 4, 'चित्त च चितिश्चाकूत चाकूतिश्च'

5 बिभ्रत् पृथङ्नामभि रूपभेदम् । In पृथङ्नामभि the r drops as a result of (*Haplology*) Sandhi by 'रोरि' (*Pa VIII* 3 14) and 'ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण' (P VI 3 111), the absence of lengthening of the vowel 'i' is archaic This has been necessitated by the exigency of the metre, which requires in Indravajrā a short seventh syllable (जगण = v–v)

7 क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति । To be compounded as क्षेत्रज्ञस्य साक्ष्यो

दृश्य Pā V 2 91. साक्षाद्द्रष्टरि सञायाम्' provides an 'ini' termination after the indeclinable साक्षात् Of course philologically it is a combination of स+अक्ष, where अक्ष means the 'organ of sight' But साक्ष्य in classical Sans means 'testimony', (साक्षिण कर्म) from साक्षिण् with ष्यञ् and therefore it is a noun and cannot have the force of an adjective अक्षि is derived from √अक्ष् (654) व्याप्तौ, but Nirukta says 'अक्षिचष्टे' (I 9) Cf I E oqu 'to see', Lat oculus Cf ikṣate, ved, अक्षन् 'eye'.

12 आविर्हिताः । आविस्+धा is not current, आविस्+√भू is used to mean 'appear'.

14 निर्विष्ट ईशेत् । ईशेत् in Potential mood is archaic for ईशीत √ईश् (D P 1020) is अदादि and आत्मनेपदी

15. वयुनोदयेन । वयुनम् is vedic meaning ज्ञानम्, Nirukta V 14 says, 'वयुन वेत्ते कान्तिर्वा प्रज्ञा वा' Cf RV. विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् (I 189 1, V S 5 36, A V 4 39 10)

17 भ्रातृव्यमेत जहि । For 'भ्रातृव्य' Cf Pa IV 1.145, 'व्यन्सपत्ने' 'enemy' mostly used in vedas Cf AV II 18 1, 'भ्रातृव्यक्षयणमसि भ्रातृव्यचातन मे दाः स्वाहा' भ्रातृव्य उत् पिपीते (T S 3 2 10 2)

भ्रातृव्य । From meaning a 'cousin' the word underwent a semantic transformation into an 'enemy' In a joint faimly, cousins often prove to be, inimical owing to wrangling for property

CHAPTER XII

2 त्वरामयार्तस्य यथागद् सत् । अगद in classical Sanskrit is masculine, but this can be defended by saying गदस्याभाव' vide Bhattoji, S K 'अर्थाभावे अव्ययीभावेन सहाय विकल्प्यते, 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहा प्रयोजनम् अद्भुतायामसहितम् (Va 1167) इति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात्', तेन 'अविघ्नम्' इत्यादि सिद्धम् (P VI 3 74)

5 गुल्फजङ्घाजानूरुमध्योरशिरोधरासाः । In the compound the absence of 'स' in उरस् is archaic In epics as-ending stems are converted into a ending stems

6 सौवीरपजेत्यपदेश आस्ते । सौवीराणां राजा gives the form सौवीरराज by 'राजाह सखिभ्यष्टच्' (P 5 4 91), so after the dropping of the Visarga, there can be no further Sandhi of सौवीरराज+इति, अत्र पूर्वत्रासिद्धम्

(VIII.2.1) इति 'लोप. शाकल्यस्य' (VIII.3.19) इत्यस्य असिद्धत्वात् न पुनः सन्धिः। अपदेशः 'designation' not pretext See चक्रापदेशात् V.24.14 below.

10. अजयावेहि कृतं द्वितीयम्। अजा, न जायत इत्यजा माया, 'unborn, eternal, illusion' Cf. Śveta u. 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' 4.5.

12. रहुगणैतत् तपसा न याति न चेज्यया न छन्दसा। Cf. 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन' Muṇḍa Upa 3.2.4. Kaṭha upa. I.2 23.

16. यात्यति पारमध्वनः। अति is a preposition in the sense of अतिक्रम 'across' or it is a कर्मप्रवचनीय taking accu. by Pā's rule 'अतिरतिक्रमणे च' (I.4.95) Cf. the Vedic phrase. 'यो देवो मर्त्यां अति' AV. 20.107.7. If अति+√या is taken as a prepo, verb, then the upasarga comes after the verb by Pā. I.4.81, 'छन्दसि परेऽपि'.

CHAPTER XIII

2. गोमायवो यत्र हरन्ति सार्थिकम्। सार्थिकम् वणिजम् सार्थे भवम् इति सार्थ+ठक्=सार्थिकम् 'तत्र भवः' (P.IV.3.53).

3. उल्मुक। Fire-brand. OHG. walm, 'heat'. Eng., 'warm' ka is pleonastic. See V.14.7, below.

4. रजस्वलाक्षः। *In class. Skt, the word is used in a conventional sense of a woman in menstruation, here it is etymological.*

6. परस्परं यालपते निरन्धः। आलपते। Archaic for आलपति from लष् (D.P 888) कान्तौ, आ+√ las. in the sense of 'desire' ■ unusual and the prepo. verb abhi+√las is current in literature.

निरन्धः। अन्धस् is vedic, meaning अन्नम्; generally not used in classical literature, except on rare occasions Cf. Kṣīrasvāmin, 'अनित्य तेनान्धः सान्तम्' Kirāta Canto I has द्विजातिशेषेणान्धसा (36) Nirukta V.l. has the following, 'अन्ध इत्यन्ननाम, आध्यानीयं भवति'.

The Unādi Chapter has 'अदेर्नुम् धौ च' (4.20.6). Cf. RV. II.14 1 'अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिञ्चतामद्यमन्धः'.

8. चलन् क्वचित् कण्टकशर्कराङ्घ्रिः। A मध्यपदलोपीसमास. The word शर्करा 'chips of pebbles' means also 'sugar' as the latter looks like *the former.* शर्करा *and sugar, saccharine are all cognate words; so also the* vernacular words शक्कर and Śukr (Arabic), Sweet words, thanks etc. Cf.

Karkara, Karkaśa 'hard'. Vide Gitagovindam XII (last verse), 'शर्करे कर्करासि'. Origin of Ś obscure (A.G. p. 228).

कौटुम्बिकः । From कुटुम्ब (family) with ठक्. See above IV.28.12.

12. याचन् परादप्रतिलब्धकामः । याचन् is archaic for याचमानः, the usual participle; of course in grammar √याच् is ubhayapadi. 'पर' is a सर्वनाम and so the optional form is परस्मात्. Cf. 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' (P. VII.1.16). पारक्य > परकीय derived with छ from परः. Due to syncope the vowel i drops.

16. क्वचित्…त्रसन् । त्रसन् optional form त्रस्यन् √त्रस् (1117) दिवादि ; used for the sake of Vaṁśastha. By P. 3.1.70 it is 'bhvādi' too.

17. तज्ज्ञातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः । रास, here means क्रीडा see ante; the special kind of circular folk dance is a subsequent development of the meaning.

20. असज्जितात्मा … तरातिपारम् । असज्जितात्मा is meaningless in the context. Cf. प्रसज्जति above verse 16, for प्रसजति < √षञ्ज (987).

It is archaic for either असक्तात्मा or असज्जितात्मा सज्जित always means 'ready' and not 'sticking', 'सज्ज > सज्य=स+ज्या' furnished with a string i.e. 'ready'. Due to Prākritism, by assimilation सज्य has become √सज्ज (A G. p 163). In तरातिपारम् by P. 'छन्दसः परेऽपि' the Upasarga follows the verb.

22. मौहूर्तिकाद् यस्य समागमात् । मौहूर्तिकः in classical Sanskrit has now come to mean an 'astrologer' from 'मुहूर्तमधीते वेद वा' by Pā. IV.2.60. क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्', but here the word has been used in the sense of मुहूर्तमात्र i.e. momentary presence. This is a use not known in later literature. In B.P. III 14.37, 'दोषान् मौहूर्तिकात्' the word means 'belonging to the particular muhūrta' i. e. two Daṇḍas or forty eight mts. Lax use.

23. नमोमहद्भ्योऽस्तु नमः शिशुभ्य । Cf. RV. I.27.13, 'नमोमहद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य', नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्य' also, Nir. 3.20. The phrases are almost similar. Cf T.S. IV.5 4.1, नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च नमः'.

24. उत्तरामातः । Vocative by P. 'ऋदुशनस्' (V.4.1?3) the form expected is उत्तरामातृक in vocative case, so the form is un-Pāṇinian. But

in Veda, by P. V.4.158, 'ऋतश्छन्दसि', Samāsanta kap is not necessary; a case of vedic analogy. Cf. mṛtamātaram, V.8.7 above. आत्मसतत्त्वम् । स is redundant but now current, अवगतपरमार्थसतत्वः V.1.6, above.

CHAPTER XIV

1. विफलबहुप्रतियोगेहः । प्रतियोग here means 'विघ्न' an altogether unknown meaning in later Sanskrit. न पदवीमवरुन्धे। अवरुन्धे' here by a figurative expression, means 'न प्राप्नोति' or अनुसरति अव+√रुध् is throughout used in this sense. Cf 'अवरुरुत्ससि' IV.8.30, supra. समवहार=मिश्रणम् 'admixture' an obscure and rare word, 'समाहार' is 'collection' vide Kṣirasvāmin (loc. cit.). 'उपसर्गवैचित्र्यादर्थभेदः'. Amara, III 2.16.

2. धर्मौपयिकम् । औपयिकम्, विनयादित्वात् स्वार्थे ठक् (from विनय) i.e. धर्मकारणम्.

3. कदर्यः । कुत्सितः अर्यः (Ksira). A miser and then by semantic developement 'vile', 'low' as in Beng. Cf. P. 'कोः कत् तत्पुरुषेचि' VI 3.101.

4. कामकरण्डः । करण्ड is most probably a Deśi (Dravidian) word. 'करण्ड' a casket, also करङ्क vide Kādmbari, 'ताम्बूलकरङ्कवाहिनी' Cf. Sākuntalam, 'अह्मयेरक्खाकरण्ड संसे मणिबन्धे न दीसदि' (Act. VII). It means a little cylindrical box containing herb for protection.

गह्वरमिव भवति । गह्वरम् used here in a metaphorical sense, viz. 'thick' गहनम्, from √गाह which is the parent root of गभीरम्, गम्भीरम् and गहनम्. This sense has become obsolete in later Sanskrit, where the meaning is hiding place' and then 'cave' etc

6. आतपोदकम् । A beautiful expression meaning 'मृगतृष्णा' 'mirage' lit. 'water refracted by sun-rays', vide, मरीचितोयम्, para 10, below. From मरीचि 'rays' has come मरीचिका. Cf. P 5.3.96, 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन् टाप् च.

7. पुरीषविशेषम् । सुवर्णम् which is represented as the semen of Agni in the vedas. Cf ŚB. 2.2.3.28. 'अग्ने रेतो हिरण्यम्' T.B. I.1.3.8. 'तस्य (अग्नेः) रेतः परापतत् । तद्धिरण्यमभवत्'.

अग्निकामकातर इव उल्मुकपिशाचम् । उल्मुकपिशाचम् । In modern language it is the 'will-o the wisp' which beguiles a person to death. Also called 'ignis-fatuus', for ulmuka Cf. OHG. Walm 'heat'. Ved. u ; OHG. Wa. Vide, AG. p. 72.

9. आरोहमारोपितः । आरोहः means a woman's waist e.g. वरारोहा, आरोहत्यस्मिन्निति आरोहः, अधिकरणे घञ्. This sense is very rare in Sanskrit; here it is 'lap', see X.6.16, below.

11. झिल्ली । An insect with characteristic sound; onomatopoetic. Cf. 'jingle' see X.18.4 (below), also Beng. झिँ झिँ.

12. कारस्करः । Pā has, VI.1.56. 'कारस्करो वृक्षः' a kind of poisonous tree.

20. नान्यत् किञ्चन वेद । Cf. Aita, upaniṣad 'नान्यत् किञ्चन् मिषत्' (I 1).

22. कर्हि स्म चित् । कर्हिस्वित् is used in RV. 6.35.2–3, 'कर्हिस्वित् तदिन्द्र यन्नृभिर्नॄन् वीरैर्वीरान् नीळयासे जयाजीन्' also 'कर्हिस्वित्तदिन्द्रयज् जरित्रे'. 'These Avyayas are reminiscent of the Brāhmana narrative prose, कर्हिचित् is current in class literature but here another particle स्म has been inserted between. 'परदारपरद्रव्याण्यवरुन्धान.' अव+√रुध (pres. partc.) here means 'forcibly taking possession of'. This idiomatic use of the prepositional verb is rare in SKt.

25. आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकीयानां दशानाम् । आध्यात्मिकीय is an archaic expression from आध्यात्मिक with 'छ' by 'वृद्धाच्छ.' (Pā. 4.2 114), we have 'आध्यात्मिक' derived from अध्यात्म with ठक. A case of Double Taddhitas. Cal. edn. reads this, while Gita and Kāśī Pustakālaya eds. read differently i.e आध्यात्मीय.

29. द्विपरार्धापवर्गकालोपलक्षणात् । Under 'अपवर्गे तृतीया' (Pā.II.3.6) Bālamanoramā explains the word as follows : अपवर्गः समाप्तिः 'कर्मापवर्गो लौकिका अग्नय.' इत्यादौ तथा दर्शनात्. Cf. Yaska's Nir. I.1. 'पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजतिपचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम्'.

साङ्केत्येनाभिधत्ते । सङ्केत एव साङ्केत्यम् ।

चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । Here it has got a peculiar meaning; सङ्केत in grammar and rhetoric has this meaning : 'इदं पदममुमर्थं बोधयतु इत्यस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्य इति वेच्छा' (Tatvacintāmani). It is a convention which according to some, is established by God, according to others, it owes its origin to व्याकरण, वृद्धव्यवहार (conventional use of elders) etc. So here it means the particular tenets held as conventional by heterodox sects, such as Buddhists or Jainas. Śrīdhara says, 'मूलप्रमाणशून्येन पाषण्डागमेन'.

करटः । A crow onomatopoetic, cf Kṣīrasvāmin, 'केति रटति करट ' on Amara, II.5 21

36 अवसितमति. । निश्चितमति । The verb √सो with the upasargas 'vi' and 'ava' has the meaning of 'ascertaining' निश्चय, but the verb with 'ava' upasarga only has very rarely this sense and so it is a peculiar prepositional use. Vide (D P), '√षो अन्तकर्मणि' (1147). 'अवसित' in class Skt means 'concluded'

CHAPTER XV

5. प्रतिहर्त्रादयस्त्रय आसन्निज्याकोविदाः । The three priests प्रतिहर्ता, प्रस्तोता and उद्गाता are meant here These three together with सुब्रह्मण्य make the total Samavedi priests, whose duties are to sing samas principally and to do some other specified assignments given in the Srauta-Sūtras

It appears that most of these names are really symbolical designations and generally connected with rituals

7. अजूगुपत् । Aorist from √गुप to protect (D P 1772), which is 'curadi

8 पाण्डवेय । An irregular Taddhita Dpak Cf Jamadagneya (Rāmayana I 74 17)

9 गय क प्रतियाति कर्मभि । प्रति+√या lit to go against, means metaphorically to vie with to compete' in point of achievements. Śrīdhara's explanation 'अनुकरोति is only a distant paraphrase of the prepositional verb

10 यमभ्यषिञ्चन् परयामुदासती । सती is vedic, (nom Plural), for सत्य' Here we have पूर्वसवर्णदीर्घ

11 दुदुहुः । Archaic for दुदुहु necessary for metrical symmetry. It is Per, 3 plu of √दुह ।

प्रत्यञ्चिता युधि Sridhara explains प्रत्यञ्चिता as पूजिता evidently because D P reads √अञ्चु गतिपूजनयो (188) but the meaning has undergone a change here viz the kings were met by the arrows of Gaya

12 सोमपीथे । For the meaning and derivation see above

16. चंद्रामकरोदत्यलं कीर्त्या । The construction is कीर्त्या अत्यलमकरोत् अलम् is a 'gati' (Pā. भूषणेऽलम् I.4.64) and on Vedic analogy both upsargas, follow the verb Cf. Pā. 'छन्दसि परेऽपि (I 4.81).

CHAPTER XVI

2. विजिज्ञासामि । Archaic for विजिज्ञासे by Pā. I.3.57, 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः'.

15. अमरपरिवृढः । परिवृढ. 'great' Pā. VII.2.21, has the rule, प्रभौ परिवृढः' from √वृहवृहि वृद्धौ (735—6) with क्तः √वृह is older and the one with 'v' younger. Cf. S.K. '√वृह् (1347) Bhaṭṭoji says पवर्गादिरित्यन्ये' (loc cit.) A.G. p. 183.

18. यदुपजोषणात् । उपजोषणं सेवनम्; is a word not generally current in later Sanskrit; from √जुषी प्रीतिसेवनयोः (तुदादि) No. 1289. D.P. Here the meaning is 'drinking'.

19. जम्बूफलानामनस्थिप्रायाणाम् । The word अस्थि means the stone of a fruit figuratively. It signifies 'bone' properly in an animal body. From Prākrta and Pali अट्ठि, it has assumed the form of आठि>आँठि in Bengali etc. The cognates of Sans asthi, are GK. OÓTΣOV, (osteon) Lat. Os. The idea is that berries have not got big stones like mangoes.

22. आयाम = व्याम, Beng. बाओ (bāo), girth measured by extended arms v.l , व्याम.

24. शतवल्शो नाम वटः । शतवल्शः is a vedic word, meaning 'Sending shoots in hundred directions or sending hundred (innumerable) roots. See ante, vide RV. III.8.11. 'वनस्पते शतवल्शो विरोह'; वल्श = twig (सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम) for शतवल्शः a vedic phrase Cf. V.S. 'शतवल्शा विरोहतात्' (12.100).

नीचीनाः । Vedic, though प्राचीन, अर्वाचीन etc. used in class. SKt. Vide Pā. 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' (V.4 8). Cf. RV. I.24.7. 'नीचीनाः स्थुरुपरिबुध्न एषाम्'; X.60.11, 'नीचीनमघ्न्या दुहे' also RV. V.85.3, नीचीनबारं वरुणः कवन्धं प्रससर्ज'.

CHAPTER XVII

7. केतुमालमभिवङ्क्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति । There

are very important geographical names and other references in this and the preceding chapter.

वङ्क्षु । A name of a river in Saptasindhu, identified by some with Oxus (?); somethink that the land of the seven rivers is in Russian Turkistān (Semirechinsk) of which one is Akṣu (Bhandarkar Commemoration Vol., P 93—96) 'Oxus' is a Greek corruption. Gitā Press and Kāsi edn. read चक्षुः—a glaring error

13. विटपिभिरुपशुम्भमान । शुम्भमान is from √शुम्भ (तुदादि), 'to shine' etc. The Atmanaepada is archaic as both the roots (the other belonging to 'bhāvadi' group) are Parasmaipadi.

16. स्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानः । अवरुध्यमान. from the literal meaning of 'besieged' it means here सेव्यमानः 'attended', 'worshipped' etc.

18. भजेन्यारणपादपङ्कजम् । भजेन्य (from root √भज I.146.5) archaic, with an unādi एन्य terminatian Cf. वरेण्य. दिदृक्षेण्य (RV), see unādi Sū. 'वृञ एण्य' (385) current form भजनीय, भजेन्य is necessary for Vamśastha, where the fourth syllable must be long Cf Vedic कीर्तेन्य. for vedic termination in एन्य Cf. RV. I 146 5 :

दिदृक्षेण्य परिकाष्ठासु जेन्य । ईळेन्यो महो अर्भाय जीवसे ॥

Acc. to Benfey जेन्य > जयेन्य=a for aya, a Prākritism Obsolete, *current form is भजनीय*

अरणम् । Shelter' from √ऋ (अर्यत इत्यरणम्) with ल्युट्.

19 ईशे । Ved Infin √ईश or Dative of verbal noun.

20. क्षीवेय archaic । The stem is here क्षीवन् from √क्षीबृ मदे (382), whereas in classical language it is क्षीब only (mad). Cf. पीवन् 'fat' vide Pa VIII.2.55, 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः'.

21. अनन्तमूर्तयः । The long u is due to the exigency of Vamśastha metre.

24. कर्मपर्वणीम् । A difficult word not met with elsewhere कर्माण्येव पर्वाणि, तानि नयतीति √नी+क्विप्. An archaic form for कर्मपर्वण्यम् (vide Pa. VI.4.82, 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य')

CHAPTER XVIII

3 जिजीविषति । This verbal form violates the metre, as it

increases one syllable of the Vamśastha.

जिजीविषन् । A form of √जीव desiderative present participle, would restore the metre Sridhara remarks, 'जिन जिजीविषन्निति पाठे तु छन्दःसामञ्जस्यम्'. The sentence, however, being incomplete a finite verb like 'bhavati', would fill up Ellipsis

निर्हृत्य । Nir+√hr 'to take out a corpse' See, I 10 2, above

4 सुविस्मितं कृत्यम् । 'Strange act' विस्मित from √स्मिङ् (948 D Pa) with 'kta' But it is never used in the sense of 'strange' It is an intransitive verb, meaning to 'wonder at', only by a twist it can be made to convey the meaning intended here. We are to say that विस्मितम् is a verbal noun by 'नपुंसके भावे क्त' Pā 3 3.114 and then we shall have to add अर्श आदित्वादच्, i e 'an act full of wonder'

5 अपावृत । Used in a very obscure sense and for its grammatical validity, it requires a gymnastic feat See comm.

6 कचयेऽभियाचते । Though √टुयाचृ is ubhayapadi in D P yet the general use is in Ātmanepada only, therefore later literature has 'याचमानाय' only

8 आविराविर्भव । Sayana explains, 'आवि शब्देन स्वप्रकाश ब्रह्मैव न्युच्यते'. Under the well known Aitareya upanisad passage (शान्तिपाठ), 'आविराविर्म एधि (AĀ II.7 1) भूयिष्ठा '. Precative 2 sg √भू archaic for भूया , formation on the analogy Cf Atmanepada roots such as एधिषीष्ठा √एध

11 A very involved syntactical construction, but the B P always revels in these tortuous constructions, not easily comprehensible without the addition of some external borrowed words

12 मनोरथेनासति धावति यहि । Here after असति the Locative Absolute, the subject (not mentioned) has to be supplied, such as विषयसुखे for the completion of the ellipsis.

13 झषाणामिव तोयमीप्सितम् । A very fine simile, 'झष', 'a fish' seems to be a later day acquisition in Sanskrit from Non aryan sources The etymology is obscure, and it is found in Hindi as झखमार (one who kills fish) and Bengali as 'झक्मारि' a trouble some affair. In the Brāhmanas जष means an 'aquatic animal and झष 'a large fish'

Cf Satapatha Brahmana, 'शश्वद्धप आस' (Madhyandina Sam I 8 1 4) for जप vide AV II 2 25, जपा मत्स्या रजसा येभ्यो अस्यसि'

21 पादसरोरुहार्हण निकामयेत् । निकामयेत् is archaic for निकामयत, √कमु कान्तौ (D P. 443) by Pa III 1.30, 'कमेर्णिङ्' has णिङ् (स्वार्थे) and so the dhātu is atmanepada

22 ऐन्द्रियेधिय । ऐन्द्रिये सुख धीर्येषाम् engrossed in sensual enjoyments Here we have a व्यधिकरण बहुव्रीहि on the strength of 'हलदन्तात् सप्तम्या सञ्ज्ञायाम्' P 6 3,9, though the word is not properly speaking a a Samjña But the lengthening is necessitated by the metre

23 कराम्बुजं यत् त्वदधायि मायया । The word 'त्वत्' really ablative, stands for त्वया governing अधायि This is a positive archaism necessitated by the exigency of metre 'त्वयाधायि' would make the relevant syllable long A verb like 'nidhehi is required to complete the Ellipsis

26. य इद् वशेऽनयन्नाम्ना । Cf 'यस्य वाक् तन्तिर्नामानिदामानि' A Āra II 1 6

30. नमो भगवतेऽकूपाराय । अकूपार here means 'tortoise' Cf. Nirukta IV 18 कच्छपोऽप्यकूपार उच्यत न कूपमृच्छतीति So it is derived from नञ्–कूप+√ऋ+अण by Pa कर्मण्यण् III 2 1

35 यज्ञक्रतवे । The technical distinction between यज्ञ and क्रतु is brought out by Sridhara as follows 'यज्ञा अयूपा, क्रतव सयूपा'

36 मथ्नन्ति मथ्ना । मथ्ना is the archaic form for मथा See Pa पथिमथ्यृभुक्षामात् (VII 1 85) In classical San it is मथा in instrumental, the vedic stem is also मथिन् but in Instru sing मथा only is attested See VIII 7 17, 'मथ्न् मथ्ना' above and notes there under

38 यथायो भ्रमते । भ्रमत archaic for भ्रमति Paraismaipada)

CHAPTER XIX

4 सुधियोपलम्भनम् । उपलम्भनम् with ल्युट कर्मणि, to be realised by the wise or pure hearted This use of the word in ल्युट् is perfectly unknown in Class Sans and is altogether an archaic employment to be found only in B P, in the sense of उपलम्भ्यम्

16 नितम्बप्रभवा नदी नद्यश्च । नितम्ब properly, the buttocks of a

woman, here it has a Semantic transformation viz the foot

Here, in this passage most of important mountains and hills of India are mentioned by the older names

18 All the important rivers of India find a mention here The rivers of the 'Sapta Sindhu' (with the exception of Viśva) are mentioned in the famous नदीसूक्तम् (RV X 75 5)

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकिये शृणुह्यासुषोमया ॥

20 अनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि । This is an echo of the Tai upaniṣada passage, 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने' (2 7 1)

25 वनौका इव यान्ति । Irregular for 'वनौकस' Cf MBh 5 118 3 'Vanauk nam' (no v l) In Pali etc as ending stem becomes a s-ending or sometimes a vowel a is added to the final consonant Cf Ramāyana, VI 43 42, दैत्या इव दिवौकसे ' Cf B P X 83 12, 'धियौक '

26 यक्ष पृथङ्नामभिराहुतो मुदा । आहुत is archaic for आहूत The syllable is shortened for the sake of the metre √हुञ् शब्दे gives the form हूत in past passive participle by the rule 'हल ' Pa VI 4 2

CHAPTER XX

2 सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य । आकलय्य is used not in the ordinary sense of ज्ञात्वा or बुद्ध्वा knowing' etc but it implies दत्वा or समर्प्य distributing amongst An unusual meaning of आ+ , कल् (curadi)

8 सा द्वीपहूतये उपलक्ष्यते । द्वीपहूतये । हूतये is used in the sense of 'designation' नाम्ने संज्ञायै or व्यपदेशाय a rather obscure and rare word. 'छन्द स्तुत पतत्रिराजस्य etc vide TS IV 1 10 14, (and VS 12 4) 'सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्त शिरो गायत्रं चक्षु स्तोम आत्मा साम त तनुर्वामदेव्य बृहद्रथन्तर पक्षौ यज्ञायज्ञीय पुच्छं ■ दाश्स्यङ्गानि धिष्णिया शफा यजूंषि नाम'

12 स्वगोभि आस्तु । Cf Nir II 6 'सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते

राजा न॰ सोमो आस्त्विति । आ आभिमुख्यनास्तु इत्यर्थ v l सोम अस्तु irregular Sandhi for सोमोऽस्तु for आस्तु Cf mahābhaṣya (Ist Ahnika), 'आतश्च सूत्रत एव etc आत = अत Gita Press reading is short of one

syllable. Cal eds. reading completes 16 syllables.

13. दिशो विराजयति । Here the verbal form is चुरादिः √राज् (No 822 D. Pā.) दीप्तौ ■ भ्वादि and the curādi form means दीपयति though it is not generally, met with in Class Sanskrit

22. आपोमयम् । अप् शब्दान्मयटि अम्मयमित्येव साधु an archaic word for अम्मयम्; vide Saptaśatī, I.100, 'वञ्चिताभ्यामिति तदा सर्वमापोमयं जगत्' Cf. Chā. u VI.5.4, अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमय प्राणस्तेजोमयी वाक्' Brha. u. 4.4.5, स वा अयमात्मा ब्रह्म आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमय ' Chā. u. VI. ?.1, 'आपोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते' vide Kāsikā 'एकाचो नित्यम्' (Vār. under Pā. 4.3.144) 'मयडमिच्छन्ति, तदनेन क्रियते'.

23. आपः पुरुपवीर्याः स्थ पुनन्तीर्भूर्भुवः सुवः ।
ताः नः पुनीतामीवघ्नीः स्पृशतामात्मना भुव इति ॥

Cf. V.S 4.2, 'आपो अस्मान् मातर शुन्धयन्तु । घृतेन नो घृतप्व पुनन्तु ॥' Cf. V.S. 20.20, 'आप शुन्धन्तु मैनसः' T A. 10.23.1 'आप. पुनन्तु पृथिवीम्'. भुवः = शरीराणि (Śrīdhara) It is wholly couched in vedic phraseology. पुनन्तीः stands for पुनन्त्यः; here we have पूर्वसवर्णदीर्घः : and अमीवघ्नीः is vedic for अमीवघ्न्य. by पूर्वसवर्णदीर्घः Cf. Pā. 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्ण' etc. Cf. a somewhat similar vedic mantra 'आपः स्थ युष्माभि सर्वान् कामानवाप्नवानि' (Pā. Gr. I 3.13) सुव from स्वर् (with anaptyxis) to complete eight syllables. Cf. Piṅgala chandas 'पाद इयादिपूरण.'. In T.S , svar=suar, Cf Sauva (adj.) A.G. 203.

37. ध्रुयापवर्गाणाम् । अपवर्ग=अन्त. 'end' see V.14 29, above.

40. सकललोकस्वस्तय आस्ते । स्वस्ति was regularly declined in the vedas Cf. Nir. III.21. 'स्वस्तीत्यविनाशिनाम । अस्तिरभिपूजित., सु अस्तीति' Cf. RV. I.1.9, सचस्वा न. स्वस्तये'. Also Satapatha Brāhmana I.9.1 27, 'दैवी स्वस्तिरस्ति न स्वस्तिर्मानुषेभ्य '.

41. गोपीथाय । Originally meant सोमपानाय in the vedas, then subsequently 'protection of cows' and then by a Semantic expansion 'protection in general'. √पा (protection) II. Cf RV. 'प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे । मरुद्भिरग्न आगहि ॥' (I 19.1).

CHAPTER XXI

2. तदुभयसन्धितम् । Means तदुभयसंलग्नम्, सन्धितम् is derived from सन्धा with taddhita इतच्.

9 स्यन्देनाभितपति। 'स्यन्द' means 'स्वेदोद्गम' current of 'perspiration The *primary meaning is* प्रवाह *'flow' here semantically speaking* the meaning has been restricted

13 यस्यैकं चक्रं द्वादशारं षण्नेमि त्रिणाभि संवत्सरात्मकं समामनन्ति। The *symbolic description of the Sun's Chariot is found in the RV* and specially in its अस्यवामीयसूक्तम् (RV. I 164)

Cf RV I 164 11, 'द्वादशारं न हि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य' Also I 164.2 .

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा।
त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः॥

Also I 164 12

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं। सप्तचक्रे षळर आहुरर्पितम्॥

15 यत्र हयाश्छन्दोनामानः सप्तारुणयोजिता वहन्ति देवमादित्यम्। This idea repeatedly occurs in the Vedas Cf RV *I* 164 3, 'इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वाः'

17 सूक्तवाकाय नियुक्ताः संस्तुवन्ति। सूक्तवाक् is a technical ritualistic term Of course *here from the context it simply means a* सुभाषितम् or panegyric But the word is vedic and derived thus सूक्त+√वूच् (वच) with घञ् The comm on Āpastamba, *Śr Sū III,6 6* says, सूक्तवाको नामस्तुतदेवताकीर्तनार्थं इदं द्यावापृथिवी इत्यनुवाकः' The Hotr in दर्शपूर्णमास sacrifices being directed by Āgnidhara recites इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदार्ध्म सूक्तवाकमुत नमोवाकमृध्यास्म सूक्तोच्यमग्ने त्वं सूक्तवागसि', उपश्रितो दिवस्पृथिव्योरोमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्ताम् इदं नमो देवेभ्य' *etc* (*Vide* Tai S II 6 9, तै० ब्रा० III 5 10).

CHAPTER XXII

3 स्वस्तये। Declined as in vedas

यथोपजोषम्। This word occurs frequently उपजोषम् *is derived* from '√जुषी प्रीतिसेवनयोः' here in the sense of the later 'यथाकर्मभोगम्' (Śrīdhara) *Cf* Manusamhitā Chap. I 41, 'यथाकर्म तपोयोगात् सृष्टं स्थावरजङ्गमम्'

4 वर्णाश्रमाचारानुपथाः। 'अनुपथ means अनुवर्ती, 'a follower', 'attendant A peculiar phrase not current elsewhere, vide VII 8 31 below अनुगताः पन्थानम्-प्रादि तत्पुरुष।

10. य एष षोडशकलः पुरुषो मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयः। This passage is found in the Chhāndogya Upaniṣad, viz, 'षोडशकल. सोम्य पुरुषः' (6.7.1). Bṛ. u 4.4.5, 'विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयः'.

11. नक्षत्राणि सहाभिजिताष्टाविंशतिः। Vide T.B. I 5.2.3, 'अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादाषाढामवस्ताच्छ्रोणायै' इति। 'श्रोणा' ava=o, a Prakritism, vide Alt, Indische Grammatik p. 54. It is the ancient name of 'श्रवणा' by Samprasārana. for etymology of अभिजित् vide T.B. I.5.2.3–4, 'देवासुरा संयत्ता आसन्। ते देवास्तस्मिन्नक्षत्रेऽभ्यजयन। यदभ्यजयन्', 'तदभिजितोऽभिजित्त्वम्'.

13. भयमाशंसते। आशंसते archaic for आशंसति from √शंस which is Parasmaipadi (forebodes).

14. प्रायेणाशुभग्रहोऽघशंसः। अघशंसः 'prognosticating evil'; is found in RV. 7.104.2; AV. 8.4.2. 'इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यघं तपुर्ययस्तु चरुरग्निवाँ इव' Nirukta VI.11, explains 'इन्द्रासोमावघस्य शंसितारम्। अघं हन्तेर्निर्ह्रसितोपसर्ग आहन्तीति'. Cf. also RV. I.129 6. 'अवस्नेदघशंसोऽवतरमव क्षुद्रमिव स्रवेत्'.

अङ्गारकः। 'mars' lit. like coal (red) Cf. ingala in Naisadha, a Prakritism. Lith. anglis, old sla ogli (coal) Kṣira अङ्गत्यङ्गार' √अगि गतौ D P. 146

CHAPTER XXIII

1. समकालयुग्भिः। A rather obscure formation (contemporaneous).

3 मेधीस्तम्भे। See ante, a post to which bulls are tied for thrashing paddy. Also written as 'मेधि'.

कर्मसारथयः। The word सारथि means primarily the driver who sits in the same chariot with the warrior. Then the word by expansion of the connotation, has come to signify as here, a companion, a fellow-worker, Kshirasvāmin gives the etymology thus. 'सरथस्यापत्यं सारयति वाहान् वा सारथि.' (Amara II.8.60).

6. वामपार्श्ववङ्क्रिषु। The word वङ्क्रि is primarily vedic Cf. A.B. (Adhrigupraiṣa) Chap. VI.6. 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः ता अनुष्ठ्योच्च्यावयतात्' on which Sāyana comments. 'वङ्क्रयः वक्राणि पार्श्वास्थीनि'. This is an

exhortation made to Adhrigu by Hotr before the suffocation of the animal. Cf RV. I-162 18, 'चतुस्त्रिंशत् वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति' √वकि कौटिल्ये (88) 'वङ्क्रयादयश्च' (unādi) The word वङ्क्रि is connected with the later day वक्र, which yields in several vernaculars the words बाँका (in Hindi, Bengali) and वङ्किम in class Sanskrit (Crooked' etc)

7 उत्तराहनु अधराहनु । Upper and lower chins artificial lengthening hanu = Av zanu

8 महापुरुषायमिधीमहीति । अभिधीमहि Vedic Formation on the analogy of सत्य पर धीमहि' B P I 1 1 Of course, it is modelled on the famous Gāyatri, 'भर्गो देवस्य धीमहि' धीमहि = ध्यायेम (Sridhara) It is from √ध्यै चिन्तायाम् विधिलिङ् first person, plural

CHAPTER XXIV

9 मयेन मायाविना विनिर्मिता पुर चकासति । This refers to the great 'Maya' civilization as found in South Amrica by the Spaniards in the seventeenth century. Spanish and other historians have left accounts of that great civilization, noted for its great architectural buildings, aqueducts etc Bhikṣu Chamanlal also depicts that civilization in his 'Hindu America' (1962), published by Bharatiya Vidyabhavan Bombay and V V R I Hoshiarpur (1956)

This Maya is the same who also built the great assembly hall of Yudhisthira at Indraprastha as described in the Sabhāparvan of Mahabhārata

10 झप । For etymology etc see ante, V 18 13

14 कल्याणानां प्रभवति कुतश्च न मृत्यु । The gen in कल्याणानां is governed by प्रभवति Cf Pa II 3 52 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि'

चक्रापदेशात् । B P uses अपदेश in the sense of व्यपदेश 'designation' vide notes under X 49 22 below

15 पुसवनानि भयादेव स्रवन्ति पतन्ति च । The word पुसवन is not used here in the sense of the sacrament of that name for the birth of a male child (पुमान् सूयते अनेन इति) but loosely in the sense of गर्भ (embryo), against the usual one of the Grhya or Dharmasūtras

16–18 ततोऽधस्तात् सुतले बलिरास्ते । According to the author

of 'The Sphinx speaks, Dr J P Singhal There is the tradition that Bali lived in South Ind a or the Indonesian island Bali In South India, there is a port called Mahabalipuram' (p 91) on the day following the Dipali, we have बलिदैत्यराजपूजा and according to the above mentioned author, Sutala can well be identified with the land of the Indonesian islands and the southern extremity of the Deccan Plateau, a part of the extinct Gondwana Continent

चिलायनम् । Means निलायतनम् a cavity A word not generally current

रसेन । पारदेन, mercury—that is the original significance but here *it means 'administration of gold by way of* वाजीकरणम् *The word* हाटक is considered by philologists as adopted in Sanskrit Cf Russian Zoloto old slav 'zlato, (with different suffix) हिरण्य Vide Burrow 'The Sanskrit language p 96 cerebral ṭ due to originally preceding r compensatory lengthening from hartaka acc to Schmidt

पुरन्ध्या सह पुरन्ध्रीभिर्धारयन्ति । पुरन्ध्रीभि = स्त्रीभि Cf RV VII 102 2 यो गर्भम् ओषधीनां गवां कृणोत्यर्वताम् । पर्जन्य पुरुषीणाम्' An archaic use The word is rarely used in the vedic or classical literature, nor is feminine suffix expressly provided by any rule of of Panini except IV 1 63 जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' Cf Bhartrhari on Katyayana Vartika असत्यप्रयुक्त ' एतदु कश्चिदपि शब्द कस्मिंश्चित् प्रयुज्यते यथा पुरुषीशब्द स्त्रीलिङ्ग क्वचिदप्रयुक्त मैत्रावरुणीयाणां कल्प प्रयुज्यते (Ka Sr Su 24 6 8)

23 वरुणपाश सम्प्रतिमुक्त । The verb प्रति √मुच means to wear Cf Amarakosa II 8 66 Here it means bound Cf the Vedic expression 'आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेज' Para, Grhya 2 2.10 Vide also Ramayana VI 99 34 'नाराचमाला रामस्य ललाटे प्रत्यमुञ्चत

26 असृजितकषाय । √सृज्य शुद्धौ (1066 D Pa) is वेट् because it is read as ऊदित् in D Pa and so in past passive participle by the rule यस्य विभाषा Pa VII 2 15 no इट् can come in Archaic for असृष्ट

27 उच्चाटित । अपविद्ध निक्षिप्त । चट भेदने The word is not used here in its technical sense of magical rites but in the ordinary sense of 'thrown way See also उच्चाटनम् XII 12 28

28 For 'Maya see above, where reference has been made to

the great Maya civilization of South America (Vide 'Hindu America' by Bhikṣu Chamanlal)

28,29. तलातले तक्षकः। On Talātala, very interesting light is thrown by American archeologists They affirm the existance of the two great peoples in Mexico, besides the 'Mayas'. They are Toltecs and Aztecs It seems the Sanskrit designation तक्षक was the origin of the word Toltecs, whose stronghold was originally Taxila (तक्षशिला) Some persons incline to the view that all Mexican races were Nāgas (नाग), (Vide 'The Sphinx speaks' by Dr. Singhal, p. 93)

30 पणय । For Panis, see ante V.9 15 'ये वै सरमयेन्द्रदूत्या वाग्भिर्मन्त्रवर्णाभिरिन्द्राद् बिभ्यति' The reference is here to the well-known dialogue between Saramā and Panis For convenience of construction, some such word as प्रयुक्ताभि should be understood after 'Indradūtya'. Vide Nirukta XI.25 'देवशुनीन्द्रेण प्रहिता । पणिभिरसुरै समूद इत्याख्यानम्'

Cf. RV. X 108 1 :

किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड् दूरे ह्यध्वा जगुरि. पराचैः ।
कास्मेहिति का परितक्म्यासीत् कथ रसाया अतर पयासि ॥

The Anukramani, has the following story 'किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूढा गा अन्वेष्टु सरमा देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामसुरेभि पणयो मित्रीयन्त प्रोचु, सा तान् पुरमात्स्याभिरनिच्छन्ती प्रत्याचष्ट' (Katyāyana's Sarvānukramani, loc cit) For, इन्द्राद् बिभ्यति Cf RV. X.108 4

नाहं त वेद दभ्य दभत् स यस्येद दूतीरसर पराकात् ।
न त गूहन्ति स्रवतो गभीराहता इन्द्रेण पणय शयध्वे ॥

31 पातालविवरतिमिरनिकर स्वरोचिषा विधमन्ति । '√ध्मा शब्दाग्निसंयोगयो' (D P. 927) is used here figuratively Originally meaning to blow (a conch), it means, here, by transference, to 'dispel' etc not far removed from 'to puff away' (फुत्कार).

सहस्रशीर्षाणां। Though Sridhara pronounces it as 'ārṣa' it is, never-the-less correct Vide Pā. III.2 51 'कुमारशीर्षयोर्णिनि' शीर्ष an a-stem comes from शिरस् by Syncope शीर्षन् a n-stem is different e g RV. 'शीर्ष्णो द्यौ समवर्तत' X.90.14 Pā VI.1 60 provides for शीर्षन् only in vedas vide 'शीर्षंश्छन्दसि'.

CHAPTER XXV

6 लोकानां स्वस्तय आस्ते। स्वस्ति was declined in the vedas. See ante, 'स्वस्तिरस्तु' IV 24 33

7 सुललितमुखरिकामृतेन। मुखरिकामृतेन is explained by Śridhara as वचनामृतेन Of course, the word is derived from मुखर (Cf. Vār रजकरण-खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्, 3198) मुखरिका in the sense of 'speech' is not met in literature

भगवान् महेन्द्रवारण इव काञ्चनीं कक्ष्याम्। 'कक्ष्या' कक्षायां मध्यंदेशे भवा, भवार्थे यत्, a leathern strap or a rope round the armpit, of an elephant Cf Nirukta 'कक्ष्या रज्जुरश्वस्य' (II 4) (Here from the context, of course, the rope is meant to bind the elephant), 'कक्ष सेवते, तत्र भवा वा', 'तत्र भव' (Pa. IV.3 53), इत्यधिकारे 'शरीरावयवाच्च इति यत्' (Pa IV.3.55), 'कर्षतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्ष, बाहुमूलसामान्यादश्वस्य Cf Latin, Coxa OHG. hahsa, Av Kaša Beng कसि

9 यदेकमात्मन्। A vedic use, आत्मनि The locative termination is dropped. Cf Pa 'सुपां सुलुक्' etc

11 प्रलम्भनाद्धा। प्रलम्भ is here used in the unusual sense of परिहास or Jest This use is unknown in later Sanskrit

15 एतावतीर्हि पुंसः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय.। एतावती stands for एतावत्य, vedic declension by पूर्वसवर्णदीर्घ विपाकगतय =विपाकगती may be taken as object of व्याचक्षे. व्याचक्षे from √चक्षिङ् (D Pa 1017), 'ख्शादिरयमादेश' इति भाष्यम् By Vartika (on Pa II 4 54 'चक्षिङ ख्याञ्') शस्य यो वा' (1586) we have in Ātmanepada, चक्ष्ये in first person singular (लिट्) 'उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम्' This dictum on परोक्षे लिट् (Pā 3 2 115) has been violated here

CHAPTER XXVI

2 तारतम्येन भवन्ति। तारतम्यम् from तरतम the comparative and superlative degrees with ष्यञ (Pa 5 1.124) 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्य. कर्मणि च' It is a word coined later on and is not found in earlier literature

7. तप्तसूर्मिः। सूर्मि an image of iron Cf Amara II.10 35 'सूर्मीस्थूणाऽय प्रतिमा' vide, manu smṛti, XI 103, 'सूर्मीं ज्वलन्तीं वाश्लिष्येत्'.

Also means 'tube' GK ὄλμος. *Alt* Gramm p 26 (wackernagel). Cf RV VIII 69 12

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ॥

Bhattoji explains यथा सच्छिद्रां लोहमयीं प्रतिमां प्रविश्याग्नि प्रकाशते तथा' Cf TS I 5 7 6, 'एषा वै सूर्मी कर्णकावती, एतया ह स्मैव दवा असुराणां शततर्हांस्तृंहन्ति यदेतया समिधमादधाति'. Vide, also RV VII,1 3, 'प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ'. S B 8 7 3 3, 'यथा शुष्का सूर्मी सुषिरा'

अवटनिरोधन । First अवत, then by cerebralisation अवट, means a 'pit, vide Nir V 26, 'अवतोऽवातितो महान् भवति' The *etymology* is from अव+√अत् to move' the abnormal Sandhi is explained by शकन्ध्वादि vide Vaidika Padanukrama Koṣa (I 451) Cf Lett. avũots In Nigh III 15 अवत is given among the fourteen synonyms, of 'well' This was in M I A cerebralised into 'अवट' Cf RV 8 72 11 'अवतस्य विसर्जने *but SV*, 2 953, 'अवटस्य विसर्जने', अवट>अवर् *(down) cerebral ṭ* appears by Prakritism in place of dental, originally preceded by a r (or l) sound and the equation अवट =अवत is doubtful, vide *Alt* Grammatik *pp* 167,173

11 क्रूरसत्त्वस्य अपदेश । अपदेश irregularly used for संज्ञा 'designation vide B P 4 13 45, above

13 पशून् पक्षिणो वा प्राणत उपरुन्धयति । प्राणत is the present participle acc plural from √प्र+अन Cf. 'य प्राणतो निमिषतो महित्वा (RV X 121 3) *Here प्राणत is of course genitive, present participle, singular*

18 कृमिभृत । *Un* Paninian vide Pa 7 4 26, 'च्वौ च' *Found* in Vedāṅgas

19 अयस्मयैरग्निपिण्डे निष्कुषन्ति । By Pa I 4 20, 'अयस्मयादीनि छन्दसि' we have this archaic *form in place of* अयोमयै Cf AV 19 66 1, 'अयस्मयै पाशैरङ्किनो ये चरन्ति', VS 12 63, 'अयस्मय विचृता बन्धमेतम् RV. 5 30 15, 'य आसीदयस्मयस्तप्तादाम जिघ्रा '. सन्दंशैस्त्वचि निष्कुषन्ति-सन्दश =pincer, Ger Panzer Beng सोँडाशी etc

20 शूर्म्यां । See ante XXVI 7

29 *Soma prohibited for a* Kṣatriya *or* Vaiśya, *see details in* Ch 35, A B

31. स्वधितिनावदाय । V.l सुधितिना vedic, स्वधिति means a 'knife'. v : u, samprasārana, vide AG. p. 70. Cf. TS. I 2.1.1. 'स्वधिते मैनं हिंसीः Cf. स्वधा (ved) and सुधा (class). Cf. RV. VII.3.9. नियंत् पूर्तेव स्वधिति.' etc.; 3.8.11. 'स्वधितिस्तेजमान. प्रणिनाय'.

32. वैश्रम्भकैरुपविश्रम्भय्य । वैश्रम्भ comes from विश्रम्भ (confidence) with taddhita an and pleonastic Ka, and means artful means inspiring confidence'. A rare word, found chiefly in works on polity such as Arthaśāstra. *Cf* वैश्रम्भक, *III.23.40, above, —a divine garden so called* as it affords privacy and confidence.

34. कुसूल । 'granary' A Non-Aryan word. AG. p. 233.

36. वायका इव । Means 'like tailors', √वेञ् (1006) तन्तुसंताने pres. वयति Eng., 'weaves'.

38. उपगेयम् । औपनिषदम् 'esoteric knowledge'. An obscure word.

40. भागण । The word more popular and current is भगण 'stars'. This lengthened form is found in B.P. Here it is necessary for the *metre, Vasantatilaka, where the eighth syll, is long.* 'भा' भान्तीति भाः, 'तेषां गण √भा', 'to shine' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (Pā 3.2.75) इति विच्. In class. SKt. 'bha' is neuter but in B.P., either masculine or fem. vide Vār. 'गुणार्थशब्दान्यतरात् स्वलिङ्गान्यतरम्', e.g. तारका तारकम्, 'star' also, तारा and तारम्.

SKANDHA VI

CHAPTER I

8. स्रोपस्य दृष्ट्वा गुरुलाघवम् । गुरुलाघवम् : This word though presenting some grammatical difficulties (गुरुलघु+अण् भावे), has been used videly in Sanskrit literature. Vide Pā. 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' V 1.131. There is no आदिवृद्धि or उभयपदवृद्धि, but only अन्त्यवृद्धि, for which, really, there is no grammatical sanction but usage of the best writers, such as Kālidāsa. Cf. Śākuntalam, 'भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि' (Act.V). We have here, according to Bhāṣāvṛtti 'उत्तरपदस्य' इति वृद्धिः यथा गुरुलाघवम्, पितृपैतामहम्. Also 'Kaiyaṭa says', 'पर्यायशब्दानां गौरवलाघवचर्चा न क्रियते', इति भाष्ये स्थितम्' (though actually it does not occur in the Mahā-Bhāṣyam but is an ancient Paribhāsa). This word has been used in M. Bh; Rāmāyana and Vaidyakaśāstras. 'दुर्घटवृत्ति' says, 'पर्यायशब्दानां गुरुलाघवचिन्ता नास्तीति भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् पूर्वविप्रतिषेधेन इगन्ताच्च इत्यण्; उत्तरपदस्य च इत्यस्य वृद्धेस्तत्रस्वीकारात् सिद्धिः । गुरुशब्देन धर्मवचनेन लाघवशब्दस्य वा द्वन्द्वः'

10. प्रायश्चित्तमतोऽपार्थं मन्ये कुञ्जरशौचवत् । कुञ्जरशौचम्, a proverbial expression in Sanskrit, the same as हस्तिस्नानम् because, bath of an elephant, is entirely useless, as the next moment, it will soil its body with dust.

11. प्रायश्चित्तं विमर्शनम् । विमर्शनम् is used here in the unusual sense of ज्ञानम्; from discrimination proper, which is the primary sense, we have a secondary meaning of निश्चितज्ञानम् as all knowledge is preceded by 'vicāra'.

17. सध्रीचीनो ह्ययं पन्थाः । सध्रीचीन from सध्यङ् with 'ख' has been discussed before IV.29.37, above. Vide 'सहस्य सध्रिः' (Pā. VI.3.95). The word here is used in a novel sense, not warranted by its origin, which means 'accompanying'. Amara says, 'यः सहाञ्चति सध्यङ्'; so there is no justification of using it in the sense of समीचीनः (proper, valid), which comes from सम्यक् with the taddhita 'Kha',

22. वन्यक्षकैतवैः । वन्या is explained as ग्लहेन (पणबन्धेन), (Dice). कैतवम् < कितव 'gambler'; gambling involves cheating the opponent and

hence by metaphor, it means 'deceit'. Nir. 5.22, sees an onomatopoea here 'कि तरास्तीति शब्दानुकृति '

23 एष लाल्यानस्य तत् सुतान् । लाल्यानस्य is from √लल् 'dally' 1688. (चुरादि) with शानच् but 'आने मुक्' is barred by the dictum, 'अनित्यमागमानुशासनम्' Philologically speaking there was no scope of any Haplology as in कामयान but it is only an analogical formation Cf लाला 'saliva' √लल् is considered a Dravidian loan. Cf German 'lallen', 'to stammer'

29 प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहाव । प्लावितेन comes from √प्लु+णिच् +क्त 'prolated'. According to Pā VIII.2 84 'दूराद्धूते च' प्लुतस्वर is necessary for calling a person from a distance Bhaṭṭoji says under Pā 8 2 86

इह प्राचामिति योगो विभज्यते तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते ॥

Therefore we find in B P 'द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति' (I 2 2) Kātyāyana's Vārtika says, 'सर्वं प्लुत साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्य '

40 वेदप्रणिहितो धर्मं । Cf Jaiminisūtra, 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म ' (I.1 2)

स्वयम्भूः । Cf Brha u 2 4 10 'अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद् यद् ऋग्वेद ' etc

42 देह्यस्य साक्षिणः । देह्यस्य means जीवस्य, देहे भव इति 'तत्र भव ' (Pa IV 3.53) इति यत् . An irregular termination

51 षोडशकल लिङ्गम् । Cf Chhandogya Upanisad 6 7.11, 'षोडशकल सोम्य पुरुष ' Also 'सप्तदशक लिङ्गम्'

65 कुले महति लम्भिताम् । लम्भिताम् from √लभ causative means, परिणीताम् 'married' a very unusual and archaic use The idea is that a woman by marriage is transferred to her husband's family and thereby she is made to acquire a new status there, and so the root is used in the causative form.

67. मलात् । मल+√अद्+क्विप् one who eats dirts (impure food).

CHAPTER II

2 अधर्मः स्पृशति समाम् । स्पृशति archaic for स्पृशति √स्पृश

(No. 1422) ■ तुदादि, परस्मैपदी.

8. एतेनैव हि अघोनोऽस्य कृतं स्यादघनिष्कृतम् । 'अघोन.', is the genitive of अघवन् (sinner), though no Samprasāraṇa is provided by Pā. VI.4.133, 'श्वयुवमघोनामतद्धिते'. *It is derived from* अघ with वनिप् by 'छन्दसीवनिपौ' (Vārtika), just like मघवन् (Indra). This word is never found in Vedic literature, but only in Vedāṅgas, vide vaidika padānukramakoṣa. 'यदानारायणाय' आ इति छेदः नारायण आय आगच्छ आ+अय √अय Imp. 2 sg.

10. सर्वेषामप्यघवताम् । अघवताम् is gen. plural of अघवत् from अघ with मतुप् declined, just like मघवत्. Cf. Bhaṭṭi 'हविर्जक्षिति नि:शङ्को मखेषु मघवानसौ'.

14. साङ्केत्यम् । Formed with taddhita ष्यञ् from सङ्केत. The *more* usual word *is* साङ्केतिकम्; *so also* पारिहास्यम् *from* परिहास *with* स्वार्थिक ष्यञ् *is rarely used.*

स्तोभम् । From root √ष्टुभु स्तम्भे with 'घञ्' affix; sometimes it means 'to fill up' and the cognate English word is 'stuff', 'Stobhas' are syllables such as 'हा हौ', etc, which are *inserted in* ṚKs *to* be converted *into* Sāmans *for the purpose of Chants. Cf* Śabarabhāṣyam (IX.2.39), 'य ऋगक्षरेभ्योऽधिको न च तैः सवर्णः, स स्तोभो नाम । ईदृशो हि लौकिका. स्तोभशब्दमुपचरन्तीति । तद् यथा देवदत्तेन सभायां परं प्रलपता बहुस्तोभं कथितम् । यदर्थवचनेभ्योऽधिकं विवर्णं च तदालोच्यैवं वक्तारो भवन्ति ।'. *In this way, the* word *'Stobha' has come later in vernacular to signify something* redundant and in Bengali we find the derivative in the form of स्तोक (वाक्य) or even as स्तव in East Bengali. Vide Article on 'स्तोभः' (in Vol. XIV. No. 5 Janu. 1960, by A. T. Śarma Biswas, Vedaśāstri) in the Mañjūṣā of Calcutta.

Here the word signifies an extraneous word, such as नारायण *to* fill up a song and *which in Bengali is popularly called* 'भाग्नर'; *for* the idea Cf. RV. VIII.11.5, 'मर्तो अमर्त्यस्य ते भूरिनाम मनामहे । 'विप्रासो जातवेदस.' also RV. I.156.3 (T.B. 2.4.3.9), 'आस्य जानन्तो नाम चिद् विवक्तन । महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ।'.

19. यथागदं वीर्यतमम् । वीर्यतमम् is an archaic word for वीर्यवत्तमम्. The comparative (तरप्) and superlative degrees (तमप्) are generally affixed to an adjective, (अतिशायने तमबिष्ठनौ) by Pā. V.3.55. Cf. ŚB.

6.6.2.1. 'तिष्ठन् वै वीर्यवत्तरः' also ŚB. 4.6.6.3, 'ते होचु. इन्द्रो वै नो वीर्यवत्तम.'; so we cannot have such a use as घटतम.. The vār. 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट.' (Var. 3185), cannot apply here. The Bālamanoramā, says on it, 'गुणे गुणवति च ये प्रसिद्धा. शुक्लादिशब्दाः, त एव गृह्यन्ते, न तु रूपादिशब्दा अपि, तेन रूपं वस्त्रमित्यादि न भवति'. So just as we must say, रूपवत् वस्त्रम्, so must we say, 'वीर्यवत्तममगदम्' वीर्य Sans is cognate with Lat. Virus, Eng, Virile etc. Here reduction of one syllable is required for metre. वीर्यतम is found in Vedas, besides वीर्यवत्तम. Vide Vaidikapadānukrama Kosah (V.V.R.I.) p. 698. (The citation is from a upanisad).

21. यमराज्ञे यथा सर्वमाचचक्षुररन्दिम । यमराज्ञे is archaic for 'यमराजाय' by 'राजाह. सखिभ्यष्टच्' (Pā. V.4.91). आचचक्षुः archaic for आचचक्षिरे as the root is √चक्षिङ्, which is आत्मनेपद due to ङित्करणम् 'यथा' is used in the sense of यथावत् an unusual employment of the particle, but very common in BP.

24. त्रैवेद्यश्च गुणाश्रयम् । त्रैवेद्यम् from त्रिवेद with ष्यञ्. It means वेदत्रयप्रतिपाद्यम्, but the meaning cannot be deduced from any known Sūtras V.l. त्रैविद्यम् ।

26. घृपत्न्यां जायतात्मना । जायता archaic for जायमानेन, but this has been necessitated by the Anuṣṭubh metre, the Atm form would increase the number of syllables by two.

27. धिङ् मां कुलकज्जलम् । कज्जलम् is collyrium, Beng 'काजल' so, here, the meaning has been transferred by उपचार or लक्षणा into 'a bane' of the family Cf. कुलाङ्गार.

सुरापीम् । Correct fem. See Vār. (1990), 'पिबतेः सुरासीध्वोरिति वाच्यम्' under Pā 3 2.8, 'गापोष्टक् सुरापां' (Gita press) is wrong.

49 हरेर्नाम गृणन् पुत्रोपचारितम् । पुत्रोपचारितम् = attributed to, superimposed on his son i.e. called by the same name, here, Nārāyana

CHAPTER III

1 नैदेशिकः । नैदेशिक from निदेश+ठक = 'servants' a very rare word Cf 'प्राग् वहतेष्ठक्' Pā 4.4.1.

4. त्रैविध्यम् = त्रिविधम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्.

8. आस्ता ते विप्रलम्भिता । विप्रलम्भिता 'विप्रलम्भः' generally means

वञ्चना but here loosely used for लङ्घिता 'transgressed', 'circumvented' etc.

10. मा भैः । An archaic expression. √ञिभी भये (जु०) has अभैषीः in Aorist second person sing By 'न माङ्योगे' (Pā. VI.4.74) the augment drops, so it should be 'मा भैषीः'.

Bhaṭṭoji in his Śabda-Kaustubha says under 'गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु' (Pā. 2 4.77); अत्र कश्चित्, सूत्रे भीधातोर्ङसौ निर्देशः, 'एरनेकाच' इति यण्। तेन 'मा भैः शशाङ्क ··· ' इत्यादि सङ्गच्छते। मा भैरिति तु प्रामादिकम्। यद्वा आगमशास्त्रस्यानित्यतया 'अस्तिसिच' इति ईटो विरहे सिपो हल्ङ्यादिलोपे सिचो विसर्गः ।' The Rāmāyana (Āraṇya Kāṇḍa Chap. 52.66) has the following, 'मा भैरिति विस्पष्टतरां व्याजहुरिति पादपा.' but in another place Rāmāyana has the following : 'इतिश्रोतिष्ठ मा भैषीर्नैकाल्यं रघुनन्दनमिह' (अरण्य काण्ड Chap. XXI.5).

12. नस्योतवत् यस्य वशे लोकः । नसि 'in the nose' (loc.). In veda the word was नस् and not नासिका. Pā. in his rules on Declension and compound, has tried to substitute नस् for नासिका, but that is entirely unnecessary Amarakoṣa has 'स्यान्नस्तितस्तु नस्योत.' (II 9.63). Under Pā. V.1.6, the Vārtika (3497) is 'नस् नासिकायाः'. Cf. T.S 2.1.1.2, वायुर्वा इमाः प्रजा नस्योता नेनीयते see, *XI.6.14, below.* 'नस्योतगाव इव'. *Sans.* नस् *corresponds to OHG. nasa, (Eng. nose). O. sl.* nosu. It is an aluk compound.

13. *यस्मै बलिं त इमे वहन्ति ।* Cf. T.U. 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति' (I 5.3). For the first half, Cf. T.Ā. II.1.6, 'तस्य वाक् तन्तिर्नामानि दामानि'.

16. *यं वै न गोभिर्मनसासुभिर्वा ··· विचक्षते ।* Śrīdhara quotes the parallel Upaniṣad passage, Kena 4. 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते'. Cf. Tai. u. 2.4.1, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' etc.

25. *श्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायाम् ।* Cf. for the idea and the phrase पुष्पिता, B. Gītā :

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥
(II.42)

26. ते मे न दण्डमरहन्त्यथ यद्यमीयाम् । The anaptyxis in *अरहन्ति* (√अर्ह्) *is necessary for the* वसन्ततिलक *metre, otherwise the line would* have only thirteen syllables.

उरुगाय । An appelation used only in Vedas, of Visnu, see ante. III.9.11. Cf 'अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि' RV. I.154.6

30. तत् क्षम्यतां सः । क्षम्यताम् un-Pā, for क्षमताम्; metri causa. The vowel would be long if the root is divādi.

नविदुषाम् । It means अजानाम्. It is a 'supsup' Samāsa. Cf Bhaṭṭoji on Pā. 6.3.74, 'नैकधा इत्यादौ तु नशब्देन 'सह सुपा' इति समासः।'

34. इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महित्वम् । For महित्वम् see ante. V.1.41 'महि' neu. is a vedic word meaning 'great'. So it is a derivative from महि with भावार्थे त्वप्रत्यय 'महि' is derived from √मह पूजायाम् with Unādi 'i'. In Avesta, it is 'mazi'. Cf RV. 'तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वम् मध्या कर्तोः' (I.115.4)

CHAPTER IV

8 ससर्जोर्जमिषं विभुः । इष् is vedic, meaning food' It is read in Nighaṇṭu, III.9, as a synonym of food'; इष्यत इति इट. The root is √इष् with क्विप् accu. sg. of इष्, comp. irā and iḍā.

27. वह्निं यथा दारुणि पाञ्चदश्यं । मनीषया निष्करषन्ति गूढम् ॥

निष्करषन्ति for निष्कर्षन्ति Cf. Piṅgalasūtra 'पादः इत्यादिपूरण'. Here of course, अ is supplied for the metre (Anaptyxis), 'पाञ्चदश्यम्' पञ्चदशन्+ष्यञ् A vedic reference to सामिधेनी मन्त्रs which are fifteen in some cases. The comm. explains पञ्चदशसामिधेनीमन्त्रैः प्रकाश्यम्'. Agni has to be kindled by reciting fifteen stanzas and so they are called 'Samidheni' (अग्निमिन्धनार्था ऋचः) Cf Sāyana on A B I । 'प्र वो वाजा अभिद्यवः' (RV. III 27.1). इत्याद्या एकादशसंख्याका ऋचो वह्निसमिन्धनहेतुत्वात् सामिधेन्य इत्युच्यन्ते । तासु 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्' इति वचनात् ता पञ्चदशसम्पद्यन्ते । In a Darśapūrṇamāsa, the Sāmidhenīs are fifteen and not seventeen Vide, Jaiminīya Nyāyamālāvistara (III 6) :

सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत । पूर्वत्र प्रकृतौ पाञ्चदश्येनैतद् विकल्प्यते ।
विकृतौ साप्तदश्यं स्यात् प्रकृतौ प्रक्रियावशात् । पाञ्चदश्यावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तता ॥

They are to be recited in the same pitch (एकश्रुति) AŚV. I.2.9, defines it thus : 'उदात्तानुदात्तस्वरितानां पर. सन्निकर्षं ऐकश्रुत्यम्'.

30. परावरेषाम् । Gen. plural of परावर which are pronouns Cf.

Gaṇasūtra I 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' on Pā. सर्वादीनि सर्वनामानि' I.1.27.

40. विचक्ष्यागतसाध्वसः। विचक्ष्य gerund of वि+√चक्ष् (अदादि) but archaic, as Pā. substitutes √ख्या in place of √चक्षिङ्, vide, Pā 'चक्षिङः ख्याञ्' II.4 54.

46 अङ्गानि क्रतवः। Cf. *Gopatha Brā (uttara)* II 6. शिरो ह वा एतद् यज्ञस्य यत् प्रवर्ग्यः and AB. IV.8. शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदातिथ्यं, ग्रीवा उपसद. समानबर्हिषी भवत', समानं हि शिरोग्रीवम्'. Also Ś. Brā 9.2.1.22, शिरो वा एतद् यज्ञस्य यत् प्रवर्ग्य ग्रीवा उपसदश्चक्षुरी आज्यभागौ'.

CHAPTER V

3. नारायणसरस्तीर्थम्। The holy lake of Nārāyana Sarovara is still to be seen at Prabhāsapattana.

8. क्षौरपव्यम्। *From* क्षुरपवि *with* विकारार्थे ष्यञ्, *vide*, 'पविः शल्यो भवति यत् विपुनाति कायम्' (*Nir.* XII.30). *Nighaṇṭu gives* 'पवि' *as a synonym of* वज्र 'thunderbolt' in III.11.

18. अज्ञाय = अज्ञस्य; Dative for genitive, Declensional anomaly metri causa.

20. गुणविश्रम्भ्युपक्रमेत्। उपक्रमेत् archaic for उपक्रमेत vide Pā. 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' I 3 42. Reduction of a syllable is for metrical necessity.

22. लोकाननुचरन्मुनिः। अनुचरत् archaic for अन्वचरत्; very often in *Imperfect* (*लङ्* *the augment is dropped and this is called by western* Philologists 'Injuntive' Cf. Pā VI.4.75. 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि'. Here the dropping of the augment is also for exigency of metre.

27. आराधयन् ''' इडस्पतिम्। इडस्पतिम् a vedic word Cf. 'इडस्पतिं जरितर्नूनमश्याः' RV 5.42.14 Also, 'इडस्पतिर्मघवादस्मवर्चाः' RV. 6.58 4.; TB. 2 8.5.4. Pa's rule 'इडाया वा' (VIII 3.54) provides for इळायास्पति but here इडः is the gen. sing. of इड्, a consonantal stem. This word occurs repeatedly in B.P. It is an aluk Samāsa with gen. intact. Cf. the vedic words 'इळायास्पदे and इळास्पदे' Śrīdhara explains इडस्पतिम् as 'वाचां मन्त्राणां पतिं विष्णुम्' ḍ in place of d originally preceded by 'r'. See Wackernagel Alt. Indische Grammatik p. 168.

28. नमः धीमहि। Vedic from √धा, विधिलिङ I plu No reduplication.

32 'मारिष>मार्ष √मृष (1164)+घञ, with anaptyxis not vedic, coined later and used in Dramas

33 नाद्यापि ते निर्वतन्ते पश्चिमा यामिनीरिव। यामिनी। Vedic for यामिन्य by पूर्वसवर्णदीर्घ

39. वैरङ्करमवैरिणम्। वैरङ्करम्। A word derived from वैर with खच् It may be taken as an analogical formation, not met with elsewhere, like क्षेमङ्कर etc provided by Pa s rules 3 2 44 45 मघतिभयेषु कृञ ' and 'क्षेमप्रियमद्रेऽण् च'

40. केवलिना। Sridhara explains 'अवधूतवेषेन, see notes IV 25 39, above.

CHAPTER VII

1 शिष्याणामक्रम गुरौ। अक्रमम् means अपराधम्। The change undergone by this word is interesting क्रम means something in order, where the sequence is not disturbed, as opposed to व्युत्क्रम disorder, inversion of the established order, rule, tradition etc अक्रम also has the same meaning as व्युत्क्रम and therefore eventually it means some lapse, dereliction of duty See, XI 4 8 below

3 परिश्रित। Used in the novel sense of 'surrounded'

6 पारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभि। 'परमष्ठिन भाव कर्म वा पारमष्ठ्यम्' In A.B Chap XXXVII the coronation ceremony (पुनरभिषेक) is described in the case of a Kṣatriya in great details Also, in the ceremony, (Chap. XXXVII) the following words are put into the mouth of the monarch when he ascends the आसन्दी or throne 'तानहमनुराज्याय साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्या यऽऽतिष्ठाय आरोहामि'. Sāyana explains thus 'पारमष्ठ्यम्, प्रजापतिलोकप्राप्ति' Here the technical meaning need not be taken the general meaning of 'insignia of sovereignty' will do

11 दभ्र। This occurs again and again in the sense of 'little, insignificant' Cf Nirukta III.20 'दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य दभ्रं दभ्नोत' √दभ् (injure) IE prototype 'dhomb', to injure' GK 'atembo. Cf RV I 126 7 'उपोप मे परामृश मा मे दभ्राणि मन्यथा'. Other examples, from RV.

I.31.6. 'दभ्रेभिश्चित समृता हंसि भूयसः'; I.113.5. 'दभ्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्षे' Cf. Kena u. 9, 'दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम्'. दभ्र > √दभ् 'injure' Nigha II.19. दह्र is another form vide Wackernagel Alt. Gram p. 253.

कात्कृतः । A word never met elsewhere meaning 'humiliated, insulted'. It is of course, an onomatopoetic word like, 'ding-dong', 'yo-he ho' of Maxmüller. The word is taken from the sound that is produced when some body is dashed to the ground and falls with a violent thud, here 'Kāt'. In vernaculars, such as Bengali, we have such a ध्वन्यात्मक word viz. 'कात् करे फेले दिल' etc. also, कूपे कात् (कात्=down) =thrown down into a well

13. पारमेष्ठ्यं धिषणम् । धिषणम् means आसनम्, the coronation seat आसन्दी referred to in A.B. (quoted above) or Ś.B. 5 4.4.1, 'सैषा (आसन्दी) खादिरी वितृणा भवति' etc. धिष्ण्य is, by syncope.

15. निशठः = निश्शठः; non-hypocrite. Not recorded in Lexicons.

33. छन्दोभ्योऽन्यत्र न वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणम् । Cf. Manu. II.156, 'यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवा स्थविरं विदुः'.

CHAPTER VIII

6. मुखे विन्यसेत् । √अस् is Divādi, here treated as Bhvādi-archaic for विन्यस्यात् a frequent use in epics Inversion of Gana.

21. दोषे हृषीकेशः । दोष standing for प्रदोषः, is a rare word, 'प्रदोषो रजनीमुखम्' Amara the word दोषा is an 'avyaya' meaning 'night' for हृषीकेशः see notes under X 40 30 below.

23. चक्र ··· दन्दग्धि । दन्दग्धि is a यङ्लुक् 3 sg pres; acc. to commentator it is the imperative 2 sg of inten. of √दह्, found very rarely It is from √दह् to burn

29 गरुडः स्तोत्रस्तोभः । Cf. T.S. 4 1.10.14, 'सुपर्णोऽसि गरुत्मान् बृहद्रथन्तरे पक्षौ' etc.

CHAPTER IX

1. तस्यासन् विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि । Cf. for the story of Visvarūpa T.S. II 5 1.1-7. 'विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रो पुरोहितः' etc

7. इरिणम् । Means 'sterile' Cf. Manusam. II.113. न स्वनामिरिणे

यपेत्'. In veda it means a dice-board also Cf. इरिणे वर्वृतानाः (RV. X.34.1 Akṣasūktam) Skanda-svāmin in explaining the word in RV. X.34.1 says 'निरुदके असारप्रदेशे'. This irina is the precursor of Run in Kucth. The vedic form is 'इरिणम्'. Cf. Nir. IX 8. 'इरिणं निर्ऋणं, ऋणातेः अपार्णं भवति अपरता अस्मादोषधयो वा'. So it is traced to निस्+ऋण 'without water'. Possibly the initial long i in B.P. should be read as short in keeping with vedas and manusmriti ईरिण is also sometimes met with. T.S. II.5.13, 'ब्रह्महत्यायै'''सत् इरिणमभवत्'.

11. हतपुत्रस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे इन्द्रशत्रो विवर्द्धस्व। Cf. M.S.2.4.3; 40.5. 'यदब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व इति तस्मादस्य इन्द्रः शत्रुरभवत्' Ś.B. I.6 3.10, 'अथ यदब्रवीत् ''' तस्मादुहैनमिन्द्र एव जघान'. Because the word was pronounced as आद्युदात्त (Cf. 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' Pā. VI.2 1), so Indra killed Vrtra Cf. Pā. Śiksā 'स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्' (52), Nir. II.17 'इन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रु' T.S II.4.12.1, त्वष्टा हतपुत्रः ''' आहवनीयमुपप्रावर्तयत् 'स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति'.

12. अन्वाहार्यपचनात्। अन्वाहार्यपचनः means दक्षिणाग्निः because, the derivation is 'अन्वाहार्यं पच्यते यस्मिन्निति'. On it was cooked the boiled rice with which पिण्डपितृयज्ञ was performed on the new moon. Vide Tai. Br. I.1.10. and 'दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचति' quoted by Śabara on Jai XII.2.3. Vide Satyāṣādha II.3. 'महानपरिमितोऽन्वाहार्यो दक्षिणाग्नावोदनः पक्वस्तमभिघार्यानभिघार्य वाऽन्तर्वेद्यासादयति'.

18. येनावृता इमे लोकाः स वृत्र। Cf. Nir. 'वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा' (II.18). T.S. II 4.12.2. 'स इमाँल्लोकानवृणोत यदिमान् लोकानवृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्'<√वृत् Ś.B. I.6.3.9, 'स यद्वर्तमान समभवत् तस्माद्वृत्रः'.

21. वयमुद्विजन्तः। उद्विजन्तः is archaic for उद्विजमानाः as '√ओविजी भयचलनयो' (D.P. 1289) in Ātmanepada.

हराम यस्मै बलिम्। Cf. for the idea, Tai Āranyaka, (I.31.2) 'यस्मै भूतानि बलिमावहन्ति'.

अरणम्। An obscure word not to be found in class. literature; it means 'shelter' (आश्रयः).

हराम। Either Imperative or Present without Visarga from √hr for metrical exigency.

22. श्वलाङ्गुलेन अतितितर्ति सिन्धुम् । For the form तितर्ति Cf. also, 'अज्ञस्तितर्मि' B.P. VII.9.18. √तॄ तरणे is conjugated in Juhotyādi Class, (Reduplicated) as in Vedas Cf. RV. I.33.8, 'न हिन्वानासस्तितिरुस्त इन्द्रम्'.

अविस्मितम् । Used in the sense of अहङ्कारशून्यम्; the B P. employs this word in the sense of 'one free from egotism'. But this use finds no parallel in later literature.

23. यस्योरुशृङ्गे जगतीं स्वनावं मनुर्यथाबध्य ततार दुर्गम् । For this story of the Deluge and Manu, see, Śatapatha Brāhmana I.8.1.1–6, 'मनवे ह वै प्रातः ··· परिशिशिषे'.

25. य एक ईशः निजमायया नः ससर्ज । Cf. for idea and phrase, Śvetaśvatara upa. 3.1 and 4.1, 'य एकोजालवानीशते जालिनीभिः' etc.

समीहतः । Archaic for समीहमानस्य as √ईह is Ātmanepadi.

31. वयसे उत ते नमः । वयसे here means कालात्मने. This is an unusual employment of the word 'उत' in B P. is generally used in panegyrics in the vedic sense of समुच्चय and not विकल्प; the latter is the meaning in class. literature. In Vedas उत has the meaning of अपि (and). Cf. RV. 'उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्' (X.71.4).

35. इति ह वाव न विदामः । इति ह वा is a Vedic phraseology, generally used in narrative prose in Brāhmaṇas.

विदामः । Stands for 'विद्मः' (Class).

41. ततान्तत तत पितामहः । The word तत is Vedic, predecessor of later 'tata'. VI. ततामहः, that is same as पितामह formed on analogy, though not sanctioned by grammar Cf. Var. (2709) 'मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्'. The Nirkta explaining the RV. stanza IX.112.3, 'कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना' etc. says, 'तत इति सन्ताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वा' (6 6). Here of course the word means father's father i. e. grandfather. Cf. Kauśika Sūtra, 11.88.25, 'वीरान् मे प्र ततामहादत्त, वीरान् मे ततामहा दत्त, वीरान् मे पितरो दत्त, पितृन् वीरो याचति'.

45. हंसाय दह्रनिलयाय । The word ह्रद 'lake', 'cavity' by anaptyxis becomes दहर as in upaniṣadic passages such as दहरं पुण्डरीकम्; where it means the cavity of the heart. Here we have दह्र by metathesis (वर्णविपर्यय.) from the same word. This phonetic change was noted

by Yāska, the sole surviving philologist and etymologist of India; thus 'अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्क्विति' (II 2).

50. भिषक्तमः । Most healing. Cf. RV. 2.33.4. 'भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि'; Av. 6.24.2, 'भिषजां सुभिषक्तमाः'. See notes under IX 3.13. below.

52. दध्यङ्ङश्विभ्यां ··· अश्वशिरोनाम । Cf. Br u. 2.5.16, 'अश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच'; also 2.6.3, 'अश्विनौ दधीच आथर्वणात्' (T.B I 5.8), Cf. Ś.B. 14.1 1.18-25 (whole story) 'दध्यङ् ह वाथर्वणः ··· इति हैवैतदुक्तम्'. The commentator Śankara reproduces the story under Bṛ. u. 2 5.16.7. Vide also Ś.B. 5.5.16. The full mantra is found in RV. I.116.2, 'दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच'.

CHAPTER X

28. रुशती रूक्षयाचः । रुशती is Vedic, archaic for रुशत्यः; it is a case of पूर्वसवर्णदीर्घः. The word is derived from √रुश् (1420) हिंसायाम्. It is present participle. The v.l. is उषती रूक्षयाचः, from √उष दाहे, D.P. 696. Amara, I.5.19, says : 'रुशती वागकल्याणी स्यात्'.

CHAPTER XI

5. क्षुल्लकाः । See ante. III 5.10. It is really a Prākṛta word. In the Śatapatha Bra. also in the story of the Deluge, it has been used. No doubt it is an adaptation from Prākṛta. The B.P. uses it in several places. 'अत्रे तिष्ठत मात्र मे' such adverbial use of मात्रम् by itself is unknown. In the sense of अवधारणे (Cf. Amara, 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे') it is used as second member of नित्यसमास, e. g. चिन्मात्रम्. For क्षुल्लक, see P. VI.2.29, 'क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे'. He considered it good SKt., as he uses it as contrast to mahān (great) Bhattoji derives it thus : क्षुधं लातीति क्षुल्लः'.

9. तामापतन्तीं सुदुःसहाम् । आपततीम् is archaic for आपतन्तीम्. The augment नुम् is provided by Pā. VII.I.81. 'शप्श्यनोर्नित्यम्'.

19. यत्नः स्यान्निष्फलः कृपणार्थेव याच्ञा । A faint echo of meghadūta. याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा'.

CHAPTER XII

3. स आपतत् तद् विषलद्मद्दोल्कवत् । Vide Pā. II.4.6, 'जातिर-

प्राणिनाम्'. ग्रहोल्कवत् has to be compounded as 'ग्रहाश्चोल्काश्च इति सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति' ulkā Cf. varcas v u, Samprasāraṇa Lat volcanus 'vulcan' fire-god (A G. 218) In East Bengali by metathesis, converted to 'lukkā', 'torch', 'firebrand', 'अज्ञातविक्लव'.—In B P विक्लव an adj is used for वैक्लव्य (noun) But X 58 8 'प्रेमवैक्लव्यरुद्धकण्ठा'. In X 60 24, 'विक्लवधिय', it is an adjective In स्वजनवैक्लव्यम् । वैक्लव्यम् a noun is regular, vide X.17.25

7. युयुत्सतां कुत्रचिदाततायिनाम् । युयुत्सताम् is archaic for युयुत्समानानाम्, as √युध is ātamanepadi and so the desiderative form should be so, by Pā I.3.62, 'पूर्ववत् सन'.

8. द्विजा इव शिचा बद्धाः । A beautiful simile शिच् means an iron stake and modern vernaculars have got the derivative (a 'tatsama' word) in Hindi, Urdu, शिककाबाब means a preparation of meat roasted on iron stakes, the same as शूल्यम्. शिच् is an iron cage and gradually the word has come to mean iron spokes.

19. भक्तः जगदीश्वरम् । √भज् a trans verb and so pp part. cannot be used in active voice. भक्त = सेवितवान्, used metri causa

32. उच्चकर्त शिरः शत्रो । Cf. RV. I 84 13, 'इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुतः जघान नवतीर्नव'.

33 वार्त्रहत्ये । *A word used in Vedas etc वृत्रहत्या एव वार्त्रहत्यम्, स्वार्थे ष्यञ्.*

34 वार्त्रघ्नलिङ्गैस्तमभिष्टुवाना मन्त्रैः । *Cf Mantras such as RV I 32.1* .

'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।
अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम् ॥'

Also, III 37.1 'वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च । इन्द्र त्वा वर्तयामसि' V.S. 18 68 'आवर्तयामसि' (Av 20 19 1).

CHAPTER XIII

4. बृहद्वधात् । बृहत् > √बृह used etymologically in the sense of Brāhmaṇa

6 मास्म भैः । With मास्म either Aorist or Imperfect is used

Cf. Pā. III.3.176. 'स्मोत्तरे लङ् च'. But the Second person Sing. Aorist of √भी is अभैषीः and so it is an irregularity which is found in many writers. See the discussion, ante, VI.3.10. According to some, 'गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु' Pā 2.4.77, can be interpreted as barring सिच् in the case of √भी also ('भ्यः' in Sūtra is taken as ablative of '√भी') and so 'भैः' is available.

10. यद्वं ··· महत्त्वानहनद् रिपुम् । Found in Rāmāyana too (Cf. VI.90.16 : हरीनभ्यहनन् क्रुद्ध). Prākrit and Apabhraṁśa influence tends to convert roots of other Ganas into Bhvādi. Keith : 'Sanskrit of the Rāmāyana is unhappily at times pretty bad' (e.g. Kurmi, bibhyasi, ahanat, dadmi etc.) अहनत् is archaic for अहन् in Imperfect of √हन्. But an additional syllable is required for completion of the Anuṣṭubh metre. Vide Keith AB., 'Archaisms in the Rāmāyana'. J.R.A.S of Great Britain and Ireland vol. 1910.

वृषाकपि = Indra. It also means the Sun-God. Cf. Nir. 'अथ यद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति तद्वृषाकपिर्भवति' (XII.27).

11. तयेन्द्रः स्मासहत् तापम् । स्म is a particle in अवधारणे, equal to खलु in the later literature. असहत् is archaic for असहत used for metrical exigency.

15. वर्षाणि साहस्त्रम । साहस्रम् derived from सहस्रम् स्वार्थे अण् .

16. त्रिणाकम् । तृतीय नाकः, the heaven (स्वर्गलोकः an unusual form but can be defended by saying, संख्यातद्धस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं त्रिभागवत्. Cf. Kalidāsa's Śākuntalam Act. II.13. 'तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः'.' Manu VII 130-1. 'पंचाशद्भागः आदेयो राज्ञा आद्रोणाय षड्भागम्'. RV. IX.113.9, has 'त्रिनाके त्रिदिवे दिवः' vedic cerebralisation not uniform. A.G. pp. 90

21. इन्द्रो महानास विधूतपापः । आस is archaic due to Pā's rule 'अस्तेर्भूः', but this is always used in Brāhmaṇas and in Kālidāsa too. Cf. लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः (Kumāra).

23. शृण्वन्त्यथ पर्वणि पर्वणीन्द्रियम । इन्द्रियम् used in the sense of इन्द्रसम्बन्धि by घच् प्रत्ययः. Cf Pā. V.2.93, where the words इति वा may be twisted in favour of this formation. Bhaṭṭoji also remarks; 'इतिकरणं प्रकारार्थम्'.

स्वस्त्ययनं तथायुषम् । आयुषम् is archaic for आयुष्यम् where the 'Yat' pratyaya has been dropped, though it was due by Pā तस्मै हितम् (5.1.5), for the sake of Vaṁśastha metre (ragana).

CHAPTER XIV

6. उल्बणः । Originally 'evident', then 'terrible'. Origin of *cerebral obscure vide A.G. 193, 195.*

11. सान्तानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु सन्ततिम् । सान्तानिकः almost obsolete in this sense, 'सन्तानमर्हति इति ठक् 'तदर्हति' (Pā. V.1.63) Cf सान्तानिक, IX.14.9 below.

12. विद्यैश्वर्यश्रियादिभिः । It is a compound and so the *Instru*mental in श्रिया is not valid but archaic, nor can it be an aluk Samāsa; as there is no provision for such non-elision of the Instru. It is, of course, necessary to complete the metre (anuṣtubh); such irregularities are allowed in Vedas only. Cf Piṅgala III.2, 'पादः इयादिपूरण.' पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेत्' Sarvānukramaṇī III.6 and RK. Prātiśākhya (527), 'व्यूहैः सम्पत् समीक्ष्योने क्षैप्रवर्णैकभाविनाम्'

38. दारे प्रजावति । दार *'wife' in singular is archaic.*

43. गरं ददुः । गरम् from √गॄ निगरणे (तुदादि), 'poison' subsequently a Taddhita affix formed the word गरल. The original by Prakritism gives rise to Hindi 'zar'. Cf T.B.17.1.9, *गरगिरो वा एते ये ब्रह्मार्यं जन्यमन्नमदन्ति'.*

52. चिरधा । Cf. उरुधा like बहुधा. Not sanctioned by P. 5.3.42. *It is not a* Saṁkhyā. See X 32.1 below.

56. विचक्ष्व पितरम् । विचक्ष्व is not archaic Pā's rule, 'चक्षिङः ख्याञ्' II.4 54 provides ख्या in place of √चक्ष् in Ārdhadhātukas only; लोट् is सार्वधातुक.

57. अशनया परीतः । अशना is 'hunger', rarely used in Class. Sanskrit. Cf. Pā. 'अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु' 7.4.34; 'अशनाया' is also found in Brāhmaṇas, and Upaniṣades. Cf. Chhā. u. 6.8.3, 'अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहि' Katha u. I.12, 'उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे' Br. u. I.2.4 'अशनाया मृत्युः'. T.B. 3.9.15.1 'अशनया मृत्युरेव' ŚB. 10.6.5.1 'अशनाया हि मृत्यु.'.

58 अपुनरन्वयम् । Obscure, means अपुनरागमनाय

CHAPTER XV

28 महित्वं प्रापुः । महित्वम् is a Vedic word, from महि neuter, 'great' Cf. 'तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वम्' etc. RV. 1 115 4 RV. 10 4 4 'महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से' (Nir 6 8) RV. I 8.5 महित्वमस्तु वज्रिणे Cf. RV. I.138.1 'महित्वमस्य तवसो न तन्दते'.

CHAPTER XVI

1 देव ऋषी । Internal Hiatus metri causa. Cf Rāmā. I.18 59. 'परम ऋषि.'.

11. नादत्त आत्मा हि गुण न दोष न क्रियाफलम् । This is an echo of the B G V.15, 'नादत्ते कस्यचित् पाप न चैव सुकृतं विभु '.

21. यतस्युपरतेऽप्राप्य य एको मनसा सह । Cf Tai. ii 2 4.1. 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह'.

32. प्रेमाश्रुलेशैरुपमेहयन् । उपमेहयन् is the present parti from √मिह सेचने (D P 992) from which we have derivatives such as मेघ, मह् etc. But √मिह is भ्वादि and so the use of the Dhātu in Curādigaṇa is archaic. √मिह later has come to mean 'making water' See देवगीता मही 10 20 7, below

41 न हि अधिशुद्ध क्षयिष्णुरधर्मबहुलः । Cf Sabarabhāṣya on J Sū 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' (1 1 2) उभयमिह चोदनया लक्ष्यते, अर्थोऽनर्थश्च । कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय, ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय, श्येनो, वज्र इषुरित्येवमादि । कथं पुनरनार्थः ? हिंसा हि सा । हिंसा च प्रतिषिद्धा ।

'आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं नि सूर्यो रश्मिभिश्चेकितानः'. उच्चकन्ति is formed from √ cit. (inten), 'perceive', 3. plu. pres. and is connected with cekite and cekitāna.

भूमण्डलं सर्पपायति । 'सर्पपायति' is archaic, as it is formed by क्यङ्; acc. to Pā. 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' 3.1.11, it should be 'सर्पपायते'. The short syllable is necessary for metrical symmetry

51. ममोभे शाश्वती तनू । शाश्वती, dual is vedic for शाश्वत्यौ. Here we have पूर्वसवर्णदीर्घ. by Pā. 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्ण' etc

CHAPTER XVII

11. दुष्टानां निर्लज्जानां च विप्रकृत् । विप्रकृत् formed with क्विप्; is an unusual word not met elsewhere. The connected word is विप्रकार (injury), (Cf. Amara III.2.15 'निकारो विप्रकार') विप्रकृत 'injured, tricked' etc. 'निकृतः स्याद् विप्रकृतः' (ibid), (III.1.41).

15. न कर्ता पुत्र किल्बिषम् । In कर्ता √कृ लुट् there is an Inversion of Person, third having been used for second, i e कर्तासि.

23. तथापि तच्छक्तिविसर्गः । विसर्गः is used in the sense of 'action'. Cf. Śrīdhara 'विसर्गः पुण्यपापलक्षण कर्म' Cf B Gitā VIII.3, 'भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः'.

25. स्मयतोस्तयोः । स्मयतोः is archaic for स्मयमानयोः. √ष्मिङ् ईषद्धसने (Pā. D.P. 948) is Ātmanepadi.

30 गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्रजिवत् कृतः । स्रजिवत् is archaic and the phrase should have been स्रजीव. By Pā. 5 1.116 'तत्र तस्येव' वत् is added to the stem. Had it been the regular form स्रग्वत् then one syllable would have been short, and if स्रजीव, then the fifth would have been long and the sixth short.

32. विदाम यस्येहितम् । विदाम, archaic for विद्मः in लट्. Cf. Śveta, u. 'विदाम देवं भुवनेशमीड्यम्'.

37. देव्याः अतिशप्तुमलन्तमः । अलन्तम । अतिशायने तमप् from अलम्. This is an unusual formation, not found in class. literature; अलन्तमाम् is valid by Pā. 'किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे' (V.4 11).

41. य एतत् पठेत् इतिहासम् । एतत् is irregular; 'इतिहास' being

masculine, the pronominal adj. should have been एतम्. An aberration of gender (लिङ्गव्यत्यासः).

CHAPTER XVIII

4. अग्नीन् पुरीष्यानाधत्त क्रियायाम्। 'पुरीष्य' a technical ritualistic term forfires, in अग्निचयन cemony Cf. ŚB 6.2.1.16, 'पञ्च हि एतेऽग्नयः यदेताश्चितय.' RV. 3.22 4. 'पुरीष्यासो अग्नयः' also VS. 12.50; TS. 4.2.4.3. Cf. TS. 5.7.1.3 'पुरीषमिष्टका उपधास्यन्' etc 'पुरीष' means thick mud, which is spread on each layer (प्रस्तरः) the total number being five and the total number of bricks acc. to Śatapatha Brā. (XI.5.22) is 1000, when the sacrificer performs अग्निचयन for the first time.

6. रेतः सिषिचतुः कुम्भे उर्वश्याः सन्निधौ द्रुतम्। Cf. the mythical story of the birth of Agastya and Vaśiṣṭha referred to in RV. VII.33.13 :

सत्रे ह जाताविषिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्।
ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम्॥

The Nir. (V.14) also says तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द तदभिवादिन्येषर्ग् भवति'—

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः।
द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त॥ (RV. VII.33.11).

17. तस्यानुभावः सुश्लोक्यः। सुश्लोक्यः is almost obsolete in class literature. सुश्लोकमर्हतीति अर्हेर्थे यत्। Pā. 'तदर्हति' (V 1.63). Śrīdhara reads 'तस्यानुभाव सुश्लोक्यम्' and tries to defend the aberration of gender in anubhāva (mas) See, Cal edn. and comm. of Śrīdhara as published in Kāśī Pustakālaya edn.

21 इमं श्रद्धधते परित्राणाय। श्रत्+√धा does not mean 'believe' here, but 'desire'. Cf. Amara 'श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा' (III.3.102) Kṣira, says loc. cit., 'स्पृहा यथा मोक्षे श्रद्धालुः'. In this prepo. verb, we find the genesis of the Beng derivative साध् (sādh), 'desire', 'yearning'.

32. कः कामः इह चागमः। अगमः means दुर्गमः, दुर्लभः. But खल् is provided by Pā. only when ईषत्, दुस् and सु are the 'upapadas'. Cf. 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' III 3.126, Pā. Here it is archaic for अगम्य,

but this form is necessitated by metre, which requires a short seventh syllable. Vide, 'पञ्चमं लघु सर्वत्र । सप्तमं द्विचतुर्थयोः ॥'

41. शरत्पद्मोत्सवं वक्त्रम् । उत्सव>उत्+√सू lit 'flower' (Cf. प्रसव) came to mean festivity later,as it expands the heart through joy.

51. शर्यात नापराक् । अपराक् as opposed to प्राक्, means 'facing the western direction'. प्र is prefixed to √अञ्च् and correspondingly अपर is prefixed to √अञ्च् and क्विन् is added in either cases. Rarely used in literature.

56. अभिप्रायमाज्ञाय । आ+√ज्ञा, common in vedas, means 'bearing in mind'. Cf. Rāma. III.45.4, 'न जगाम भ्रातुराज्ञाय शासनम्'.

67. सजूरिन्द्रेण पञ्चाशद् देवास्ते मरुतोऽभवन् । Cf. Śruti, 'सप्तसप्तका वै मरुत.', 'सप्तगणा वै मरुत.' T.B. I.6.2.3. and सहस्रस हि मारुता गणाः' ŚB. 9.3.1.25 for 'सजूरिन्द्रेण'. सजूः Cf. also, K.S. XVII.7–9, 'सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिस् सजूर्देवैः' XVII 8 'सजूर्ऋतुभिः सजूरुद्रैः सजूरादित्यैः सजूर्विश्वैर्देवैः'. Cf. RV. सजूरिन्द्रेण वायुना' (V.51.10) V.S 3.10, 'सजूर्देवेन सवित्रा, सजूरात्र्येन्द्रवत्या', 'सजूर्देवैनत्वष्ट्रा' T.S. VI 5.8 9. Cf. Nir. IX.13, 'सजूः सजोषण.' derived from स+√जुष्. S. Varma ('The Etymologies of yāska p. 117), says : the etymology would be erroneous, as the nominal form could not end in ऊस् if √जुष् had been the root. But vide, Pā. VIII.2.66, 'ससजुषोरुः' also, S K. 'सह जोषते इति सजूः Bālamanoramā says 'ससजुषोरु इति पस्य रुत्वम्', 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' (Pā VIII.2.76) इति दीर्घः (op. cit).

72. एकैकशो वृषणाः सप्तधा नापि मम्रिरे । मम्रिरे in Perfect is archaic for मम्रुः. Cf Pā. I 3.81. 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च'.

CHAPTER XIX

2 शुक्ले मार्गशिरे पक्षे । मार्गशिरे is archaic for मार्गशिरसि (also शीर्षे). The word is irregularly declined as if the stem ended in 'a'. To avoid the fifth syllable being long, शीर्षे (the syncopated form of शिरस्) has not been usrd.

26. सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्रियम् । अग्रियम् V.l. अग्र्यम्, which would make one syllable short in the Vamśastha metre and so अग्रियम् should be read.' Acc. to Pā. it is a vedic form Cf. 'अग्राद् यत् घच्छौ च' (4.4.116-7). Here it is, घ termination. 'iya : ya', vide, Wackernagel, Alt. Indische Grammatik p. 200; Macdonell 'Vedic Grammar' p. 40. Cf. RV. I.13.10

'इह त्वष्टारमग्रिय विश्वरूपमुपह्वये', I 16 7, 'अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदिस्पृगस्तु शन्तम.'. T.S 4 5 5.11 नमो अग्रियाय च प्रथमाय च।

'अवीरा' here without (herioc) husband The word Vira in veda means 'heroic sons'. Amara says, II 6 11 अवीरा निष्पतिसुता' For Vira Cf. AV. Vira, Lat Vir, Goth, 'wair Lith 'vrya' (man) Cf RV VII 4 6 'मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा', for fem. Cf RV X.86 9. 'अवीरामिव मामय शरारुरभिमन्यते अहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी' (=a childless woman).

27 एतत् पठन् अनन्ततृप्तिः। A syntactical irregularity. After पठन् we have to supply यो वर्तेत तस्य' Cf 'रथस्थ वामन दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते'.

CHAPTER I

9. संघाताच्च विविच्यते । सङ्घातः is a vedāntic term used specially by Śankara in his Brahma Sūtra-bhāṣya, in the sense of देहेन्द्रियादि—the body together with the organs etc. which have combined together to form the material body in which the 'Jiva' has entered. Vide Bhāṣya in Bṛha U. II 1. 'ननु सङ्घात एवास्तु भोक्ता'. 'गृहस्य स्तम्भादिवत् शरीरस्यान्तरुपष्टम्भकः प्राणः शरीरादिभि संहत इत्यवोचाम'.

10. शायिष्यमाणः । means 'संहरिष्यन्'.

11. रजस्तमस्कान् प्रमिणोत्युरुश्रवाः । A confusion of Gana; प्रमिणोति here means हिनस्ति and is archaic for प्रमीणाति. √डुमिञ् प्रक्षेपणं (1250) in स्वादि but it does not mean 'injury' or 'destruction', which is signified by √मीञ् हिंसायाम् (क्रयादि). By Pā. 'मीनातेर्निगमे' VII.3.81, the initial vowel in vedas is shortened i.e.g. प्रमिनन्ति व्रतानि) and further by Pā. VIII.4.15 'हिनुमीना', the 'na' is cerebralised. For the vedic form मिनाति Comp RV. I.124.2. 'अमिनती दैव्यानि व्रतानि । प्रमिनती मनुष्या युगानि' and RV. I.124.3. प्रजानतीव न दिशो मिनाति RV. I.92.10, 'श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना'. It is a *conscious vedism but the correct form is* प्रमिनाति *Cf.* RV. VII.63.3 'य. समानं न प्रमिनाति धाम'. In Veda no cerebralisation after a prepo. *with r.* See, A.G. p.189.

18. श्वित्रो न जातः । श्वित्र is neuter an aberration of gender *Cf. Śveta. white.*

37. पञ्चषड्ढायनार्भाभाः । अर्भ *or more popularly* अर्भक means 'small'. अर्भ is generally used in Vedas. Cf. RV. I.124 6 'नार्भादीषते न महो विभाती'. 'She withdraws not from small nor great, shining forth'. अर्भ I E. Orbho 'Orphan' GK. Orphanos, fatherless, destitute.

44. तत्रापि राघवो भूत्वा न्यहनच्छापमुक्तये । न्यहनत् is archaic for न्यहन् *in* लङ् of √हन्. Cf. Rāmā III 51.18, 'पुनर्व्यपहनत् पक्षिराजः'.

CHAPTER II

4. भो भो द्विमूर्धन् (*voc.*) । *A Vedic form. According to* Pā. द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः V.4.115, the form should have been द्विमूर्ध; but under

Pā VI 2.197, Bhaṭṭoji cites another example viz 'त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम्' (RV I 146 1) where there is no Samāsānta. And from the latter rule, it can be presumed that Samāsānta is not obligatory, otherwise the rule would be useless Cf Tatvabodhini loc cit., (द्वित्रिभ्यां पादन् मूर्धसु बहुव्रीहौ' इत्यत्र मूर्धन् इत्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्द), अतश्च मूर्धसु इति निर्देशा-दवासीयते । अन्यथा मूर्धेषु इति निर्देश्य स्यात्'

6 समेनाप्युपधावने। उपधावनम् is used in the very unusual sense of भजनम् or सेवा 'दयित' ✓दय+क्त originally 'pitied', then 'beloved' by an extension and transference of meaning.

14 ददहुः । ✓दह perfect archaic for देहु Cf Pā. 6.4 120

17 कृत्वा कटोदकादीनि । कटोदकम् means प्रेताय प्रदेयमुदकम्, because possibly the water was given in a vessel at the obsequies

34 पादयो शुश्रूषतीनाम् । शुश्रूषतीनाम् is archaic for शुश्रूषमाणानाम्, as Pā 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' (I 3.57) provides Atmanepada for the desiderative of '✓श्रु'

51 फुलिङ्ग । Deśi.

52 महिषी । 'Wife' a lax use of original 'queen'

CHAPTER III

22 इत्युक्त्वाद्भिभयो देवो भक्षिताङ्ग पिपीलिकैः । पिपीलिका is generally
feminine and so the use in masculine is obsolete Cf Nir VII.13.
पिपीलिका पेलवगतिकर्मण ' ✓पल् 'to go' (intensive) But under Amarakosa
III 5 8 commenting on the word, 'पिपीलिका' Kshirasvamin says 'योऽस्या
प्रसिद्ध. प्रागनुक्तो वा स प्रातिपदिकोच्यते—यत 'दर्शयति पिपीलिक ' (Subhāsita-ratna
p 461) इति पुंस्त्वमनिषिद्धम्' RV X 16 6 (and AV 18 3.55), has पिपील
without pleonastic ka Cf. 'यत् ते कृष्णः शकुन आतुतोद पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः'
A particular metre is called पिपीलिकमध्या vide Nir. VII 13 'पिपीलिकमध्या
इत्यौपमिकम्' ✓पेल् (D P 541) गतौ also in Nigh (II 14) is enumerated but
not found in vedic literature Possibly onomatopoetic Cf the Bengali
expression पिल् पिल् Cf VII 7.3 पिपीलिकैः below

23. वल्मीकम् । 'Anthill' Cf Vedic form वम्-वम्रक (pleonastic K), वम्रीवम्रीक>वल्मीक where consonants are transposed due to popular pronunciation Vide Nir III 20 वम्रो वमनात् ✓वम् 'vomit', I.E. uomro, Lat 'worm' (see AG, p 277)

26. अभिव्यनग् जगदिदम् । अभिव्यनक् is a vedic use, the लङ् (Imperfect) of √अञ्ज्, 1458 (रुधादि) is 'आनक्' (with the augment 'ā'); so the *formation expected is* अभिव्यानक् but by Pā. 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि', the augment is optionally dropped in Vedas and such forms are called 'Injunctive Mood'. A conscious Vedism not really required for metre. Cf. RV. II.15.7 'व्यनगचष्ट सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार'.

32. अनेजदेजच्च । *Cf. the passage in Īśa upa. 5, 'तदेजति तन्नैजति'* etc. also Īśa 4, 'अनेजदेकं मनसो जवीयः' etc. Cf also Śvetāśva. upa. III.9, 'यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित्' for 'विद्याः कलास्ते तनवश्च सर्वाः'. Cf. Saptaśasti *11.6*, 'विद्याः समस्तास्तव देवि भेदाः'.

CHAPTER IV

1. पद्मं च्युतः शतधृतिः । शतधृति a rare word, means Brahmā. *This word is not to be found in the upaniṣadas, or Vedas.*

2. वितरामि वरान् यद्यपि दुर्लभान् । *A syntactical* contamination दुर्लभान् = दुर्लभाः .

6. विद्याध्रान् । In place of विद्याधरान्, we have by Syncope विद्याध्रान् Cf. महीधर and महीध्र etc. This is necessary for metre as the condensed form saves one syllable.

8. त्रिपिष्टपम् । Later form त्रिविष्टपम् owing to Prākritism, p. changing into V. (SKt. pāpa=prā. pāva) Cf. Kṣirasvamin 'त्रिपिष्टमिति प्राच्याः' । प्रायेण ह्येते पवौ शसौ च व्यत्यस्य पठन्ति'.

9. कुड्यं<कुटी । Tenues supplanted by medial, Cf. Beng कुँड़े 'hut'.

11. पश्यन्ति सुदतीः सुन्दरं मुखम् । सुदतीः Vedic form for सुदत्यः vide Pā 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्ण' etc.

22. यद् गत्वा न निवर्तन्ते । This is an echo of B. Gitā, *XV.6*, 'यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम'.

25. मद्दर्शनं हि भूतानां सर्वश्रेयोपपत्तये । श्रेयोपपत्तये here, *the Sandhi* is archaic for 'श्रेय उपपत्तये'. A disregard of Pā's 'पूर्वत्रासिद्धम्'. But then one syllable would be in excess, in the event of such use.

34 यस्मिन् महद्गुणा राजन् गृह्यन्ते । महद्गुणाः can be *taken as* a षष्ठी तत्पुरुषसमास, but if Karmadhāryaya, it must be 'महागुणाः' by Pā. 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' VI.3.46.

38 गोविन्दपरिरम्भित. । गोविन्दालिङ्गित । परिरम्भित is embraced, from परि+√रभ्+णिच्+क्त 'रभेरशबलिटा' इति नुम्. Vide Pā VII.1.63. The classical form is परिरब्ध , widely current.

45 नैयाघमपरो यथा । Ellipsis, supply कुर्वन्ति

CHAPTER V

1 शण्डामर्कौ सुतौ तस्य । The names of the sons of Sūkra, the preceptor of Asuras called respectively शण्ड and अमर्क. The pair has given rise to Bengali expression 'षण्डामार्का', 'Bully' a Popular Etymology converting शण्ड into षण्ड a 'bull', मार्का in the English word mark' by contamination, for अमर्क Cf. Old Ira, (Avestic) Mahrka, 'a kind of demon Cf KS 27.7 20, अनृत शण्डामर्कौ Cf VS 7.16, 7.12.

9 यालानति कुतस्तुभ्यमेष बुद्धिविपर्ययः । 'बालानति' here 'ati' is a Karmapravacaniya by Pa 'अतिरतिक्रमणे च' I 4 95

17 नालायितोऽर्भक । नालायित a difficult word, meaning नाल इवाचरित i e, from the denominative verb with क्यङ् and then past passive participle 'नाल' means originally the Stalk (of a lotus), the meaning has been transferred here to the handle or the butt of the axe

22 यदशिक्षत् गुरोर्भयान् । √शिक्ष (D P. 605), is Ātmanepadi and so the form अशिक्षत् is archaic for अशिक्षत, used for the exigency of metre

28, कद्दा. स्म मा न । The use of कत् is archaic in place of 'कु' The meaning in कुत्सित ugly bad etc, it is not supported by any instance in literature. Pa says, VI.3 101-3, 'को कत् तत्पुरुषेऽचि' and 'रथवदयोश्च' 'तृणे च जातौ' but कु by itself never becomes कत् but here arbitrarily it has been substituted on the analogy of कद्वद etc In अदा the augment does not drop due to Pā बहुल छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' The aorist is provided by Pa 'स्मोत्तरे लङ् च' III 3.176 though मास्म has been inverted here on vedic analogy

31 अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना. । Cf 'अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा'. (Katha upa 2.5 , Maitri 7 9 and Mundaka upa I.2 8).

33 स्वोत्सङ्गान्निरस्यत महीतले । निरस्यत् । Ātm. optionally correct, for √असु क्षेपे Imperfect (दिवादि) is generally परस्मपदी, but here the augment of Imperfect has been dropped on vedic analogy Ātma.

provided by Vār. (920), उपसर्गादृस्यत्यूह्योर्वा इति वाच्यम् ।

उपरतम् । Not 'dead' the conventional meaning. Originally 'stopped' Cf. P. D P. '√यम उपरमे' उपरम is विराम

34 वध्यतामाश्वयम् । वध्यताम् archaic for हन्यताम्. There is no separate √वध धातु, as some try to point out The Balamanoramā, on Pa 'हनश्च वध' (3.3.76) says वस्तुतो वधि स्वतन्त्रो नास्त्येव इति शब्देन्दुशेखरे'

36. सौहृद दुस्त्यज पित्रोरहाद्यः । अहात् is archaic for अजहात् (लङ्), √ओहाक् त्यागे (1090) is 'Juhotyadi' A confusion with adadi gana

40. अहनन् शूलैः प्रह्लादम् । अहनन् is archaic for अघ्नन्.

नदन्तो नादान् । √नद् with a cognate object. Cf व्यनदन्नादम् X.55.19. below.

46. शुनः शेफ इव प्रभुः । The story of the Śuahsepha is recounted in A Bra Chap. XXXIII.

47. अप्रमेयानुभावोऽय अकुतश्चिद्भयः । The more widely used अकुतोभय, irregularly formed by Pā. II.1.72, 'मयूरव्यंसकादयश्च' has given rise to the archaic 'अकुतश्चिद्भय' with an insertion of the particale 'cit' in the middle. Cf. RV 'शुनश्चिच्छेपम्' (V 2 7) This is not a regular compound but a loose juxtaposition of words, called, tmesis Cf Udayana, Dravya kiranāvali 'आ परमाणोरा च भूगोलकम्.

54 वयस्यैः तत्र सोपहृतः । *The Sandhi is archaic, solely* motivated by necessity of the metre Cf Pā VI 1 134. 'सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्' Vāmana says, 'इह ऋक्पाद एव गृह्यते' 'only a RK foot is meant' e g. RV 2.24 1. *'सेमामविड्ढि प्रभृति य ईशिषे', but while commenting on* the sūtra, Bhaṭṭoji says, 'अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे'. A disregard of Pāṇini's Purvatrāsiddham Cf S K loc cit 'सैष दाशरथी राम' Cf also, 'सेमं नो हव्यदातिं जुषाण' RV 6 47.28. 'सेमं नो अध्वरं यज' (I 14 11) VS 'सेमं पातइम' (19 10) 'सेमं निर्ऋधि पुरुषम्' AV. 5 5 4.

CHAPTER VI

2. यथा हि···पादोपसर्पणम् । यथा is not 'likeness' but appropriate.

4. The second half is elliptical The verb 'bhajan' is to be connected with the object The correlative yathā must be supplied

9 धनमुत्सहेत विमोचितुम् । विमोचितुम् is archaic for विमोचयितुम्,

√मुच् (चुरादि) 1744 D.P. is 'seṭ'; but if the dhātu is taken as √मुच्ल तुदादि (1430), then it is अनिट् and form expected would be 'निर्मोक्तुम्'.

10. कोन्वर्थतृष्णां विसृजेत् ··· य ईप्सितः यं क्रीणात्यसुभिः etc. I Here there is a syntactical irregularity, the pronouns यः and यम् refer to अर्थ, though it is subordinated in the षष्ठीतत्पुरुष compound 'अर्थतृष्णाम्'; according to the dictum 'उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः' and the gender is regulated by Pā. परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः (2.4.26). Such syntactical aberrations are often found in the B.P. Cf. above śloka 7, 'क्रीडतो याति विंशतिः', where आयुः has to be drawn from verse 6, and construed with 'याति', 'विंशतिः' being plu, cannot be construed with sing, 'याति' and so it is really archaic for 'यान्ति'.

12. स्मरंस्ता दुहितृर्हृदय्याः I हृदय्याः is archaic for 'हृद्याः' and seldom found in literature. Vide RV. X 151.4. 'श्रद्धां हृदय्ययाकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु'. It means of course, 'captivating to the heart' and has to be derived with यत् by Pā. IV.4.75. 'हृदयस्य प्रियः', but हृदय here is not substituted by हृत् according to Pā. 'हृदयस्य हृल्लेखयदण् लासेषु' (6.3.50). Vide V.S. 16.44. नमो हृदय्याय च निवेष्प्याय च'.

वृत्तीश्च कुल्याः I कुल्याः means कुलक्रमागताः, 'hereditary'. *This, of course, is very rarely used in this sense in later literature and has to be derived by Pā.* 'तत आगतः' इति यत् प्रत्ययः (4.3.74).

13. त्यजेत कोशस्कृदिव I कोशस्कृत् archaic for कोशकृत्, 'S' inserted for upendravajrā on analogy of पेशस्कृत् (*B P. XI.9 23*).

17. A very difficult construction; निर्मोचितुम् is archaic for निर्मोचयितुम्, see ante, 'यन्निस्गो निसर्गः'; a very difficult and obscure collocation of words. (Syntax) Śrīdhara explains : 'यत् यासु निगडः शृङ्खलातुल्यो विसर्गः पुत्रादिरूपः'. The compound 'यन्निगडः' has to be taken as a षष्ठीतत्पुरुष and not सप्तमी तत्पुरुष as no सामर्थ्य exists. 'निसर्गः' is used in a transferred sense, *i.e.* creation or *birth of children*, propagation etc. or, यत् may better be taken as a *separate word used in the* locative sense, vide Pā. 'सुपां सुलुक्-' 7.1.39.

18. स मुक्तसङ्गे दिविषितोऽपवर्गः I इषितः is archaic for इष्टः; √इषु (तुदादि, 1351) being वेट् in gerundial form by 'उदितो वा' cannot have इट्

in past passive participle by Pā. 'यस्य विभाषा' VII.2.15. 'इषित' means *impelled from* √इष *क्र्यादि cf.* Kena U. I. केनेषितं पतति *used for metrical* exigency of upendravajrā.

26. ईक्षा। *An obscure word used in the sense of* आत्मविद्या acc. to the scholiast Śrīdhara. It is present in अन्वीक्षा from which comes आन्वीक्षिकी. 'नय' also has been interpreted by the same commentator as meaning, not the usual Nītiśāstra, but तर्कविद्या i. e. what is popularly designated as आन्वीक्षिकी or Metaphysics.

28. श्रुतमेतन्मया धर्मं भागवतं नारदात्। The word धर्मम् in neuter, is archaic. Such aberration of gender is modelled on the Vedic धर्मन्, 'ordinance' (neuter) Cf. RV. तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् (Puruṣasū) X.90.16. धर्म is read in the अर्धर्चादिगण and commentators hold "धर्मोऽदृष्टार्थवाची तत्साधनवाची तु नपुंसकलिङ्गः Cf. Pā. अर्धर्चाः पुंसि च (II.4.31).

30. बालस्यान्तःपुरस्थस्य महत्सङ्गो दुरन्वयः। दुरन्वयः is used *in* the sense of दुर्लभः, दुर्घट. etc; the original meaning has been some what stretched so as to include the new sense.

CHAPTER VII

3. पिपीलिकैरहिरिव। *for* पिपीलिक *used as mesculine, see* ante, VII.3.22. No instance of √पेल 'to go' is recorded in Vedas. 'So it *may be only a grammarian's creation*' ('*The Etymologies of* yāska', S. Varma p. 139).

4. वध्यमानाः सुरैर्भीता दुद्रुवुः। वध्यमानाः is archaic for हन्यमाना', *as substitution of* वध *is provided only in the case of* आर्धधातुकप्रत्यय *for* √हन् vide Pā. आर्धधातुके (II.4.35).

5. प्राणपरीप्सवः। pari+√āp in B.P. means 'protect'. See X.16.50.

13. अयात्सीत् देवपर्यन्ति। अन्ति *is a vedic word, the fore-runner* of the later-day 'antika'. Cf. Gk. avTL (anti) Lat. ante. Hitt. hont (front).

17. वैशारदी धीः। वैशारदी *is from* विशारदा– and then स्वार्थे अण् and then in feminine, ङीप् by Pā. 'टिड्ढाण्–' etc. The word विशारद is *derived from* शारदा *the Goddess of Learning and the compound would* be as follows: विशिष्टा शारदा विद्यास्य इति विशारदः or विगतः शारदोऽप्रतिभत्व-

दोषोऽस्य विशारदः तस्येयमिति वैशारदी । (Kṣirasvāmin).

18. जन्माद्याः षडिमे भावाः । Cf. Nirukta I.3. 'षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति'.

23. जगत् तस्थुरिति द्विधा । तस्थुष् is an archaic word used in the sense of स्थावरम् (immovable); of course, it is formed from तस्थिवस्, the perfect participle (क्वसु) of √'Sthā' with an irregular सम्प्रसारण in neuter gender, nom. Sg. Nir 12.16, explains, the vedic phrase 'सूर्य आत्मा जगतः तस्थुषश्च' in the current prose 'जङ्गमस्य स्थावरस्य च'.

24. उशतात्मना । उशता is a vedic bōrrowal but it means कामयमानेन from √वश कान्तौ. Here, however, the meaning is different as explained by commentator Śrīdhara, viz. शुद्धेन 'purified'.

सर्गस्थानसमाम्नायैः । Due to association (साहचर्यम्) with सर्गः (creation) स्थानम् (preservation), 'समाम्नाय.' means here 'संहारः' or destruction., though there is no warrant for such use anywhere else. The B.P. has coined this phraseology in this particular sense. Vide Nir. I.1. 'समाम्नायः समाम्नातः' where it is used in the sense of a 'traditional collection of words'. B. P's meaning is altogether novel and unwarranted.

26. स्वरूपमात्मनो बुद्ध्येत् । Archaic for बुद्ध्येत (Ātmanepada).

40. एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी क्षयिष्णवः । Cf. Chhāndo. upa. 8.1.6. 'तद् यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते'.

43. सर्वे देहस्तु पारक्यः । For पारक्य see notes above, V.13.12.

44 ममतास्पदः । Un-Pā Cf P. VI.1.146, 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' compd. is irregular.

CHAPTER VIII

2. यथा । Indecl. meaning यथावत्, is used in B.P. in this sense.

4. प्रह्रादम् । B.P. uses this word throught with r. The original vedic word is hrāda with r. P. uses, as synonymous, √hrāda and √hlāda, side by side. This name later became Prahlāda, in Brāhmanas, upaniṣadas and Viṣnupurāna etc. It is only in RV. X.16,14, 'that we find 'hlādike' and 'hlādikāvati' with 'l'.

5. परेऽस्वपरदर्शी । This is an echo of परं स्वपर बमपा अमित्राः in the

सजनीयसूक्तम्, RV 2.12 8.

10 जहि आसुर भावम्। Explained by comm as त्यज, so evidently by Hapology जहि is from जहिहि—a confusion of √han and √hā See IV 29 55 above, 'जहि अङ्गनाश्रमम्'. Cf Rā IV 24.33, 'तनैव बाणेन हि मा जहीहि'

15. स्तम्भ तताड। तताड perfect of √तडि (D P. 280) Ātmanepada, Bhvadi archaic for 'ततण्डे √ तड आघाते' is curadi (1579).

16 अण्डकटाहम्। √क्वथ 'boil' Prakritism and cerebralisation कटाहम् 'cauldron' is masculine; neuter used to fill up (कटाह Prakrit>कडा, कडाई, Beng etc) the Vamsastha metre

17 स विक्रमन् पुत्रवधेप्सु। By Pā I 3 41, 'वे पादविहरणे' वि √क्रम् is Ātmanepada in the sense of 'taking steps' but if it means 'exhibiting one's prowess', then the Parasmaipadi present participle can be supported Cf for Ātmanepada, विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाय' RV (I 154 1)

18 अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् न मृग न मानुषम्। न मृगं न मानुषम्। मृगम् is derived from मृग with taddhita 'an' with its subsequent irregular elision, so also मानुषम् These two words are to be syntactically construed with रूपम्, in a part of the compound 'अत्यद्भुतरूपम्'. This is a loose construction and should be regarded as a syntactical contamination, as in the well-known example दारुपात्र च मृन्मयम् (vide *Taraporewalla, 'Elements of the Science of Language pp 78–79)*

19 स्तम्भस्य मध्यादनु निर्जिहानम् etc। निर्जिहानम् present Part of √ओहाङ् गतौ Ātmanepadi (D P. 1089)

22 दिविस्पृशत्कायम्। दिविस्पृशत् is an Aluk Samāsa where in Loc dose not disappear Cf दिविस्पृक्.

25 ततोऽभिपद्याभ्यहनत् महासुरः। अभ्यहनत् is archaic for अभ्यहन्; this is employed due to the exigency of the metre Cf Rāmā. VI.90 16, हरीनभ्यहनत् क्रुद्ध A confusion of Gana

29 द्वार्यूर आपात्य v l द्वार्यूरमापात्य। The former is better as we expect Lo . with आपात्य 'Throwing upon' But ऊरं loc, is archaic for ऊरौ 'on the thigh' Here the word is treated as on a-stem In East Beng the form is उर (coll)

31. अहन् अनुपथान् सहस्रशः । अनुपथान् 'attendants'– a peculiar word found in the Purāna, but not elsewhere. अनुगताः पन्थानम् इति प्रादितत्पुरुषः । 'ऋक् पूरब्धूः पथामानक्षे' (Pā V 4.74) इति समासान्तः.

32. ग्रहाश्च तद्दृष्ठिविमुष्टरोचिषः । मुष्ट is irregular. It is from √मुष स्तेये (no. 1530) क्रयादि the root is 'set', and so in past-passive participle, it should be मुषित, but poets have used it notwithstanding. Cf. Śak Act. V.18. मुष्टं प्रतिग्राह्यता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन'. But contra, Bhavabhūti's Uttararāmacaritam 'मुषिताः स्थ परिभूताः स्थ रामहतकेन' Act. I. See for 'मुष्टं, कटाक्षमुष्ट', VIII.12.22. but contra प्रमुषितेन्द्रियः 8.12.27.

33. प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीडिता । प्रोत्सर्पत is archaic. It is in Imperfect (लङ्) but the augment has been dropped as in Vedas. Cf. Pā. 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' प्रोदसर्पत would increase one syllable.

36. नभस्तलं दिदृक्षतां सङ्कुलमास नाकिनाम् । दिदृक्षताम् is archaic for दिदृक्षमाणानाम् Cf. Pā. 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन.' I.3.57.

'आस' is archaic for बभूव (Pā. II.4.52 अस्तेर्भूः); this perfect form is widely used in narrative prose, e.g in the Brāhmanas etc Kalidāsa uses this form in Kumārasambhavam शेषाङ्ग-निर्माणविधौ विधातुर्लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः etc RV. VII.85 4, 'किमाग आस वरुण ज्येष्ठम्'. Also RV. X.120.1. 'तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम् (AA.I 12; AV. 5.2.1; XX.107.4; N 14.24).

38. गन्धर्वाप्सरश्चारणाः । अप्सर is archaic, the 's' being dropped solely to preserve the shortness of 'r' the fifth syllable, otherwise 'श्चारणः' would make it long. Cf. the rule 'पञ्चमं लघु सर्वत्र'.

In Pali and Prākrita, the consonant-ending class has disappeared and Rāmāyana also is full of such forms. Cf. VII 110 7. (opcit) 'गन्धर्वाप्सरसद्रुमैः; also, I.45.34, 'षष्टिः कोट्योऽप्सरसामप्सराणाम् सुवर्चसाम्' ।

39. ईडिरे (नरशार्दूलम्) । ईडिरे is from √ईड स्तुतौ (1019) अदादि, but the form in लिट् is archaic; for by Pā. 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' (III.1.36), there should be आम् with अनुप्रयोग √कृञ् and so the form expected is 'ईडाञ्चक्रिरे' see, VIII.8 27, ईडिरे and X.18.11 below.

42. शुश्रूषतां ते सुकितः । शुश्रूषताम् is archaic for शुश्रूषमाणानाम् see ante sloka 36. In ते the genitive is irregular for accu. त्वाम् .

43 येनेदमादिपुरपात्मगतं ससर्ज । ससर्ज from √सृज विसर्गे (1414) in second person sing perfect, is archaic for ससर्जिथ or सस्रष्ठ vide Pa 'विभाषा सृजिदृशो' (VII 2 65) and 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' (VI 1 58) The root will be वेद् in थल्

45 अहारयीद् योगतपोबलेन । अहारयीत् is archaic and necessary for the metre Such Anaptyxis is found very often in Vedas Cf Vaj Sam 'प्र ण आयूंषि तारिषत्' (34 8), 'तारिषत्' RV I 25.12, AV '2 4 6 Kauṣi Bra has 'तार्षत्'.

46 प्रणता स्म नित्यम् । स्म<√अस् I' plu pr irregular for स्म, Cf वय स्म हि' IX 16 35, below, exigency of Indravajrā

CHAPTER IX

8 नाराधितुमधुनापि पिप्रु । आराधितुम् is archaic for आराधयितुम् √राध is चुरादि in the sense of 'worshipping' vide Bhaṭṭoji 'अथ स्वादिश्च रादिश्च', under √radha D P 1180 Here it is a confusion of Gana If it is svadi or divadi then the Infinitive would be arāddhum, but short of one syllb metri causa पिप्रु archaic for पप्रु, '√पृ पालनपूरणयोः (जुहोत्यादि or क्रयादि) will have in लिट् third plu पप्रु' Cf Pa 'शृदृप्रां ह्रस्वो वा' (VII 4 12)

'स किं तोष्टुमर्हति √तुष+तुमुन्' It means 'स किं सन्तुष्टो भवेत्' a peculiar phrase

11 निजलाभपूर्णं । Cf for the idea Br u 4 3 32 एतस्यैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति'

12 महि गृणामि । महि a vedic word meaning here, महिमानम् But it is in vedas a stem ending in 'i and an adjective Cf RV I 163 1 उपस्तुत्य महि जातं ते अर्वन्

अजया । अजा means here and also in upaniṣads प्रकृति Primordial matter Cf Svetasvatara 4 5 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्, गुणविसर्ग' this word occurs again and again in B P in the sense of universe (ससार:) diversified by the presence of the three Gunas

निगतविक्लव विक्लव an adj very often used for वैक्लव्य vide 'अजातविक्लव' VI 12 3 supra

13 क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य । उत is used in the Vedic sense of 'समुच्चय = अपि न चाद्रिकन्त' is archaic for न चाद्रिजमाना √ओ विजी

अयचलनयोः (1289) is Ātmanepadi and generally preceded by the upasarga 'ut'.

15. आन्त्रस्रजः। The word स्यात् has to be drawn from the previous verse to fill up the elliptic sentences. 'आन्त्रस्रजः' आन्त्र 'entrails' archaic for अन्त्र. Cf. Amara II.6.66, 'अन्त्रं पुरीतत्'. Lengthening of a vowel before nasal is due to provincialism. Cf. आन्तेवासिन् (Alt. Indische Gram. p. 43). Cf. Beng. आँत आकाल (coll.), आघाटा etc. Cf. AV. XI.3.10, 'आन्त्राणि जत्रवो गुदा वरत्राः' RV. IV.18.13, 'शुन आन्त्राणि पेचे'. AV. IX.8.17. 'आन्त्राणि मोहयन्ति च'. Cf आन्तरिक्षम् (vedic), Cf. AV. I.3.6, 'यदान्त्रेषु गवीन्योः' etc. for आन्त्राणि Cf. ŚB XII.9.1.3, 'आन्त्राणि स्थाल्यः' VS. 19.86. 'आन्त्राणि स्थाली:' Cf. Beng. आँत.

17. प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्मशोकाग्निना। The word सयोग is obscure and obsolete in the sense of संयोग but it is necessary for the 'Vasantatilakā' metre. The redundant 'स' is often found in some words, like सतत्वम् in the sense of तत्वम्; here सयोग.= योगः; संयोग would mar the metre.

18. लीलाकथास्तव नृसिंह विरञ्चिगीताः। Cf. for this, the passage beginning with' देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्' etc. in Nṛsiṁhapūrvatāpanī upaniṣad (3.1; 4.1.3; 5.1.3) and also Nṛsiṁhottaratāpanī upa (1.7 9). For the story of Prahlāda in the upaniṣads, vide an article, 'प्रह्लादचरितस्य श्रुतिमूलकत्वम्' by Mm Ananta Kṛṣna Śāstrī, in 'Purāna' Vol. III. No. 2 (pp. 288–95). अञ्जस्तितर्मि। Vedic phrase, 'with gliding motion, straightway, suddenly, easily etc. Goth. 'anks' (suddenly) √अञ्ज् 'व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु' (1459), अञ्जस, later in Instru. case in an indeclinable, used generally in the Vedic literature in the sense of 'quickly', Cf. Bṛ. u. 3.9.28. 'वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्यसम्भवः' vide, ibid, also 4.4.15, 'यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा' also Muktikopaniṣad I.8. 'वक्ष्यामि वेदान्तस्थितिमञ्जसा' RV. I.32.2. अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः'; I.190.2, 'बृहस्पतिः सह्यञ्जो यरांसि विभ्वासवात्'.

तितर्मि a vedic conjugation in the Reduplicative class (Juhotyādi instead of in Bhavādi of '√तॄ प्लवनसंतरणयोः' (969). Cf. RV. I.33.8, 'न तितिरस्त इन्द्रम्' √तॄ per. 3. plu. Also, तरित्रत् noted in P. VII.4.62.

20. मायः। In this verse means कर्ता (agent), an extraordinary meaning not found in etymological or grammatical literature. Nirukta uses it in the sense of क्रिया' Cf. Nir. I.1. 'भावप्रधानमाख्यातम्'. Also

Vakyapadiyam, धात्वर्थो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया' and असत्वभूतो भावश्च तिङपदैरभिधीयत'

यस्मिन् यतो यरहि येन च यस्य यस्मात् । यरहि = यर्हि । It is the changed form by Anaptyxis necessitated by the metre 'Vasantatilaka', which must have fourteen syllables

21 अजयार्पितषोडशार ससारचक्रम् । Cf Nrsimhapūrvatapani upa 5 1 'षाडशार षोडशपत्र चक्रम्

25 कुत्राशिष श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपा । The word 'मृगतृष्णि' is unknown elsewhere In the sense of a 'mirage', मृगतृष्णा or मृगतृष्णिका is widely prevalent but its use has been barred by prosodial exigency In Vasanta tilaka, we have तभजा जगौ ग' and so if it is तृष्णा then the जगण (v–v) will be impaired Cf X 73 14, 'राज्य मृगतृष्णिरूपितम्', 'i' substituted, metri causa

28 कथ न विसृजे तव भृत्यसेवाम् । विसृजे is archaic for विसृजामि as √सृज (तुदादि) is Parasmaipadi

29 स्वभृत्यऋषिवाक्यम् । Internal Hiatus due to metrical exigency

30 आद्यन्तयो पृथगवस्यसि मध्यतश्च । अवस्यसि 'destroyest' from √षोऽन्तकर्मणि (D P 1, 47), दिवादिगण

31 अष्टितर्वो । Sridhara explains अष्टि as बीजम्' The word is philologically derived from अस्थि (bone), which becomes अट्ठि by cerebralisation and then अट्ठि in Prakrta The Bengali equivalent is आँटि with a nasalisation e g आमर आँटि', 'the Kernel of the mangoe' Pa in his Sutra VIII 2 12 'आसन्दीवदष्ठीवत्' etc substitutes अष्ठी for अस्थि vide S K अस्थिर ष्ठ्स्याष्ठीभाव (Bhattoji) 'अष्ठीवत् 'knee is only a cerebralised form of अस्थिवत्' Gk Osteon, Lat Os Ossis, Vide RV 7 50 2, 'अष्ठीवन्तौ परिकुल्फौ च देहत्', 'अष्ठीवन्तावुत्तरौ पुरुषस्य AV 10 2 2 Also T S VII 3 16 29, अष्ठीवद्भ्या स्वाहा' In place of अष्टि–अष्ठी (Cf Bhattoji, S Kau 'अस्थिशब्दस्याष्ठीभाव loc cit and then by de aspiration, it has become 'अष्टि the stone of a fruit is called अष्टि (Vernacular, Beng आँटि) due to its similarity to a human bone This word therefore provides an interesting study as an early acquisition from Prākrta Vide notes on XII 2 9, अष्टिभाजना ', below.

37 हृयदिरस्तनुय च विभ्रत् । तनुयम् a vedic form for तन्वम्.

We have उवङादेश here. In the case of तन्वम् there is यण् 'वा छन्दसि इत्यमि पूर्वत्वाभावे यण्' Tatvabodhini. The anaptyxis is also necessary for the 'Vasantatilaka' metre of fourteen syllables. Cf. Vārtika 'इयङादि प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' under Pā. VI.4 77. e. g 'तन्वं पुषेम तनुवं वा' also तनुवं मे पाहि' Āp. Śr. 10.6.6; Hír. Gr. 1.10.5; T.S. 1.2.1.1; 5.5.4; 7.4; 6.1.1.3. etc. Cf. P. I.3.1 'भूवादयो धातवः' where we have उवङादेश in place of भ्वादयो', the regular form. Vide the rule attributed to Vyāḍi, 'इकां यण्भिर्व्यवधानम्'.

38. झपावतारैर्लोकान् विभावयसि । झष a 'fish' is a Prākrta adoptation into Sanskrit Cf. Hindi 'झखमार' a 'Fisherman' Cf. Śatapatha Brā. 'शश्वद्ध झष एवास' (I 8.1.4) . Here prepo. verb vi+√bhū (caus) means 'to protect' and not 'think' —a rare use. This sense is present in B.G. 3.11, 'ते देवा भावयन्तु च.'.

41. पारचर पीपृहि मूढमद्य । पीपृहि । *The initial lengthening is due* to the exigency of the Vasantatilaka metre The original form is 'पिपृहि' *in* लोट् *(imperative). Cf.* T.S. 1.3.3.1, *'पिपृहि मा' (K S. 2.13), 'पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ'* RV. 10 2.1, also 'पिपृत मा अग्नयः' (V.S. 5.34). The Dhātu *is √पृ (1086), 'पालनपूरणयो.' (जु॰) Bhaṭṭoji says, 'ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित्'.* The regular form is पिपृहि from √पृ (short) Cf. 'तं पिपृहि दशमास्योऽन्तरुदरे, Śā. Grh, *(I.19.12) √पॄ with a long ṝ at the end gives the forms in* लोट् पिपर्तु (3rd p. sing) and पिपूर्हि in 2. Sing. Cf. RV. 2.27.7, 'पिपर्तु नो अदिती राजपुत्रा' V S, *18.57, पिपर्तु न इष्टं हविः' and* RV. 10.35 8 *'पिपर्तु मा तदृतस्य प्रवाचनम्'* for √pṝ, Cf. GK. pimplem; Lat. plere, plenus (Eng. plenary); slav. *pluno; Goth 'fulls'; Germ. 'voll'; Eng. full; medial* ṛ = *IE. l.*

42. मूढेषु वै महदनुग्रह आर्तबन्धो । महदनुग्रहः a Karmadhāraya Samāsa. It is archaic for महानुग्रहः vide Pā. 'आन्महतः समानाधिकरण-जातीययोः' (VI.3.46).

अनुसेवतां नः । अनुसेवताम् is archaic for 'अनुसेवमानानाम्'.

44. नान्यं त्वदस्य शरणमनुपश्ये । अनुपश्ये is archaic for 'अनु-पश्यामि'.

46. व्यास्त्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः । 'तस्मै हितम्' (Pā. V.1.5) इति हितार्थे व्यञ् . This is an irregular form. Vide BP. I.2.9. 'धर्मस्य-

ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते' The proper form should be अपवर्गीय, by Pā V.1.1 प्राक् क्रीताच्छ see IV 23 28, above, 'लब्ध्वापवर्ग्यं मानुष्यम्'.

49 एवं विमृश्य सुधियो विरमन्ति शब्दात्। Cf for the idea Bṛhadāraṇyaka upa 4 4 21 'नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्', 'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्, अन्या वाचो विमुञ्चथ' (Ātharvaṇa Śruti)

CHAPTER X

4 नान्यथा घटेत। Elliptical प्रवर्तनम् is to be supplied as the subject

5 आशासानः न वैभृत्यः। For आशासान pres. part, see XI 8 16, below.

12 कर्म हिन्वन्। हिन्वन् here is used in the sense of त्यजन् (giving up)—an unusual meaning, attached to the root, √हि (D P 1257), गतौ वृद्धौ च' Cf 'पदवीं हिन्वन्ति' V.1.5 Possibly a confusion with √ha

19 साधवः समुदाचारास्ते पूयन्तेऽपि कीकटाः। 'Possibly, in the structure of this word, there lies hidden Prakritism, कृत becoming कट' ('The Etymologies of yaska' S, Varma p 25) For a similar Prakrta and onomatopoetic word Cf किक्किटा an interjection Vide T S III 4 3 11, 'किक्किटाकारं वै ग्राम्या पशवो रमन्ते' कीकटा, vide Nirukta VI 32, where Yaska explains RV III 53 14, 'किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु etc A name of Non aryan tribes and also their habitation Sayana says, किं कृता किं क्रिया या सन्त कीकटा, किमर्थमुत्पादिता असदाचारा ? अथवा यागदानहोमलक्षणाभि क्रियाभि कृताभि किं फलिष्यतीति अश्रद्दधाना प्रत्युत 'पिबत खादत अयमेव लोको न पर इति वदन्तो नास्तिका' (ibid) By Pa 4 2 81 we have here 'जनपदे लुप्' and then 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' (I 2 51) Yaska remarks (ibid), 'कीकटो नाम देशोऽनार्यनिवास। कीकटा किंकृता किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा 'कीकट' is given as a synonym of 'poor, indigent', it is difficult to identify the country named Kīkaṭa, possibly, Bihar may be intended Cf the Subhaṣitam कीकटेन समा काशी See XI 21.8 infra समुदाचारा। An adj (Bah compd) सम्=सम्यक् It is not a noun meaning 'custom' पूयन्ते v l पूयन्ति irregular for पुनन्ति or पुनते or पवन्ते <√पूञ् 'to purify'

38-39 Both verses Elliptical Supply 'सायुज्य' as object of समीयतु. After 'पेशस्कृत' (bees) ध्यानेन is necessary

71. विडम्ब्यमानस्य नृलोकमात्मनः। विडम्बन is evidently a word

current originally in Prākṛta and later on used extensively by Sanskrit writers. There is no recognised Dhātu in Pāṇinīya Dhātupāṭha, from which the word can be derived. The initial cerebral 'ḍ' lends support to this presumption; other words of this nature, such as टीका, डमरु, ढक्का etc; cannot be explained as Indo-Āryan or Dravidian, because the latter avoids cerebral in initial positions Such words remain mysterious as to their origin (vide, Burrow, 'The Sanskit language' p. 97).

It is my considered view that it is an onomatopoetic word (ध्वन्यात्मक शब्द). Words such as, डमरु डिण्डिम are all of this type. Kṣhīrasvāmin derives thus : 'डमित्यव्यक्तं शब्दमियर्ति' डमरुः, 'a drum', The English word also is evidently onomatopoetic, like 'ding-dong'; further Kshīrasvāmin says : 'डिण्डिमझर्झरौ शब्दानुकारात्' Cf. Nir. दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणम्···दुन्दुभ्यतेर्वास्याच्छब्दकर्मणः (IX. 12). In the word विडम्बन there is a sound डम् which, possibly, signifies, a sound of contempt, when a person is defeated and therefore it means, an unsuccessful imitation and gradually the meaning widens and includes अनुकरण or imitation in general, as in the present context. āḍambara=drum Cf. ḍamaru; may be of foreign origin. vide AG. p. 35. ḍ remains unexplained. Vide, AG. p. 177.

CHAPTER XI

6. लोकानां स्वस्तयेऽध्यास्ते तपः । स्वस्तये । A vedic use. Cf. Nir. (III.22) 'स्वस्तीत्यविनाशिनाम'. The word was regularly declined in the Vedas vide RV. 1.1.9, 'सचस्वा नः स्वस्तये' ··· (Also VS. 3.24); Mahānārayana upa. 64, 'त्वं पारया···स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा'. *Prepo. verb* adhi+√ās, is not current in the sense of 'to practise' P. III.1.15, uses √car, in connection with 'tapas'.

CHAPTER XII

24. न्यसेत् । Un-P. for न्यस्येत् confusion of gana see अभ्यसेत्. XIII.8, below.

27. सनाद्देन । *Archaic for सनादम् metri causa.* (*or* सह्नादम्).

28. रूपाणि चक्षुषा राजन् ज्योतिष्यभिनिवेदयेत् । ज्योतिषि the Loc. can be defended by saying that *Pā's rule* 'अभिनिविशश्च' (I.4.47) is restricted in its scope. *Bhaṭṭoji remarks.* 'परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्',

इत्यत व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचिन्न यथा पापेऽभिनिवेश'; the causative verb takes Locative only Cf Māgha Śiśupālavadham canto I 15, 'स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत्'. पुत्रमित्रादिष्वभिनिविशमान Br Sū Sañkara Bhāṣya (II 3 46) also Mahā Bhāṣya, 'एवमर्थेऽभिनिविष्टानाम्' under Pā. II 1.1

CHAPTER XIII

17. यद् नः क्षमं चेत्। क्षमम् =योग्यम् an epic use in Purāṇa, proper.

39 यसेऽन्यदपि सम्प्राप्तं दिष्टभुक् तुष्टधीरहम्। √वस् (D P. 1023) आच्छादने 'to wear' is अदादि and the first person Sing is वसे Cf English 'Vest'. 'Vesture' etc.

CHAPTER XIV

1. देव ऋषे। Internal Hiatus, metri causa, Cf देव ऋषी, VI.16 1, above.

9. मृगोष्ट्रखरमर्काखुसरीसृप्खगमक्षिकाः। मर्क is an asura, son of Śukra Cf. V.S 7 16, 'मर्काय त्वा', RV X 27 20, 'सूरश्च मर्क उपरो बभूवान्' It is the same as मर्कट, the common word, for a monkey, the 'ṭ' is pleonastic It has been left out here, due to the exigency of the metre A non-aryan word, vide Macdonell's Vedic grammar p. 35 'मर्कट' the cerebral ṭ is unexplained acc to Wackernagel vide Alt Gram 177.

सरीसृप्। The intensive of √सृप्, क्विप् has been added here, the commoner stem ending in 'a' has been avoided due also to exigency of metre √सृप् is an Indo European root Cf Sanskrit, सर्पति, GK. ερπω (erpo), Lat Serpo Eng serpent. 'उष्ट्र' apparently from √वह् Cf AVe 'Vaštar and uštra A case of Samprasāraṇa ablaut

11 आश्वाधान्तेऽवसायिभ्य। अन्तेऽवसायी is a Caṇḍāla a low caste It is an Aluk Samāsa The regular Samāsa is अन्तावसायी a barber or a Cāṇḍāla. 'अधा' means पतित —a rare use

13 कृमिविड्भस्मान्तम् कलेवरम्। Cf Br U 5 3 1; Īśa U. 17, V S 40 15, 'अथेद भस्मान्त शरीरम्' (Ś B 14 8 3.1)

यत्रायमात्मा नभश्छदिः। नभश्छदि is a peculiar word, Sridhara explains 'स्वमहिम्ना नभ अपि छादयतीति तथा', छदिस् means 'roof' √छद् lit which has the sky for its roof. Cf Beng. 'छात्' Hindi This word scarcely occurs in older or later literature. Cf. AV. XIV.1 10, 'मनो

भस्या भन आसीद् चौरासीदुत च्छदि.'.

23. श्रवणस्तिस्र उत्तराः जन्मर्क्षश्रोणयोगयुक्। श्रवणा and its condensed form श्रोणा, meaning the asterism of that name are only variants. We may say that here we have an irregular Prakritism (ava = 0) srvana converted into श्रोण; necessary also for the metre. Such liberties of Varnalopa are very often taken in antique literature. Cf. Nirukta, 'अथापि वर्णलोपो भवति, तत्वा यामीति' (II.2).

In श्रोण>श्रवण, ओ = अव a Prākrtism. Cf SKt. लवण Prā लोण; SKt व्यवहार Prā. वोहार etc. Vide Alt. Indische Grammatik p.54. The Nir. reference is to RV. I.24.11, 'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः। अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषी.॥' (V S. 18.49; 21.2. TS. 2.1.11.6). Here यामि is used in the sense of याचामि; for Śroṇa Cf. T.S. 4.4.1020. 'श्रोणानक्षत्रं विष्णुर्देवता' MS. 2.13.20; 166.5. 'श्रोणायै स्वाहा' T.B. 3.1.57. Also, 'तच्छ्रोणेति श्रव इच्छमाना' (ibid), 3.1.2.

30. कुरुक्षेत्रं गयशिरः। गयशिरः is referred to in Nir. 12.19, *'समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः'. गयशिरः there, is explained as the* mythical setting mountain. Here it refers to modern Gayā in South Behar, where Visnu placed his foot on the head of the Asura Gaya of Paurānik mythology and hence the holy place in called by that name. क्षेत्राण्यर्हाश्रितानि। Possible reference to Ārhatas, i.e., Jainas. *Cf. also verse 35, below.*

38 तस्मात् पात्रं हि पुरुषो यावानात्मा यथेयते। An echo of A Āra. II 3.2, 'प्राणभृत्सु त्वेवाविस्तरामात्मा न चित्तमितरेषु', 'पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा' etc.

40. उपासत उपास्तापि नार्थदा पुरुषद्विषाम्। उपास्ता (from उप+√आस्+क्त) is archaic for उपासिता ('worshipped). The Dhātu is 'set'. The dropping of इट् is required for the metre.

CHAPTER XV

10 एष माऽकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ह्यसुतृप् ध्रुवम्। For असुतृप् Cf. RV. X.87.14, 'पराचिषा मूरदेवाञ् छृणीहि परासुतृपो अभि शोशुचानः'; is really a vedic word. *√तृप् means to 'steal' in Veda and तृपु is* a synonym of 'thief' given in Nighantu, so असुतृप् means a 'taker of life'. Cf. RV. X 14.12, 'उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ'. X.82.7, 'नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृपः'.

24. निद्रां सत्वनिषेवया । सत्वनिषेवया here means सात्विकाहारसेवया. The word here has been used in a sense out of the way. Cf. Chhā. u. 7.26, 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः'.

40. आत्मानं चेद्विजानीयाद् किमिच्छन् कस्य हेतोर्देहं पुष्णाति लम्पटः। लम्पटः, originally 'avaricious' then 'a glutton'. (A Deśi word) 'libertine'. Cf. Bṛhadā. upa. 4.4.12 :

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥

41. आहुः शरीरं रथमिन्द्रियाणि । हयानभीषून् मन इन्द्रियेशम् ॥

This is a paraphrase of the well-known verse in Katha upa. 3.3 :

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

'बन्धुरम्' used in the ved. sense of 'बन्धनम्' 'bondage', Ger. '*binden*' *vide* RV. X.129.4, 'सतो बन्धुम्' √बन्ध्+उरच् (unā 43).

42. धनुर्हि तस्य प्रणवं पठन्ति । शरन्तु जीवं परमेव लक्ष्यम् ॥ Cf. for this idea मैत्री उपनिषत् 6.24, 'धनुः शरीरमोमित्येतच्छरः' also Mundakopaniṣat 2.2.4, 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा'.

48. दर्शश्च पूर्णमासश्च चातुर्मास्यं पशुः सुतः । सुतः means सोमयागः here; the current word is the allied term सुत्यम् 'the day of pressing of Soma'. *Cf.* AŚV. 'सुत्यमहरुत्तमम्' (IV.2 17), *but* 'the designation of a sacrificer is sometimes found as प्रसुत Cf. एका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चमीं प्रसुतः Āpastamba ŚR X 15.1.

53. वाचं वर्णसमाम्नाये न्यसेत् । समाम्नायः here means समुदायः '*collection*'. *Cf. the first sūtra of Kātantra Vyākaranam* 'सिद्धो वर्णसमाम्नायः' *The meaning originally, 'a collection of sacred syllables'* etc. has been generalised into any collection whatsoever. Vide, Nir. 'समाम्नाय. समाम्नातः, स व्याख्यातव्य.' I.1, न्यसेत् । √as IV Potential. Confusion with Bhvādi. Cf. *Manu.* VI.46; दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम्. √*as* habitually treated in Purānas and Smṛtis as a root of first conjugation.

68. यथा हि यूयं ··· उत्तरत । उत्तरत is archaic for उदतरत. The *augment is dropped as in Vedas, even in* लङ्, *though the negative* particle मा is not prefixed. Cf. Pā. 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि'.

भयामहारषीन्निर्जितदिग्गजः क्रतून् । अहारषीत् (aorist of √हृ) has

been purposely used to fill up the metre. Such forms with Anaptyxis are always used in vedic literature. Cf. 'प्र ण आयूंषि तारिषत्' see ante. upasarga of ā+√hr 'to perform' dropped metri causa

70. रूपपेशलमाधुर्यसौगन्ध्यप्रियदर्शनः । A Bahuvrihi पेशल adj. from पेशस् 'beauty' is used purposely for the metre in place of the noun cf X.29.17 'वाच पेशैर्विमोहयन्' Sridhara explains . पेशल सौकुमार्यम् Such irregular use occurs elsewhere also

पुरुलम्पटः । पुरु √पृ GK polus 'much' Eng 'full'. Also 'पुलुकाम'. Cf RV. I.179 5 Cf. also पुरुकशिता', 'लम्पटः' possibly from लम्बपट (?) from one with flowing dress 'a libertine' X.90.23 A Deśi word of uncertain origin.

SKANDHA VIII

CHAPTER I

10. आत्मावास्यमिदं विश्वं यत् किञ्चिज्जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥

This is an echo with slight variation of Iśopanishad I.1.; only the first pāda is substituted for the original ईशावास्यमिद, सर्वं replaced by विश्वं, and यत् किञ्च by यत् किञ्चित्.

मा गृध -गृध 2 sing root aorist (Injunctive) of √गृध 'to be greedy'. √गृध् is cognate with Eng. 'greed greedy' etc.

11. यं न पश्यति पश्यन्तम् etc. । Cf. Kenopanisad 6. 'यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति'

18. अशासत् त्रिविष्टपम् । अशासत्—archaic for अशात् Imperf. √शास्; used metri causa. A confusion of Gana. For त्रिविष्टपम् see notes on 7.4.8, above

22. अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयः । Archaic for अष्टाशीति सहस्रं मुनयः metri causa

30. हरिरित्याहृतः । आहृत. is used here in the sense of व्याहृत. 'designated' a wholly unknown employment of the word. In this sense the upasarga 'vi' is absolutely necessary. But the author sacrifices everything to the exigency of the metre, because व्याहृत would add one syllable. So also in गजेन्द्रो मोचितो ग्रहात्, ग्रहात् is preferred to ग्राहात् (the correct from signifying an alligator or shark) simply to avoid a long sevnth syllable in the fourth foot. Cf. 'सप्तमं द्विचतुर्थयो'. By Pā. III.1.143. 'विभाषा ग्रह.' a shark is called ग्राहः and not 'ग्रहः' Cf. Bhaṭṭoji in S K. Sūtra, No 2905. 'व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः', ज्योतिषि ग्रहः' for ग्राहः vide śloka 31, 'ग्राहग्रस्तममूमुचत्'.

CHAPTER II

6. अमर्षया । Fem. gender used for masculine due to metrical needs.

9. उद्यानमृतुमन्नाम आक्रीड्म् । आक्रीड is masculine. Cf. Amara

II.4 3. 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' aberration of gender. But see, Amaramālā 'स्त्रियमाक्रीडमुद्यानम्' quoted in Maheśvaratīkā उपवनं पुष्पप्रधानम् , आरामः क्रीडार्थं वनम् । Cf Tilaka com. आक्रीड =क्रीडापर्वतः Sridhara says under I,11.12, उद्यानं फलप्रधानम्.

20. कीचकः । whistling bamboo. onomatopoetic कीचेति कायति । word is borrowed from old Chinese 'ki-cōk=Ki-bamboo. Cf. Sylvan Levi in the *É tu des Asiatiques p. 43. (Quoted in* S. K. *Chatterjee's* 'Indo-Aryan and Hindi' p. 78).

22. मर्कटः । 'ape'; non-aryan. cf Beng. माकड.

26. नाचष्ट कृच्छ्रे कृपणः । कृपणः from √कृप Tolament, pity; hence originally 'pitiable' etc Then a miser (an object of contempt and pity) Cf. Manu I,185, 'दुहिता कृपणं परम्'. The vedic sense of कृपण is also miserable, Cf. AB. Ch 33.1, 'कृपणं ह दुहिता.

संस्नपयन् । Caus. of √Snā, pp un-Pā. vide Gaṇasūtra (190) 'ग्लास्नावनुवमां च'.

27. यथाचलं सोऽतिवलो विचक्रमे । विचक्रमे is archaic for विचक्राम; for Pā. lays down Ātmanepada only when 'taking steps' is meant. Cf. 'वेः पादविहरणे' I 3,41.

28. पार्ष्णिग्रहाः । √ग्रह् The current word is पार्ष्णिग्राहाः used metri causa. short vowel irregular.

32. मोचितुम् । Archaic for मोचयितुम् Inf. √मुच् caus; णिच् dropped for metrical exigency.

33. यद्भयान्मृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि । ईमहि Potential mood of √ईङ् गतौ (Pā. D P. 1143), first person plural. 'यद् भयात्' etc. Cf Kaṭha upa, 6 3. :

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्चाग्निश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥

Also, Taittiriya upa, 2.8.1 :

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥

CHAPTER III

2. (नमः) अभिधीमहि । Dhi<√dhyai 'think' with ablaut yā : I (AG. p. 85).

5. तमस्तदाऽऽसीद् गहनं गभीरम् । For the phraseology, the author *is indebted to* RV. *(नासदीयसूक्तम्) X.129.1. viz.* अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम्. For the idea; 'यस्तस्य पारेऽभि विराजते विभुः', Cf. Śvetāśvatara upa. III.8. 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' also Mundaka II.62.6, 'पाराय तमसः परस्तात्' Maitri upa. 6.24. 'ब्रह्म तमसः परमपश्यत्'.

6. यथा नटस्याकृतिभिर्विचेष्टतः । विचेष्टतः is archaic for विचेष्टमानस्य as √चेष्ट् is Ātmanepadi; and this has also been rendered *indispensable on accont of the metre.*

24. न स्त्री न षण्डो न पुमान् न जन्तुः । Cf. Śvetāśvatara upa. V.10 'नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः'. Also AĀ. II.3.8. :

नैनं वाचा स्त्रियं ब्रुवन्नेनमस्त्रीपुमान् ब्रुवन् ।
पुमांसं न ब्रुवन्नेनं वदन् वदति कश्चन ॥

देवासुरमर्त्यतिर्यङ् । Samāhāra Dvandva compd. Plural suffix dropped metri causa.

25. जिजीविषे । Archaic for जिजीविषामि des. √जीव.

33. म्राहाद्विपादितमुखादरिणा । अरि means according to Śrīdhara चक्र (disc) '√ऋ' ऋच्छति 'to kill'. 'अच इः' (uṇādi 588) अरिः (a revolving disc) *Cf.* Nir. V.7, *'अरिरमित्र ऋच्छतेः' but this sense is unknown in earlier* or later literature. An unusual etymological sense. Cf. the दुर्गाध्यान 'हस्तैश्चक्रदरालिखेटविशिखान्' etc अरि = अलि Prākritism.

CHAPTER IV

4. कीर्तन्यगुणसत्कथम् । 'कीर्तन्याः कीर्तनीयाः गुणाः, सती कथा च यस्य सम्' कीर्तन्य is an archaic word, formed from √कीर्त (चुरादि) with अनीयर् but there is syncope of 'ī', chiefly for the purpose of the metre *i.e to curtail one additional syllable.*

9. परिश्रितः । Prepo. verb pari+√Śri 'surround'; mostly vedic. Cf. T.S. 6.1.1, 'परिश्रयति अन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्यलोकात्'.

CHAPTER V

6. भौमान् रेणून् ··· गुणान् । A *partial reproduction* of RV. I.154.1, 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचम्'.

10. भ्रममाणोऽम्भसि मन्दरः । भ्रममाणः is archaic for भ्रमन् or 'भ्राम्यन्' pres. part. √भ्रम् Parasma.

14. अभ्याचष्टुं प्रचक्रमे। अभ्याचष्टुम् is archaic for अभ्याख्यातुम् vide Pā. 'चक्षिङः ख्यान्' 2.4.54.

15. गतासवो निपतिता नोत्तिष्ठरेन् स्म। 'स्म' is an indecl. उत्तिष्ठरेन् is archaic, as उत्+√स्था is Parasmaipadi in the sense of 'rising up' (ऊर्ध्वकर्म) vide 'उदोनूर्ध्व कर्मणि' Pā I 3.24. Potential mood is not allowed with the particle 'sma' but only Present to denote past. Cf. P. III 2.118, 'लट्स्मे' (स्मशब्दो भूतकालद्योतकः).

26. मनोऽप्रयानं वचसानिरुक्तम्। Cf. Īśa upa. 4 :

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत्।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति॥

'वचसानिरुक्तम्' Cf. Kena upa 4, 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते'.

29. आसाश्वकारोपसुपर्णम्। For सुपर्ण refer to, 'द्वा सुपर्णा सयुजा', etc, RV. I.164.20, where the Jiva (self) is represented as a bird.

36. यरुचक्षुरासीत् तरणिर्देवयानम्। Cf. Mahānārāyana upa. 20.7:

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य। विश्वमाभासि रोचनम्॥

(RV. I 50.4; AV. 13.2.19; 20 47.16, VS. 33.36, TS I.4.31.1; TA. 3.16.1). Also RV X 90.13, 'चक्षोः सूर्यो अजायत' etc. also X.121 2, 'यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः', 'ब्रह्मण एप धिष्ण्यम्'. Cf. Chāndogya upa. I.6.6. 'य एष अन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' etc.

40. द्यौर्यस्य शीर्ष्णः। Cf. RV X 90.14. 'शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत'.

41 विप्रो मुखं ब्रह्म। Cf for the whole conception, RV. X 90 12, 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्। बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः। पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥'

42. स्परशेन काम। स्परशेन for स्पर्शेन। The Anaptyxis is required for the completion of the metre.

46. कर्म दुर्विषहम्। दुर्विषहम् literally, 'intolerable' is used figuratively for 'दुःखकम्'.

48. नावम कर्मकल्पोऽपि विफलाय। अवम opposed to परम. Cf. RV. यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्याम्' (I.108 9). It is the superlative of अवस् a Vedic indeclinable, 'low', 'down' अवर = lower is compara; Pā. 5.3.39. 'विकल' in class. SKt. is an adj. but here used irregularly as a noun for 'वैकल्य'.

CHAPTER VI

8. अणोरणिम्ने । Cf. Katha upa. 2.20, 'अणोरणीयान्', also Śvetāsva. upa. 3.20. Vide also, 3.9. 'यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्' (ibid).

16. संवृतसर्वकारकान् । The word कारक 'doer', 'agent' is used in the remote sense of 'organs' performing their respective actions. Such a use is liable to misconception and is obsolete in philosophical literature also.

24. न संरम्भेण सिध्यन्ति सर्वेऽर्थाः सान्त्वया यथा । सान्त्वया Obsolete Instru. of सान्त्वा used in fem. gender; 'सान्त्व' neuter is current. Cf. Amarakoṣa II.8.21. 'साम सान्त्वमथ समौ' also 'सत्यधर्ममधुरं सान्त्वम्' derived from √सान्त्व (D.P. 1570) or √साम (1880) with unādi 'त्वत्'. An unknown use.

CHAPTER VII

2. आरेभिरे । The infinitive has got to be supplied, such as मथितुम् in order to fill up the gap. 'देवास्ततोऽभवन्' the Gods then grasped the mouth'—here अभवन् is used in the sense of जगृहुः—a rather strange expression.

9. लक्षयोजनप्रस्तारिणा । Not sanctioned by the dictum 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकरः' metri causa.

17. कनकपरिधिः । Here परिधि. (परितो धीयते वेष्ट्यते) means वासस् 'having a garment of the colour of gold' Cf. परि+√धा 'to wear'.

मथ्नन् मथ्ना । मथ्ना a vedic form (Instru) by Pā. 7.1.87, 'थोन्थः' and 'भस्य टेर्लोपः' 7.1.88, we have in classical Sanskrit मथा, but the stem is here supposed to be मथन्, which survives in suveral vernaculars, such as Bengali etc. Vide, notes on 'मथ्नन्ति मथ्ना', V.18.36, above.

19. विसर्पदुत्सर्पदसह्यमप्रति । अप्रति 'without any replica', 'unparalleled' may be taken as an adj. or adverb. This sense is pre-eminently a vedic one and seems to survive in Pā. 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' I.4.92. Cf. प्रतिमा 'equal', 'rival', an 'effigy' etc. अप्रति is a common Ṛgvedic usage; occurs eleven times in RV. meaning 'unrivalled'. 'अप्रति' is perhaps the only instance of a preposition used in a substantival sense to form a negative Bah. comp. (Bhawe, soma Hymns Part II. p. 34). Cf.

IX 23 7, 'इन्द्रो वृत्राण्यप्रति जघान' RV VII 83 4, 'वघनाभिरप्रति ■ सुदासमावतम्' (adverbial use)

27 सोमो मन । Cf RV Purusasūkta X 90 13, 'चन्द्रमा मनसो जात' etc

32 भसित न वेद । भसितम् from √भस् (D P. 1100) भर्त्सनदीप्त्यो 'to burn' with 'kta' in कर्म The more widely used synonym is of course bhasman' Cf also भस् (ashes) found in upanisad

33 ते नूनमूतिमविदस्तव हातलज्जा । In हातलज्जा, हात is archaic for हीन The धातु √ओहाक त्यागे (1090) being ओदित् must have 'na' substituted for 'ta' in past passive participle by Pā 'ओदितश्च' (VIII 2.45) and ha becomes hī by P 6 4 66 कत्थन्त, √kattha in the verse means 'raving' and not 'boasting.

40 कृपयतः । A pres part from √कृप् (D P 1870) curadi.

स्वस्तिरस्तु मे । For स्वस्ति see discussion ante, IV 24 33, 'इद गर मुझे' Cal पर, which is meaningless, but इदं is irregular as गर (uosiod) is mas Cf Naiṣadha IX 8, 'गरो गिर परन्तनार्थलाघवे

43 जलकल्मष (Poison) । कल्मष Philologically, it is a combination of काल+मषी, (ink) The allied words are कल्माष (variegated) कलुष and किल्बिष This ending मषि or मसी is found present also in मलीमस 'black', though Pā derives it otherwise in his Sūtra 'ज्योत्स्ना मलीमसा'. 5 2 114.

CHAPTER VIII

1-2 तामग्निहोत्रीमृषयो जगृहु । अग्निहोत्रीम् here refers to Surabhi. 'अग्नि हूयते यया साधनभूतया साग्निहोत्री, करणे ल्युट् Pā IV 1 15 टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरप Sayana on Tai brā II 1 2. Says 'अग्नये होत्रमिति तत्पुरुषव्युत्पत्त्या इति' so we can add some प्रत्यय to make it feminine

यशस्य देवयानस्य । Here देवयान is used in a novel sense 'that which leads to Gods' Cf Gita VII 23, 'देवान् देवयजो यान्ति' so the derivation would be देवान् यान्त्यनेन इति करणे ल्युट्. But दवयानम् in philosophical and upanisad literature, has acquired a special sense ■ opposed to पितृयाणम् Cf Chhāndogya upa 5 3 2 'वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना३इति' 'सत्येन पन्था विततो देवयान' Mundaka, 3 1 6

हविर्धानी । In verse 1, is used not in its conventional meaning of the sacrificial carts on which Soma is carried. Cf. 'हवि सोम

धारयतेऽनयोरिति हविर्धाने अनसी'—*comments on* Kātyāyana Śrauta-Sūtra, VIII.3.21. A *Mandapa called* 'हविर्धानमण्डप' *is* also erected on posts in front and behind the carts, to cover them. The word here, however, refers to Surabhi, the divine cow, as she is the source of हविष् 'Ghee' etc.

3. स्पृहाञ्चक्रे । √स्पृह *is curādi and so the Periphrastic Per. is* स्पृहयाञ्चकार, *metri causa, omission of Guna.*

4. हरन् भगवतो महिम् । महिम् is a vedic word, generally an adjective and neuter, but it has been used in the sense of a masculine noun here. Cf. RV. X.121.8. 'यश्चिदापः महिना पर्यपश्यत्' Sāyana explains, महिना महिम्ना, छान्दसो मलोपः. The derivation, of course, may be crude and fantastic. In the older language, are found several instru singulars of man-stems in which mnā becomes nā, e g. mahinā, variņā and prathinā.

महिना । Is due to the dissimilatory elision of the 'm' after the initial 'm' (Wackernagel A.G. III.268–9) or is a blend of mahnā and mahimnā, according to Bloomfield.

'महि' as an adjective is found in RV. I.163.1 'महि जातं ते अर्वन्'.

14. श्रियं पद्मकराम् । Cf. Śrisūkta (khila) ver. 17. 'पद्मानने पद्मविपद्मपत्रे etc.

19. त्रैविष्टपेय । Un-Pā. ḍhak term not sanctioned. Kṣīrasvāmin says त्रिपिस्त्पमिति प्राच्याः । प्रायेण ह्येते पठौ शसौ च व्यत्यस्य पठन्ति । The alternative *form* त्रिपिष्टप comes by popular Assimilation.

25. यत्र स्थितेधयत । ऐधयत *is the Imperfect form of the causative of* √एध वृद्धौ *(D.P.2). The primary form would be* 'ऐधत'.

27. ईडिरे । Un-Pā. See, VII.8.39, above.

35. इज्यमाक् । *Irregular for* इज्याभाक्, अमृताभृतम् । आभृत = full Cf. X.32.20, *below,* 'चिन्तया निभृतः'.

36. लिप्सन्तः सर्ववस्तूनि । लिप्सन्त is archaic for लिप्समानाः. The desiderative of √लभ, Ātmanepada must also according to Pā. be Atmanepada by 'पूर्ववत् सनः' I.3.62.

38. मिथः तर्पचेतसाम् । From √तृष्, primarily means 'thirst' and then secondarily the meaning was widened into 'desires in general.'

Here the samāsa is Bahu. with madhyapadalopa. Cf. B.P.

निरुत्तर्दर्पणीयमानात्' etc X 1 4. see तर्षा XI 9.27 तर्ष=thirst (?) Lat torreo This word is used in BP. in preference to तृष्, तृष्णा, etc.

45 विरजाम्बरसंवीत । रजस् a stem ending in 'S', Cf RV. रजेषितम् (VIII 46 28) also रजाशया (ved) T S I 2 11 6. It is sometimes converted into an a ending stem by dropping 'S' in imitation of Prākrita and Pāli

CHAPTER IX

10 सालावृकाणां स्त्रीणाञ्च स्वैरिणीनां सुरद्विष ।
सख्यान्याहुरनित्यानि नूत्नं नूत्नं विचिन्वताम् ॥

This is a paraphrase of the reply of Urvasi to the overtures of Purūravas in RV X 95 15

पुरूरवो मा मृथा मा प्र पप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।
न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता ॥

11 क्ष्वेलितैस्तस्या आश्वस्तमनसोऽसुराः । क्ष्वेलित, this word means सुरतध्वनिभेदे, same as क्ष्वेडा a 'war-cry' But the meaning has undergone a slight change On the principle of 'डलयोरभेद', ड and ल interchange, specially in RV, when 'd' is intervocalic, it changes to 'l' (cerebral). Cf 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारः' (RK-Prātiśākhya). This principle has been extended here also Pa in D P reads √खेलृ and √क्ष्वेलृ (538 9) चलने in Bhvādi gana and philologically √केल, खेल and क्ष्वेल all meaning 'playing' are cognates, so here the meaning is 'amorous sportiveness

21 ईर्यान् उपसञ्चरे । 'movement' not 'way', as in Pā. III 3.119, 'गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च

CHAPTER X

4 प्रतिसयुयुधु । The root √युध (1173) being आत्मनेपद, the form is archaic for प्रतिसयुयुधिरे

7 भेरीडमरिणाम् । डमरि a variant of डमरु 'drum' is an onomatopoetic word like 'ding dong' डमितस्यक शब्दविशेषोऽस्ति डमरु (Kshirasvāmin). Further he says 'डिण्डिम शब्दौ शब्दानुकारौ' Cf 'दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणम् धातु इति शब्दानुकृति (Nir IX.12 III 15), Not found in vedic or classical Skt stem in i is analogical

14. उत्तर । It stands for uttariya 'upper garment' Not current.

16. यानं वैहायसं नाम कामगं मयनिर्मितम् । Maya an asura was a great architect, who built also an aeroplane. It is he who is supposed by historians to have founded the great 'Maya' civilazation, of South America, subsequenly destroyed by the Spaniards in the seventeenth century. Before the 'Aztecs', Mayas and Toltecs had gone to Mexico and South America. The chief country of the Mayas in Central America is said to be Yucatan. According to Mr. F. Peterson ('Ancient Mexico' pages 181-2), Mayas were great mathematicians and astronomers (vide 'Hindu America' by Bhiksu Chamanlāl and 'The Sphinx Speaks' by Dr. Singhal).

17. The description of the 'Vimāna' accords wonderfully well with a modern Fighter plane. We have the recent discovery of a 'Vimāna Śāstra' by Bharadvāja muni.

27. आह्वयन्तो युयुधुः । Both the verbal forms are archaic for आह्वयमानाः and युयुधिरे respectively. Pā provides आत्मनेपद in the sense of competition 'स्पर्धायामाङ.' I.3 31.

28. तारकेण गुहोऽस्यत । अस्यत from √असु क्षेपणे (दिवादि पर०) D.P. No. 1209, is archaic for आस्यत् (Imperfect). But this is necessitated by the exigency of the metre. Had the Śloka been, 'तारकेण गुह आस्यत' (pass) then the sixth syllable would have been short and the seventh long and one ninth in addition, all undesirable contingencies. So the principle 'अपि माषं मषं कुर्यात् छन्दोभङ्गं त्यजेद् गिरम्' is very often resorted to in the B.P. This criticism is based on the explanation of Śridhara who says, 'अस्यत आस्यदयुध्यत इत्यर्थः; √as here means, with a slightly semantic change, from original 'throwing', 'grappling' or 'fighting'.

31. निशुम्भशुम्भयोर्देवी भद्रकाली । निशुम्भशुम्भयोः is archaic for निशुम्भशुम्भाभ्याम्, as the Instru. is necessary in view of the verb युयुधे, but then it would legthen the fifth syllable, against the accepted canon.

41. आर्छयत् । Causative, of √ऋच्छ (लङ्). In epics in imper. आर्च्छत् (primary) is generally met with in the sense of 'piercing'. Here the causative is used for the exigency of Anustubh.

44. ऋष्यः । Un-Pā. for ऋषीः (accu.) समादद्यात् Potential = Imperfect (समादत्त). Cf. Rā. I.2.29. 'यत् तादृशं चारवं क्रौञ्चं हन्यादकारणम्'. Here, hanyāt = ahan.

46. शिलाः सटङ्कशिखराः । 'टङ्कः पाषाणदारणः'. Amara, II.10.34.

It is an onomatopoetic word, 'टंशब्दं कायति इति क्षीरस्वामी'. It is a hatchet which produces the sound of 'tañ'. *From this word, is derived the* vernacular टाङ्गि an 'axe' etc.

49. स्तनयित्नवः। Cloud or thunder, from √स्तन Cf. GK. στένω (steno) old Slavo stenjo, English, Tenor, etc.

50. विद्युधध्वजिनीमधाक्। *अधाक् is archaic for अधाक्षीत् (aorist) from √दह to 'burn' (991) The form is due to exigency of metre and formed on the analogy of अधोक् from √दुह (imperfect) Here सिच् has disappeared irregularly. The correct form would increase one syllable. A vedic form. Cf. the only instance, in RV. II.15.4. 'विश्वमधागायुधमिद्धे अग्नौ'.*

55. माया विनेशुर्महिना महीयसः। महिना Vedic, Instru. of महि or according to Sāyana archaic for महिम्ना. Vide his comment 'छान्दसो मलोपः' on RV. X 121.8. 'यश्चिदापो महिना पर्यपश्यत्'.

56-57. अहनत्। अहनत् archaic for अहन् imper. of √हन् 'to kill'-necessitated by the Vasantatilaka metre

अरिणा। अरि 'disc' from √ऋ 'kill'. See notes under III.33, above

CHAPTER XI

25 वणिक्पथा भिन्ननवो यथार्णवे। भिन्ननवः (भिन्ना नौर्येषामिति) archaic for भिन्ननावः. Shortening due to the exigency of the metre. The word वणिक्पथ strictly meaning trade-routes, has come to mean in Arthaśāstra etc as 'merchants'.

31 कन्धरे। Neck, usually feminine; from स्कन्ध with loss of sibilant

34 निविशतां भारैः पतत्रैः। निविशताम्, archaic for निविशमानानाम्. Cf Pā. 'नेर्विशः' I.3 17.

39. न शुष्केण न चार्द्रेण जहार नमुचेः शिरः। Cf. RV :

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः। विश्वा यदजयः स्पृधः ॥ (VIII.14.13)

Also VS 19.71; Ś Brā. 12 7.3.4; Also Tāṇḍya Brā. 12.6 8. 'एतन्नार्द्रं न शुष्कं यदपां फेनः', 'अपां फेनेन शिरोऽच्छिनत्'. Cf. also T.B. 'न मा शुष्केण मार्द्रेण हनः न दिवा न नक्तमिति', 'अपां फेनेन शिर उदवर्तयत्' (I.7.1.6–7).

45. उपगीयमानाऽनुचरैः । उपगीयमाना + अनुचरै । A disregard of Pā's Pūrvatrāsiddham, metri causa, though even after the coalescence, the foot has nine syllables

CHAPTER XII

3. सभाजितो भगवता सादरं सोमया भवः । सोमया 'together with Umā' is an archaic expression, for it must be an adjective of 'Bhava' and therefore must be in nom case so it is expected to be सोमः or सहोमः a Bahu compd. or सहोमया, but neither will suit the metre, so this strange word which sets aside all grammar and usage Cf 'सवत्वा समुपानयत्' X 63.50 'समादेन' VII.7 27, above 'समोपाहे' X 61 12, below

11. सर्वं अवरुन्त्से । अव+√रुध is used in the sense of 'enveloping', 'comprehending', 'knowing' a figurative evolution Cf 'सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभि ' I 1.2.

19. चलत् पद्मप्रवाल नयतीं ततस्ततः । नयतीम् is archaic for नयन्तीम् vide Pa VII 1.81, 'शप्श्यनोर्नित्यम्', necessary for metre

21. सनह्यतीम् । Archaic for संनह्यन्तीम् from √नह Lat nexus, 'bond', also, necto

22. कन्दु (क) । ball √skanda 'jump' Cf गेन्दुक, Prā. गेडुक, Beng. गेडुँ. Cf. Pa 'स्को संयोगाद्योरन्ते च' (VIII.2 29)

कटाक्षमुष्टः । मुष्ट archaic for मुषित from root √मुष् स्तेये (क्र्यादि सेट्) But in literature, in the past passive participle, we find such uses, e g Śākuntalam Act. V 18, 'मुष्ट प्रतिभाइयता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन' RV. X 68 10, employs the grammatically correct form 'हिमेन पर्णा मुषिता वनानि'

27 प्रमुषितेन्द्रियः । Here मुषित follows the rules of grammar, as opposed to मुष्ट in verse 22 above Bhababhūt in his Uttararama Charitam, has मुषिता स्थ परिभूता स्थ रामहतकेन' Act. I Cf Harṣacaritam, u V. 'मुषितमिव विलक्षितमिव स्कन्धावारमाससाद' (p 226, University of Kerala, Sanskrit series No 187)

32 शुष्मिणो यूथपस्येव । शुष्मन is a vedic word, derived from √श्वस् meaning strength Cf. 'यस्य शु माद्रे दसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्र ' RV. II.12 1 (सजनीयसूक्तम्). Cf Nir. II.24 'शुष्ममिति बलनाम शोषयतीति सत ' traced to √शुष 'dry up' I E, Sus Ave hūska 'dry'.

47. अमृतममरवर्यानाशयत् सिन्धुमथ्यम् । सिन्धुमथ्यम् 'born of the churning of the ocean' – a peculiar formation with Taddhita 'yat' from सिन्धुमथ in the sense of 'तत्र जात.' Pā. IV.3.25.

CHAPTER XIII

13. याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयम् । Cf for this mythological story, the original meaning of Viṣṇu and his three steps RV. I.22.17 (also AV. 7.26.4), 'इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूळ्हमस्य पांसुरे'. Also Nir. XII.19, 'पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः'.

14. योऽसौ भगवता बद्धः सुतले । For Bali; consult Nandalal Dey, author of 'Rasātala' (रसातल), *who, thinks Bali was exiled in the place called now Ballakh (ancient Bālhika ?). But there is a tradition that Bali lived in South India or in the Indonesian Island 'Bali'.* We have also a port in South India called महाबलिपुरम् to the South of modern Madras and noted for its architectural treasures.

20. त्रिलोकीं भोक्ष्यते । भोक्ष्यते is archaic for भोक्ष्यति as Pā. requires Parasmaipada in the sense of 'protection'. 'भुजोऽनवने' I.3.66. This is also necessary for anuṣṭubh metre.

24. एकादशम आत्मवान् । एकादशम *archaic for* एकादशः *(ordinal)* Cf. Pā. V.2 49, *'नान्तादसंख्यादेर्मट्', necessary to complete the metre.*

27 & 33. द्वादशमो मनुः । 'Twelvth' द्वादशमः archaic for द्वादशः. An irregular ordinal form. Cf. Rāmāyaṇa, VII 55.4, 'पुत्रो द्वादशमो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठित.' see ante, 'चतुर्दशम एष्यति'. चतुर्दशमः archaic for चतुर्दशः see B P. I.3.17, above. द्वादशमः is found in vedic literature. Also in Rāmāyaṇa, VII.71.1. 'ततो द्वादशमे वर्षे शत्रुघ्न अयोध्यां चकमे गन्तुम्'.

CHAPTER XIV

1. वदस्व मे । वदस्व archaic for वद √वद् (परस्मैपदी, 1009).

CHAPTER XV

4. विधिनाभिषिच्य महाभिषेकेण महानुभावाः । This refers to 'Aindra Mahābhiseka', celebrated in the case of kings of ancient India and described in details in the Aitareya Brāhmaṇa. The coronation occupies Chaps. 38 and 39 of the Brā. beginning with 'अथात ऐन्द्रो

महाभिषेक' Chap. XXXIX begins thus, 'स य इच्छेदेवंवित् क्षत्रियमयं सर्वा जितीर्जयेतायं सर्वाँल्लोकान् विन्देताय सर्वेषा राज्ञां श्रैष्ठ्यमतिष्ठ परमतां गच्छेत् साम्राज्य भौज्य स्वाराज्यं वैराज्य पारमेष्ठ्य राज्य माहाराज्यमाधिपत्यमय समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौम. सार्वायुष आऽन्तादापरार्धात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराळिति तमेतेनैन्द्रेण महाभिषेकेण क्षत्रियं शापयित्वाभिषिञ्चेत्' (39 1)

After making the king seated on a throne (āsandı) and proclaiming the impending coronation ceremony, the abhişeka (sprinkling) is done in the following way (Chap. 39 4) 'तमेतस्यामासन्द्यामासीनमेवंवित् पुरस्तात्तिष्ठन प्रत्यङ्मुख औदुम्बर्यामार्द्रया शाखया सपलाशया जातरूपमयेन च पवित्रेणान्तर्धायाभिषिञ्चति', 'इमा आप शिवतमा' इत्येतेन तृचेन। 'देवस्य त्वा' इति च यजुषा 'भूर्भुवः स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभि.'.

5. हुताशनादास। आस Vedic and archaic for बभूव Cf Pa 'अस्तेर्भूः'. आस is extensively used in Samhitās and Brāhmaņas and also in Kālidāsa's works See ante Cf. RV 7 86 4

किमाग आस वरुण ज्येष्ठं। यत् स्तोतारं जिघांससि सखायम्॥

10 हरिभिर्दहद्भिः परिधीनिव। परिधि means here the different quarters But this is a wholly unknown meaning in Sanskrit Literature 'Paridhi' generally *means the sacrificial sticks round the fire or the* halo of the Sun 'परितो धीयते इति परिधि' this etymological sense (यौगिकार्थ), has to be applied by a twisting to the directions round about a person

14. (आकाशगङ्गया) परिखभूतया। Un-Pa for परिखीभूतया vide P 7.4 32, 'अस्य च्वौ', shortening of vowel metri causa

23. वहिः समन्ताद् रुरुधे पृतन्यया। पृतन्या fem is used here in the sense of an 'army' but the word known in literature is पृतना. So it is a Vedic archaism, and a coinage of B P. We can t derive it from deno पृतन्य by Pā 3 3 102, as the sense would be 'desire to fight'. पृतन्यति, a deno. verb (पृतनामात्मन इच्छति, by 'सुप आत्मनः क्यच्' Pa III.1 8) in the sense of to 'fight', *'antagonise' is known in Vedas Nir IX 24 has पृतनाज्यम् meaning 'battle'.* The first component goes to I E. *'pr', 'per' to strike'.* Cf RV. IX 53 3 Naigh III 9. includes पृतना in the list of words meaning 'Samgrāma'. 'पृतनायति' also is met in Vedas and पृतन्यति is only a shorter form by Syncopation of vowel 'पृतन्या' has been used for Vamśastha metre, where the tenth syll. must be long

('वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ').

प्रयुञ्जन् भयमिन्द्रयोपिताम् । प्रयुञ्जन् is archaic for प्रयुञ्जानः Cf. Pā. 'प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु' I.3.64.

26. नैनं प्रतिवोढुमधीश्वरः । प्रतिवोढुम् a figurative and idiomatic use of प्रति+√वह in the sense 'overpowering'. Cf. Rāmāyana II.15.26 (with a slight semantic change) प्रति+√वह (causal) 'to oppose', 'ममाज्ञां प्रतिवाह्यते'.

27. ओजः सहो बलं तेजो यत एतत्समुच्चयः । Here between the words, though generally thought synonymous, a distinction must be observed. ओजस् Cf. Nir. VI.8. 'ओज ओजनेवा उब्जतेर्वा'. √ओज is unknown in D.P. or literature, √उब्ज means 'to bend' but I.E. aueg, 'increase' AVE. aojah. It means splendour, lustre born of the presence of 'ojas' dhātu, present in a constitution. सहस् and बल mean 'strength in general which conquers others and is born of a healthy vigorous body. 'तेजस्' is equated with 'semen' by Amara 'शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च' (II.6.62). See full discussion under IV.18.15 above 'वीर्यमोजो बलम्'.

31. सानुबन्धो विनङ्क्ष्यति । Fig. use of 'अनुबन्ध' in the sense of 'family' etc. Cf. Rāmā. VI.20.23, VII.6.12.

CHAPTER XVI

27. त्वं देव्यादिवराहेण उद्धृतासि etc. । Cf 'उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना' T A. 10.1.8 also Mahānārayana upanisad 4.5.

31. नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःश्रृङ्गाय तन्तवे ।
सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥

For the expression. Cf. RV. IV.58.3 Nir. 13.7, V.S, 17.91; T.A. 10.10.2 :

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेश ॥

The verse is only a paraphrase of RV. verse quoted above. The symbolism is explained by Yāska in Nir. 13.7, as follows : (Viṣṇu is here symbolised as Yajña (यज्ञ), sacrifice). 'चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः । त्रयो अस्य पादा इति सवनानि त्रीणि (प्रातःसवनम्, माध्यन्दिनसवनम्, तृतीयसवनम्), द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये । (two iṣṭis in a Somayāga, so named)

सप्तहस्तास. सप्त छन्दांसि। त्रिधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैः। वृषभो रोरवीति। रोरवणमस्य सवनक्रमेण। ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिः स्तुवन्ति। महो देव इति एष हि महान् देवो यद् यज्ञो, मर्त्यां आविवेश इति एष हि मनुष्यानाविशति यजनाय'.

CHAPTER XVII

2. बुद्धिसारथिः। Cf. Katha upa. 3.3. 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि'.

8. शं नः कृधि। 'कृधि' a vedic conjugation in imperative from √कृ second per. sing Pānini 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' (6.4.102) इति हेर्धिरादेशः; for vedic parallels see. RV. 9.23.3. 'कृधि प्रजावतीरिष.' 8 67.12. 'कृधि तोकाय जीवसे' RV. 7.16 6, 'कृधि रत्नं यजमानाय सुक्रतो' RV. 2.9.5. 'कृधि क्षुमन्तं जरितारमग्ने'. कृधी (metrical lengthening), 'रुद्रस्सम्राकृधिम्' etc. RV. I 10.11.

24. अदितेर्धिष्ठितं गर्भम्। Syncopation of initial vowel. Cf. B. Gitā XIII.18, 'ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम्'. धिष्ठितम् is archaic for अधिष्ठितम्; such uses are found in B.P. as well as in vedāngas (Vedic Concordance V.V.R I). It seems the dictum 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' was sometimes extended to 'अधि' besides अव and अपि. Of course, this is necessary for the metre also here. It comes under syncope vide Nir. 2.2. 'अथापि आदिलोपो भवति' etc. Initial 'a' dropped, Cf. va = ava; pi = api vide, Wackernagel, Alt. Gramm. p. 77 and also Macdonell 'Vedic grammara p. 11. Cf. Class and Ved. va = iva (like). Cf. Meghadūta II.80. 'वध्निनीं वान्यरूपाम्' Cf. for the loss of a, 'asti' and santi. Pā, 'श्नसोरल्लोप.' (VI.4.111). The above is the rule also in Pāli and Prākrta. Skt इदानीं = Prā. दाणि. उदक = दक. अलाबू = लाबू अरण्य = रण्ण (Pali and Prā). See, X.6.33 and XII.9 32, below.

समीडे। It is an archaic form in Perfect from सम् and √ईड, 'to praise'. The regular form would be 'समीडाञ्चके, समीडामास, समीडाम्बभूव'. The rule is Pā. 3.1 36, 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ'.

26. शिपिविष्टाय विष्णवे। शिपिविष्ट is a name used in Vedas to designate Visnu. Nir. V.8 derives it thus: शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति vide RV. VII.100.5 'प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान्'; according to Tai Sam II 5.5.2, (quoted by Śridhara) शिपि means Jiva (animals) and शिपिविष्ट is the self occupying them. Cf. 'यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति' (Ibid) (शिपि+(आ)+√विश्+क्त = शिपिविष्टः.

त्रिनाभाय । Bahu Compd. 'अच प्रत्यन्त्यपूर्वात् सामलोम्न' (Pā. 5.4.75) इत्यत्र अजिति योगविभागात् समास' ; forms such as पद्मनाभः ऊर्णनाभ are current but this is rare. In Veda the corresponding form is त्रिनाभि Cf. RV I 164.2, 'त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वम्'.

CHAPTER XVIII

2 झषराज । Means 'makara'—a dolphin झष is a Deśi word adapted into Sanskrit even in the Vedic times. The Śatapatha Brā. uses it, Cf 'शश्वद् झष आस' see ante. V.8 13.

4 अग्निजिह्वाः । Means Gods, of whom Agni is the mouth Cf. 'अग्निमुखा वै देवताः' Tā Bra. 25 14.4. Also, 'अग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतम'. AB. 7.16 Tā. Brā. 25.14.4. अग्निर्वै देवानां मुखम्' Kau. 3 6.5 5, Tā. 7.1 6.

5. श्रोणायां श्रवण द्वादश्याम् । श्रोणा is condensed form of श्रवणा, the asterism of that name It is a case of Prakritism ava = o Cf. 'यदश्लोणत्, तच्छ्रोणा'. TB. I 5.2.8-9. 'श्रोणा नक्षत्रम्' T S 4 4 10 2 Also अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानामवस्ताच्छ्रोणायै' T.B I 5 2.3.

18-19. कृत्वा परिसमूहनम् । Parisamūhana is wiping with the wet hand from north-east to the north of the sacred fires thrice परिस्तीर्य refers to the act called 'परिस्तरणम्'. Strewing darbha grass round the fires. 'बटुः' a Prākrta word, origin unknown. Derivatives and connected words in Beng 'बेटे' a dwarf 'small', also Hindi etc. बेटा 'child'.

21. नर्मदायास्तट उत्तरे भृगुकच्छसंज्ञके । This refers to the celebrated port called 'Bharukaccha' in later times, the modern Broach near Surat at the mouth of the Narmada and the Arabian sea

23. विवेश हयमेधवाटम् । हयमेधवाटम् means अश्वमेधमण्डपम्. The word वाट comes from Sanskrit वृत and is really a Prākṛta word formed by cerebralisation, of course, यज्ञवाट etc occurs even in the Ramāyaṇa, being adapted into Sanskrit.

24. मायामाणवकं हरिम् । माणवक-क is pleonastic = young, Pruss 'malnyx', 'child'. The cerebral is due to the originally preceding r, still preserved in Greek, vide AG. pp 193-4. Cf. Pa. चाक्षणमाणवचाडवाद् यत्', which enumerates the word as current. A popular Kārikā tries to explain the anomaly thus :

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

25 सक्षिप्तास्तस्य तेजसा । सक्षिप्ता literally thrown away, here has the metaphorical meaning of 'overpowered', eclipsed'

31. भूरहो तथा पुनीता । पुनीता archaic for 'पूता √पू' The additional syllable has been purposely used for the completion of the metre

32 अर्हत्तम सम्प्रतीच्छ । अर्हत्तम from अर्हत् by Pa 3 2 133 'अर्ह प्रशसायाम् with superlative 'tamap'

CHAPTER XIX

2 साम्पराये । साम्पराय means परलोक, the other world Cf Katha upa I 29 'यत् साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत्' and 2 6 (ibid), 'न साम्पराय प्रतिभाति बालम्'

11 अपश्यमान । Archaic for अपश्यन्' सशकित परिमृश्य. Here the *prepo verb pari+√mrs is used in the unusual sense of 'searching*

19 द्वीपदाशुपम् । 'Giver of an Island' दाशुपम् is really a vedic word from √दाश्र दान in Perfect Part Cf Pa 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वाश्च' VI 1 12

26 तत् प्रशाम्यत्यसन्तोषात् अम्भसेवाशुशुक्षणि । A vedic formation meaning 'Fire' आशु शोक्तुमिच्छति आ+√शुच+सन्+अनि (औणादिक) Cf 268, 'आङि शुच सनश्छन्दसि (una Sū) Also vide Nir VI 1 'आशु शुचा क्षणोणातिरा सनोतीति वा । आ इत्युपसर्ग पुरस्तात्, चिकीर्षितन (desiderative) उत्तर । आशु शोचयिषुरिति Sayana on RV II 1 1, 'आङि उपपदे √शुच दीप्तौ इत्यतस्य सन्नन्तस्य छान्दसमिद रूपम्' All are agreed that this vedic formation meaning Fire, comes from √शुच 'to burn' but for the obscurity of the first part, it has not been analysed in P Pāṭha of Sakalya

27 वित्त यावत् प्रयोजनम् । This enunciation of the requirements of money approximates to modern Socialistic ideas

34 भ्रमत । Irregular for भ्रामत Cf P VII 3 76 Cf VII 14 8, यावद् भ्रियत जठर तावत् स्वत्व हि देहिनाम्'

38–40 अत्रापि बह्वृचेर्गीत शृणु मेऽसुरसत्तम ।
सत्यमोमिति यत् प्रोक्त यन्नेत्याहानृत हि तत् ॥

The reference is to a passage in the Aita Āranyaka II 3 6.

i e. 'ओमिति सत्यं नेत्यनृतं तदेतत् पुष्पं फलं वाचो, यत् सत्यं स ईश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवितोः, पुष्पं हि फलं वाचः सत्य वदति अथैतन्मूलं वाचो यदनृतं तद् यथा वृक्ष आविर्मूल. शुष्यति स उद्वर्तत, एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति, स शुष्यति स उद्वर्तते तस्मादनृतं न वदेत्, दयेत त्वेनेन इति।'

41. पराग् रिक्तं ... नालं कामेन चात्मने। A reproduction of A.Ā. II.3.6 (18). 'पराग् वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोऽमिति तद्यत् किंचोममित्याहात्रैवास्मै तद्रिच्यते स यत् सर्वमों कुर्याद्रिञ्च्यादात्मान स कामेभ्यो नालं स्यात्'.

42 अथैतत् पूर्णमभ्यात्मम्। Cf. AĀ. II 3.6, 'अथैतत् पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति स यत् सर्वं नेति ब्रूयात् पापिकास्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्'.

43 स्त्रीषु नर्मविवाहे etc.। Cf. AĀ. II 3.6 'तस्मात् काल एव दद्यात् काले न दद्यात् तत् सत्यानृते मिथुनी करोति'.

CHAPTER XX

5. अधन्यात = अधनात्। Un-Pā. Cf. P. IV.4 84, 'धनगणं लब्धा'.

प्रलम्भनात्। 'Deceite'. B P. uses the prepo verb, प्र+√लभ् *without* वि, *against the classical idiom*

14 पथमश्रद्धितं शिष्यम्। अश्रद्धितम् means, अजातश्रद्धम् 'one who has no faith', 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिरिष्यते' (Pā. III.3.106, Kāśikā) इति श्रच्छब्द-स्योपसर्गवत् वर्तमानत्वात् श्रद्धाशब्द'. Then 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' (Pā. V 2 36, 'इति श्रद्धितम्' श्रद्धा is included by Pa Ganapātha in तारकादिगण Nigh III 10 *gives* श्रत् *as a synonym for* सत्य Cf. Nir IX.30, 'श्रद्धा श्रद्धानात्' श्रत् + √धा goes back *to* I E 'kred+dhē', '*to put in heart*'; श्रत् heart, Latin, credo. Eng. credit

17. आनिन्ये अधनेजन्यपां भृतम्। The comp is archaic for अवने-जनानाम्. Cf. Pā VI 3 42, 'पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' metri causa, the fifth must be short.

24. पेक्षत्। Archaic for ऐक्षत (लङ्).

25. समस्तरेफान्। रेफ here means not the syllable 'r' (Cf. 'रादिफः' Vār) only, but all words.

CHAPTER XXI

1. सत्यं समीक्ष्य। Elliptical means सत्यन्नेकं प्राप्तमात्रिय समीक्ष्य.

12. सत्यव्रतस्य सततं दीक्षितस्य त्रिदोषतः नानृतं भाषितुं शक्यं

ब्राह्मण्यस्य दयावतः । Cf. Aitareya Br. 'ऋतं वाव दीक्षा, सत्यं दीक्षा तस्माद्दीक्षितेन सत्यमेव वदितव्यम्' (I.6); Kau. Brā. 7.3. 'स यः सत्यं वदति स दीक्षितः'; ŚB. 14.6.9.24, 'सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता भवति'

21. तद्विपर्ययम् । तस्य विपर्ययः यस्मिन् यथा तथा *adverb, the word* being mas.

24. यो नोऽर्थत्वाय कल्पते । अर्थत्वाय means आनुकूल्याय; अर्थ is an *adjective here formed by* अच् *and then we have a noun by* 'तस्य भावस्त्वतलौ' Pā. V.1.119.

26. सौत्येऽहनि । सुत्या means the day of the pressing of Soma (सोमाभिषवः) i.e. the fifth day of a Somayāga. The v l. is सुत्येऽहनि; vide Āśvalāyana Śrau, Sūtra IV.2 17, 'एका तिस्रो वा दीक्षास्तिस्र उपसदः सुत्यमहरुत्तमम्' सौत्य *is derived from* सुत्या *with* अण्; सुत्या *from* √षुञ् अभिषवे *(No. 1247)* with क्यप् vide, Pā. III.3 99, 'संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः'.

31. तनोः । Irregular genitive for Instru tanvā Inversion of case.

33. योऽर्थिनं विप्रलम्भते । 'Deceives' विप्रलम्भते is archaic for विप्रलभते Pā's rule 'लभेश्च' (VII 1.64) prohibits नुम् शप्. The long syllable is necessary in the Sixth. Cf. 'गुरुषष्ठं तु पादानाम्'.

34. व्यलीकफलम् । व्यलीक 'false'. See III.24.12, above.

CHAPTER XXII

7. नात्र व्रीडे । व्रीडे is archaic for 'व्रीड्यामि', '√व्रीड चोदने लज्जायां च' (1126) *is* Parasmaipadı, *divādı.*

9 जहाति योऽन्ततः । √ओहाक् त्यागे is transitiv but here intransitively used Cf. 'अविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया'.

11. दैवेन प्रसभं त्याजितश्रीः यया ध्रुवं स्तब्धमतिर्न बुध्यते । The B.P. has got always an unusual construction, which sometimes renders a sentence *almost unintelligible and is one of the great* drawbacks *of its* diction. Here यया refers to श्री, which, however, is subordinated in the Bahuvrihi Samāsa and cannot be directly construed with the pronoun. To avoid this anamaly Kāśi edn. reads मया in place of यया, but it is not approved by Śrīdhara and is meaningless.

14. सम्यङ्नीचीनमुखो बभूव ह । नीचीनम् a vedic word; *it is not* generally used in class. literature. Of course it is formed with खञ् like

प्राचीन, अर्वाचीन etc. Pā. विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्' V.4.8. The dropping of the अ is by Pā. VI.4.138 'अचः'. Cf. 'नीचीनवारं वरुणः कवन्धं प्रससर्ज' RV. V.85.3. (Nir. X.4) also, 'नीचीनमघ्न्या दुहे' AV. VI 91.2; RV. X.60.11. नीचीनाः स्थुरुपरि बुध्न एषाम् RV. I.24.7. See V.16.24, 'नीचीना नद्यः' above.

23. त्रिलोकीं दाश्वान् । दाश्वान् a perfect part. from √दाश् दाने Cf. Pā 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' (VI.1 12). This form is extensively used everywhere in vedas and also in later Sanskrit. Cf. RV. I.3.7, 'दाश्वांसो दाशुषः सुतम्' VS. VII.33; T.S. 1.4.16.1; Nir. XII.40.

24. विशो विधुनोमि । विश् meaning 'people' etc., here used in the sense of 'money'; not known in Skt.

CHAPTER XXIII

1. भक्त्युत्कलः । उत्कलः means उत्कण्ठः an adjective. Cf. Amara 'उत्कण्ठोत्कलिकत्वेन', 'anxious and then overpowered'. It is an onomatopoetic word.

गद्गदया । An onomatopoetic word, imitation of the sound when the throat is choked through outburst of emotion.

4. पूरयित्वा अशासत् सकलं जगत् । अशासत् is archaic for अशात् √शास् in Imperfect. Pā. 'सिपि धातो रुर्वा' (VIII.2.73) lays down that 's' at the end of the pada would become 'da' or 'ta'. The additional syllable is required for the completion of the foot (anuṣṭubh). Due to Prakritik influence, √Śās of class II is converted into class I conjugation.

7 कुसृतयः । This word occurs many times in B.P. 'कुत्सिता सृतिर्मार्गो येषां ते तथा इत्यर्थः'. 'Wily', following a tortuous path etc. Cf. Amara 'कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यम्' I.6 31.

8. अहोऽमितयोगमायालीलाविसृष्टभुवनस्य । The Sandhi of the indeclinable अहो with the following vowel is archaic, as Pā. prohibits it in his Sūtra, 'ओत्' I.1.15. The vowel 'O' is technically a 'pragṛhya'. The Sandhi is necessitated by the 'Vasantatilaka' metre, for a similar use Cf. 'अहोतिरम्यम्' X.13.5 infra.

27. अदितिश्च शशंसिरे । शशंसिरे is archaic for शशंसुः (from √शंसु स्तुतौ, No. 728, Parasmaipadi); necessary for the metre.

29. यः पार्थिवानि विममे स रजांसि मर्त्यः । Here the phrase यः

पार्थिवानि is taken from Viṣṇu Sūkta RV. I.154.1, but the verb विममे is used with a different sense, viz. counting the number of the sands etc. The Ṛk is as follows :

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचम् । यः पार्थिवानि विममे रजांसि ॥ (here विममे means विशेषेण निर्मितवान्) Cf. also AV. VII.26.1; Vā. S. V.18 etc.

किं जायमान उत जात उपैति मर्त्यं । इत्याद्य मन्त्रदृष्टिः पुरुषस्य यस्य ॥

The reference is to the Ṛṣi. Vaśiṣṭha. Cf. RV. VII.99.1. 'न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति'; also (VII.99.2), 'न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप'.

CHAPTER XXIV

11. श्राद्धदेवः । A variant of vedic श्रद्धादेवः Cf. ŚB. I.1.4.15, 'श्रद्धा देवो वै मनुः', explained by Sāyana as follows : 'श्रद्धैव देवो यस्य श्रद्धालुः'.

20. न म एतदलं राजन् सुखं वस्तुमुदञ्चनम् । उदञ्चनम् means a 'Jar' in which water is kept. Cf. Pā. III.3.123. 'उदङ्कोऽनुदके' S.K. (loc. cit), 'अनुदके किम् ? उदकोदञ्चनः'; उत्+√अञ्च+ल्युट्, or from. उद् (water)+√अञ्च् 'a' dropped.

22. निधेहि ह्रदे मामविदासिनि । अविदासिन् means 'imperishable', free from destruction; not drying up, perennial 'from √दसु उपक्षये' (divādigana). A very rare word, hardly used in classical literature sometimes employed in epics. Vide, Āśva Gṛ and Gobhila Gṛ vide B.P. I.3.26.

30. अदीदृशो यद्वपुरद्भुतं हि नः । 'अदीदृशः' Aorist Caus. of √दृश् sec. singular.

32. भूर्भुवादिकम् । Archaic for भूर्भुव आदिकम् । A disregard of Pūrvatrāsiddham; metri causa.

34. त्वं तावदोषधीः सर्वाः । The word आदाय should be requisitioned to fill up the ellipsis.

36. उपस्थितस्य शृङ्गे निबध्नीहि । निबध्नीहि from √बन्ध 'bind' Gerbinden निबध्नीहि √बन्ध् D.P. 1508, is archaic for निबधान. 2 Sg. impv. The form is coined on the anology of क्रीणीहि; but by Pā. III.1.83 'हलः श्नः शानज्झौ, निबधान is the correct form. See, badhnīhi, IX.10.15, infra

37. सहनावम् । Un-Pa for सहनौकम् P.V.4 151, 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्'.

45. वरत्रेणाहिना । वरत्र or वरत्रा *means* a *strap or thong* (चर्मरज्जुः) 'व्रियते अनेन अनयावेति ष्ट्रन्'. Cf. 'वरत्रा वैत्रत्रैणत्री' (Artha Śāstra). Cf. RV. IV.57.4. 'शुनं वरत्रा बध्यन्ताम् शुनमष्ट्रामुदिङ्गय' *also* X 60 8, 'यथायुगं वरत्रया नह्यन्ति धरुणाय कम्'.

48 रुद्ररोदनम् । Means 'silver' Cf. 'यदरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्रु अशीर्यत तद्रजतं हिरण्यमभवत्' T S. I.5.1.1. Cf. Nir. X.5. 'यदरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम्'.

53. विवृणु स्वमोकः । Cf. Iśa u. 15, हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये' ।

छिन्धि ''' ग्रन्थीन् हृदय्यान् । हृदय्यान् 'हृदये भवान्', 'भवेच्छन्दसि' (Pa. IV.4.110.) इति भवार्थे यत् । A word not used in class. Sanskrit. 'But vide RV. X.151.4. 'श्रद्धां हृदय्ययाकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु'. Cf. 'दुहितृर्हृदय्या.' VII.6.12, above.

61. अकथयत् यो ब्रह्म सत्यव्रतानाम् । The plural is used to denote Satyavrata and other *sages on the maxim of* 'छत्रिणो गच्छन्ति' (छत्रिन्यायः) though some in the crowd may not have an umbrella

CHAPTER I

4 शुश्रूपता हि नः । The word शुश्रूपता is un Paninian Cf 'शाश्रुस्मृदशा सन'. The Class form is 'शुश्रूपमानानाम्' (Pa I 3 57)

8 अन्यन्न किञ्चन । Cf Aitareya Upanisad, I 1 'नान्यद् किञ्चन मिपत्' (Aita Āra, 2 4 1)

11 सञ्चायामास । आस archaic for बभूव vide 'अस्तेर्भू' Pā II 4 52 It is current in vedas and Brāhmanas, See VII 8.36, above

13 अप्रजस्य मनो । अप्रजस्य archaic for अप्रजस Cf Pa 'नित्यमसिच् प्रजामेधयो' (V 4 122) *Philologically, however, there are two separate* stems ending in आ and अस् Here the Samāsanta is dropped

15 प्रेषितोऽध्वर्युणा होता । 'हातर्यज इति प्रैष This is the technical *direction by Adhvaryu*

व्यचरत् । √चर is used in the technical liturgical sense of 'to sacrifice'

वषट्कार गृणन् द्विज । The syllable वौ३षट् or वषट् is to be pronounced very loudly and by day only, vide Āśv I 5 18 Cf Pa 'उच्चस्तरा वा वषट्कार (I 2 35) The initial vowel is prolated by Pā 'ब्रूहि प्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादे (VIII 2 91)

37 सुद्युम्नस्याशयन् पुस्त्वम् । आशयन् = इच्छन् intending. The regular form is आशयान as √शी is Ātmanepada (D P 1032) but then it would increase one syllable.

41. दक्षिणापथराजान । Omission of Semāsanta tac Cf Rā V.1 40, 'baddhva raksasarajanam anyisyani metri causa

CHAPTER II

6 प्रलीनोडुगणे निशि । निशा or निश—the older stem, is fem and so the adjective is irregular. But the commentator Sridhara construed it with समये, understood such explanation is ingenious, though not scientific

अहनत् । Archaic for अहन् see ante. Cal. edns read अच्छिनोत् (un Pa for अच्छिनत्) which is preferable as शिर √हन् is unidiomatic

वभ्रोः शिरः । बभ्रु means कपिला brown' (Cow). Cf RV. X.97.1. 'मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च'. The word is cognate with English 'Brown', Avesta 'bawrō' bowris, Lat. fiber, 'fibre', Lith, bebrùs. The Aryan base *'bhru' *meant brown; the word* *bhe-bhru (Skt. babhru) is simply a reduplication of this, vide Nir. IX 28. According to competent authorities Yāska's derivation from √हृ or √भृ is very hazy and indefinite.

9. शूद्रस्त्वं कर्मणा भविता । भविता<√भू लुट्; irregular for भवितासि Aberration of Person; metri causa. concord irregular; Cf. *Uttarāmacaritam, Act V,* 'तस्मात् सखा त्वमसि'.

26. तस्यायोक्षितृसुतो यस्य मरुतश्चक्रवर्त्यभूत् ।
सवर्तोऽयाजयद् यं वै महायोग्यङ्गिरः सुतः ॥

Cf. Aita. Brā. (chap. 39.7.21), 'एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण संवर्त आङ्गिरसो मरुत्तमाविक्षितमभिषिषेच, तस्मादु मरुत्त आविक्षितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयाय, अश्वेन च मेध्येनेजे'.

28. मरुतः परिवेष्टारो विश्वेदेवाः सभासदः । Cf. A Brā (Ibid) :
मरुत. परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन गृहे । आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वेदेवा सभासद ।।

It will be thus observed that the B.P. reproduces, partially, the original verse of the A B, Ś.B. etc. Vide also Ś.B. XIII.5.4.6; Mahābhārata. XII.29.18.

CHAPTER III

1. द्वितीयमहरुचिवान् । Refers to षडह sacrifices.

12. ग्रहं ग्रहीष्ये सोमस्य यज्ञे । ग्रह *is a cup of Soma. Cf. Pā.* III.3.58. 'ग्रहवृदनिश्चिगमश्च' vide Ś.B. X.1.1 5, यद् गृह्णाति तस्माद् ग्रह '.

क्रियतां मे वयो रूपम् । Cf. RV. I 117.13 :

युवं च्यवानमश्विना जरन्तं । पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभि. ॥

13. भिषक्तमौ । The twin Aświnas are so called in the Vedas; they are the divine physicians. Cf. अश्विनौ वै देवानां भिषजौ' (T.S. II.3.11.2, also A.B. I.18) Cf. 'युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिः' R.V. (*I 157.6*), 'भिषक् तमम्' epithat of Rudra, is found in RV. II.33.4. भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि'. In A.V. waters are described as 'भिषजां सुभिषक्तमा.' (AV.

VI.24.2). *See, VI.9.50, Supra. Though un-Pā., we have such vedic superlatives.*

15. पुरुपास्त्रय उत्तस्थुरपीव्या वनिताप्रियाः । This fact is referred to in RV. X.39.4. 'युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः.' RV. VII.71 5, 'युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तम्'.

अपीव्याः । This word has been used in B P. in the sense of 'beautiful'; V.I. अपीच्या does not suit the context. The vedic meaning as given in Nir. *is different. See discussion ante, IV.15.23. In Nir. IV.25.* Yāska says 'अपीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वा', But this sense is confined to vedas. B P. assigns a meaning to 'अपीच्य' for which there is no parallel instance in Sans. literature. Vide, Monier Williams' Dictionary. One suggestion may be ventured पीवन् is fat i.e ugly, and *the* opposite is 'handsome', *hence the word* अपीव्य *has that sense.*

20. पतिस्त्वया प्रलम्भितः । प्रलम्भितः here is archaism for प्रलब्धः 'deceived'; *the causative form being brought in to complete the foot,* 'उपसर्गात् खल्घञोः.' (Pā. VII.1.67) इति नुम् Cf. Pā. 'गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने' (I.6.69).

CHAPTER IV

1. ततम् । A vedic word, equal to 'तात' (class) 'father'. Cf. RV. IX.12.3 'कारुरहं ततो भिषक्' Kā. Śr. Sū. III.176. 'ततोऽसि तन्तुरसि··· पुत्रनाम गृह्णाति'. *Cf. Nir VI.6,* 'तत इति सन्ताननाम, पितुर्वा पुत्रस्य वा'; Derived from √तन् ; the forerunner of तात (class) *Indo-European 'ten'* to 'extend'. Lat. 'tenēre'.

ततः । *For the word Cf.* AĀ. I.3.3. 'यथैवैतत् कुमार· प्रथमवादी वाचं व्याहरत्येकाक्षरद्व्यक्षरां ततेति तातेति'.

1–4. (Here नाभाग is only a variant of नाभानेदिष्ठ of Aita. Brāhmana) :

नाभागो नभगापत्यं यं ततं भ्रातरः कविम् ।
यविष्ठं व्यभजन् दाय ब्रह्मचारिणमागतम् ॥१॥
भ्रातरोऽभाङ्क्त किं मह्यं भजाम पितरं तव ।
त्वां ममार्यास्तताभाङ्क्षुर्मा पुत्रक तदादृथा. ॥२॥
इमे अङ्गिरस सत्रमासतेऽद्य सुमेधसः ।
षष्ठं षष्ठमुपेत्याहः कवे मुह्यन्ति कर्मणि ॥३॥

Cf. TS. III.1.9.7, 'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्, स नाभानेदिष्ठं ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजत्' etc. The whole story is related in the Aitareya Brāhmana, *Chap. XXII.9 and the B.P. has reproduced it almost verbatim.* The sage is not called नाभाग but नाभानेदिष्ठ there, as well as in R.V. X.61.18. 'नाभानेदिष्ठो रपति प्र वेनन्'. A Brā. says (loc. cit.) 'नाभानेदिष्ठं शंसति। नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन् सोऽब्रवीदेत्य किं मह्यमभाक्तेति, एतमेव निष्ठावमववदितारमित्यब्रुवंस्तस्माद्धाप्येतर्हि पितरं पुत्राः निष्ठावोऽववदिता इत्येवाचक्षते। स पितरमेत्याब्रवीत्त्वां ह वाव मह्यं ताताभाक्षुरिति तं पिताब्रवीत्—'मा पुत्रक तदादृथाः। अङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्रमासते, ते षष्ठं षष्ठमेवाहरागत्य मुह्यन्ति, तानेते सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसय, तेषां यत् सहस्रं सत्रपरिवेषणं तत्ते स्वर्यन्तो दास्यन्तीति, तथेति।' Some of the phrases correspond in all essentials in A.B. and B.P. षष्ठं षष्ठमहरुपेत्य' refers to *Sixth days in* अभिप्लव *and* पृष्ठ्य षडह *sacrifices.*

The two Vaiśvadeva Sūktas referred to in verse 4 (तांस्त्वं शंसय सूक्ते द्वे वैश्वदेवे) are : (1) इदमित्था रौद्रं गूर्तवचाः etc. RV. X.61 and (2) ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ताः etc. RV. X.62. These are also called after the seer, 'नाभानेदिष्ठं सूक्तम्'.

अभाङ्क्त। Form √भज सेवायाम् (share) irregular imperfect; archaic, 2. plu. A.B. has अभाक्त (loc. cit. above), 2nd plu. s-aorist of √bhaj. अभाङ्क्षुः s-aorist 3. plu. *of '√भज' due to confusion of Gana* with rudhādi Cf. T.S. (loc. cit.), 'न त्वां निरभाक्षम्'—the regular form expected is 'अभांक्षुः' from √भज (भ्वादि०) 998.

3. इमे अङ्गिरसः। Hiatus violation of P. VI.1.109. 'एङः पदान्तादति'.

5. तानच्छे-अच्छ। Irregular Guna √ऋ Imperative 2. Sg. A vedic root √अच्छ is found.

8. यक्षवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमृषयः क्वचित् चक्रुर्विभागं रुद्राय। Cf. 'उच्छेषणभागो वै रुद्रः' T.B. I.7.8.5.

16. विद्वान् विभवनिर्वाणं तमो विशति यत् पुमान्। Rela. Pro. यत् *refers to* विभव; syntactical anomaly.

19. तद्भृत्यगात्रस्पर्शोऽङ्गमङ्गमम्। गात्रस्परशे। Here in स्पर्शे, by anaptyxis 'अ' is inserted to fill up the metre, otherwise, the 12-syllable metre would be short of *one.*

22 अभिस्रोतमसो सरस्वतीम् । Here it means 'against the current of Sarasvati'. अभिस्रोतम् may be taken as an Avyayibhāva Samāsa by Pā 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' (II 1 14)

The compound is archaic as the stem ends in अस् , and should therefore be अभिस्रोत . 'Sarasvatim' is in the Accu in connection with the Karmapravachaniya 'abhi', having a prepositional force. Cf Pa 'अभिरभागे' (I 4 91) 'सरस्वती name of river, 'सर इत्युदकनाम सर्तेस्तद्वती' Nir IX 26, traced to √सृ I.E. ser to stream Lett. 'sirt', 'to swarm about' Cf 'सरस्वतीं प्रतिस्रोत ययौ X.78 18, below.

26 हरिं प्रीणन् । Pres. Part from '√प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च' क्र्यादिगण (D P 1474)

30 हरिं मधुवनेऽर्चयत् । √अर्च, अर्चयत् is archaic for आर्चयत् , Imperfect (लङ्) Cf Pa बहुल छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' metri causa

33 गवां रुक्मविषाणीनाम् । The adjective रुक्मविषाणीनाम् 'with horns of gold' is irregular, it should be रुक्मविषाणानाम् by 'अनाद्यन्तात्' Pa IV 1 4, vide Pa IV.1 56, 'न क्रोडादिबह्वच '

39. यत् कृत्वा साधु मे भूयात् । We have to understand स्थितस्य after the gerund

40 आहुरप्भक्षण विप्रा ह्यशित नाशितञ्च तत् । Cf. T S I 6 7.13, 'अपोऽश्नाति तन्नेवाशित नेवानशितम्'

53. तिरोऽभविष्यत् । Conditional future (लृङ्) used for future लृट् metri causa Cf कि नोऽकरिष्यन् X 39.28 below, v 1, भविष्यति म is faulty as 'abhavisyat is absolutely necessary for the metre.

CHAPTER V

2 तस्य सोद्यमन वीक्ष्य । V 1 तस्य सोद्यममावीक्ष्य सोद्यमनम् (स + उद्यमनम्) is an archaic Vedic Sandhi, necessitated by the metre. Cf Pā 'सोऽचि लोपे चत् पादपूरणम्' (VI 1 134) We have such examples in Bhaṭṭikāvyam

सेप दाशरथी राम । Cf RV समामविड्ढि प्रभृति य ईंशिप (II 24 1) Such Vedic Sandhis are copiously found Also, V S 'सम नो यज्ञ पावकवर्ण शिव कृधि (XVII 6) T.S IV 6 1 2 A disregard of Pūrvatrasiddham उद्यमन rarely used current form being उद्यम

4 इडस्पते। A vedic word By Pa 'इडाया वा' (VIII 3 54), we have 's' in place of विसर्ग 'इडायास्पते', again in place of इडायास्पते, we have by contraction इडस्पते We have parallel Vedic instances, e g RV. 'इडस्पति जरितर्नूनमद्या' (V 42.14) and 'इडस्पतिर्मघरा दस्मवर्चा' RV VI 58 4, T.B II 8 5 4 इडस् is the gen of इड् (sg), ड् in place of d, originally preceded by r. (See A G p 176 'A Gram Dictionary of Skt (vedic) I (Sūryakānta) Vide 'इडस्पतिम्' VI 5.27, above

8. याहृदरोर्वेद्ध्रिशिरोधराणि। Archaic for 'शिरोधरम्' by 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' Pa II 4 2 वृषणन् (Gītā and Kaśi) irregular for वृश्चन् (Cal) Not attested in vedas Cf P VIII 2.36

20 आतिथ्येनात्ममेधसा। आत्ममेधसा। आत्मनि मेधा यस्य तेन by Pa 'नित्यमसिच् प्रजामेधयो' (V 4 122), *but this is unnecessary as the Vedic* stem is मेधस् (Sacrifice)

CHAPTER VI

7 मृगान् हत्वा क्रियार्हणान्। क्रियार्हणान्। The usual form would be क्रियार्हान् but one additional syllable is required for the anuṣṭubh अर्हणम् means पूजा or 'honour', somehow the Samāsa has to be resolved as a Bahuvrihi viz क्रियायामर्हणा पूजा उपयोग इति यावत्, येषा तान्'.

19 आहृत =व्याहृतः। This prepo verb ā+√hr is obsolete in this sense Cf 8 1 30, above

22 पञ्चत्रिंशत्या सहस्रैरहनत् वृतः। अहनत्' archaic for अहन् (लङ्) from √हन्, necessary for metre

37 Identical verse in Viṣṇu Purāṇa, IV 2 18, प्रति+√स्था 'to set'

41 जरठः। √जॄ GK geron Prakrita from जरत् जरथ. 'Old'. A Prākritism from जरत् or जरथ, cerebral in place of dental due to 'ṛ'.

52 त्रिपर्येऽर्थभावः। अर्थभाव a Bahu compd. अर्थ इति भावो भावना यस्य, अर्था = ends of life

55 स्वपत्युः। Gen. Sg Un Pā for स्वपतेः vide P I 4 8, 'पति समास एव'.

CHAPTER VII

8. सोऽनपत्यो विषण्णात्मा नारदस्योपदेशतः।
वरुणं शरणं यातः पुत्रो मे जायतां प्रभो॥

The whole story of Harishchandra and Rohita is detailed in Chap XXXIII of the Aitareya Brahmana, beginning with 'हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजा अपुत्र आस' etc.

14 साम्राहिको यस्य राजन् राजन्योऽथ पशु' शुचि । The original story in A B has the word साम्राहुक a vedic irregular formation. 'सान्नाहिक' is *from* संनाह *with* ठक् *'able to bear an armour'* *Vide* Pa तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य ' V I.101 (सन्नाह is included).

21. पुरुषमेधेन etc । By the grace of Varuna, the fetters of 'Śunahśepha, *broke down one by one*. The A B concludes thus ·

तदेतत् पर ऋक्शतमाख्यानं शौन शेफम् । हिरण्यकशिपावासीनो होता राज्ञे शंसेत् ॥ (op. cit)

26. से · · धारयन् ··· त महात्मनि । महात्मन् is used here in the *peculiar sense of* महत्त्व *of Sāmkhya philosophy*

CHAPTER VIII

6 नावधीत् ·· विकृतवेशिनः । Inspite of the dictum 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकरः' Bahu compd विकृतवेशान् not used for the sake of Anuṣtubh

13. यस्येरिता सांख्यमयी · नौर्यया मुमुक्षुस्तरते etc । √तॄ being परस्मैपदी, तरते is archaic. The reference is to the Sānkhya philosophy *of Kapila*.

19 दृष्ट्वा विसिस्मिरे राजन् । विसिस्मिरे is archaic for 'विसिष्मियिरे' *from* √ष्मिङ् *(948)*, 'ईषद्धसने'. By Pā VIII.3 59. 'आदेशप्रत्ययो.', we must have the second sibilant as crebral and इयङ् (कित्वाद्गुणाभावे). The syllable has been dropped to avoid an additional letter. See, X 69 33, below

20. भस्मान्ति ददृशे हयम् । अन्ति a Vedic indeclinable, meaning 'near' Cf Lat 'ante' *It is the original of the latter day word* 'antika', Cf 'अग्निकामग्निमनयत्' (RV Khila X 142 2) also A V 'अन्तिकादिव पश्यति' *(IV.16 1)* In the earlier portion of the RV. अन्ति is the usual indeclinable Examples 'अन्ति चित् सन्तमह' RV. VIII 11 4 'अन्ति दूरे पदिष्ट स ' RV. I 79 11, 'अन्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह' RV V.76 2 and S V. II.1103. (अन्ति सन्त न जहाति A V X 8.32) 'अन्ति सन्त न पश्यति' (ibid). The regular form ददर्श would lengthen the fifth syll and shorten the sixth.

'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' Pā. V.2.36. The ppp would give the form 'Saṁhitam'.

34. गोमूत्रयावकं श्रातरम् । Śrīdhara 'गोमूत्रपक्वयवान्नभोजनम्' an irregular formation. Some such word as 'भुञ्जानम्' must be supplied to fill up the ellipsis.

CHAPTER XI

6. यन्मोऽन्तर्हृदयं विद्य तमो हंसि । विद्य (gerund) archaic for विद्ध्वा. Pā. provides ल्यप् in his rule VII.1.37, 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' only when there is an upasarga preceding. But vide, 'सन्ध्यावधू गृह्य करेण'. Forms like कृत्य, उह्य, अनुगत्वा, निवेदयित्वा are found in Gṛhya Sūtras.

17. स्त्रीपुंप्रसङ्ग एतादृक् सर्वत्र त्रासमावहः । 'त्रासमावह.—त्रासम्' accu. is irregular; it should be षष्ठीतत्पुरुष by 'कर्तृकर्मणोः कृति' or it should have been त्रासावहः but the द्वितीया विभक्ति persists by irregularity inspite of Pā. 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' II.4.71; used for metrical exigency. Cf. त्रिशतं पश्चिपर्वं III.21.18 and तप्तमय-स्पृशः X.37.7, below. 'स्त्रीपुंप्रसङ्ग.' is irregular for स्त्रीपुंसप्रसङ्गः vide P. V.4.77.

20. अधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः । अधिक=आधिक्य (noun) metri causa.

32. विद्रुमोदुम्बरद्वारैः । उदुम्बर means देहली (threshold) here; a rare use. Cf. Ksirasvāmin on Amara II.2.13, 'उदुम्बरं देहलीत्याचार्याः'.

34. स्त्रीपुम्भिः । *Un-Pā. for* स्त्रीपुंसैः ; *Samāsānta omitted. Cf.* P. IV.1.87, 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्'.

CHAPTER XII

4. योगं हृदयग्रन्थिभेदकम् । Cf. 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' etc. Mundaka upa. II.2.8.

CHAPTER XIII

6. मित्रावरुणयोर्जज्ञे उर्वश्यां प्रपितामहः । Cf. RV. VII.33.11 :

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः ।
द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवा पुष्करे त्वाददन्त ॥ (also Nir. V.14).

Also RV. VII.33.13 :

सत्रे ह जाताविषिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् ।
ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥

11. विदेह उष्यताम् । उष्यताम् > √वस् Impv. passive; irregular for वस्तु passive for Active for voice; metri causa.

CHAPTER XIV

6. शुक्रः अग्रहीत् सासुरोडुपम् । The Sandhi in सासुरः + उडुपम् is archaic. *This condensation of one syllable is due to the exigency of* metre. A disregard of P's Pūrvatrāsiddham.

9. सान्तानिकः । Means सन्तानार्थी, derived with ठञ् from सन्तान 'an issue'. *Vide* Pā. *V.1.109,* 'प्रयोजनम्'. *Cf.* सान्तानिक *VI.14.11 above.* The word is not available in vedic literature.

12. किं न वोचस्यसद्वृत्ते । वोचसि *from* √वच परिभाषणे *(1063) is* archaic for वक्षि. All these are Vedic forms Cf. RV. I.105.4. 'स तद् दूतो विवोचति'. Also, III.54.19, 'अनागान् नो वोचतु सर्वताता' √वोच् is treated as a Dhātu in vedas; vide Nir. X.42 also RV. I.129.6. 'प्र तद्वोचेयम्' etc. Vide Pa. 'वच उम्' VII.4.20. Cf. वोचन्ति III.14.21, above.

28. हतास्म्यहं कुनाथेन नपुंसा । नपुंसा is an 'eunuch'. Pa. derives it by Sū. 6.3.75, 'नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या'; here the pleonastic 'Ka' is dropped. This form is not available in literature. It *may be taken as a* supsup *samāsa with the particle 'na'* as in naikadhā etc.

33–4. अहो जाये तिष्ठ तिष्ठ घोरे ··· वचांसि कृणवावहै । Cf. RV. 'हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे । वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु ।' (X.95.1). Ś.B. 11.5.1.6. Bṛhaddevatā. I.53. Harivaṁśa, *1398* reads as follows 'जाये ह तिष्ठ मनसा । घोरे वचसि तिष्ठ ह ॥' (Ch. 24, Harivaṁśa parva).

प्राह सूक्तं पुरूरवाः । The Sūkta referred to is X.95, the Ṛṣi being, पुरूरवा ऐलः and देवता उर्वशी.

35. सुदेहोऽयं पतत्यद्य देवि दूरं हतस्त्वया ।
खादन्त्येनं वृका गृध्रास्त्वत्प्रसादस्य नास्पदम् ॥

This śloka is *a substantial reproduction in classical language of* RV. X.95.14. Ś.B. 11.5.1.1; Nir. VII.3 :

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् परावतं परमां गन्तवा उ ।
अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः ॥

36. The reply of Urvaśī is given in B P. in this language :

मा मृथा. पुरुषोऽसि त्वं मा स्म त्वाद्युर्वृका इमे ।
क्वापि सख्यं न वै स्त्रीणां वृकाणां हृदयं यथा ॥

The original in RV. X.95.15 is thus : (Ś.B. 11.5.1.9)

पुरूरवो मा मृथा मा प्रपप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उक्षन् ।
न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता ॥

Cf. Ś.B. 11 5.1.9. 'न वै स्त्रैणं सख्यमस्ति'.

39. संवत्सरान्ते हि भवानेकरात्रं रंस्यति अपत्यानि च ते भविष्यन्ति । *This version of the story is found in Śatapatha Brāhmana (11.5.1.11)*, 'संवत्सरतमीं रात्रिमागच्छतात् तन्म एकां रात्रिमन्ते शयितासे' etc.

44. स्थालीस्थानं गतः अश्वत्थं शमीगर्भं विलक्ष्य सः । Cf. AV. VI.11.1. शमीमश्वत्थ आरूढः'. T.B. 1.2.1.16, शमीगर्भाज्जनयन् यो मयोभूः'. Also Śruti 'शमीगर्भादग्निं ममन्थ' (untraced). Sentence elliptical, 'अग्निं ममन्थ' understood.

45. उर्वशीं मन्त्रतो ध्यायन्नधरारणिम् । Cf T.S. I.3.7.6. 'उर्वश्य स्यायुरसि पुरूरवा '.

CHAPTER XV

9. मातुरदत् स्वयम् । अदत् in लङ् is archaic for आदत्; from √अद्. The fifth letter should be short. Cf. 'पञ्चमं लघु सर्वत्र'.

10. तद्विदित्वा मुनिः प्राह पत्नीं कष्टमकारषीः । अकारषी archaic for अकार्षीः aorist from √कृ. The anaptyxis has been resorted to for making up the required number of eight syllables This is formed on the analogy of Vedic forms such as 'अकारिषम्' (RV. IV.39.6), 'अतारिषु' (III.33 12) 'अतारिष्म' (I.92.6) etc. for such Anaptyxis Cf परिषद् and पर्षत्, vide Baudhāyana Smṛti I.1.9, 'पर्षदेषा दशावरा'.

17. दत्तम्'''आराध्य । दत्तम् means दत्तात्रेयम्. भीमो भीमसेन, सत्या सत्यभामेतिवत् 'नामैकदेशग्रहणेन नामग्रहणम्' under I.1 45, Patanjali says 'पदेषु पदैकदेशान्—देवदत्तो दत्तः, सत्यभामा भामेति'.

24. हविष्मत्या । *Here means* कामधेन्वा, *because she supplied* ghee.

30. शतघ्नि । A canron (fem.) vowel i short due to Vaṁśastha,

found in Brāhmanas. Cf. Rāmāyana VI.76.68, 'शतघ्नयः'.

36. (समुपेत्य) समर्पयत् । Archaic for समार्पयत् (लङ्) augment dropped. Injuctive mood.

38. भवान् पापमकारषीत् । Anaptyxis on the analogy of parallel vedic forms, necessitated by metre. Cf. 'अकारिषम्' RV. IV.39.6.

40. तुप्यते हरिरीश्वरः । तुप्यते archaic for तुप्यति as √तुप् I is Parasmaipadi.

CHAPTER XVI

2. अप्सरोभिरपश्यत । अपश्यत archaic for अपश्यत्. Ātmanepada form used to fill up the required eighth syllable.

5. घ्नत् । Un Pā. for हत √हन् लोट् 2. plu.; formed on the analogy of 'ghnanti'.

29. विश्वामित्रस्य चैवासन् पुत्रा एकशतं नृप ।
मध्यमस्तु मधुच्छन्दा मधुच्छन्दस एव ते ॥

Cf. AB. Chap. XXXIII. 'तस्य ह विश्वामित्रस्य एकशतं पुत्रा आसुः । पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुछन्दसः पञ्चाशत् कनीयांस ।' etc. Now, of them, 'Devarāta', son of अजीगर्त (his original name being Śunahśepha) was given the place of honour by Viśvāmitra. All of the sons are here called 'मधुछन्दस ', he being the eldest (प्राणभृन्न्यायेन or 'प्राधान्येन हि व्यपदेशा भवन्ति') of the second fifty sons.

31. स्तुत्वा देवान् मुमुचे पाशबन्धनात् । See A B Chap. XXXIII.4, for details of शुनःशेफ vide A.B. 33.4, 'उत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐक्ष्वाक आस' vide T.S. V 2.1.4. 'शुनःशेपमाजीगर्तिं वरुणोऽगृह्णात्, स एतां वारुणीमपश्यत्, तया वै स आत्मानं वरुणपाशादमुञ्चत्'.

33. म्लेच्छा भवत दुर्जनाः । Cf. A B 'त एते अन्ध्रा पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूतिब्बा वैश्वामित्रा.' etc. (Chap. 33.6).

35. ज्येष्ठं मन्त्रदृशं चक्रुः । Śunahśepha who composed a large number of mantras, was given the seniority. Cf. the famous hymn 'कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्' RV. I.24.1. A.B. 33.4. This mantra and others were revealed to Sunahśepha.

त्वामन्वञ्चो वयं स्म हि । Cf. AB. (33.6) 'त्वामन्वञ्चो वयं स्मसीति'

अन्वक् 'follower' अनु+अन्च्+क्विन् Cf AV. VI 134.3, 'अन्वञ्चमनु पातय', 'अन्वञ्चं मा पात्' T S 1.8.12 3. स्म archaic for स्म.. Seventh syllable *must be short*, 'सप्तमं द्विचतुर्थयो ', 'ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त मा'. These lines are reproduced from A B. verbatim, vide A.B. 33 6 :

ते वै पुत्राः पशुमन्तो वीरवन्तो भविष्यथ । ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त मा ॥

अकर्त । *Aorist of* √कृ *3. plu. archaic for* 'अकृणत or अकार्षुः' *Cf.* RV. I.20.6, 'अकर्त चतुर पुन ' IV 35 5, 'शच्याकर्त पितरा युवाना·· अकर्त चमसम्'

CHAPTER XVIII

4 कृतदारो जुगोपोर्वीं काव्यस्य वृषपर्वणः । The sentence is very elliptical. It means :

काव्यस्य शुक्रस्य वृषपर्वणश्च कन्याभ्यां कृतदार' ।

The words 'कन्याभ्यां' and 'च' omitted, the passage Is crude and *irregular from the syntactical point*

8 विजह्रुः सिञ्चतीर्मिथः । 'सिञ्चती ' is archaic for सिञ्चन्त्यः by Pā 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' etc, VII 1.39.

10 शर्मिष्ठा वासो गुरुपुत्र्याः समव्ययत् । समव्ययत् *from* सम् √व्येञ् संवरणे' *(cover)*, (D.P. 1007), in Imperfect In RV. II 38 4 :

पुनः समव्यद् विततं वयन्ती मध्या कर्तोर्न्यधाच्छक्म धीरः ।
उत् संहायास्थाद् व्यृतूँरदर्धररमतिः सविता देव आगात् ॥

समव्यत् is irregular, aorist and means 'rolled up' (Nir IV 11), 'समव्ययत्' *is found in* RV II.17.4. 'सीव्यन् तमांसि दुधिता समव्ययत्' with the same meaning.

15. रुषा श्वसन्ती उरङ्गीव । उरङ्गी is a she serpent, not attested in class or vedic literature. See IV.20.22, above

36. त्वां जरा विशताम् । √विश् is always Parasmai and so विशताम् is archaic for 'विशतु'.

43. प्रतिकर्तुम् । Prepo verb parti+√kr means upa+√kr Cf. Rā IV.29.25 'पूर्वं प्रतिकृत '.

44. अकर्तोच्चरितं पितुः । 'उच्चरितम्' मारे वत. It is equal to 'उच्चार.', 'urine or stool'.

49. नानेव भाति नाभाति । Cf. 'य इह नानेव पश्यति' Katha upa. 4.10.11 *also*, *5.14*, 'किमु भाति विभाति वा'.

CHAPTER XIX

5. वह्वयोऽजाः कान्तकामिनीः । कान्तकामिनीः nom. plu. 'archaic for 'कान्तकामिन्य' vide Pā. 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्ण' etc. VII.1.39.

6. नावबुध्यत । अव+√बुध लङ् augment dropped as fifth syll. is short.

9. तं प्रसादितुम् । प्रसादितुम् is archaic for 'प्रसादयितुम्' (causative). It is an omission of 'i' (णिच्) in the causal form.

कुर्वन् इडविडाकारं नाशक्नोत् सन्धितुम् । इडविडा an imitation *sound of goats (bleatings). Cf. Beng. 'विड्‌विड्‌करा' 'to mutter'* सन्धितुम्. *It is the infinitive form of deno. of* सन्धि.

10. लम्बन्तं वृषणम् । '√लबि' (379) being Ātma. लम्बन्तं is archaic for 'लम्बमानम्'.

12. सुभ्रु । Voc. un-Pā. *But Cf. Bhatti* 'हाविता: क्वासि हे सुभ्रु' Vāmana defends thus · 'अकारान्तादप्यूङ्प्रवृत्तेः'.

13. न दुह्यन्ति मनः प्रीतिम् । दुह्यन्ति from '√दुह प्रपूरणे' is archaic for दुहन्ति A confusion of divādi and adādi gaṇas.

कामहतस्य । A term used in upaniṣads. *Cf.* 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' Bṛ. upa.

17. मात्रा स्वस्रा नाविविक्तासनः etc. । Vide Manu, II.215. The reading there is 'न विविक्तासन'.

18. सेवतः । Archaic for सेवमानस्य.

अनुसवनम् । A semantic development, meaning every moment. The ritualistic association is lost.

23. वशे स्थाप्य । Here स्थाप्य is archaic for 'स्थापयित्वा'. There *is no upasarga preceding, used for the sake of metre. Vide Pā. 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' VII.1 37. Such uses are found in Gṛhya Sūtras, such as* 'गृह्य', 'उद्य', 'अनुगत्य, निवेदयित्वा'.

CHAPTER XX

12. न हि चेतः पौरस्त्यानामधर्मे रमते मयदित् । *Cf. Sākuntalam*

Act. I.19, 'असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः'. Also Act. V. 'भद्रे प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम्, तथापीदं न लक्षये'.

21. येन जातः स एव सः। Cf. 'आत्मा वै पुत्रनामासि' Śata. Brā. XIV.9.4.26. Also, आत्मासि पुत्र मा मृथाः.' Sāma-Mantra-Brāhmana I.5.18. Also, 'आत्मा हि जज्ञ आत्मनः' A.B. VII.13.6.

25-29. पञ्च पञ्चाशता मेध्यैर्गङ्गायामनु वाजिभिः।
मामतेयं पुरोधाय यमुनामनु प्रभुः॥
भरतस्य हि दौष्यन्तेरग्निः साचीगुणे चितः।
सहस्रं बद्वशो यस्मिन् ब्राह्मणा गा विभेजिरे॥

त्रयस्त्रिंशच्छतं ह्यश्वान् बद्ध्वा विस्मापयन् नृपान्।
दौष्यन्तिरत्यगान्मायां देवानां गुरुमाययौ॥
मृगान् शुक्लदतः कृष्णान् हिरण्येन परीवृतान्।
अदात् कर्मणि मष्णारे नियुतानि चतुर्दश॥

भरतस्य महत् कर्म न पूर्वे नापरे नृपाः।
नैवापुर्नैव प्राप्स्यन्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा॥

These are ancient Gāthās Cf. Nārāyana on ĀŚV. Śr. V.6. गाथाशब्देन ब्राह्मणगता ऋच उच्यन्ते'; vide Nir. IV.6. 'तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमृङ्मिश्रं गाथामिश्रं भवति'. All these verses with slight changes have been taken from the A.B. from the Chapter that describes 'Aindra Mahābhiṣekah'. (A.B. Chap. XXXIX.9), vide also Ś.B. XIII.5.4.14 :

महदद्य भरतस्य न पूर्वे नापरे जनाः। दिवं मर्त्य इव बाहुभ्यां नोदापुः पञ्च मानवाः॥

Vide, Also, Ś.B. XIII.5.4.11 :

तेन हैतेन भरतो दौःषन्तिरीजे ··· ··· ···।

तदेतद् गाथयाभिगीतम्—

अष्टासप्ततिं भरतो दौःषन्तिर्यमुनामनु। गङ्गायां वृत्रघ्नेऽबध्नात् पञ्चपञ्चाशतं हयान्॥

साचीगुणेचितः। साचीगुणे means प्रकृष्टगुणवति देशे; it refers to अग्निचयन sacrifice (consecration of fire), मष्णारे 'तीर्थविशेषे' as explained by Sāyana in his Bhāṣya on A.B. (loc. cit.).

31. प्राणिभिः पुनराहरत्। V. l. पणिभिः a non-aryan tribe,

thieves etc. Cf. Nir. II.17, 'पणिर्वणिक् भवति, पणिः पणनात्'.

35. मरुत्स्तोमेन । A Soma-Yāga in honour of the Marutas.

39. अविभ्रन् । Imperfect 3. plu. of √डुभृञ् (1087) धारणपोषणयोः is अबिभरुः so this is an archaic form. Cf. RV. X.28.8, 'देवास आयन् परशूँरबिभ्रन्'.

CHAPTER XXI

7. अथान्यो भोक्ष्यमाणस्य विभक्तस्य महीपतेः । A verb such as आगतः is to be supplied after अन्यः. 'विभक्त' is used in the कर्तृवाच्य here on the strength of such usages as 'पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणाः' in the Mahābhāṣya. 'अथवा उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । गम्यमानस्याप्रयोग एवात्र उत्तरपदलोपः । or it may be formed thus : 'नपुंसके भावे क्तः', विभक्तमस्यास्तीति विभक्तः इत्यर्श आदित्वादच् । अत्र यदन्नस्य विभक्तत्वं तन्महीपतौ उपचर्यते ।

17. अनन्यराधसः । राधस् here means आराधनम् from √राध संसिद्धौ (दिवादि०, स्वादि०) with असुन् by 'सर्वधातुभ्य असुन्' (unā. Sū, 628).

26. बार्हदीषवाः । Descendants of brhadiṣu. The lengthening of 'i, is metrical, being the sixth.

28-29. जगौ स्म षट् संहिताः प्राच्यसाम्नाम् । It appears from this, that there were several redactions of the Sāmaveda at some time, in the Eastern parts of India and these were therefore called Prāchya-sāmas and the followers of these Śākhās were designated by this name also.

CHAPTER XXII

12-17. The story of 'देवापि and शन्तनु is described in Nirukta II.10 thus : 'देवापिश्चार्ष्टिषेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । शन्तनुः कनीयान-भिषेचयाञ्चक्रे, देवापिस्तपः प्रपेदे । ततः शन्तनोः राज्ये द्वादशवर्षाणि देवो न ववर्ष । समूचुर्ब्राह्मणाः अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति' । स शन्तनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहितस्ते असानि याजयानि च त्वेति ।' The word शन्तनु is derived thus : 'शं तनोऽस्त्विति वा, शमस्मै तन्वा अस्त्विति वा' N II.12. This story is also related in the बृहद्देवता VII.155–7; VIII.1–7.

CHAPTER XXIII

3. चत्वारोदीनरात्मजाः । A disregard of P's Pūrvatrāsiddham; metri causa,

34. धर्मो ··· हयमेधशतस्य याट् । याट् 3 Sg s-aorist √yaj vide Macdonell 'vedic grammar' p 34. Augment is dropped. Cf RV X.61 21, 'याळाश्वघ्नस्य वावृधेसूनृताभि' Cf T S (अयाट्) I 4 44.2, 'ऋधक् अयाट्', I 4.45.2, 'दवैर्देवकृतमनोऽयाट्'. It is a very rare word even in vedas 'हयमेधशतस्यायाट्' is not employed as the seventh syllable would be long and thus offend against the time-honoured rule 'सप्तमं द्विचतुर्थयो'.

36. कन्यामहारपीत् । अहार्षीत् with an anaptyxis, for metrical reasons.

37. स्मयन्ती । Archaic for स्मयमाना.

CHAPTER XXIV

56 यदा यदेह धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च पाप्मनः । Cf. Gita IV.7. 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत, अभ्युत्थानमधर्मस्य' etc

57 न ह्यस्य जन्मनो हेतु कर्मणो वा महीपते । Cf Kaivalya upa 22 'न जन्मदेहेन्द्रियबुद्धिरस्ति'.

65 न तत्पुरटशिभिः पिबन्त्यो नार्यः । दृशि 'eyes' a word not known in classical literature.

67. भूपचम्वः दृष्ट्वा विधूय । चम्वः 'army' nom. plural of चमू (fem) The form is archaic for चमू accu (It is used for exigency of the metre Vasantatilaka, which requires a long thirteenth syllable) An Interchange of cases, found everywhere in Epics and Purāṇas Cf. Ramāyana II 47 12, 'विलपन्ति स्म दु खार्ता हतवत्सा इवाग्रगा' (गा = गाव) also, III 14 28 (ibid) 'रोहिण्यजनयद् गाव' (गाव for गा, accusative) Cf Mahābharata, Virāṭa parva, 39 10, 'जित्वा नेष्यति चाद्य गाव.'.

ŚKANDHA X

CHAPTER I

7. प्रयच्छतो मृत्युमुतामृतञ्च । उत is used in the Vedic sense of समुच्चय, equal to 'अपि च' Cf. for the idea RV. X.121.2 :

' यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः । कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

Also Gītā IX.19. 'अमृतञ्चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन'.

20. पुरुषं पुरुषसूक्तेन उपतस्थे । पुरुषसूक्तम् । *The famous Sūkta of RV. X.90 begnning with, 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्'; also* V.S. XXXI.1.

22. पुरैव पुंसावधृतो धराज्वरः । In धराज्वरः, ज्वरः is used for तापः in a 'figurative way. 'अवधृतः' archaic for 'अवधारित.' अव+√धृ causal means 'to know, ascertain'. Primary for causative; metri causa.

29. देवक्या सूर्यया सार्धं प्रयाणे रथमारुहत् । 'आरुहत्' is an archaic Vedic form either in लङ् or लुङ् √रुह्; for आरोहत् or 'आरुक्षत्' respectively. Cf. RV. I.10.2. 'यत् सानोः सानुमारुहत्' Sāyana remarks : 'रुहेर्लङि तिपि शपि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (Pa. Paribhāṣā 94), 'इति लघूपधगुणो न भवति'. But elsewhere, Sāyana has derived the form in aorist and Bhaṭṭojī in Śabdakaustubha, has found fault with the precious etymology, saying, 'यत्तु भाष्ये सायणेन ·· तत् प्रौढिवादमात्रमित्यवधेयम्' vide S.K. (Sū. No. 3406) Pā. III.1.59. 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' i.e. च्लेरङ् वा e.g. 'यत् सानोः सानुमारुहत्'; so acc. to Pā. it ought to be taken as a vedic form of the aorist of '√रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च'. Of course, the regular लुङ् form would make the seventh syllable in the fourth foot, long, against the injunction.

पञ्चमं लघु सर्वत्र । सप्तमं द्विचतुर्थयोः ॥

सूर्या । A newly married wife. See detailed notes under X.61.40, below.

40. यथा तृणजलूकैवं देही कर्मगतिं गतः । The parallel instance to which the B.P. is indebted is to be found in Bṛha. upa. IV.4.3. 'यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वा' etc.; also Brahma u. I. 'यथा जलौकासमयं नयति', 'जलौकस्' (leech) is the regular classical form (जल+ओकस्) but जलूका is the alt. form where the Sandhi is irregular (ā-stem). In Beng. the curtailed

form is 'jok'. 'ओकः निवासनाम उच्यते:' N. III.3. traced to √उच समवाये 'to congregate'. Cf. Pā. VII.3.64. 'ओक उचः के' GK, 'Oikos'. Acc. to Wackernagel au for āyu, is based on Popular Etymology. Alt. Gram. p. 41.

47. प्राप्तं कालं प्रतिवोढुम् । V.1. प्रतिव्योढुम् प्रति+वि+ऊह Infini. Primary sense of 'arraying against, then 'remedying' vide प्रतिव्योढुमधीश्वरः, VIII.15.26. A figurative semantic development.

52. एवं विमृश्य यावदात्मनिदर्शनम् । 'यावदात्मनिदर्शनम्' is an avyayībhāva Samāsa by Pā. 'यावदवधारणे' II.1.8. The word is used in a round-about way, meaning 'to one's light' knowledge etc.

66. अजनशङ्कया । अजन means 'one without birth' i. e. Viṣṇu.

67. घ्नन्ति ह्यसुतृपो लुब्धाः । असुतृपः 'taking life' a killer used in the vedic sense. See ante, for full discussion. Cf. RV. X.82.7, 'नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति' vide, also, V.S. XVII.31.

CHAPTER II

3. निविविशुः कुरुपञ्चालकेकयान् । निविशु is archaic for निविविशिरे Pā's rule 'नेर्विशः' (I.3.17) provides Ātmanepada.

21. स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या वधोऽयम् । गुरुमती means 'carrying a child with its weight'. It is the same as its synonym 'गुर्विणी' derived from गुरु with इनि by 'व्रीह्यादिभ्यश्च' Pā. V.2.116. This word of course, is not found in a lexicon but the B.P. has coined it with a मत्वर्थप्रत्यय (in the sense of 'possession').

23. प्रतीक्षन् । Archaic for 'प्रतीक्षमाणः'.

25. गीर्भिर्वृपणमैडयन् । वृपण used in the vedic sense of 'one who pourse desires' etc. Its use is chiefly confined to vedas as an attribute of Gods.

ऐडयन् । Imperfect from √ईड (चुरादि) स्तुतौ (D.P. 1668).

27. एकायनोऽसौ ··· द्विखगो ह्यादिवृक्षः । द्विखगः refers to RV. I.164.20, 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते' etc.

31. सदनुग्रहोऽभवान् । सदनुग्रहः a peculiar construction, सतो भक्ताननुगृह्णातीति अनु+√ग्रह+अप् an upapada Samāsa or 'सत्सु अनुग्रहो यस्येति

व्यधिकरणबहुव्रीहिः'. This Samāsa, though not generally favoured in Grammar is almost always to be requisitioned in analysing many compounds in the B.P

36. न नामरूपे गुणकर्मजन्मभिर्निरूपितव्ये । निरूपितव्ये is archaic for निरूपयितव्ये as √निरूप is *curādi.*

37. संस्मरयंश्च ··· नामानि रूपाणि । Here the causative of √स्मृ is short. '√स्मृ आध्याने' इति घटादिकत्वात् मित्वाद् ह्रस्वः'. See under Pā. I,3 67, 'णेरणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्तानाध्याने'.

38. द्रक्ष्याम गाम् । द्रक्ष्याम is archaic *for future tense form* द्रक्ष्यामः. Such future imperatives are found e g., in Ramāyaṇa, III.15.19, 'इह वत्स्याम सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा'. द्रक्ष्याम is used, short syllable being necessary for metre too (Indravaṁsā). Cf करिष्याम in Ramāyana I.40.9 These forms can be considered as Future Imperatives or Future Optatives. *Vide Rāmāyaṇa II.40.22* and *II.47.11.*

CHAPTER III

4. अग्नयश्च शान्ताः तत्र समिन्धत । समिन्धत is archaic for 'समैन्धत' in Imperfect of root √ञिइन्धी दीप्तौ (रुधादि० 1448). Here आट् has been dropped by Pā. VI 4 75, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि'.

8. तम उद्भूते । Explained as घनतमसि a quaint formation. यथा *is* यथावत्. *It does not mean* 'like' or 'such as'; B P. *habitually* employs *it to mean 'proper'.*

11. अस्पृशत् । 'Gave away in charity' √*spṛś, secondarily means* 'to give'. Cf. Raghuvaṁśam II, 'स्पर्शयता घटोघ्नीः' vide Amarakoṣa II.7.29 and Kṣīrasvāmin thereunder, 'स्पर्शने त्वपघाराद्दाने पुष्छादौ गवादि स्पृष्ट्वा हि दीयते'.

22. स तेऽयतारं पुरुषैः समर्पितम् । समर्पितम् here means कथितम् a totally obsolete use not known anywhere.

27. मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् । पलायन् from 'परा √अय गतौ' is archaic for पलायमान. the *dhātu* being *Ātmanepadi. Pā* 'उपसर्गस्यायतौ' *(VIII.2.19) provides for* 'ल' *in place of* 'र', 'यदृच्छा' *या+इच्छा irregular; sanctioned by* Vārtika 'लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुताद्यर्थः'. Instead of

यदिच्छा, lax pronunciation, Prākritism Cf. Ved यशांण for यद्गान In North Bengali, an adventitious 'r' comes, श्राम = राम

28 मा प्रत्यक्ष मासदृशा कुर्यीष्ठा । कुर्यीष्ठा √कृ, आशीर्लिङ् (benedictive mood) Sec singular, the use of आशीर्लिङ् is out of place here, as माङि लुङ् *requires use of aorist and besides no benediction is intended here*

45 यास्येथे महार्ति पराम् । यास्येथे is archaic for यास्यथ

49 (द्वार) स्वय व्यवर्यन्त । व्यवर्यन्त is archaic for व्यव्रियन्त (कर्मकर्तरि) Here Guna is irregular

CHAPTER IV

15 मया पुरुषाद् इवापत्य बहवो हिंसिता सुता । *Here there is* a syntactical contamination, since मया (instru) is the उपमेय and पुरुषाद् *is* उपमान, *the correct form expected is* पुरुषादेन *but then a syllable would* be in excess The whole sentence is in passive voice For भाम see III 14 35 above A Desi word

22 बाध्यबाधकताम् । बाध्य oppressed, बाधक 'oppressor' √बाधृ *In mod Beng it means, with a modified Semantics, a 'bond of* obligation Poet Rabindranath has labelled the Beng word 'बाध्यतामूलक शिक्षा' as a Linguistic barbarity

31 अनिर्देशान्निर्देशाश्च हनिष्याम । निर्देश is a Pradi Samāsa and is used in A B Chap 33 *यदा वै पशुर्निर्दशो भवति' etc*

35 अयुध्यत । Archaic for अयुध्यमानान्

CHAPTER V

11 नन्द्यालय सबलया व्रजतीर्विरेजु । व्रजती is archaic for व्रजन्त्य We have here पूर्वसवर्णदीर्घ, by Pa सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण०' etc

18 व्रज रमाक्रीडमभून्नृप । Amarakosa says 'पुमानाक्रीड' II 4 2, 'a garden *so the use of the word in neuter, is against the authority of* lexicons But vide Amaramalā 'रोपमाक्रीडमुद्यानम् See VII 2 9 Supra

26 (पशव्य) निरजम् । It is against Sandhi rule and Prosody *Emendation of short 'i' necessary 'पशव्य' a vedic form with यत् Cf* RV VII 98 6, 'यसव्यम्, सुगव्यम् स्वश्व्यम्' etc

CHAPTER VI

4. योषित्वा माययात्मानम् । Cf. RV. VIII 33.9, 'नेन्द्रो योषत्यागमत्' (mating). Sāyana under III.52.3, 'जोषयासे वधूयुरिव योषणाम्' says '√युष भजने इति सौत्रो धातुः; योषित्वा' almost obsolete in later literature. Unādi Sū. (102), 'हसरुहियुषिभ्यः इति.', provides for the formation of योषित् 'a woman' (young), 'ऋश्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित्' इति भाष्यम्. Here it means 'assuming the form of a young woman'. Now this Sautra dhātu has also 'योषित्वा' *as its gerundial form but the sense of* 'mating' is inapplicable here. But Nir III.15 'योषा यौतेः' traces to √यु 'to mix but I.E. Jeus Young'. Lat. Jūno योषित् is only an extended form of योषा with the suffix 'it'. Here it seems, yosit has been used as a deno. verb with a gerund. See, author's article 'on some Vedic and Archaic words in B.P.' in B.K. Barua Commemoration Volume, p. 158. (AIOC, Gauhati, 1966).

7. अग्निमिवाहितं भसि । भसि '*in ashes'—is loc. sing of* भस्. It appears frequently in the form of भसितम्. The word is derived with क्विप् from √भस् but seldom used in *literature. The root is found in* D.P. 1100, भस भर्त्सनदीप्त्योः; RV. VI.3.4. 'भसदृशो न यसमान आसा'.

16. पुलिनारोहभीषणम् । आरोह waist of women. Amara III.3. 238. See V.14.9 above.

22. अन्यादृजोऽङ्घ्रि ··· जानु । अङ्घ्रि is archaic for अङ्घ्री mas. accu. dual. 'मणिर्नास्तत जानु', 'जानु' archaic for जानुनी. अङ्घ्रि is masculine Cf. Amara, II.6 71, 'पादः पदङ्घ्रिः √अहि गतौ'. Skt. Jānu 'Knee' Ave. Zānū; GK. √ovu, Lat. 'genu'. To comply with Vasantatilaka the short 'i' has been used in 'अङ्घ्रि'.

33. न्यदहन् काष्ठधिष्ठितम् । धिष्ठितम् archaic for 'अधिष्ठितम्'. The initial 'a' of the upasarga is dropped irregularly by Syncope, as the fifth syllable must be short, *vide* VIII.17.24. 'अदितिर्धिष्ठिते गर्भम्'. *Initial a drops, e.g.* ava = va; *api* = *pi. vide* AG. p. 77; Ved. Gram. p. 11. Cf अलाबु = लाबु; अरण्यं = रण्यं.

41. सौरभ्यमवघ्राय । P.I. sanctions सौरभ only in 'इगन्तास्य लघुपूर्वात्'. But सौरभ्य formed on the analogy of सौगन्ध्य is widely current and should be supported by including सुरभि in the Akṛtigana Brāhmanādi group.

CHAPTER VII

16. गावः ··· प्राद्रात् । गाव· nom. plu ; a archaic for गाः (accu), used for the sake of the metre. See, गावः X.46.18, *infra*, also III.2.31, Supra.

19. जगतामास कर्मसु । आस । Perfect of √अस्, not allowed by Pā. 'अस्तेर्भूः' (II.4.52) But is current in Brāhmanas, which are pre-Pāninian.

35. Hiatus bet vowels, *metri causa.*

CHAPTER VIII

16. एष वः श्रेयः आधास्यत् । लृङ्: आधास्यत् is here archaic for आधास्यति. It can be taken also as a sort of Subjunctive (लेट्), which also has a future sense By Pā. III 4 34, 'सिब् बहुलं लेटि' we have 'स' and by '*इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (III 4.97), we have the dropping of 'i' in* the termination, to make up eight syllables आ+√धा. Generally in B.P. for metrical reasons conditional future (लृङ्) is used for लृट्. See X.26.19. below, where the verse is repeated verbatim.

22. तावङ्घ्रियुगमनुकृष्य सरीसृपन्तौ । सरीसृपन्तौ is archaic for सरीसृप्यमाणौ 'crawling forward'. It is the present part. of the intensive of √सृप् Lat. 'Serpo'

उपेयतुरन्ति मात्रोः । अन्ति a vedic word for अन्तिक class. see discussion above under VII.7.13; the form has been employed for the sake of the Vasantatilaka metre.

24. प्रगृहीतपुच्छैः । पुच्छ 'tail' also पिच्छ Cf. vernaculars, 'पिछा' broomstick पाछा 'buttock', Ave. 'pusa' Prākritism of Ved. paśca. Cf. P. V.3 33, 'पश्च पश्चा च छन्दसि'.

26. पद्भिर्विचक्रमतुः । विचक्रमतु. Perfect, वि √क्रम्; a Ātmanepada by Pa. वेः पादविहरणे *I.3.44 and so the form a archaic for* विचक्रमाते'.

31. सुप्रतीको यथास्ते । सुप्रतीक etymological sense of 'one with an honest face' fig innocent.

36. यद्येवं तर्हि व्यादेहि । व्यादेहि archaic for व्यादत्स्व Cf. Pā. 'आङो दोऽनास्यविहरणे' (I.3.20).

CHAPTER IX

3. कवरविगलन्मालती । *Samāsanta* कप् *due to Pā.* 'नद्यृतश्च'

omitted due to mandākrāntā; 'का ममन्य' would neither suit.

7. जहास तं चापि न तत्र पश्यती । पश्यती archaic for पश्यन्ती Cf. Pā. 'शप्श्यनोर्नित्यम्' VII.1.81.

11. भिपयन्ती-अवागुरत् । भिपयन्ती is archaic for भीपयन्ती pres. par. of √भीप् Cf. Pa. 'भियो हेतुभये षुक्' (VII.3.40). The form should be Ātmanepada by Pā. 'भीस्म्योर्हेतुभये' I.3.68 i.e. 'भीपयमाना' अवागुरत् √गुरी (D.P. 1396) 'उद्यमने' is unsuited; Ātmanepada and तुदादि and so the regular form would be 'अवागुरत' in Imperfect. In भिपयन्ती the initial short vowel is due to Vaṁsasthavila metre. अवागुरत् is explained by Śrīdhara as अभर्त्सयत् 'rebuked'. The root meaning, हिंसा is √गुरी (1154). Shortening metri causa. अवागुरत्. –a confusion in Gaṇa and the Dhātu's long vowel shortened in Vaṁśastha. Cf Manu. IV.169, 'विद्वान् अवगुरेदपि'.

CHAPTER X

5. क्षीवाणौ समवुध्यत । The classical word क्षीव 'drunk' is derived by Pā. in his rule 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः' (VIII.2.55). But in earlier literature, it was often used as having an stem, क्षीवन्; likewise पीवर, class. पीवन् vedic 'fat' GK. πιων, vide D.P. 382 '√क्षीवृ मदे'.

28. सिद्धाश्रुपेत्य कुजयोरिव जातवेदाः । कुजः कौ पृथिव्यां जायते इति 'a tree' here used in the etymological (यौगिक) sense.

38. मनस्तव पादयोर्नः । Here the plural नः is used in the sense of आवयो. Cf. Pā. 'अस्मदो द्वयोश्च' (I.2.59).

दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवस्तनूनाम् । दरशने archaic for दर्शने, the anaptyxis is necessary for completion of the metre.

42. तद् गच्छतं मत्परमौ नलकूबरसादनम् । Here though नलकूबर only is addressed, the verb is dual in connection with 'युवाम्' understood. The word नलकूबर could not be used in dual number as a long compound समास, because the letter would be fifth and also long, contrary to the rule 'पञ्चमं लघु सर्वत्र'. The sixth letter 'स' in सदनम् has been lengthened to 'सादनम्' Cf ŚB. 'मारुतस्य सादनम्' VIII.1.4.5. Cf. R. Prā. IX.25, 'पादान्तेऽपदः सादनम्' Cf. RV. I.84.4, 'ऋतस्य सादनम्'; I.136.2. 'मित्रस्य सादनम्'.

CHAPTER XI

7. गोपीभिः स्तोभितः । स्तोभितः encouraged, 'स्तोभ.' means those syllables, such as हा हौ etc , meaningless, used to convert Ṛk. into Sāman hence, empty praises Cf. SV. 'आ स्तोमति श्रुतो युवा स इन्द्रः' (SV. I.445; AA. V.2.2.11).

स्तोभितः । From √ष्टुभु (394) स्तम्भे. Cf. Eng. 'stuff'. The root sometimes means 'filling up'; hence the meaning in the context is 'puffed', 'inflated with praises' etc.; a semantic expansion by means of a fig use.

On 'स्तोभः' refer to Śabara Bhāsya (I.C.2.39), 'य ऋगक्षरेभ्योऽधिकः न च वै. सरणे., स स्तोभो नाम। इदं हि लौकिकाः 'स्तोभ' शब्दमुपचरन्तीति। तद् यथा देवदत्तेन सभायां परं प्रलपता बहुस्तोभं कथितम्। यदर्थवचनेभ्योऽधिकं विवर्णञ्च तदालोच्यैवं वक्तारो भवन्ति।' (*vide article on 'स्तोभ.' by A.T. Sarma Biswas, Vedaśāstri, Mañjūṣā, Vol XIV. No. 5*).

8. बिभर्ति पीठकोन्मानपादुकम् । A Samāhāra Dvandva उन्मानम् means weight, measures, scales etc. *'ऊर्ध्वं मीयतेऽनेनेति करणे ल्युट्' from √मा 'to measure' vide Ksiraswāmin 'तत्र तुलाद्युन्मानम्' on Amara, II 9. 5. He quotes 'ऊर्ध्वे मानं किलोन्मानम्'.*

14. यशोदाजोहवीत् कृष्णम् । अजोहवीत् Imperfect of √ह्वे (यङ् लुक्) 'to call' vide I 15 41 supra Cf. RV. III.33.4, 'किंयुर्विप्रो नद्यो जोहवीति' (Intens. pres).

15. तात एहि । Hiatus for the sake of Anuṣṭubh.

20. नीव्या स्ववाटम् । वाट>वृति Prākrta 'enclosure' then 'house' Beng. बेड़ा, वाड़ी etc. Cf Rāma वश वाटि cerebral due to preceding ṛ.

28. पुण्याद्रितृणवीरुधम् । A Bahu. compd. As the stem is वीरुध् (consonant-ending) the form is archaic. It is converted into a-ending base.

पश्वयम् । Not vedic sense of 'herd of cattle' but 'हितार्थे यत्' Pā 'उगवादिभ्यो यत्'

43. लाङ्गूलम् । 'Tail' vide. Nir. VI.26. √लगि गतौ. Walde connects it with लाङ्गलम् following Yāska Derived from IE leng-'to swing' *Nir. (loc. cit), 'लाङ्गलं लगतेः लाङ्गूलवद्वा'. Burrow's theory of an austro-asiatic origin* is unconvincing and unsupported.

CHAPTER XII

2 सुशिग्वेत्रविषाणवेणवः । शिच् is the same as शिषयम्; in the East Bengali शिक्का (pronounced छिक्का).

7. ध्मान्तः शृङ्गाणि केचन । ध्मान्तः is archaic for धमन्त. 'blowing', pres. part. of √ध्मा (927), 'शब्दाग्निसंयोगयोः', 'blowing', pres. part. of √ध्मा; is substituted by √धम when शित् प्रत्यय follows

9. प्लवन्तश्च पलाशिषु । प्लवन्तः archaic for प्लवमाना· √प्लु being Ātmanepada; vedic √प्रु. Eng. 'float'. GK. πλίω (pliò). कीशः monkey; possibly non-aryan.

19. सत्वकूटं पुरः स्थितम् । सत्वकूटम् । 'सत्वाभासम् कूटम्' means 'deception', therefore the sense is of 'deceptive animal'.

20. अधराहनुवन्द्रोधः । There is irregular lengthening in उत्तर and अधर on the analogy of the Vedas· Cf. 'अन्येषामपि दृश्यते' Pā. VI.3.137 or हनु being fem. it is a violation of Pā. VI.3.42, 'पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु'. 'रोधः' here is used in a peculiar sense. It means lower lip, which closes the mouth. An obscure phrase. 'हनुर्हन्तेः' N. VI.17. GK. genus.

27. जठराग्निघासान् । 'घास' food √घस् I. (715). Here semantically the meaning is expanded.

30. आत्मानं तरसा ववृधे गले । ववृधे from √वृधु वृद्धौ, (759) is here अन्तर्भावितण्यर्थः i e. has the sense of a causative verb.

31. निरुद्धमार्गिणः । This compound is open to objection on account of the dictum, 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः' used for Vamśastha metre; 'मूर्धन्' stands for Locative मूर्धनि on the vedic analogy. Cf. Pā. सुपां सुलुक् etc. It serves also the metrical purpose. The Vedic parallels are, RV. IX.17.6. मूर्धन् यज्ञस्य कारवः' and 'मूर्धन् यज्ञस्य समनक्तु देवान्' RV. II.3.2; VS. XX.44.

34. स्वरतोऽह्रताहर्णं पुष्पं सुराः । अहृत is archaic for 'अहृषत' (plu.) 3. Sg. of √हृ in Ātm. aorist. 'ह्रस्वादङ्गात्' (Pā. VIII.2.27) इति सिज् लोपः.

35. श्रुत्वा स्वधाम्नोऽन्त्यज आगतः । 'अन्ति' is Vedic, meaning अन्तिकम् Cf. parallel passages; AV. X.8.32, 'अन्ति सन्तं न पश्यति', 'अन्ति दूरे पदीष्ट सः' RV. I.79.11. 'अन्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह' SV. II.1103. TS.

I.2.14.3, 'यो नो दूरे अघशंसो यो अन्त्यग्ने'.

दृष्ट्वा महीशस्य जगाम चिस्मयम् । महि is vedic, here used as a noun meaning 'greatness' (accusative), neuter.

36. बहुतिथं बभूव । Here it means 'बहुकालम्'; the second part is a relic of 'तिथि' day Pā's rule V.2.52, providing तिथुक् is crude.

41. तत्कालीनम् । Un-Pā. (IV.3.11) 'कालाट्ठञ्' S.K. 'अपभ्रंशा एवैते इति प्रामाणिकाः'.

44. लब्धयदिर्दृशिः । दृशि is used in B.P. in the sense of 'sight' 'eye' etc. It is from √दृश् with uṇādi 'i'; not generally found.

CHAPTER XIII

5. अहोऽतिरम्यम् etc. । Archaic Sandhi as O is pragṛhya by *Pā I.1.15; 'ओत्'; required for the upendravajra, even then it is short* of one syllable. Cf 'अहोमित्रयोगमार्यां' VIII.23.8, above.

6. वत्साः चरन्तु तृणम् । Vide Nir. I.12.13. 'यत् किञ्चित् तृन्द्यात् तृणं तत्' √तृद् *'to cut', Cf. Mod. Irish. 'trainin', O Sl.', 'trinu', Eng. 'thorn'* Goth. 'thaurnus', Ger. 'dorn'.

7. बुभुजुः समं भगवता मुदा । बुभुजु. is archaic for बुभुजिरे √भुज् vide Pā. 'भुजोऽनवने' I.3.66.

13 मिश्राण्याशात् मा विरमत । This foot consists of nine syllables, contrary to eight in Anuṣṭubh, 'आशः' = भोजनम्. Cf. MBhā; 'समाशा' etc. Cf. 'समाजेषु समाशा भवन्ति' (ibid), vide वनाशः 'picnic' XII.1, above. 'ऊचे कृष्णोऽस्य भीभयम्'—अस्य gerund of √अस् (दिवादि) is *archaic for 'असित्वा or अस्त्वा'.*

15 दृष्टु मञ्जु महित्वम् । महित्वम् is vedic. It is a noun from महि 'great' neuter, (vedic), which is derived in the Uṇādisūtra 'महेरिन्' (II.57). Vedic examples : 'महित्वमस्तु वज्रिणे' RV. I.8.5. AV. XX.71.1. SV. 1.166. Also 'महित्वमस्य तवसो न तन्दते' RV. I.138.1. Also Nir. VI.8, 'मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से' (RV. X.4.4).

23. मज्ज । Equal to मज्जन 'bath' obsolete, यामयमेन obscure phrase.

30. अगात् हृद्गतैरात्सुपया जवेन । आसुपयाः is explained by Śridhara as follows : 'सर्वत. स्रवन्ति पयांसि यस्य'. It is an irregular formation

and can be derived from √स्रु with क्विप् प्रत्यय हुइहै ' an onomatopoea Cf हुङ्कार ('ज्ञणत्कार ' Var) 'आसुपया ' possibly irregular lengthening of 'अस्रुपया ' (Lengthened ā metrically necessary) on vedic analogies used in etymological sense, √अस् 'flowing ' Cf Hindi 'आँसु<SKt अश्रु or अस्रु tears'

38 सवयसान् । Archaic for सवयस treated as a ending stem

45 तस्या तमोवन्नैहारम् । Sridhara remarks 'तद्धितार्थोपसर्जनस्यापि तमसो नैहारमिति विशेषण छान्दसम्' In तमोवत्, तम has to be isolated and construed with नैहारम् The whole thing is a syntactical contamination, like 'दारुपात्र च मृन्मयम्' Such constructions are the rule in German e g Eisen und strassenbahnen (lit rail and tram ways) Vedic examples of such contamination are इन्द्रश्च सोमं पिबत बृहस्पत RV. IV 50 10, AV XX 30 1 also, 'इन्द्रश्च साम जागृतम् RV VII 104 25, AV VIII 4 25 ऐश्य निहन्ति' ऐश्यम् is ईशस्य भाव कर्म वा, ईश+ष्यञ् vide, गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणि च Pa V 1 124

55 यस्य भासा सर्वमिद विभाति सचराचरम् । Cf 'तस्य भासा सर्वमिद विभाति' Katha upanisad, V 15.

59 अपश्यत् वृन्दावन समाप्रियम् । समाप्रियम् may be taken as a Vedic formation from सम् and √आप्री+क्विप in acc sing or the word is 'प्रिय आप्री means the technical laudatory Vedic stanzas, eleven in number, in the RV and is derived by Yaska as follows (Nir VIII 4)

आप्रिय कस्मात् ? आप्नोत प्रीणातर्वा । It is derived from √प्रीञ् (1474) क्र्यादि to 'please with क्विप् The word therefore can be taken as the accu sing of 'समाप्री'

62 त्वरेण । 'Hastily' obsolete in class SKt Vedic, used for Vasantatilaka metre

64 सद्येपुर्गद्गद्येल्तेल्या । Here गद्गद is an onomatopoea (शब्दानुकृति), the actual sound is reproduced by the word Cf Nir III 18, काक इति शब्दानुकृति etc एल्त' is an imitation of the Vedic form ऐळत from √ईड् स्तुतौ in Imperfect Cf अजमध्यस्थडकारस्य ळकार बह्वृचा जगु ', 'd' inserted bet two vowels becomes in RV ळ (1) Cf 'अग्निमीळे पुरोहितम् RV. I 1 1 This has given rise to the dictum 'डलयोरभेद '. इळा here means 'speech'

CHAPTER XIV

2 (कोऽपि) नेशे महि त्वासितुम् । ईशे and महि are *purely vedic* words. By Pā VII.1 41, 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' in place of ईष्टे we have ईशे in pres. third sing from √ईश् ('महि' has been already discussed See above), Parallel uses in Veda : Nir. VII 1. 'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या' RV. X 89.10

4 तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते । 'क्लेशल' (noun) an unusual word in the sense of क्लेश. The taddhita 'la' term, is not available by Pā. V.2 97, 'सिध्मादिभ्यश्च' nor by any Var. Possibly formed on the analogy of कश्मल (मोह) An addl syllable was necessary for the metre.

7 मिहिका । 'Frost' √मिह सेचने Cf मेघ 'cloud'.

11. ते महित्वम् । महित्वम् a vedic formation from महि neuter, adjective, found exclusively in the vedas Cf. Hiranyagarbhasūktam 'यस्यैते हिमवन्तो महित्वा' (X 121 4), 'महित्वमस्तु वज्रिणे' RV. 1.8.5. SV. 1.166 'महित्वेभिर्यतमानौ समीयतु' RV. X.11.37.

26 तरणाविवाहनी । अहनी here means day and night. It is an Itaretara dvandva Samāsa, 'अहश्चाहश्चेति'. In RV. VI,9.1, the day is called white and the Night is poetically designated as the Dark Day.

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।
वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥

See Nir. 2 21, vide A Brā Chap XIV 6 for the idea that the sun never really rises or sets. 'स वा एष न कदाचनास्तमेति नोदेति, यद्एनमेतीति मन्यन्ते ·· रात्रिं परस्तात्' etc

37. प्रपञ्च निष्प्रपञ्चोऽपि । 'प्र+√पचि व्यक्तीकरणे' lite manifestation and then the world an emanation of the creator A figurative exepression

40 आत्मस्वमार्पमरहन् भगवन् नमस्ते । In अरहन् the anaptyxis is for filling up the required number of fourteen syllables.

47. गोर्वात्सगुल्मयदपि प्रविवेश गोष्ठम् । रति means, as elsewhere in B P. दृनंतम् रति ' rarely used in class literature

50 इतोऽपत्यवित्ताद्यान्सात्स्नन्तरतरंय हि । Cf. Bṛha upanisad II 4 5. 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति, आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । 'न वा

धेरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति'.

60. अथार्दनं शाद्वलजेमनञ्च। जेमनम् means भक्षणम् vide Yaśastilaka Ch. 5, 'जेमनावसरेषु ··· संभाव्यमान.'. Cf. Amara K. II 9.56, 'जेमनं लेह आहार:' etc. The verb 'jemati' is considered to be of Austro-asiatic origin. Cf. Hindi Jevnā 'to eat', Beng जाब्ना (fodder) Mar. Jevne 'eat' Santal. Jām, Kurku, 'Jome'. Cf also, juang, jūn, Śavara 'jvm' etc. Kṣhiras vāmin comments; 'जमेर्जेमनमाहु:'. This √जम् gives rise to जम्भ (vide loc. cit. vācaspatyam), (tooth) Gk. gomphos, old Sl. zobu and we have citron fruits called (जम्बिर or जम्भिर) Pā. D P. enumerates √जमु (No. 4.71) अदने (भ्वादि) Acc. to philologists, जेमन is a non-Sanskrit word borrowed from austro-asiatic sources and so it is a Deśi word. In D.P. we find also, besides √जम्, √जिमि Cf. Bhaṭṭoji 'जिमिं केचित् पठन्ति'. Tatvabodhini says there, 'तथा च जेमनमिति भोजने प्रवर्तते'. Its use in class. Skt. is rare and very late. Cf. also Pā. V 4.125, 'जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्य.'. It is quite possible that जम्भ has come from √जम् Cf. Eng. 'Jaw', 'Gum'. Vide RV. I 143.5 'अग्निर्जम्भैस्तिगितैरत्ति भर्वति'; for the root Cf. Naisadha 16.87, 'अशाकि लोकैः कुत एव जेमितुम्'. Also Mohrājaparā jaya Act. I. (Prā), 'जं वा तं वा जेमसि'. See author's Article on some Vedic and Archaic words in B.P. (Prof. B.K. Barua Commemoration volume 1966).

61. निलायनैः। Game of hide and seek. It is the variant of निलयन with अण् (स्वार्थे) Cf Tai. u. II 2.6.1, 'निलयनं चानिलयनञ्च' (T.u.). निलायन>√निर्+√अय् 'to go out', 'hide' with lengthening or double upasargas nis and ā preceding Cf. Pā. VIII.2.19, 'उपसर्गस्यायतौ'.

CHAPTER XV

25. एष वै सुरभिर्गन्धः विषूचीनोऽवगृह्यते। विषूचीन. from विष्वञ्च् with ख प्रत्यय 'pervading everywhere' Similar formations : तिरश्चीनः etc. Cf. RV. I.164.38, 'ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्त' vide, 'Sāyana' (loc. cit.) 'विषूचीना इह लोके सर्वत्रगमनौ'.

42. दिदृक्षितदृशः। दिदृक्षित यायां ता दिदृक्षिताः>√दिदृक्ष (des.) with taddhita 'इतच्'.

43. यद्पाङ्गमोक्षम्। The gender in मोक्षम् is archaic for मोक्षः (mas). The metre would not have been violated by the use of masculine gender.

45. गताध्वानश्रमौ । An archaic compound for the regular गताध्व-श्रमौ or गताध्वन्यश्रमौ. अध्वन्य is formed by Pā. 'अध्वनो यत्खौ' V.2.16, though in a different sense. But this can be used as an adjective to 'śrama'. A single instance of अध्वान is found in vedic literature. Vide वैदिकपदानुक्रमकोषः (p. 34), 'अध्वान' meaning 'way' is unknown to later literature; but used here for the exigency of metre. Formed on the anology of मन्थानः 'churning rod'.

The verbal form अकृत is an aorist of √कृ; is archaic for अकृथा. Sec. Sing. So it is a case of पुरुषव्यत्ययः as found in Vedic texts. Cf. the Kārikā.

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

Here, 'nara' means पुरुष (person) e.g. 'अधा स वीरैर्दशभिः वियूयाः' RV. VII 104.15; AV. VIII.4.15 Nirukta VII.3. Archaic use, as seventh syll. in Vaṁśastha is required to be long.

50. धर्मपरीप्सया ईहतः । The word परीप्सा is used in B.P. in the sense of परिपालनेच्छा. It is from परि+√आप् + सन् + अ. It always signifies in the Purāna, 'protection' and the etymological meaning of 'प्राप्तीच्छा' has undergone semantic change here, 'ईहत.' archaic for ईहमानस्य from √ईह (632). Pres. participle.

54. अङ्घ्रिकुट्टनैः । The word कुट्टन from √कुट्ट (D.P. 1703) is onomatopoetic (अनुकरणशब्दः). It is a non-aryan word meaning 'pound'. Cf. Ta. Ka. 'Kuttu, Malt. qote Kur. Khoṭṭna'. Beng. Hindi. 'Khuṭnā' etc.

CHAPTER XVII

6. दद्भिः । Though Pā substitutes दत् in place of दन्त in his sūtra 'पद्दन्' etc. (VI.1.63), yet this is only an artificial and crude explanation; because the vedic word was always दत्. Cf. Eng 'tooth' Lat. 'dont' etc' Cf RV. VIII 43 3. 'दद्भिर्वनानि बप्सति', 'he sears the forests with his teeth' also, 'दद्भिर्न जिह्वा परिविष्टमादत्'. RV. X.68.6; AV. XX 16.6. Also दद्भ्यः स्वाहा T.S. VII.3.16.1.

12. तं कालियः परं वेद नान्यः कदचन लेलिहः । Here a 'serpent' लेलिह्यते इति from √लिह (lick) intensive and 'अच्' √लिह coressponds to Arm. lizum, Lith ležiù; old Slav. lizati GK. λείχω (leikho); Pahlavi 'lištan' ved. √रिह, Av. riz.

14. प्रमोदनिभृतात्मानः । निभृत = full, the original sense-later 'quiet'. Cf. X.28.5, 'अद्य मे निभृतो देह'. Also, अभिरेभिरे = परिरेभिरे (embraced) unusal 'चिन्तया निभृतः' (full of worries) X.32.20 infra.

CHAPTER XVIII

1. अनुगीयमानो न्यविशत् । न्यविशत् is against Pā, 'नेर्विशः' I.3.17;

the regular *form expected being* न्यविशत *(Ātma). The metre is violated* in the third foot with nine syllables. The correct reading should be अनुगीयमानोऽविशत् in which case, the irregular verbal form also would be avoided.

4. यत्र निर्झरनिर्ह्रादनिवृत्तस्वनझिल्लिकम्। The words निर्झर, निर्ह्राद and झिल्ली (ल्लिका) *are all onomatopoetic. The insect* झिल्ली *or* झिल्लिका is in Bengali called झिंझिपोका *because of its characteristic sound.* Kṣhīrasvāmin quotes an unverified passage viz झिल्लिकाविंशांशुतीनाम्; vide Beng. झाँ झाँ Eng. 'jazz'; the Second half of the verse is: 'शश्वत्तच्छीकरर्जीषद्रुममण्डलमण्डितम्'. Here ऋजीष is explained as 'स्निग्ध' by the scholiast Śrīdhara. *But this is an unauthorised use of the word which is a noun* and signifies the residual fibres of Soma plant after the juice is extracted. Cf. Nirukta V 12, 'यत् सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषम्, अपार्जितं भवति', 'धन्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रताम्' इत्यपि निगमो भवति। Therefore Soma is sometimes called ऋजीषी Cf T.S. VI.1.6.4. 'तस्माद् तृतीयसवन ऋजीषमभिषुण्वन्ति'.

15. स्यन्दोलिका। (G. and K. edn.) not correct but सन्दोलिका is the proper form. 'swing' vern. Beg. हिन्दोल्.

CHAPTER XIX

1. तद्भावः दूरचारिणीः। दूरचारिणीः is nomi. plu. archaic for दूरचारिण्यः. *Cf. Pā.* सुपां सुलुक् पूर्वसवर्ण॰ *etc.*

7. यदृच्छयाभूत्। यदृच्छा—या+इच्छा = यदिच्छा with an inserted 'ṛ'. supplanting 'i'. The authority of Mahābhāṣya (I.1.2) is invoked here. Cf. Mahābhāṣya under Pā 'ऋलृक्', 'लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुताद्यर्थः' 'यदृच्छया कश्चिद् लृतको नाम तस्मिन्नृकार्याणि यथा स्युः' etc. *This is due to* Provincialism and laxity of pronunciation.

CHAPTER XX

7. देवमीढा ··· मही। देवमीढा means पर्जन्यसिक्ता मही from √मिह सेचने (क्तः) 'to shower', 'to urinate' Cf. Av. 'maozaiti' Lat. 'mingere', 'to urinate'. An obscure and rare word not used in vedic literature. A *coinage* of B.P.

9. श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं मण्डूका व्यसृजन् गिरः।
तूष्णीं शयानाः प्राग् यद्वद् ब्राह्मणा नियमात्यये॥

The reference is to RV. VII 103 1, AV IV.15.13 :

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिण । वाच पर्जन्यजिन्विता प्र मण्डूका अवादिषु ॥

The Nirukta quotes this verse in IX 6 where Durga thus comments : 'यथा ब्राह्मणा उपाकृत्य प्रावृषि पवित्रपाणयो मेधाविनो नियतकालं तां वैदिकीं वाच वदन्ति, एव प्रावादिषुरिति' । Here, very humourously the croaking frogs in the rainy season are likened to vociferous Brahmanas, who *recite very loudly the Vedas after 'upakarana' ceremony in the rainy* season, (generally in Sravana) The word प्राक् refers unmistakably to *the ancient custom and the occasion of the verse (given in Nirukta). Cf* 'वसिष्ठो वर्षकाम पर्जन्य तुष्टाव त मण्डूका अन्वमोदन्त' Cf Brhaddevata VI 27 *Incidentally it may be said that the 'Frog song' is addressed to Parjanya* even today to bring down rain, whenever there is a drought Vide, Winternitz (A history of Indian Literature *Vol. I Part I p 95*).

Āśvalāyana in his *Gṛhyasūtra III 5.1 2*, prescribes upākarana, (beginning of vedic studies) thus . 'ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्य । पञ्चम्यां हस्तेन वा'. Further, he prescribes उत्सर्जनम् (cessation of Vedic study) thus ' 'षण्मासानधीयीत', so the ceremony would come on the full *moon of Magha* (III 5.20) and then अनध्याय, *till the advent of* Śrāvana or Bhādra, when the study would again commence after upākarana. *This fact is mentioned in* B P by the word नियमात्यये.

10 आसन् ' क्षुद्रनद्योऽनुशुष्यती' । अनुशुष्यती *archaic for* अनुशुष्यन्त्य , vedic पूर्वसवर्णदीर्घ

20 धेनवः स्नुतस्तनीः । Again a case of पूर्वसवर्णदीर्घ after the vedic usage—a very favourite mannerism in B P.

37 यथाऽऽयुरन्वहं क्षय्य नरा मूढा । क्षय्यम् is *against Pā's rule* (VI 1 81) 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे', 'क्षेतु शक्य क्षय्यम् Cf 'श्राद्धे चरतं तदक्षय्यमस्तु' (Rāmachandra's Paddhati to ŚGr IV 2.5). अविद्वन् । See notes under X 34.24 infra

42. देहाभिमानजं योधो सुबुन्दो यजयोषितम् । The word 'बोध' nominative, is archaic for बोधम् accu , qualifying देहाभिमानजम्', though Śridhara has tried to explain away the anomaly unsuccessfully

45 गोप्यो न । Here the particle 'na' is used in the vedic sense of 'similarity'. An instance of Vedism, Cf. Nir. I.1, 'नेतिप्रतिषेधार्थीयो

भागायाम। उभयमन्वप्यायम्'. This is the only instance of the *particle in* this sense in B.P.

47. उदहृष्यन् वारिजानि सूर्योत्थाने कुमुद्विना। (कुमुद्विना=कुमुत्+विना) कुमुत् stands for 'कुमुदन्' (accu); necessary *for the metre; as Śrīdhara* explains, 'कुत्सिता मुद् यस्येति दस्युसाम्यम्', or 'कोः पृथिव्याः मुदानन्द इव', 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना विभक्तिलोपः'.

48 आग्रयणैः ··· महोत्सवैः। आग्रयणै. refers to आग्रयणेष्टि, detailed in Gṛhya Sūtras when 'Navānna', 'feeding on new rice' is celebrated. The derivation of the name is thus given by Sudarśana on आप० गृ० सू०, *19.6.* 'येन कर्मणा अन्नं नवद्रव्यं देवान् प्रापयतीति, यत् कर्म कृत्यैव आग्रयणं प्रथमायनं नवान्नभक्षणप्राप्तिर्भवतीति'. Haradatta on the same, says: 'पूर्वमग्र प्राशनार्थः', आश्व० गृ० सू० *II.9.1,* says 'आग्रयणं व्रीहियवमाक्यशनाम्'. The मानवगृह्य सू० II.3.9 has 'नानिष्ट्वाग्रयणेन नवस्यस्याश्नीयात्'.

CHAPTER XXI

6. अभिरेभिरे=परिरेभिरे। Embraced B.P. uses abhi+√rabh in this sense *Cf.* 'फाल्गुनं परिरभ्य' *(current) X.58.4 infra,* see *X.17.14,* above.

7. अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः। विदामः is archaic for विद्मः from √विद् ज्ञाने. *'अक्षण्वताम्' a vedic use. In veda अक्षि, very often* becomes अक्षन् a 'n-stem'. Acc. to Pa's rule 'छन्दस्यपि दृश्यते' (VII 17.76) in मतुप्, अक्षि becomes अक्षन् and then by अनोनुट् *(Pā. VIII.2.16) we have* नुट् Cf. RV. X.71 7. 'अक्षण्वन्त. कर्णवन्त. सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः' (Nir.I.9) also, 'अक्षण्वते स्वाहा' TS *VII 5.12.1,* 'पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्ध.' RV. *I.164.16,* 'अक्षण्वन् वप केशश्मश्रुरोम परिवप नखानि च कुरु' Kau. Sū. 54.1.

8. नटवरौ क्व च गायमानौ। गायमानौ is archaic for गायन्तौ as √गै (917) is Parasmaipadi.

18. पानीयसूयवस ··· मूलेः। The word सू has been lengthened *for the sake* of Vasantatilaka; Cf सूयवसाद्भगवती (PP. सुयवसश्चत्) RV. I.164.40 as a parallel. Cf Nir. XI.44. It is a Vedism, where su is lengthened before yavasa.

19. निर्योग। A very obscure word from निर्+√युज्+घञ्, explained by com. as 'ropes for binding feet' not met with, a coinage of B.P. Cf. 'योक्तम्' leather strap 'IE √iug, 'girdle', to bind.

CHAPTER XXII

2. देवीमानर्चुर्नृप सैकतीम्। सैकतीम् from सिकता with अण् (विकारार्थे). The word of wider currency is मृन्मयी or महीमयी; e.g in Saptaśatı we have 'तौ तस्मिन् पुलिने देव्याः कृत्वा मूर्तिं महीमयीम्' etc. (XIII.10).

15. देहि वासांसि धर्मज्ञ नो चेद् राज्ञे ब्रुवामहे। ब्रुवामहे is archaic for ब्रवाम, लोट् first per. plu of '√ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' (D P. 1044). The pres. first person plu would be ब्रूमहे (Atm.) instead of ब्रुवामहे, but then, the *sixth syllable would be short and one syllable would be less.*

20. साक्षात् कृतं नेमुः अवद्यमृग् यतः। अवद्यमृक् means पापमार्जकः 'wiping away sin'. This word is formed from root √मृज् with क्विप्. It is an altogether abstruse and obsolete use, unknown elsewhere. Un-Pā for अवद्यमृट्. By Pā 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृज०' etc. there must be षत्वचर्त्वे.

22. For प्रस्तोभिताः vide discussion ante, X 11.7.

27. चेरुरार्यांचनं सतीः। सतीः archaic for सत्यः vedic पूर्वसवर्णदीर्घः. *The regular form would make the seventh syllable long.*

28 निर्विविशुः। Prepo. verb nir+√viś used in the sense of 'entering' and not '*enjoying*'.

32. वातवर्षातपहिमान् सहन्तः। सहन्तः archaic for सहमानाः pres. part Ātmanepada; used for metrical exigency.

34. अस्थितोऽश्मैः। अस्थि kernel (stone) Pra. अष्ठि-अस्थि P. 8.2.12. See VII 9 31 and XII.2.9.

CHAPTER XXIII

3. सत्रमाङ्गिरसं नाम। 'Angirasam-ayana' is a subdivision of सांवत्सरिक सत्रम्, *of which the model is 'Gavāmayanam'.*

8. दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः।
अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन् हि दुष्यति॥

The A.B says (6.9) that one should not eat the food of a Dīkṣita (initiated) till the performance of 'vapāhoma' by him in a Paśuyāga *Cf.* 'तस्मादाहुर्न दीक्षितस्याश्नीयादिति ··· तस्मादाहुरशितव्यं वपायां हुतायां, यजमानो हि स तर्हि भवतीति'.

---

15 गत्वाथ पत्नीशालायाम् । पत्नीशाला the hut of the wife of the Yajamāna, is located to the south west corner of the vedi (altar) in the प्राचीनवंश .

22 हिरण्यपरिधिम् । परिधि is the same as परिधानम् (garment) used in etymological (यौगिक) sense (that which covers), the conventional meaning being different and ritualistic and so the epithet means 'one wearing golden, yellow garment' In rituals 'Paridhi' is an encircling stick of wood 'अग्निं परितो धीयन्ते तानि दारूणि परिधय' vide Kat Śrau II 8,1 and Āp Śr I.5 7–10

26 अहेतुक्यवहिताम् भक्तिम् । Karmadhāraya samāsa, un-Paninian, for अहैतुकाव्यवहिताम् vide Pā VI.3 42, 'पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु'

46 आत्मदोषापवर्गेण । अपवर्ग means त्याग and has not any technical sense as in grammar or philosophy from √वृजी (1029) वर्ज्जने, But this form is not generally current in classical Skt. Cf Pa. VIII 1.5, 'परेर्वर्जने' and also I.4 88 'अपपरी वर्जने'

49 50. अहो वय धन्यतमा येषां न तादृशी स्त्रियः । तादृशी archaic for तादृश्य , vedic case of पूर्वसवर्णदीर्घ, so that the fifth syllable might not be long against the canon पञ्चम लघु सर्वत्र'

CHAPTER XXIV

4 अमित्रोदास्तविद्विषाम् । उदास्त archaic for उदासित as √आस् is सेट् . It means the technical उदासीन 'an impartial' siding with neither, as recognised in Hindu Polity.

9 त तात वयमन्ये च ' यजन्ते नरा. । Syntactical anomaly No concord of subject and verb The combined verb should be यजामहे I plu Cf. Mahābhāsya, 'त्वं चाहं च पचाव ' also 'त्व चाहं वृत्रहन्नुभौ सप्रयुज्यावहै' (ibid), MBH VII.87 12.

26. सयाव । A kind of cake Pa 'समि युद्रुदुव ' (III.3 23), 'संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति सयाव पिष्टविकारोऽपूपविशेष (S K 3194). It is a ritualistic term

CHAPTER XXV

4 यथाऽदृढै कर्ममयैः क्रतुभिर्नाम नौनिभै. ' तितीर्षन्ति भवार्णवम् । Cf for the idea Mundaka upanisad I 2 7 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा. ...'

अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म'.

17. सुराणामीशविस्मयः। ईशा वयमिति गर्वः (Śrīdhara). Here विस्मयः is archaic for स्मयः; the word विस्मयः has acquired the conventional meaning of 'wonder' and does not signify 'pride' in class. Sanskrit Cf. Amara I.6. 'स्मयो मदः'.

18. गोपाये। From √गुपू रक्षणे D.P. (No. 395) being Parasma., the word is archaic for 'गोपायामि'.

29. प्रेमवेगाद्विभृताः। निभृताः = पूर्णाः √ni+bhṛ has this primary sense, see X.28.5 below.

CHAPTER XXVI

5. मास्यस्य। मास with तद्धित यत् gives the form मास्य Cf. Pā. (V.1.81), 'मासाद्वयसि यत्खञौ' मासं भूतो मास्यो मासीनो वा'.

7. हैयङ्गव। Un-P. Cf. Pā. V.2 23, 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्'. Not found even in vedas.

12. आशीविषतमाहीन्द्रम्। *Suplat. added to noun-unusual.* Cf. Vedic 'भिषक्तमः धीयंतम.' vide घरतमः, a wrong use.

19. आधास्यत्। *For* आधास्यति *conditional for Future.* An Interchange of tenses. See X.8.16; X 38.16. 'निरस्यधास्यत्' also, X.47.21.

25. यज्ञाद्मपर्यानिलैः। Here in this Śārdūlavikrīḍita metre, the word 'पवर' has been condensed to 'पर्य' by 'Syncopation' of vowel 'u' to maintain the required number of nineteen syllables. 'मीयात्' is Precative from √मीङ्, तर्पणे यान्तो च (1474) Para. and Ātma. and Kryādi. A Hiatus bet. मीदत्वाल्पसुरेश्र and 'आत्मतरणम्' for the sake of Śārdūlavikrīḍita in violation of Pā. 'इको यणचि' (VI.1.77), very rare in B.P.

CHAPTER XXVII

17. स्थापितां स्तम्भवर्जितः। स्तम्भः here means 'arrogance', 'pride'. The past participle form स्तब्ध- has been used in Gītā and other works in the sense of 'arrogant'. Kshīrasvāmin on Amara, III.3.134, 'स्तम्भः स्थूणाजडीभावौ' says : √स्तभि प्रतिबन्धे √स्तम्भुः मंषो वा, स्तम्नाति चेष्टितम् गृहं च स्तम्भः; so the original meaning of a 'sense of insensibility', 'Callousness', 'recalcitrance' has given rise, later on, to the meaning of 'pride' which

makes a man utterly insensible or callous to any other finer feeling or consideration. B.P. habitually uses it to mean 'pride' vide, स्तम्भमजहात्, IX.6.47 above and other relevant places.

26. गिरयोऽविभ्रदुन्मणीन् । अविभ्रत् is archaic for अबिभरुः Imperfect (लङ्) third. Plural of √डुभृञ् (1087) धारणपोषणयोः (जुहोत्यादि).

CHAPTER XXVIII

5. अद्य मे निभृतो देहः । निभृतः √डुभृञ् धारणपोषणयोः=means पूर्ण; i.e, पूर्णमनोरथ.. *It means, primarily full, brimful, filled up etc. and what is brimful makes no sound, hence semantically it has later come to mean 'silent, quiet'. Cf.* 'चिन्तया निभृतः' X.32.20, infra Also X.62.9, 'कण्डूत्या निभृतैः दोर्भिः', 'full of itches' the etymological sense. Alternative explanation : Kṣīrasvāmin says under 'विशेष्यनिघ्नवर्ग', 'आचित निचित पूर्ण पूरितं निभृते भृतम्'. ('ni' is prefixed simply for completion of Anuṣṭubh). Pā. V.1.80, 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी' uses भृत in sense of 'employed on wages'. 'अद्य मे निभृतो देहः' निभृतः from नि+√भृञ् धारणपोषणयोः unusual sense 'सार्थक्येन धृत.'.

11. अपि नः स्वगतिमुपाधास्यदधीश्वरः । उपाधास्यत् is conditional future, though Pā's prescription of लृङ् in his sūtra 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' III.3.139 does not apply here. We can however take it as an archaic use of the tense to convey आशंसा or expectation. Very often लृङ् in B.P. is used for लृट्.

CHAPTER XXIX

2. प्राच्याः ... शन्तमैः । A vedic word, the Sup. तमप् is added to शम् 'happiness'.

स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन् । चर्षणि meaning 'man' (Nighaṇṭu) II.3 a vedic word, derived from √चर 'to move'. चर्षणि = active √कृ, though ष is unexpected; Wackernagel is uncertain if from √चर (p. 145). Cf विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः । एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम्. RV. VIII.68.4. चर्षणीनामति द्विषः RV. X.126.6. चर्षणीनां चक्रं रश्मिं न योयुवे RV. X.93.9. In Nir. the word is traced to √चाय but there is no phonological connection. The derivation from √कृष् in unadi Sū. 'कृषेरादेश्च चः' is equally unsound.

22. सतीः । Archaic for सत्यः (पूर्वसवर्णदीर्घ).

दुह्रत । Archaic for 'दुग्ध' √दुह प्रपूरणे लोट् त. It is अदादिगण B P. conjugates √दुह् as IV (divādi).

20 जुगुप्सितश्च सर्वत्र औपपत्य कुलस्त्रियाः । 'औपपत्यम्' from उपपति with ष्यञ् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणि च' Pa V 1 124. The word, of course, means 'dalliance with paramour' But the etymological sense, does not bring out this implication Hiatus between the two pādas

29 अस्रैरुपात्तमषिभिः कुचकुङ्कुमानि । मषि also मसी, is considered a Dravidian loan in Sanskrit Cf Ta. mai 'ink' blackness Ka 'masi', 'dirt', impurity, soot, ink. 'Tu maji', 'coal', 'ink' Kui, māsi, dirt, vide, Burrow 'Sanskrit language' (p 385)

33. आत्मन् । Archaic for आत्मनि loc sing by Pā 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्ण' etc VII 1 39 'कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः' etc. Cf for the idea, Br. upa IV 4 22, 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा लोक '.

40 यद् गोद्विजद्रुमसृगा पुलकान्यबिभ्रन् । अबिभ्रन archaic for अबिभरुः Imperfect of √भृ (third plu). Vide, 'अबिभ्रन्', IX.20 39, supra.

42 विक्लवितम् । Past passive parti of the deno verb from विक्लव (नपुसके भावे क्त)

46. क्ष्वेलया । Means क्रीडया Ins Sing of क्ष्वेली the variant is क्ष्वेला or क्ष्वेडा, Derived from √क्ष्वेलृ चलने (539 D.P) Before this the D.P. enumerates √केलृ (537) √खेलृ (538), from which we have केला and the variant खेला 'sports' √क्ष्वेलृ also appears as a variant of the former Cf. Pa. षिद्भिदादिभ्योऽङ्' III 3 104 Kshirasvāmin says on Amara II.8 108, 'घटादय षित' (Gana 186) स्वनालम्भन आ+√लभ् 'kill, here means 'touch' but by Pā VII 1 64, 'लभेश्च', आलम्भन is due

CHAPTER XXX

1. अतप्यंस्तमचक्षाणा । अचक्षाणा 'not seeing' is pres par Ātm. of √चक्षिङ् (1017) Bhattoji remarks · अय दर्शनेपि. Cf. RV. X.85 18, 'विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे' T B II 7.12 2 Also 'अभिचष्टे सूरो अर्य एवान्' RV. VI 51 2

9 येऽन्ये परार्थभजका । Those who minister to others' necessities Since this is the contextual meaning 'परार्थभजका' obviously is archaic for परार्थभाजका. Sridhara tries to circumvent the grammatical anomaly by saying 'परार्थमेव भजो ज्ञम येषां ते' Here the बहुव्रीहि समासान्त

कप् is irregular and not sanctioned by Pā. √भू (caus) ण्वुल्, gives the form भावक by Vṛddhi The exigency of Vasantatilaka (here भगण ˉ˘˘) is *responsible for this irregularity; the interpretation of* comm. is only an unsatisfactory and unconvincing feat. The final ka may be taken as Svārthika.

10. किं ते कृतं क्षिति तपः ? क्षिति archaic for क्षिते Vocative. This short syllable is necessary in the भगण *in Vasantatilaka (उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग). The 'e' in* क्षिते *was due by Pā's rule, 'ह्रस्वस्य गुणः' (VII.3.108).*

15-17. पूतनायन्त्याः। Archaic for पूतनायमानायाः Cf 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (Pā. III.1.11). Words ending in क्यङ् are Ātmanepada; so also 'कृष्णायन्ती, शकटायतीम्' are archaic for 'कृष्णायमाना शकटायमानाम्' The शानच् *will increase one* syllable and so they have been changed to शतृ. *So also* कृष्णरामायिते, गोपायन्त्यः, वत्सायतीम् *and* बकायतीम् *are all archaic for* the corresponding *derivatives in* शानच् *'रिङ्गयामास'. In* D.P. √रिगि (154) is bhvādi and not curādi. An aberration of conjugation.

18. अनुवर्ततीम्। Archaic for अनुवर्तमानाम्.

20. यतन्ती। Archaic for यतमाना as √यत् is Ātma.

22. चक्षूंपि आशु अपिदद्ध्वम्। अपिदद्ध्वम् is archaic for अपिधद्ध्वम् *from* अपि+√धा+लोट् ध्वम्. The 'a' does not disappear.

23. तत्र उलूखले। Internal Haitus, *metri causa*.

24. पृच्छमानाः। Archaic for पृच्छन्त्यः।

34. तानि चूडयता। चूडयता *deno. verb from* चूडा *with* णिच् 'तत् करोति तदाचष्टे' (गणसूत्रम्).

42. निवव्रृतुः स्त्रियः। निवव्रृतुः archaic for निववृतिरे (Ātm). √वृत् perf. 3 plu. Ātm.

CHAPTER XXXI

2. सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिकाः। i.e. maids not bought by money; otherwise the carnal pleasure would stand condemned, being procured by money. Manu and others denounce 'क्रयक्रीतं च मैथुनम्', from prostitutes who sell their bodies for a trifle. दासिकाः see P. VII.4.13, 'केऽण'.

4. सख उदेयिवान् सात्वतां कुले। उदेयिवान् perf. par. (क्वसु) of

उत् + आ + √इ Cf. Pā. III.2.102, 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च'. The upasarga is immaterial here. So also in ईयुषाम् in verse 5 Cf. Bhaṭṭoji (S K.) loc. cit, 'उपेत्यविवक्षितम्'.

7. ते पदाम्बुजं कृणु कुचेषु नः, कृन्धि हृच्छयम्। कृन्धि is from √कृती छेदने (D.P. 1435), लोट् हि, 'कृणु'. A vedic verbal form. √कृ is स्वादि and उभयपदी in RV. so that करोति is never found there and the imperative 2. Sing is कृणु and not कुरु This archaic form is deliberately used in the B.P. and is not motivated by the exigency of metre. "Beside the regular and very frequent present stem 'कृ-णु' (from √कृ 'make'), there begins to appear in the tenth Mandala of the RV., the very anomalous कुरु (twice in 2. Sing imper. and once in the I per. pr. ind. कुर्मः). The strong form of the stem 'Karó', which has the further anomaly of गुण in the root, first appears in the Av." (V.G.S., Macdonell, p. 145). In the Avesta also the root is स्वादि. Skt. Kṛnoti; Av. Kərənaoiti Skt. Kṛnute Av. Kərnoūite.

In Imp. 2. Sing. 'कृणुहि, कृधि, कृणुष्व, कुरु' are also found Cf RV I.13.2. 'अद्या कृणुहि वीतये' also RV I.18.1. 'सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते' where Sāyana thus explains, artificially, of course, the formation thus : '√कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् धातोः' (Pā. VII.1.58) इति नुम् । लोटः सेर्हिरादेशः । 'धिन्विकृण्व्योर च' (Pā III.1.80) इति शपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः । तत् सन्नियोगेन वकारस्याकारः तस्य 'अतोलोपः' (Pā. VI 4.48) इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणो न भवति । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इति हेर्लुक् न भवति । 'उतश्च प्रत्यये छन्दसि वा वचनम्' इति वचनात्, (Vār. on VI.4 106), 'कृन्धि (हृच्छयम्) is archaic for कृन्त. The origin is √कृती छेदने (cut) Imper. 2. Sg. (D.P. No. 1435. Tudādi). A confusion with rudhādi gana

15. जड उदीक्षतां पक्ष्मकृत् दृशाम् । उदीक्षताम् is archaic for उदीक्षमाणानाम् as √ईक्ष् is Ātm.

16. अतिविलङ्घ्य तेऽन्त्यच्युतागताः । अन्ति a vedic word meaning अन्तिकम् 'proximity'. Cf. Lat. 'ante', see discussions X.12.35, supra.

19. व्यथते न किं स्वित् कूर्पादिभिः । Śridhara explains thus 'कूर्पादिभिः सूक्ष्मपाषाणादिभिः'. The word is very rare and cannot be traced in known classical literature. See, X.87.18, infra 'कूर्पदृशाम्'. Possibly Deśi.

CHAPTER XXXII

1. प्रलपन्त्यश्च चित्रधा । चित्रधा is not sanctioned by any rule

of Pā, who says, 'संख्याया विधार्थे धा' (V.3.42) and his definition of संख्या is given in Sūtra, I.1.23, 'बहुगणवतुडति संख्या' and the adj चित्र cannot fall within the category. It is never found used in class. literature or anywhere else. Cf. उत्था XI.13.34 and XI.28.16 infra.

6 घ्नन्तीवैक्षत् कटाक्षेपैः सन्दष्टदशनच्छदा। ऐक्षत् Archaic for ऐक्षत from √ईक्ष (Ātma) लङ् (Imperfect) 3. Sg on कटाक्षेप see author's article entitled, 'On some vedic and Archaic Words in B P. (B.K. Barua Vol, 1966) 'कटाक्षेपैः' Śridhara explains this peculiar word thus : कटाः कटाक्षास्तैर्य आक्षेपाः; so कट is used by way of abbreviation of 'कटाक्ष' like भीम for भीमसेन or सत्या for सत्यभामा on the principle of एकदेशविकृतमनन्यवत्' (Paribhāṣā. No. 37). This etymology tries but fails to explain the elision of 'क्ष' caused by Haplology (समाक्षरलोपः) कट = mat>कृत्त a Prākritism √चृत् हिंसाग्रन्थनयोः' to fasten, spin, i e. texture. कट can never mean कटाक्ष.

8. तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्य। हृदिकृत्य is archaic for हृदिकृत्वा, because there can be no गति समास with हृदि as it does not fall within साक्षात् गण (साक्षात्प्रभृतीनि च Pa I.4.74) or ऊर्यादिगण. 'मनसि' however is accepted as a 'Gati' vide Pā. I.4.75, अनत्याधान उरसिमनसी' and I.4.66 कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते, हृदि seems to be used as a 'Gati' on the analogy of 'मनसि'.

20. चिन्तया निभृत.। निभृतः = पूर्णः, see X.28.5 above

21. मया परोक्षं भजता तिरोहितम्। तिरोहितम्। An archaic use, not sanctioned by Pā as the root √तिरो धा is intransitive. Cf. Pa. III.4 42, 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च'; So the regular form should be, 'अहं भजन् तिरोहित.' (कर्तरि क्तः).

CHAPTER XXXIII

6 शब्दस्तुमुलः। तुमुलः vedic '√tū', 'to grow strong' (?). Cf. तवीति pres 3. Sg. Cf. Eng. tumult (?) √तम् ताम्यन्त्यत्र √तुमुः सौत्रो वा (Kṣirasvāmin).

9. उच्चैर्जगुः नृत्यमानाः। नृत्यमानाः archaic for नृत्यन्त्यः, √नृती गात्रविक्षेपे being Parasmaipadi

10. उन्निन्ये···तेन प्रीयता साधुसाध्विति। प्रीयता archaic for प्रीयमाणेन from √प्रीङ् (1144). Divādi, Ātma.

13. कस्याश्चित् नाट्यविक्षिप्तकुण्डलत्विषमण्डितम् । Here त्विष ending in 'a' is archaic for the current consonantal stem त्विष् (vide, 'त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तय' I 2.35 (Amara), formed from √त्विष् दीप्तौ (D P. 1001) with क्विप्. The word त्वेष is allowed from the root with पचाद्यच् Cf RV I.143 3 'अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानव', used to serve *metrical necessity*

20. कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः रेमे स भगवांस्ताभिः । यावती archaic for यावत्य by पूर्वसवर्णदीर्घ, a vedic phenomenon.

21 तासां वदनानि स प्रामृजत् । प्रामृजत् is archaic for प्रामार्ट् in लङ्. *Had it been aorist, the form would have been* प्रामार्क्षीत्; *adadi* confused with bhvadi gana. See प्रामृजत् X 60 26. Simplification due to Prākrita influence

22. सुधितहासनिरीक्षणेन । सुधित an obscure and obsolete word in class literature Śridhara explains as अमृतायितेन, that is to say, सुधा *has been changed into a deno verb in the sense of* तत् करोति तदाचष्ट' इति णिच् (Gana Sū 204) and then we have the past passive participle सुधित *may also be explained as an adoptation from vedas* Cf Pa. VII.4 45, 'सुधित वसुधित' etc सु+√धा+क्त In Brā it is स्वधित √स्वद् स्वधा = सुधा v u Samprasārana Ait Gr p 70 'तत्करस्ट-स्परशप्रमोदा' has been used with an inserted 'a' (anaptyxis) in स्परश for completion of the fourteen syllables

26 आत्मन्यवरुद्धसौरतः । सौरतम् from सुरतम् (स्वार्थे) is not used in the physical sense of Sexual dalliance' but it signifies चरमधातु 'the semen' a sense *not conveyed anywhere else.*

35 यत् पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ताः । 'यत् पादपङ्कजपरागनिषेव' is a Bahuvrihi Samāsa (Vyadhikarana) and the adjective तृप्त is compounded with it and the result is a Karmadharaya The word निषेव is a *mannerism* in B P, a favourite coinage of the author, with no parallel instances; or it is a तृतीयातत्पुरुष.

38 नासूयन् खलु कृष्णाय मोहिताः । नासूयन् in Imperfect. vide Pā. कण्ड्वादिभ्यो यक्' (III.1.27) S K '√असु उपतापे √असु√असूञ् इत्येके' on above

CHAPTER XXXIV

13. ऋर्षीन् विरूपानङ्गिरसः प्राहसम् । The Vedic reference here is

of Pa who says, 'सख्याया विधार्थे धा (V 3 42) and his definition of सख्या is given in Sūtra, I 1 23, 'बहुगणवतुडति सख्या' and the adj चित्र cannot fall within the category It is never found used in class literature or anywhere else Cf उस्था XI 13 34 and XI 28 16 infra

6 घ्नन्तीरैक्षत् कटाक्षपे सन्दष्टदशनच्छदा । ऐक्षत् *Archaic for* ऐक्षत from √ईक्ष (Ātma) लङ् (Imperfect) 3 Sg on कटाक्षप see author's article entitled, 'On some vedic and Archaic Words in B P (B K, Barua Vol, 1966) 'कटाक्षेप Sridhara explains this peculiar word thus कटा कटाक्षास्तैर्य आक्षेपा, so कट is used by way of abbreviation of कटाक्ष' like भीम for भीमसेन or सत्या for सत्यभामा on the principle of एकदेशविकृतमनन्यवत् (Paribhasa No 37) This etymology tries but fails to explain the elision of 'क्ष' caused by Haplology (समाक्षरलोप) कट = mat>कृत्त a Prakritism √चृत् हिंसाग्रन्थनयो' to fasten, spin, i e texture कट can never mean कटाक्ष

8 त काचिन्नेनरन्ध्रेण हृदिकृत्य । हृदिकृत्य is archaic for हृदिकृत्वा, because there can be no गति समास with हृदि as it does not fall within साक्षात् गण (साक्षात्प्रभृतीनि च Pa I 4 74) or ऊर्यादिगण 'मनसि however is accepted as a Gati vide Pa I 4 75, अनत्याधान उरसिमनसी and I 4 66 कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते, हृदि seems to be used as a 'Gati' on the analogy of 'मनसि.

20 चिन्तया निभृत । निभृत = पूर्ण, see X 28 5 above

21 मया परोक्ष भजता तिरोहितम् । तिर हितम् । *An archaic use, not sanctioned by Pā as the root* √तिरो धा *is intransitive Cf Pa* III 4 42, गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च So the regular form should be, 'अह भनन् तिरोहित' (कर्तरि क्त)

CHAPTER XXXIII

6 शब्दस्तुमुल । तुमुल vedic '√tū, 'to grow strong' (?) Cf तवीति pres 3. Sg Cf Eng. tumult (?) √तम् ताम्यन्त्यत्र √तुमु सौत्रो धा (Kṣirasvamin)

9 उच्चैर्जगु नृत्यमाना । नृत्यमाना archaic for नृत्यन्त्य, √नृती गात्रविक्षप being *Parasmaipadi*

10 उन्निन्ये तेन प्रीयता साधुसाध्विति । प्रीयता archaic for प्रीयमाणन from √प्रीङ् (*1144*) *Divādi, Ātma*

13. कस्याश्चित् नाट्यविक्षिप्तकुण्डलत्विषमण्डितम् । Here त्विष ending in 'a' is archaic for the current consonantal stem त्विष् (vide, 'त्विड्भाभारुच्छविद्युतिदीप्तय' I.2.35 (Amara), formed from √त्विष् दीप्तौ (D P. 1001) with क्विप्. The word त्वेष is allowed from the root with पचाद्यच् Cf RV. I.143.3. 'अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानव'; used to serve metrical necessity

20. कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषित. रेमे स भगवांस्ताभि· । यावती archaic for यावत्य by पूर्वसवर्णदीर्घ, a vedic phenomenon.

21. तासां ·· वदनानि स प्रामृजत् । प्रामृजत् is archaic for प्रामार्ट् in लङ्. Had it been aorist, the form would have been प्रामार्जीत्; adadi confused with bhvādi gana See प्रामृजत् X.60 26. Simplification due to Prākrita influence.

22 सुधितहासनिरीक्षणेन । सुधित an obscure and obsolete word in class literature. Śridhara explains as अमृतायितेन; that is to say, सुधा has been changed into a deno. verb in the sense of तत् करोति तदाचष्ट' इति णिच् (Gana Sū 204) and then we have the past passive participle सुधित may also be explained as an adoptation from vedas Cf Pā. VII.4 45, 'सुधित वसुधित' etc सु+√धा+क्त. In Brā. it is स्वधित √स्वद स्वधा = सुधा v : u Samprasārana Alt. Gr p 70. 'तत्करस्द-स्परशप्रमोदा' has been used with an inserted 'a' (anaptyxis) in स्परश for completion of the fourteen syllables.

26 आत्मन्यवरुद्धसौरत । सौरतम् from सुरतम् (स्वार्थे) is not used in the physical sense of Sexual dalliance' but it signifies चरमधातु 'the semen' a sense not conveyed anywhere else.

35. यत् पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ता. । 'यत् पादपङ्कजपरागनिषेव' is a Bahuvrihi Samāsa (Vyadhikarana) and the adjective तृप्त is compounded with it and the result is a Karmadhāraya The word निषेव is a mannerism with it and the result is a favourite coinage of the author, with no parallel instances; in H P. a favourite coinage of the author, with no parallel instances; or it is a तृतीयातत्पुरुष.

38 नासूयन् खलु कृष्णाय मोहिता. । असूयन् in Imperfect. vide Pā. 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (III.1.27) S.K. '√असु उपतापे √असु √असूञ् इत्येके' on above.

CHAPTER XXXIV

13. ऋषीन् विरूपानङ्गिरसः प्राहसम् । The Vedic reference here is

to RV X.14 5. 'अङ्गिरोभिरागहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह'. Cf Nir III 17, 'अङ्गारेष्वङ्गिरा', so called because he was born in live coals This is of course, a 'Popular Etymology' It is phonologically very wild and loose. The Indo-Eur prototype was 'angiros' messenger, Gr 'angellos', 'messenger' Eng angel Here 'Vairūpas are the Children of Virūpa, who are a subdivision of the Angirasas Virūpa was so called probably from his ugly features 'Virūpa is mentioned in I 45 3, VIII 64 6, and the Virūpas in III 53 6 and X 62 5' Muir

The Nirukta (XI 17) quotes RV X 62 5

विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपस । ते अङ्गिरस सूनवस्ते अग्ने परिजज्ञिरे ॥

and remarks, 'विरूपा ऋषयस्ते गम्भीरकर्माणो वा गम्भीरप्रज्ञा वा। ते अङ्गिरस पुत्रास्ते अग्नेरधि जज्ञिरे इत्यग्निजन्म ।' Cf also AB III 34 येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' S B IV 5 1 8 'अङ्गारेभ्योऽङ्गिरस', तैरिमा प्रापितो योनिं प्रलब्धे' प्रलब्धे here means उपहसिते 'ridiculed' a rather unusual and transferred sense of 'deceived' in class Skt Deceit is a different shade of 'ridicule', vide notes under III 18 13, supra

15 अमीवहन् । (Voc) अमीवा explained in Nigh as रोग (6.12) Cf RV VII 55 1 'अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि न ॥' The word अमीव is cognate with Eng 'amaeba' It means 'worms' Cf RV X 16 2, यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये' (AV XX 96.12) Also RV VI 74 2 अमीवा या नो गयमाविवेश', (AV VIII 7.14) अमीवा सर्वा रक्षांसि

24 गोप्य नाविदन् आत्मानम् । अविदन् (knew) < √विद् ज्ञान (1064), the aorist is अवेदिषु . A confusion of Gana '√विद्लृ लाभे' 3 plu gives अविदन् in Imperfect but not acc to Panini

CHAPTER XXXV

1 गोप्य तमनुद्रुतचेतस । The acc in तम् is difficult to construe with द्रुतचेतस In class Skt the whole is compounded together viz तदनुद्रुतचेतस (तृतीया तत्पुरुष) A syantactical anomaly

2 अधरार्पितवेणुमीरयति मुकुन्द । Here ईरयति has been used in the sense of वादयति from √ईर प्रेरणे, which primarily denotes 'sending' here it is मुखमारुतप्रेरणम्

7 स्पृहयतीर्वयमिवाबहुपुण्याः । स्पृहयती a case of पूर्वसवर्णदीर्घ archaic for स्पृहयन्त्य nom plu

10. आद्रियन् यर्हि सन्धितवेणु । आद्रियन् archaic for आद्रियमाणः from √दृङ् (1411) आदरे (आत्मनेपदम्)

12. हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण उपरम्भति विश्वम् । उपरम्भति a rare word. The S K. Says, 'अभिरभी क्वचित् पठ्येते, अम्भते रम्भते' in connection with '√रेभृ शब्दे' (D.P. 385); so √रम्भ means 'शब्देन पूरयति' here, archaic.

13. छायया च विदधत् प्रतपत्रम् । प्रतपत्रम् is the same as आतपत्रम् or umbrella, प्र+√तप्+अच् = प्रतप.+√त्रै+क used metri causa.

15. सवनशः । 'मन्द्रमध्यमतारभेदेन' Śrīdhara. This has a reference to ritualistic practices. The mantras in प्रातःसवन are to be recited in a low pitch, (also in प्रातरनुवाक) Cf Āśva. IV 13.6. The mantras of माध्यन्दिनसवन are to be recited in a loud (मध्यम) voice, vide, Āpastamba XIII.1.8. In the evening pressing (तृतीयसवन), the vedic texts are to be recited in the highest tone (तार) vide Āśv. V.17.1.

16. ईडितवेणुः । All editions read ईडित √ईड् altogether inappropriate here. This is a scribe's error. Proper emendation is ईरितवेणु √ईर Cf. verse 2 above, 'वेणुं ईरयति मुकुन्दः', d in place of r is evidently a Prākritism.

17. न विदामः कश्मलेन कबरं वसनं वा । विदामः archaic for 'विद्मः' (adādi). Cf. Swetāśvatara upa. VI 7. 'विदाम देवं भुवनेशमीड्यम्'.

कबरः । Coiffure. un-Pā., current form being कबरी (fem). Vide P. IV.1.42.

19 कृष्णमन्वसत । अन्वसत is archaic for अन्वासत i.e. अनु+√आस्+लङ् त. 'गुणगणार्णमनुगत्य'—अर्णस् (water) here is reduced to 'a' stem and stands for अर्णव 'sea', possibly on the analogy of नरार्णं (नरार्ण) where Haplology is legitimate—here it is due to metrical exigency.

22. गोधनमुपोह्य । उप+√वह ger. 'having culled'—a novel usage.

26. एवं व्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीलानुगायतीः । गायतीः archaic for गायन्त्य, a case of पूर्वसवर्णदीर्घ . The exigency of the Anuṣṭubh metre *requires the seventh syllable being short (Cf 'सप्तमं द्विचतुर्थयोः'); the* regular form गायन्त्य. would make it long. √गै pres part. feminine Cf. हा (हु) रम्भा bellowing of bulls.

CHAPTER XXXVI

2. रम्भमाणः । शब्दं कुर्वन् । It is < √रभि (आत्मनेपद) Cf. S.K.

under '✓रेभृ शब्दे (385) अभिरभी क्वचित् पठ्यते' onomatopoetic

4 निविशन्ति घना । निविशन्ति archaic for निविशन्ते vide Pa, 'नेर्विशः' (I 3 17) If it is निर्विशन्ति, then it is correct, but it does not mean 'enter' but 'enjoy', therefore, inappropriate

7 *मा भैष्टेति गिराश्वास्य वृषासुरमुपाह्वयत् । उपाह्वयत् archaic for उपाह्वयत by Pa 'निसमुपविभ्यो ह्वः' and 'स्पर्धायामाङः' (I 3 30—31)*

10 कटाक्षिप्याद्रवत् तूर्णम् । Explained by Sridhara, कटाक्षेण तिर्यङ् निरीक्ष्य' It seems to be a contamination The word is altogether unknown and the B P has used it once before as a noun viz कटाक्षेप (X 32.6), here the gerundial form is met with The derivation is unknown and defies analysis The word 'कटाक्ष' seems to be a compound of कट and अक्षि or अक्ष 'eye', besides, the form presents a grammatical anomaly as कट+अा+✓क्षिप् has been used as a verb Kshirasvami explains (Amara II 6 94), 'कटे क्षिपति कटाक्षः' If it is plausible how can कट be included in the Samasa and how do vowel 'e' and consonant 'p' disappear ? *Possibly it is कटाक्षान् + आक्षिप्य, ksa drops by Haplology Cf a similar irregular compd 'त्रिशत पश्चिपर्वं' III 21 18, supra.*

32 यदि मुक्तौ ततो मल्लैर्घातये वैद्युतोपमे । वैद्युत meaning, 'Thunder following a flash of lightning' a rare use in this sense

38. सध्र्यक् = proper A total departure from original vedic connotation Vide IV 22 21, above

CHAPTER XXXVII

7 ते तप्तमय स्पृशो यथा । Properly speaking, the compound should be 'तप्ताय स्पृशो यथा', 'as if they came in contact with heated iron' But there is non-elision of the विभक्ति अम् in the first component, against the rule of Panini, II 4 71, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' The word 'भगवद्भुज स्पृशः' is mached by this, but for the sake of the metre and to complete the twelvth syllable, the Vibhakti is not dropped, making it an upapada *Tatpuruṣa with aluk of the विभक्ति, Sridhara's explantion (alternate) तप्त-मयमिति तप्तत् is crude and तप्तमय is ungrammatical as मयट् can be affixed to a noun only 'ययामय सवृधे उपेक्षित' No Sandhi bet a and u, due to exigency of वतस्य, 'requiring' a long eighth syll Cf. Ramāyana, VII 22 2, 'रथा मे उपनीयताम्'. Vide, जासमानह, IX.11.17, supra, for the non-elision of the vibhakti.*

8 पपात लेण्डं विसृजन् क्षितौ व्यसु । लेण्ड पुरीषम् (filth). It is astounding how this Deśi word, smacking of obscenity (ग्राम्यता) could ever find a place in divotional poetry The word is found in its various forms in Hindi, Bhojpuri coll East Bengali, लेड् (led) लेंडा, नाड etc Sanskrit rhetoricians have gone to the extent of eschewing such words as पेल्व in Kāvyas, as it has a vulgar association The word under discussion is evidently a non-aryan word, the cerebral sound unmistakably betrays its exotic nature

9. तद्देहत कर्कटिकाफलोपमात् । कर्कटिका a pumpkin gourd, Cf Amara II 4 156, कूष्माण्डकस्तु कर्कारुरुर्वारु कर्कटी स्त्रियौ' etc उर्वारु is found in the famous passage in RV VII 59 12, 'उर्वारुकमिव बन्धनात्' (vide also VS III 60, TS 1 8 6.2) 'अविस्मित' Prideless, 'विस्मय is used to convey the idea of arrogance. It has now the conventional sense of 'wonder'.

22 भगवन्तमीमहि । ईमहि from √ईङ् गतौ लिधिलिङ् 'समाप्तसर्वार्थम्' समाप्ता means सम्यगाप्ता etc

32 पश्यतां दिवि देवानां पशुमारममारयत् । पशुमारम् gerund (णमुल्) By 'उपमाने कर्मणि च', 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग' Pa III 4 45–46 Cf Śākuntalam Act VI 'अह येनेष्टिपशुमार मारित' etc. Cognate adverb

CHAPTER XXXVIII

9 गुडालकावृतम् । गुड is from √गुडि lit 'pounded' i e चूर्ण Amara Koṣa says, अलकाश्चूर्णकुन्तला' II 6 96 The Prākrita word गुड or modern vernacular गुडा (Beng etc) means 'powder' i e 'brittle', 'curly' hair Cf 'गुडाकेश'

11 स्वमाययात्मन् रचिते । आत्मन archaic for आत्मनि (loc), Pa 'सुपा सुलुक्' etc here there is elision of loc ter Cf ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्' RV I 164 39 Nirukta XIII 10 also, Katha upa IV I 'तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्'

12. यस्याखिलामीवहभि सुमङ्गलै । For अमीव, अमीवन् see discussion ante Here the meaning of diseases (worms) has been changed metaphorically into 'diseases of the mind' i e vices 'शुम्भन्ति' from √शुम्भ (1322) शोभार्थे 'decorate' (causative) 'भारतद्विरक्ता' विरक्त does not mean 'disgusted' etc but 'bereft of'; a slight semantic change वि+√रञ्ज confused with वि+, रिच्

16. अपि ··· ··· शिरस्यधास्यन्निजहस्तपङ्कजम् । Here अधास्यत् (लृङ्) is not used in the conditional future sense but signifies future only. *See below. X 47.21, 'मूर्ध्नि अधास्यत् कदा नु'* B.P. uses this tense with 'api' to signify expectation.

27. देहंभृताम् । Un-Pā. augment mum is irregular.

41. सौनपाला इवावयः । 'सूनया जीवति, अण्' is irregularly used for ठक् *vide* Pā. IV.4.12, 'वेतनादिभ्यो जीवति' Cf Uttararāmacaritam I 45, 'सौनिको गृहशकुन्तिकामिव'. Cf Manu III.68 'पञ्चसूना गृहस्थस्य' 'अवि' sheep, GK ōis, Lat. ovis. Eng 'ewe'. Skt अ = IE.O

42. योऽवधीत् ··· असुतृप् खलः । असुतृप् *occurs again and again in B P, in the Vedic sense of 'stealer of life', 'a murderer'.* See discussions ante. Cf 'असुतृप उक्थशासश्चरन्ति' RV. X.82.7; VS XVII 31; T.S IV 6.2.2; Nirukta XIV 10

CHAPTER XXXIX

4. स्वज्ञातिबन्धूनां अनमीवमनामयम् । Both the words are derived from √अम रोगे (D P. 1721), for discussion on अनमीवम् a vedic word, vide ante, vide comm. on Rāmā ज्ञातयः = भ्रात्रादय, बान्धवाः = सम्बन्धिनः. also Kullūka *on Manusmṛti, IV.179, 'ज्ञातयः पितृपक्षाः, बान्धवाः मातृपक्षाः'.*

10 नन्दं पितरं राज्ञादिष्टं विजज्ञतुः । विजज्ञतुः archaic for विज्ञपयामासतुः Here णिच् (causative) termination has been omitted, for the exigency of metre

19. संयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः । तांश्चाकृतार्थान् वियुनङ्क्ष्यपार्थकम् ॥ वियुनङ्क्षि *is archaic for* वियुङ्क्षे. *The Vārtika was a dead letter in actual* usage. Cf. Vārtika *'स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्'. On comparison of* several passages, it is found that B P., *like* Rāmāyaṇa, uses Parasmaipadi in disregard of Vārtika Cf *for the idea* Bāṇa's Harṣacaritam :

निर्यतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ।
कुरुते लोके वरत्रा तडिदिव वज्रं निपातयति ॥ (Ucchvāsa V)

Also, Uttaracaritam, IV.15 :

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदां प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।
पुनरकाण्डविवर्तनदारुणः परिशिनष्टि विधिर्मनसो रुजाम् ॥

22. न नन्दसूनुः क्षणभङ्गसौहृदः समीक्षते नः । This classical phrase

is also found in Kumārasambhavam of Kālidāsa, (in Rativilāpa) :

क्व नु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।
नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसङ्घात इवासि विद्रुतः ॥

Mark 'क्षणभिन्नसौहृदः and क्षणभङ्गसौहृदः'. There is an unmistakable correspondence between these two phrases and it seems quite likely that the author of the Purana may have been indebted to the greatest poet of India.

23. याः ··· व्रजस्पतेः मुखं पास्यन्ति । व्रजस्पतेः archaic for व्रजपतेः; this word has been coined seemingly to imitate similar vedic compounds ending in 'pati'. Words such as वाचस्पति are quite regular (Cf. 'वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्' RV. X.81.7.) similarly 'वास्तोष्पते' etc. where the first word is genitive, and so 's' legitimately comes in. But व्रज is an a-stem and since it is not genitive, 's' is irregular. Cf. इडस्पति above. Also RV. VII.38.6. 'अनु तन्नो जास्पतिर्मंसीष्ट', 'जास्पति.' (Jā = people). The relevant sūtra of Pā. is VIII.3.53. 'षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु'. The last Gaṇa in Indra-vaṁśā is r' (-∪-) and so 'जस्पतेः' fits in, Cf also vedic, ग्नास्पति (gnā=woman) RV. II.38.10. 'नराशंसो ग्नास्पतिर्नो अव्याः'.

25. अद्य दृशो भविष्यते महोत्सवः । Śrīdhara's explanation of भविष्यंत as प्राप्स्यति (दृश इति द्वितीया, तेषां दृशो नेत्राणि महोत्सवो भविष्यते प्राप्स्यति, प्राप्त्यर्थस्य भवतेरात्मनेपदित्वात्) is far-fetched and purile. The root '√भू' (class I) is never found in Ātmanepada and the D.P. says '√भू सत्तायाम्' and it is intransitive. Bhaṭṭoji says 'णिचश्चक्रियेगेनैवात्मनेपदम् √भू प्राप्तावात्मनेपदी' (1845) is curādi • So the real explanation is, the B.P. deliberately converts the verb into 'भविष्यते' to keep the Indra-Vaṁśā metre inviolate; 'विष्यते' is 'रगण' (−∪−), vide definition of Piṅgala 'इन्द्रवंशा तौ ज्रौ' (VI.30, Piṅgalacchandaḥ-Sūtram)

28. किं नो करिष्यन् । Conditional Tense for Future. Cf. IX.4.53, 'यस्य तिरोऽभविष्यन्' (cal.) above Interchange of Tenses लृट् would increase one syllable.

32 अक्रूरो कृतमैत्रादिकः । मैत्र here refers to मित्र the Sun God and thus means (मित्रस्येदं कर्म मैत्रम्), 'सूर्योपस्थानम्' an essential part of the Saṁdhyopāsanam.

33. अन्वसज्जन्त । √सज्ज गतौ (202) used in the sense of following.

34 प्रत्यादेशं भगवतः काह्णन्स्यः । प्रत्यादेश 'repudiation' Cf '(उर्वशी) प्रत्यादेशो रूपगर्वितायाः श्रियः' (Vikramorvaśīyam, I)

35 सप्रेमैः । archaic for सप्रेमभिः, base is प्रेमन् (mas, neu) Prakritism.

36 लेख्यानीवोपलक्षिता । लेख्यम् here, does not mean any written document etc but carved statues (immoable) or dolls and so is used in a sense not usually found in later literature

37. ता ' नियवृतु । नि+√वृत् Atm Perf; archaic for 'निववृतिरे'

CHAPTER XL

5 त्रय्या च विद्यया केचित् त्वां यजन्ते नानारूपामराख्यया । Cf for the idea, the following passages

स प्रथम सकृतिर्विश्वकर्मा, स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वान् ।
स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्नि तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोत ॥

(T B I 1 1 5) These mantras declare the unity of the godheads Cf also Nir. VII 4

माहाभाग्याद्देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते ।
एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति ॥

वैतानिका द्विजा । वैतानिक from वितान (sacrifice) with ठक् (इक) i e the twice-born performing rituals

10 यथाद्रिप्रभवा नद्यः विशन्ति सर्वत सिन्धुम् । Cf Gita XI 28 'यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः' etc

15 यथा जले सञ्जिहते जलौकस । सञ्जिहते from √ओहाङ् गतौ (D P No 1089) third plu present

18 अकूपाराय नम । 'अकूपार', 'Tortoise' a vedic word In class. literature it means a Sea Cf Nirukta 'कच्छपोऽप्यकूपार उच्यते । न कूपमृच्छतीति' The word is derived from अकूप+√ऋ+अण् by PJ 'कर्मण्यण्' (III 2 1) Here it means the incarnation of 'Tortoise'

20. भृगूणां पतये । पतय dative un Pa. for पत्ये, as there is no samāsa

22 नमो बुद्धाय कल्किरूपिणे । Cf Jayadeva's Gitagovindam (दशावतारस्तोत्रम्), 'निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातम्' etc.

28. पुंसो भवेद् यरहि संसरणापवर्गः। 'भवदनुग्रहमन्ये' we have to supply 'iti' to explain the nom. case in the word. For completion of fourteen syllables, we have anaptyxis in यरहि for यर्हि'.

30. हृषीकेश। हृषीक commonly explained as इन्द्रिय but acc. to Barnett (B. Gitā), हृषीकेश = 'He of upstanding or straight hair'. Cf. लोमहर्षण, where √हृष् means standing on end' Cf. Pā. VII.2.29, 'हृषेर्लोमसु and Vartika', 'विस्मितप्रतिघातयोश्च'. Joy is a cause of horripilation Cognate with √हृष् is Latin 'horreō'. Eng. horror. So it seems हृषीकेश was subsequently dissected, by a grammatical fiction into हृषीक+ईश whereas originally it was हृषि+केश; the sense of √हृष् being lost sight of; very often in B.P. we find the word 'हृष्यत्तनूरुहः and हृष्टरोमा' X.33.11 with original sense of √hrṣ. हृषी as a noun is found in RV. I.127.6 (हृषीवत.) and II.31.1 'हृषीवन्तः'. हृषीकेश is not found in the RV. proper but only in खिलसूक्त in श्रीसूक्त a supplement, at the end of which acc. to some in verse 'b' the following occurs 'कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोऽस्तु ते' an interpolation. In RV. X.103.10, 'उद्धर्षय मघवन्नायुधानि √हृष् caus, means to 'raise erect'.

CHAPTER XLI

7. वसुदेवसुतौ वीक्ष्य प्रीता हर्षं न चाददु.। आददुः is archaic for आददिरे; vide Pā. 'आङो दोऽनास्यविहरणे' I.3.20,

12. याम सहाग्रजाः सगोपालैः। Last word being Bahu. it should be सगोपाल Cf समितिभिः III.29.42 above. याम √yā, pres. mas. substitution of ma for mas is an epic phenomenon metri causa.

20 ताम्रारकोष्ठाम् (मथुराम्)। आर. or आरकूट. is brass. Cf. Amarakoṣa II.9.97 'रीतिः स्त्रियामारकूट.'. Kshirasvāmin says 'आरोऽपि' while commenting on the word.

21 श्रेणीसभाभिरुपरक्षिताम्। This refers to the Halls (Clubs) of the various guilds, of which copious references are found in the vast literature on Polity and specially the Arthaśāstra of Kauṭilya. 'Śrīdhara' explains. 'श्रेणीनामेकरूपशिल्पोपजीविनां सभाभिरुपवेशनस्थानै'.

22. जुष्टेषु जालामुखरन्ध्रकुट्टिमेषु। 'The apartures in the windows'. The word जाल 'window' is universally current in Sanskrit. Cf. 'जालान्तर-

गते भानौ' (Manusaṁhitā Chap. VIII.132). The reason why जाल has been lengthened to जाला is the exigency of the इन्द्रवंशा metre which requires for the second triad a तगण (– –∪) Cf. *Piṅgala cchandahsūtram*, 'इन्द्रवंशा तौ जरौ' (VI.30).

23. *आपूर्णकुम्भैः सपट्टिकैः ।* पट्टिका *a piece of silken cloth covering* the Jar, sometimes called घटाच्छादनम्. A Prākṛtism.

25. *काश्चिद् विपर्यग्धृतवस्त्रभूषणाः ।* विपर्यक् *'in the reverse order'*; derived from विपरि+√अञ्च्+क्विन् Pā. III.2.59. 'ऋत्विक्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च'.

29. अभ्यवर्षन् सौमनस्यैः प्रमदा बलकेशवौ । सौमनस्यैः here stands for सुमनोभिः 'flowers' सुमनस एव सौमनस्यानि चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् vide Vār. 3091. This use is obsolete later. Śrīdhara's explanation (alternative) शोभनमनोभावैः is wrong, in view of the verb 'अभ्यवर्षन्'.

40. माला विरचिता ददौ । Syntactical contamination of (1) विरचितां मालाम् (2) या-ताम्.

CHAPTER XLII

4. रूपपेशलमाधुर्य ··· वीक्षितैः । पेशल is really an adjective from पेशस् 'beauty' Śrīdhara explains as सौकुमार्यम्; irregular use as a noun.

5. शुशुभातेऽनुरञ्जितौ । Irregular sandhi of paragrhy vowels; metri causa

12. पश्यामि ते गृहं सुभ्रूः । Here 'सुभ्रु' is the correct form in Vocative case. Pā's 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' (I.4.4) does not provide नदीसंज्ञा for the word and therefore Pā. VII.3.107, 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' does not apply here. Bhaṭṭojī remarks: 'कथं तर्हि हा पितः क्वासि हे सुभ्रु' इति भट्टिः ? 'प्रमाद एवायमिति बहवः' vide II P. IV.25 27. 'एता वो ललना सुभ्रु, *Supra*,, *where* सुभ्रु (voc) is wrong So also the use of the word by Kālidāsa is irregular, viz 'निमन्त्रिता सुभ्रु पितुर्गृहे कुतः' (Kumāra).

13 *विसृज्य माध्व्या वाण्या तां व्रजन् मार्गं वणिक्पथैः ।* माध्व्या a vedic archaic form, from मधु with अण् (fem.) acc to Pā. VI.4.175. 'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि' Cf 'माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः' RV. I.90 6, also 'माध्वीर्गावो भवन्तु नः' RV. I.90 8. VS XIII.29; 'माध्वी मम श्रुत हवम्' RV. V.75.1. 'माध्वी धर्त्तारा विदथस्य सत्पती' AV. VII.73.4. 'वणिक्पथैः'. This peculiar word used principally in Nītiśāstras and

Kautilya's Arthaśāstra is found in this augmented form (with the addition of पथिन्) *meaning the same as* 'वणिज्'. *Originally* a 'caravan route', it has assumed this unwarranted semantic transformation; vide also *XI.12.6, infra. A perverted use. Manu I.90 uses in the sense of* वाणिज्य Cf, 'वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च'.

20. क्रुधौ धन्वन आदाय शकले । धन्वन् 'bow' is the ancient word hardly used in class. literature, Pā, seems to have lost sight of the word as it was obsolete in his time and so he framed an artificial rule substituting in Bahuvrīhi धन्वन् in place of 'धनुष्' which occurs in RV. *only six times. Cf. Pā, 'धनुषश्च' (V.4.132) for vedic* धन्वन् *Cf.* RV. VI.75.2 :

धन्वना गा धन्वना जिन्जयेम । धन्वना तीव्रा समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति । धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥

(VS. XXIX.39; TS. IV.6.6.1; Nir. IX.17).

35. विदूयता । Archaic for विदूयमानेन, √दूङ्, परितापे' (दिवादि) is Ātmanepadi. (D.P. 1133).

37. त आसेदुरुपस्थानम् । उपस्थानम् । 'उपतिष्ठन्त्यस्मिन् इत्यधिकरणे ल्युट्'; here means, मल्लरङ्गम्, the platform or stadium for the wrestlers.

CHAPTER XLIII

2. अपश्यत् कुवलयापीडं अम्बष्ठप्रचोदितम् । It has no connection with √स्था (Pa. VIII.3.97). अम्बष्ठ as the comm explains, is the 'keeper of the elephant' (हस्तिपक) Cf Baudhāyana Smṛti, I.9.3, 'ब्राह्मणात् वैश्यायामम्बष्ठः.' The derivation is unknown. A Prākrita word adapted into Skt. Name of the intermediate caste, later called Vaidyas. AG. says *'name of a folk', charged with elephant-training (p. 237).*

11-14. दन्ताभ्यां सोऽहनत् क्षितिम् । अहनत् archaic for अहन्, imper. of √हन्. This is necessary for the metre, so also in verse 14.

40. मयि विक्रम वार्ष्णेय । *As there is no significance of 'stepping'* the dhātu √क्रमु (D.P. 473) is Parasmaipadi. But according to Pāṇini VII.3.76, 'क्रमः परस्मैपदेषु' the vowel is expected to be lengthened and so the regular form is विक्राम in Imp 2. sing. मुष्टिकः nom. to *be construed* with विक्रमतात्. A syntactical contamination of : (1) हे वार्ष्णेय मयि विक्रम and (2) मुष्टिको बलेन सह विक्रमतात्.

CHAPTER XLIV

1 एव चर्चितसङ्कल्पो भगवान् । चर्चित from √चर्च अध्ययने (D P 1713) here means 'determined Cf. Amara Kosa I 4 2 'चर्चा सख्या विचारणा'

3. शिरः अन्योन्यमभिजघ्नतु । Acc to Pa I 3.16, 'इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च' there is no Ātmanepada here.

4 अन्योन्य प्रत्यरन्धताम् । No Ātmanepada, see ante प्रत्यरन्धताम् is archaic for प्रत्यरधताम् (aorist) or 'प्रत्यरन्धाम् in Imperfect Due to the principle गुरु षष्ठ तु पादानाम्', it has been irregularly changed to प्रत्यरन्धताम् *The regular Imperfect cannot be used, as in that case one* syllable would be short

11 वीक्ष्यता श्रमवार्युप्तम् । उप्तम् from √वप्+क्त, is used here in the unusual sense of व्याप्तम्, a case of figurative transference of meaning

14 अमुष्य रूपमनुसवाभिनव (पिबन्ति) । अनुसवमभिनवम् । By Pa 'सह सुपा' a Supsup Samasa (II 1.4) अनुसव (सवन) is used in B P in the transferred sense of every moment always' ऐश्वरस्य = ऐश्वर्यस्य (noun), metri causa

15 प्रेङ्खनम् । *Means* दोलान्दोलनम् *rocking on a cradle'* √इखि or √ईखि गतौ (D P 141-2), इदितो नुम् धातो' (Pa VII 1 58) इति नुम् Cf RV I 19 7 'य ईङ्खयन्ति पर्वतान् तिर समुद्रमर्णवम् । मरुद्भिरग्न आगहि v l 'उरक्रमचिन्तयान is preferable. चिन्तयान archaic for चिन्तयमान augment 'mum' dropped, *Acc in* उरक्रम *will make tenth long use metri causa* Cf 'धर्मानेक्षमाण' V 2 1, above Cf Ramayana, I 8 2 etc Acc term dropped by सुपा सुलुक etc

23 भूपृष्ठे पीथयामास । पीथयामास very often used in Puranas It is a curadi root meaning throwaway This root, probably of non aryan origin in the sense of हिंसा injury' does not find a place in the D P tenth class but in Divadi (No *1119), possibly it is* connected *with Vernacular* पोता' *to bury with a non aspirate final* (Skt. *prota*)

40 भ्रातुनिर्वेशकारिण । *'निर्वेशो भृतिभोगयो' Amara III 3 215* It means 'wages' etc, here repayment of the debt or enjoyments So the sense is different from the original and has under-gone considerable semantic change, due to figurative use

44. शयानान् शोचतीः विलेपुः नार्यः । शोचती archaic for शोचत्यः due to पूर्वसवर्णदीर्घ.

48. गोप्ता च तदवध्यायी न क्वचित् सुखमेधते । √अपध्यै means to 'disregard'.

CHAPTER XLV

2. प्रश्रयावनतः प्रीणन्नम्ब तातेति सादरम् । प्रीणन् archaic for प्रीणयन् √प्रीञ् तर्पणे (curādi) *pres. part.* (1837). *Primary form used for* causative.

3. बाल्यपौगण्डकौशोराः । All these words are neuter and so the *compound must be neuter acc. to Pā. II.4.26, 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः'* but in that case the foot would exceed one syllable. अपौगण्ड = पौगण्ड. In many cases initial a is dropped. Cf. अपि = पि; अव = व. The same is the rule, in Pali and Prākrita. Sentence elliptical; we are to supply सुखं' here.

5. न तयोर्याति निर्वेशम् । निर्वेशम् means निष्कृतिम् 'redemption of debt' *see* ante, X.44.4.

8. अनर्चतोः । From √अर्च (भ्वादि) *Pres. part.*

22. स पिता सा च जननी यौ पुष्णीतां स्वपुत्रवत् । पुष्णीताम् is archaic for पुष्णीयाताम् (विधिलिङ्) necessary for the metre.

24 एवं सान्त्वय्य भगवान् । सान्त्वय्य archaic for सान्त्वयित्वा from √सान्त्व सामप्रयोगे, (चुरादि) D.P. 1570. The ल्यप् is *added to the simple* root, due to exigency of metre. Cf Vedic uses, such as in RV. *X 85.26, 'पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य' gerund*

27. तेभ्योऽदात् गावः । गावः *archaic for* गाः. *accu. plu. necessary* for completion of the eighth syllable

30. नान्यसिद्धामलज्ञानं गूहमानौ नरेहितैः । ईहितैः means चेष्टितैः √ईह् means primarily 'desire'; *here used to mean 'actions' an unusual* meaning

31. काश्यं सान्दीपनिं नाम । काश्यम् । काशी निवासोऽस्य इति यत् । Cf. Pā 'सोऽस्य निवासः' (IV.3 89)

34. तथा राजनीतिञ्च षड्विधाम् । *Refers to the wellknown six* expedients of Hindu Polity.

36. अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या तावतीः कलाः । The sixtyfour fine Arts

have been enumerated in Vatsyayana's Kamasūtram and other works, such as Tantras Srīdhara, the commentator enumerates the list

48 छन्दांस्ययातयामानि भजन्तु इह परत्र च । अयातयामम् literally अपर्युषितम् Cf Amara III 3 145 जीर्णं च परिभुक्त च यातयाममिद द्वयम् 'unused' Cf B G यातयाम गतरस पूति पर्युषित च यत् (XVII 10) Cf Sa Gr IV 5 15 'अयातयामता पूजाम्'

CHAPTER XLVI

9 धावन्तीभिश्च वास्राभिरूधोभारे स्ववत्सकाम् । The reading is faulty it should be written वाश्राभि वाश्रा a vedic word meaning 'a cow' It is exclusively found in Vedas as 'वाश्रा' with a palatal sibilant derived from √वाशृ शब्दे (दिवादि), (vide Nirukta V I वावशानो वष्टेर्वा वाश्यतर्वा') D P No 1163, with Unadi 'rak', for वाश्रा vide RV वाश्रा इव धेनव स्यन्दमाना ' I 32 2 AV II 5 6, 'वाश्रा पुत्रमिव प्रियम्' RV. X 119 4, also वाश्रा इन्द्रिनमातर RV VIII 7 3 'वाश्रेव वत्स सुमना दुहाना' RV X 149.4, 'वाश्रा अर्षन्ति पयसव धेनव ' RV IX 77 1, SV I 55 6

18 अपि स्मरति गावो वृन्दावन गिरिम् । गाव archaic for गा a case of विभक्तिव्यत्यय , necessary for the metre Cf Rāmayana III 14 28 'रोहिण्यजनयद् गाव '

19 तर्हि द्रक्ष्याम तद्वक्त्रम् । In द्रक्ष्याम the Visarga has been dropped (though legitimate) in future I plu of √ दृश simply to avoid the fifth letter being long Vide पञ्चम लघु सर्वत्र' In Epics, very often 'm' is substituted for 'mas' in Future I plu may well be considered as Future or Future or 'draksyama' see Rāmayana II 7 11

23 सुराण वचन यथ
anomalous Sam 6,
it should be महा ly enoug
वचनम् a far fetcl

by भाम् acc. to Pā V.4.11. 'किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे' vide नितराम् an extension of the same, also प्रतराम्, सुतराम् etc.

44. निरूप्य दीपान्। The prapositional verb नि+√रूप, is used in the unusual sense of 'lighting' an obsolete expression in class. Skt.

45. रज्जूर्विकर्षद्भुजकङ्कणस्रजः। An irregular Samāsa, for विकर्षद्रज्जुभुज ··· ··· स्रजः, where, 'विकर्षद्रज्जु' a Bahu. qualifies भुज but, the exigency of metre dictates such a queer use. रज्जुः can not be the object of विकर्षत् a participle subordinated in a compound.

CHAPTER XLVII

2. सुविस्मिताः कोऽयमपीच्यदर्शनः। अपीच्यम् = सुन्दरम्। This word has been discussed previously, under IV.15.23 etc. as well as its variant (अपीच्यम्) as found in vedas with relevant references. There is no precedent for this use and meaning anywhere in classical literature. See full discussions loc. cit.

5. न चक्ष्महे। Vide S.K. 'अयं (√चक्ष्) दर्शनेऽपि. In veda the root means 'seeing'.

16. व्यसृजदकृतचेताः। These Ślokas are composed in a very awkward style and the diction is obscure and difficult of interpretation. 'अकृतचेताः'. Here अकृतम् is used in a novel sense, viz. असंयतम् 'uncontrolled'.

17. मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा। विव्यधे archaic for विव्याध from √व्यध (No 1181). Expressly used for the metre मालिनी with fifteen syllables. In व्यधेलु (v– –) the first syllable must be short as required by यगण. Comp. the def. 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः'. Also Piñgalacchandah sūtra (VII.14), 'मालिनी नौ म्यौ य्'.

स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम्। कामयानाम् is the abbreviated form of कामयमानाम् Cf. Śakuntalā Act III 'ततः प्रविशति कामयानावस्थो राजा' Orthodox commentators explain thus 'अनित्यमागमानुशासनम्' इति आने मुक्' इति मुगागमो न' Vāmana, in his Kāvyālaṁkāra Sutra vrtti. says 'कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्च' The philological explanation is that it is a case of Haplology, in the original form कामयमान, two successive similar consonants (i.e. 'म') are not allowed to stand and *the latter is glided over, e.g. in English place-names, such as Glo-ces-ster* (pronounced 'glosta') or Wor-ces-ster (pronounced 'Wusta'). The exigency

of the metre 'Mālini' also has resulted in the dropping of one syllable See, X 30 37 'विरता गोपी कामयाना' supra

18 बहव इह विहङ्गा भिक्षुचर्यां चरन्ति। विहगा here stands for the Swans (a variety of birds) and therefore the mendicants are called 'परमहंसा'

19 कुलिकरुतमिवाज्ञाः हरिण्यः। कुलिक explained by comm as 'hunter' 'वय दद्मः' दद्मः archaic for दद्मिम as वयम् requires first person plural verb Also, this is required for the metre, otherwise one syllable would be in excess An aberration of person (पुरुषव्यत्यय) Sridhara's laboured explanation in defence of the third person is a gymnastic feat

21 भुजमगुरुसुगन्ध मूर्ध्न्यधास्यत् कदा नु। 'अधास्यत्' in लृङ् (conditional) is archaic for 'धास्यति' (Future) Cf Kumāra VI 58, 'गामधास्यत् कथ नागो मृणालमृदुभिः फणैः' This verb repeatedly occurs in B P where conditional implies Future An Interchange of Tences Cf. कि नोऽकरिष्यन्' X 39 28, above and 'शिरस्यधास्यत् निजहस्तपङ्कजम्' X 38 16, supra

अगुरुसुगन्धम्। By Pā V 4 135, गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य' and Vārtika गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्' etc, we should expect 'सुगन्धिम् as the arm of Krsna is naturally fragrant To obviate this, Sridhara says, 'अगुरुवत् सुगन्धम्' i e the fragrance is artificial

26 हित्वावृणीत यूयम्। अवृणीत archaic for अवृणीध्वम् 2nd person plural, of √वृञ् वरणे क्र्यादि (1254) in Imperfect (लङ्)

28 यमादाय भर्तूरहस्करः। रहस्कर from रहस्+कृ+ट, a messenger, commissioned with confidential duties

33 प्रवदन्त समाम्नाय। समाम्नाय समाङ्पूर्वात् म्नातेरभ्यासार्थात् कर्मणि 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (Pa III 3 19) इति घञ् प्रत्यय। 'आतो युक् चिण्कृतोः' (Pa VI 13 33) इति युक Cf Nir 'समाम्नाय समाम्नात' I.1 1 Jai. Sūtra 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' (I 2 1).

37. मापु.। The short pronominal 'mā' is not sanctioned by Pā VIII 1.18 at the begining of clauses

38 ता ऊचुरुद्धव प्रीतास्तत्सन्देशागतस्मृतीः। 'तत्सन्देशागतस्मृती' adjective to ता nom. (Vedic) plu 'पूर्वसवर्णदीर्घ'

41 अनुभाजित। The same as classical 'सभाजित' (पूजित)

Pā. D.P. reads, (1888) √सभाज्प्रीतिदर्शनयोः प्रीतिमित्रनयोरित्यन्ये'. This root √भज् (caus.) is not current in class. literature, with the prefix 'anu'. अनु+√भाज् is unusual.

43. ईडित-मनोज्ञकथः । Here √ईड् is out of place. Due to Prākritism r is ḍ Cf. 'ईडितेषु' X.35.16 above and notes loc. cit.

47. परं सौख्यं हि नैराश्यं स्वैरिण्यप्याह पिङ्गला । The story of Piṅgalā is related in B.P. in Ska. XI. Chap. VIII verses 22-44 vide :

आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।
यथा सछिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ॥ (verse 44).

Piṅgalā is also referred to in M.B. Śāntiparvan, Mokṣadharmaparva Ch. 178.7 :

पिङ्गला कुरर. सर्पः सारङ्गान्वेषण वने । इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम ॥

48. क उत्सहेत संत्यक्तुमुत्तमश्लोकसंविदम् । संवित् here is used in the sense of 'Conversation', 'talk of' Cf. Amara III.3.92, 'स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु'.

51. माध्व्या गिरा हृतधियः । For 'माध्व्या' which is a vedic word, see discussion under XI.5.6 below. मधु+अण् fem. instru. singular.

57. कृष्णावेशात्मविक्लवम् । विक्लव [an adj. is used for वैक्लव्य] here. Sometimes it is used correctly as adj. vide X 60.24, 'विक्लवधियः, Cf. अज्ञातविक्लवः' VI.12.3.

59. क्वेमाः स्त्रियो वनचरीः । वनचरीः nom. plu. is formed by पूर्वसवर्णदीर्घ as in Vedas.

64. यास्यन्नारुरुहे रथम् । Here the Ātmanepada, is deliberately used, though √रुह् (भ्वादि) is Parasmaipadi (859) The sixth letter in an Anuṣṭubh must be long 'गुरुषष्ठं तु पादानाम्'.

66 न. स्युः ··· याचोऽभिधायिनीर्नाम्नाम् । अभिधायिनी' archaic for अभिधायिन्य due to पूर्वसवर्णदीर्घ; Deliberately used for preserving the shortness of the fifth syllable acc. to the principle of prosody in Anuṣṭubh 'पञ्चमं लघु सर्वत्र'.

CHAPTER XLVIII

24. सुरेतरांशराजाम् । Un-Pāṇinian for 'राजानाम्'. Cf. Pā. V.4.91,

'राजाहःसखिभ्यष्टच्' necessary for the वंशस्थाविल.

25. भूरिभागाः । Fortunate; frequently occurs in B P. In RV. the modern word 'भाग्य' is never found 'भागधेयम्' sporadically found Vide RV. X.71.6, 'न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति' (TA. II.15 1)

33. आनीताः स्वपुरं राज्ञा वसन्त इति शुश्रुम । वसन्ते is archaic for वसन्ति (परस्मै॰). Had the Parsmaipadi form been used, then by Sandhi in वसन्तीति शुश्रुम, *one syllable would run short*

CHAPTER XLIX

5. प्रजानुरागं पार्थेषु न सहद्भिश्चिकीर्षितम् । सहद्भिः archaic for सहमानै. (Atm).

8. अपि स्मरन्ति नः जामय । Here जामि means कुलस्त्री 'जामि. स्वसृकुलस्त्रियोः' Amara Kosa III.3.142 Vide Manu, III.58, 'जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिता.'.

9 भ्रात्रेयो भगवान् कृष्ण । भ्रात्रेयः is un-Pāninian, for the grammarian provides ढक् only for feminine bases, vide, 'स्त्रीभ्यो ढक्' IV.1 120. The form sanctioned by rule IV.1.144 'भ्रातुर्व्यच्च' is भ्रात्रीयः derived by 'छ' प्रत्यय.; for fuller grammatical discussion See X.71 39.

पैतृष्वसेयान् स्मरति पैतृष्वसेयान् derived by ढक् from पितृष्वसृ. By 'ढकि लोपः' Pā IV.1.133, the final 'r' drops. Bhattoji remarks 'अत एव ज्ञापकात् ढक्' (S.K. loc cit.). If the reading is 'पैतृष्वसेयान्' then it is not sanctioned by Pā. who says 'पितृष्वसुश्छण्' (IV.1 132) and therefore the form would be 'पैतृष्वस्रीय.'.

22. सम्भोजनीयापदेशैः । अपदेशैः = व्यपदेशै. 'designation' and not 'pretext' the usual sense. Cf VI 116 15. 'अपदेशो मे जनकात्' see, Rāmāyana (अपदेशः=वैदेहेत्यादिव्यवहारः) Cf. B.P. V.26.11 मत्स्यस्थापदेश. see Rāmāyana-A linguistic study p 149

जलानीव जलौकसः । जलौकस् here does not mean is 'leech' but is used in its etymological connotation, viz aquatic (Fish)

23. तेऽकृतार्थं प्रहिण्वन्ति । प्र+√हि has the unusual sense of 'deserting' and not the usual one of 'sending'.

25. वीक्ष्यायम्यात्मनात्मानम् । आ+√यम् to prolong, used here in the sense of नियम्य 'having restrained' as नि or सं would violate metre.

27 हृदि न स्थीयते चले। स्थीयते archaic for तिष्ठति (active voice) 'तिष्ठति' would convert the sixth syllable into a short one, against 'गुरुपष्ठं तु पादानाम्'.

CHAPTER L

13. पश्यार्य व्यसनं प्राप्तं यदूनां त्वावतां प्रभो। त्वावताम् a formation modelled on the Vedic analogy but not indicating 'similarity' Śridhar wrongly explains the form thus : 'त्वमेवावन् रक्षको नाथो विद्यते येषां ते त्वावन्तस्तेषाम्' It has got nothing to do with 'अवत्', a 'protector'. It is genetive plu , adjective to 'Yadūnam' and is formed with addition of मतुप् to युष्मद् implying possession. 'मपर्यन्तस्य' (Pā.VII.2 91), 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (VII 2 98) इति त्वादेश । अच्छन्देन सह 'अतोगुणे' (Pā VI 1.97) इति पररूपत्वम्। 'झय.' इति मतुपो मस्य व । 'दृग्दृशवतुषु' (VI.3 90) इत्यनुवृत्तौ 'आ सर्वनाम्नः' (Pā VI 3 91) इति दकारस्याकार., सवर्णदीर्घत्वम् The meaning of the phrase is 'of the Yadus who have you as their lord'. Cf RV. X 29.4, 'कदु द्युम्नमिन्द्र त्वावतो नॄन् करसे' (exactly the same meaning as in B.P. 'त्वावतोऽवितुः शूर रातौ' RV. VII.25 4 'त्वावतो हीन्द्र क्रत्वे अस्मि' RV VII.25.4, 'त्वावत' पुरुवसो' RV. VIII.46 1 Cf. also मावत् RV. 'एवा हि ते विभूतयः ऊतय इन्द्र मावते' (I.8 9) Sāyana explains, 'मावते मत्सदृशाय', 'वतुप् प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्' (Vā. under Pā V 2.39) Cf. 'न त्वावाँ इन्द्र कश्चन' RV. I 81 50, 'यज्ञं विप्रस्य मावत ' RV. I.142.2. All these vedic formations indicate 'similarity' e g 'न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिव ' RV. VII 32 23

25 हतद्विपद्वीपहयग्रहाकुलाः । Here ग्रह is archaic for 'ग्राह', 'a shark or alligator' The Vowel has been shortened for the exigency of the metre. Acc. to Pa 'विभाषा ग्रह ' (III 1 143) ण प्रत्यय is optional with अच्. But acc. to Mahabhasya, it is a व्यवस्थितविभाषा (vide Mahabhasya on Pa VII 4 41), so that as Bhattoji remarks 'तेन जलचरे ग्राह ज्योतिषि ग्रह ' (S K. Sūtra No 2905)

27 अच्छूरिकावर्तभयानका । 'अच्छूरिका' explained as चर्माणि चक्राणि वा (?) This word seems to be of Prākrita origin, from Sanskrit क्षुरिका due to provincialism and preceded by a prothetic vowel 'a'. It is not found used elsewhere. Of course, there is in D P. also a root √छुर छेदने 'to cut' from which छुरिका 'a knife' is supposed to have come. The lengthening of the second vowel is metrical We have prothesis in many languages e g (अ) स्थिर for स्थिर in Hindi (coll.) and अस्तुति for स्तुति

Cf. Skt. आस्थान (from स्थान) with prothetic ā; Beng. आघाटा (from घाट) आकाल from अकाल are similar instances. In class. Skt also पटी and अपटी etc. See V.3.3 above. 'अच्छूरिका' seems a Provincialism. See author's article '*on some Vedic and archaic words in B.P.*' (B K. Barua vol. AIOC, 1966).

(असृगापगाः) हर्षकरीः प्रवर्तिताः । हर्षकरीः nom. plu. is archaic for हर्षकर्यः a case of पूर्वसवर्णदीर्घ., due to exigency of metre.

34. नयनैः । Equal to नयैः 'maxims'. Not conventionally used to denote 'eyes' metri causa.

38. वीणावेणुमृदङ्गानि । New gender irregular, मृदङ्ग is mascu, metri causa.

42. एवं सप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणीबल । तावती fem. should be masculine acc. to Pā. VI 3.42, 'पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' and so it is archaic for 'तावदक्षौहिणीबल' तावत् referring to seventeen and the word is a Bahu. compd. *Śrīdhara's queer justification of the form by analysing* it into तावति (loc) and अक्षौहिणीबल is altogether unconvincing, since he explains as follows, 'तावति पराजये वर्तमानेऽपि' by means of 'अध्याहार' of so many words from outside The Skt. idiom in this sense is तावता (instru.) and not तावति (loc).

43. अक्षिण्वंस्तद्बलम् । अक्षिण्वन् from √क्षिणु हिंसायाम् (D P 1467) Imperfect 3. plu. Cf. '*वज्रेऽध्वर्युः क्षिण्वीत*' *T S (quoted in Sabarabhasya)* vide S K. 'उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुण संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' (Pari 94) इति न भवतीत्यात्रेयादय .

44. अष्टादशम संग्रामे । अष्टादशम archaic for अष्टादश. The addition of the syllable is to complete the foot. Vide Pā. V.2.49. 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' see एकादशम, VIII 13.24 above, also 'द्वादशम.' and चतुर्दशमः VIII.13.27 and 33 *and notes thereunder.*

48. (वन्धून्) वधिष्यति । वधिष्यति *archaic for* हनिष्यति (v l. हनिष्यति is of course quite regular). √वध बन्धने (973) is Ātmanepadi. An independent √वध does not exist. Vide Śabdendusekhara on Pā. III 3 76 'हनश्च वधः'.

51. यथावास्तु । In accordance with वास्तुशास्त्र, Science of Engineering and Architecture. Śrīdhara wrong.

52. स्फाटिकाट्टालगोपुरैः । अट्ट a Prākṛta word, derivation un-

known; but from √अट्ट acc. to Kshirasvāmin 'top floor of an edifice' (also अट्टाल) Cf. Naisadha, II.89. 'यदगारघट्टाट्टकुट्टिम'.

गोपुरम् । South Indian temple gates of several stories; √गुप्, every temple being a city; gates are profusely decorated with ornamental images in miniature.

CHAPTER LI

18. तुल्यकालीनाः । Irregular for तुल्यकालिकाः; Pā. IV.3.11, 'कालाट्ठञ्' S.K. (loc. cit.), 'अपभ्रंशा एवैते' इति प्रामाणिकाः Bālamanoramā says, 'अमुकपुरत इत्यादिवत् अव्युत्पन्ना पृषोदरादयो वा साधवः'.

26. अपीव्ययवसम् । For अपीव्य see discussions under various notes.

31. शुश्रूषताम् । Archaic for शुश्रूषमाणानाम् Cf. Pā. 'आङ्गुरुभ्यां सन' I.3.57.

38. कश्चिद्रजांसि विममे पार्थिवानि । This is taken from the famous Visnusūktam RV. I.154.1. 'यः पार्थिवानि विममे रजांसि' (AV. VII.26.1). *Here रजांसि is used in the sense of 'dust' and विममे in the* sense of 'counting'.

47. लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषम् । 'मानुषम्' used as noun here (manhood) is archaic for मानुष्यम् (noun) मानुषम् is adjective from मनुष्य; मानुष्यम् is from मानुष by Pā. V.1.124 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च'. As in Vamśastha the last gana is 'ra' (−◡−), so मानुष्यम् is not used.

52. गृहेषु मैथुन्यसुखेषु । मैथुन्यम् from मिथुन+ष्यञ् by Pā V I.124 quoted in verse 47 above.

53. पुनश्च भूयेयमहं स्वराट् । भूयेयम् is archaic for भूयासम् (Benedictive) or भवेयम् (Potential). V.l भूयासम् does not alter the quantity of the syllables.

56. वृणीत आर्यो यस्मात्मयन्वनम् । *For the Vamśastha metre, there* is hiatus bet. वृणीत and आर्यो against Pa. 'अकः सवर्णे दीर्घः' (VI 1.101).

CHAPTER LII

2. स सीदय क्षुल्लकान् मत्यान् । क्षुल्लक = Prākritism form Sanskrit क्षुद्रक्‌. This word is found used in Śatapatha Brāhamana (Mādhyandina) also Cf. 'पार्श्वं क्षुल्लका मनामः' etc. I.8.1.3; T.S IV.5 4.1 'नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च नमः'.

10· प्लुत्य दूरं संश्रान्तौ तुङ्गमारुहतां गिरिम् । आरुहताम् archaic form *from* √रुह (*भ्वादि*). *In Imperfect, the form would be* आरोहताम्. *In* Aorist the form is आरुक्षताम् (classical). It is a vedic form regulated by Pā. III.1.59, 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' *e.g.* RV. 'यत् सानोः सानुमारुहत्' I.10 2, where Sāyana says 'रुहेर्लङि तिपि शपि' संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यः (Pā. 94), इति लघूपधगुणो न भवति'. But in another place Sāyaṇa has derived the form in लुङ्, relying on the clear Sūtra of Pā. which provides अङ् for 'च्लि' and therefore, Bhaṭṭoji in Śabdakaustubha has the following adverse remark : यत्तुवेदभाष्ये सायणेन 'रुहेर्लङि तिपि ...... इति, तत् प्रौढिवादमात्रमित्यवधेयम्', on the above derivation of Sāyana; for similar use Cf. RV. V.45.10. 'आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णः', also, VIII.41.8. 'नाकमारुहन्नमन्तामन्यके समे' but contra, X.85.12, 'सूर्यारोहत्'.

16. वैदर्भी भीष्मकसुतां श्रियो मात्राम् । मात्रा मीयते अनयेति 'measure'. 'counterpart'.

20. माध्वीः । Vedic form; see discussions above.

को नु तृप्येत श्रृणवन् । श्रृणवन् archaic for श्रृण्वन्, pres. part. from √श्रु anaptyxis, required for the metre. (Śridhara) V.1 'श्रृणवान.' archaic, as √श्रु is Parasmaipadi.

39. मा वीरभागमभिमर्शतु । अभि+√मृश् Imperative. √मृश् is tudādi and so Guṇa is irregular. The eigtth syllable in Vasantatilaka is long.

42. पूर्वेद्युरस्ति महती कुलदेवियात्रा । कुलदेवियात्रा । The shortening of 'i' in 'devi' is archaic, *it is a case of metrical interference with the* quantity of a vowel or may be somehow defended by Pā VI 3.63, 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्'. The real reason is of course the metre Vasanta-tilaka which requires the short vowel 'i'; vide def. 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौगः'. The scansion is thus : ऽ दे वि । यो त्रा । Cf. Rā I.18.28 'लक्ष्मिवर्धनः'.

43. शतजन्मभिः स्यात् । The nom. भवत्प्रसादः has to be drawn from the third line-peculiar Ellipsis and Syantactical irregularity.

CHAPTER LIII

3. तामानयिष्य उन्मथ्य । Archaic for आनेष्ये fut. √नी; it इट्) inserted for completion of Anuṣṭubh. Cf. Rāmāyana IV.45.1. 'आन-यिष्यामहे (plu.) सीतां हनिष्यामश्च रावणम्'. In Rā. √नी has at least twenty

six times been used with 'it' (इट्) and so it seems that the root √नी might have been considered as anit and set both

19. योत्स्यामः संहता' । योत्स्यामः archaic for 'योत्स्यामहे' from √युध् (आत्मनेपदी)

22 प्रत्यापत्तिम् । *Unusual rare use in the sense of 'return'*

23 अल्पराघस । Fig use, meaning 'unfortunate'

49 तस्यै प्रददुः शेषाम् । Means निर्माल्यम् 'flower used in worship'.

50 *प्रगृह्य पाणिना भृत्याम् । भृत्याम् here refers to a female attendant or a confidante*

54 सैव शनैश्चलयती चलपक्ष्मकोशौ । चल्यती archaic for चाल्य सी (cans) This change of vocabulary is for exigency of the metre, 'Vasantatilaka' 'कम्पने चलि' cannot be urged here as 'mit' and so Pt मितां ह्रस्व' is no bar to Vrddhi

CHAPTER LIV

5. मा स्म भेर्वामलोचने । मा भै archaic for मा भैषी, also condensed due to exigency of *metre* In Aorist √भी 2nd *pes sing is* अभैषा। Some have tried to defend this form, which is extensively used in later literature They say that in Pā II 4 77 'गातिस्थाघुपाभूभ्य सिच परस्मैपदेषु' the Sūtra does not end in ablative plural, but that भ्य is the पञ्चमी of √भी 'to fear' and there is सिच् लुक् and so in Aorist, as here, no सिच (S) comes and so the form is not a sigmatic Aorist

15 पराजिता फल्गुतन्त्रैर्यदुभिः । फल्गु means असार un-substantial, hence little Here तन्त्र has been used in the sense of उपकरणम् paraphernalia' i e army (स्वल्पसैन्यै)

16. विजेष्यामो यदा काल प्रदक्षिण. । Vide, 'विपराभ्यां जे' and so the Paninian form is विजेष्यामहे (I 3.19) 'प्रदक्षिण' bountiful, generous, hence favourable, an unusual phrase not used in later literature to convey this meaning Kālidāsa uses it in Sakuntala Act IV 19 (without the upasarga) 'भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजन'

21. तस्य मे मयुग भवेत् । मयुगम् war' archaic for मयुग masculine. Vide Chap. 57 13, 'त्रासस्य मप्तमंयुगान विरथो गत' infra

52. अप्रत्यूहा पर्यापर्न्तीम् । प्रति+√ऊह् ='to rescue' a novel prepo. verb

55 पारिबर्हमुपाजह्रु वरयोः । परिबर्ह एव पारिबर्ह, स्वार्थे अण् 'परिच्छद नृपार्हेऽर्थे परिबर्ह' Amarakosa III 3 239, Presents वरयो = वरवध्वो Ekasesa samasa is not allowed here because the two words are entirely different and वधू is not the fem of वर vide Pa I.2 67 'पुमान् स्त्रिया'

56 उत्तभितेन्द्रकेतुभि यमो प्रतिद्वार्युपक्लृप्तमङ्गले । द्वारिद्वारि इति वीप्सार्थेऽव्ययीभाव' Then the form would be प्रतिद्वारम् or प्रतिद्वारि by Pa II 4 84 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्'

उत्तभित । See Pa VII 2 34, vedic, class, उत्तम्भित Cf AV XIV 1 1 'सत्येनोत्तभिता भूमि

58 (विदर्भयदुकुन्तय) मिथो मुमुदिरे तस्मिन् परिधावताम् । Here परिधावताम् has no syntactical construction with any other substantive so some such word as 'बन्धूनां मध्ये' has got to be understood here It cannot be construed with पुरौकसाम् (which goes with महामोद), because it is intervened by a whole verse

CHAPTER LV

3 हृत्वा तोकमनिर्दशम् । तोकम् offspring vide Nir X 7 'तोक तुद्यते' traced to √तुद्, but the derivation disregards the vowel and consonant तुच is found in RV VI 48 9 etc vide VIII 27 14 तुच तु नो भरन्तु वरिवोविद् I E teuk seed, AV taoxmeu 'seed अनिर्दशम् not born before ten days Cf A B 'यदा वै पशुर्निर्दशो भवत्ययथ स मेध्यो भवति' Chap XXXIII,2 Sayana says निर्गता-यशीचदिनानि दशसंख्याकानि यस्मात् पशो सोऽय निर्दश' (A Bahuvrihi compound) for तोक see, XII 8 25

5 सूदा महानसे नीत्वावघन् स्वधितिनाद्भुतम् । स्वधिति is a knife Cf स्वधिते मैन हिंसी T S I 2 1 1 अवघन् is archaic for अवाघन् in Imperfect of √दो अवखण्डने (दिवादि) The augment 'a' has been dropped acc to Pa बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' VI 4 75 Such augmentless Imperfects are called 'Injunctive moods' by philologists V l सुधितिना By samprasarana of v into u Not found anywhere See also X 88 18, infra

19 प्रक्षिप्य व्यनदन्नादम् । नादम् is cognate accusative, from √नद्

21 दैतेयीम् । Un P ढक is affixed only in अपत्यार्थे An irregular Taddhita.

31 नरवैदूर्य । Means नरश्रेष्ठ Here वैदूर्य (a cats' eye) is compounded with नर Cf Pa 'उपमितं व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे' (II 1 56)

35. देवक्यानकदुन्दुभ्याम् । The भि of आनकदुन्दुभि (Vasudeva) is dropped by Haplology (समाक्षरलोपः).

40. तन्मातरो यदभजन् रहरुदभावाः । रहस always सान्त, whether a substantive or indeclinable and so the word is archaic for रहोरुदभावाः. In Epics a s-ending stem, owing to Prākritik influence, becomes vowel-ending; owing to the exigency of the metre (Vasantatilaka) the tenth syllable is short; ऽ ऽ ऽ being a जगण.

CHAPTER LVI

1. सत्राजित. स्वतनयां ' दत्त्वयान् । Here सत्राजित is an a-stem but sometimes it is a t-stem in the B.P., as in Verse 3. 'आसीत् सत्राजितः सूर्यो भक्तस्य परमः सखा'. The original vedic word is सत्राजित्, whereas सत्राजित would give an exactly opposite meaning Solery used for Anuṣṭubh Cf. also RV.IX.27.4, 'इन्दुः सत्राजिदस्तृत' vide RV. VIII.98.4. 'एन्द्र नो गधि प्रिय.। सत्राजिदगोह्य.'; II.21.1. 'सत्राजित भरेन्द्राय सोमम्' (ibid).

29. इति ··· ऋक्षराजानमच्युतः व्याजहार । ऋक्षराजानम् is archaic for ऋक्षराजम् by Pa. 'राजाह.सखिभ्यष्टच्' V.4.91. Absence of Samāsānta; Necessary for metre.

40. कथं मृजाम्यात्मरजः । √मृजूष् शुद्धौ adādi, D.P. 1066, gives the form in I. sing. मार्ज्मि and not मृजामि Cf. Pā. 'मृजेर्वृद्धिः' VII.2 114. It is used here to complete the pāda. ' आत्मरज ' रजस् primarily 'dust' and then figuratively 'Sin'. In मृजामि there is confusion with bhvādigana, Cf. Rāmāyana VI.65.2 'सोऽहं भयं ··· प्रमार्ज्मि'

CHAPTER LVII

1. कुल्यकरणे सहरामो ययौ कुरून् । कुल्य is a peculiar word obsolete, used in the sense of कुलाई or कुलोचित i e. customary, hereditary (here funeral) rites obtaining in the family. कुल+आईय यत् Pā V.1.63.

7. शुचार्पिता । See notes above, B P 1.7.48. 'शुचा अर्पयामि' in Brāhmaṇas means 'inflict pain on'

13. पंचत्वः महानुगोऽर्पीतो यद्द्वेषात् । अर्पीतः a word generally used in Brāhmanas and Upaniṣads in the sense of 'absorbed in', then 'dead' as here. It is a combination of अपि and root √इ+क्त Cf 'समुद्रात् समुद्रमेवापि यन्ति' Chhāndogya upa. VI.10.1, 'स्वमपीतो भवति' VI.8.1.

Brhadāranyaka upa IV 4 6 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति, इतरे दु खमेवापियन्ति' Śvetā, upa III 10 Chha 'विनाशमेवापीतो भवति' VIII 11 1 This word has become obsolete in *modern Sanskrit Cf SB X.3 3 6 यदा वै पुरुष स्वपिति, प्र ण तर्हि वागप्येति प्राण चक्षु । प्राण मन । प्राण श्रोत्रम्'* com प्राणे एकीभवति

15. चेष्टां · यस्य न विदुर्मोहिताजया । मोहिताजया is archaic for मोहिता अजया Here the Sandhi is un-Pāninian is disregard of 'पूर्वत्रासिद्धम्' (Double Sandhi), metri causa

23 तमन्वेष । अन्वेष archaic for अन्विच्छ √इष क्र्यादि or दिवादि would yield the form इषाण and इष्य, the meaning also would differ (गति)

28 ततः स कारयामास क्रिया. । या या स्यु साम्परायिकी । Here is a syntactical contamination of (1) कारयामास क्रिया साम्परायिकी and (2) कारयामास *या स्यु साम्परायिक्य साम्परायिकी connected with the verb* is archaic (due to पूर्वसवर्णदीर्घ) for 'साम्परायिक्य' (V l. साम्परायिका) is not free from grammatical anomaly Vide Pa हिङ्ग्वा IV.1 15.

37 निनीयाप. । √ni+√ni means to offer water in memory of dead'

CHAPTER LVIII

7 *तया अभिरम्भितः । Acc to S K 'अभिरभी क्वचिदिह पठ्येते'* √रभि शब्दे is recognised by some (*vide S K, on 385 (D P)* √रेभृ शब्दे) अभिरम्भित is obsolete and archaic It is never used any where in the sense of 'embrace' परिरम्भ with परि as the upasarga and not अभि is used *in* class, literature and then in past pass part it is परिरब्ध, we may however defend it in this way, *√अभिरम्भ may be made a deno verb* on the authority of the Gana Sūtra 'तत् करोति तदाचष्टे' इति णिच् and the part adj would be 'अभिरम्भित' This has been used in the Purana in several other places Cf अभिरेभिरे, X 17 14 and X 21 6, above

12 सुखम् । The verb अवसत् is necessary for the Ellipsis

*23 गुडाकेश । गुडाकेश Visnu गुडाका = निद्रा seems to be a gram*marian's creation to explain the compd L D Barnett in his intro to B G. suggested that गुडाकेश and गुडाकेश refer to some way of doing the hair गुडा means चूर्णकुन्तल or curly hair and so the compd is गुडा केशा यस्य स, this *meaning* is found in a medieval Vaiṣnava work I am indebted to Dr S K. Chatterjee *for this information*

25. अर्जुनस्यास सारथिः। आस लिट् of √अस् is vedic 'अस्तेर्भूः' Pā. II.4.52 *provides* 'बभूव'. *It is everywhere used in vedic and specially* in Brāhmana prose literature in narration.

35. प्रतिनन्दितः। Passive for Active, Interchange of voices, metri causa.

CHAPTER LIX

3. मुरपाशायुतैः। Mura, a demon; is described in verse 6, 'मुरः शयान उत्तस्थौ दैत्यः पञ्चशिरा जलात्'.

12. निरगान्। निर्+√इ Aorist 3 plu. un Pā. for निरगुः, metri causa; Cf. *X.72.40 below, also,* अगान् *X.85.48 below.*

15. निराक्रमत्। *Irregular for* निराकामत्. *Cf.* Pā. 'क्रम परस्मैपदेषु' vide 'निराक्रमत्' X.71.14, infra.

16. विचित्रवाजैः शिलीमुखैः। वाज is the feather capping an arrow Cf. Amara 'पक्षः वाज' II.8.88.

42. ताः स्त्रियः यथोपयेमे भगवान्। 'यथा' is here used not as a correlative of tathā, but it means यथावत् For this syntactical and semantic use of यथा, we do not find any authority anywhere, but B P. employs it in this sense Vide, VII 8.2, above.

43. यथेतरो गार्हकमेधिकांश्चरन्। The word गृहमेधी 'a householder' is well-known, but the word गार्हकमेधिक is absolutely unknown in literature It seems, the word गृह is converted into गृहक with a pleonastic 'k' and then from गार्हकमेध (the first component being derived by 'अण्'), we have taddhita ठञ्, added in sense of 'तत्र भवः' Pā. IV.3.53. There is आदिवृद्धि by Pā VII.2 117, 'तद्धितेष्वचामादेः'. The meaning is, of course 'duties pertaining to the household'.

44 जल्प। 'Muttering' Lat. 'garrire', 'chatter'. Vern. (Beng) गल्प, गप् etc Cf √जप्

45. विश्रमणम्। Explained by Śrīdhara as 'पादसंवाहनम्'. But this word is not found elsewhere in the sense of 'shampooing of the feet'. वि+√श्रम् is used in an altogether obsolete sense.

दासीशताः। Not to be taken as a षष्ठीतत्पुरुषसमास but as a बहुव्रीहि (fem.) qualifying, as an adjective, the subject स्त्रियः in verse 44. The word शत by itself is always neuter.

CHAPTER LX

6. पय फेननिभे शुभ्रे पर्यङ्के कशिपूत्तमे। कशिपु 'a covering' Cf. Amara 'कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम्' III 3 130 In vedic literature कशिपु means sometimes 'a cushion' also Cf. A B Chap 33.6 'हिरण्यकशिपावासीन प्रतिगृणाति'. Vide, A.V. V.7.10. 'हिरण्यकशिपुर्महीं'.

13. आस्थिताः पदवीं सुभ्रूः सीदन्ति योषितः। सुभ्रू is vocative, see grammatical discussion on the word above (X 42 12)

15. ययोरात्मसमं वित्त जन्मैश्वर्याकृतिर्भवः। भव is interpreted by Śrīdhara as 'आयति.' i e 'future'.

20 उदासीना वय ''' आत्मलब्ध्याऽऽस्महे पूर्णा गेहयोः। The word *'गेहयो', stands for देहगेहयो, otherwise the dual number becomes anomalous Even then, the Ekaśeṣa Samāsa cannot be justified by any known rules of grammar, such as Pā 1.2.64, 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ'. The word is to be construed with उदासीना, the meaning being 'indifferent to body and household'. This is used for metrical necessity, for sing गेहे would shorten one syllable For गेहयो Cf a similar Samāsa in dual, X 54 55,* परमे (कपूयगे) above

21. उपारमत्। Parasmaipadi acc to Pā I 3 65, 'विभाष्याकर्मकात्'.

26 केशान् समुह्य। समुह्य Prepo. verb sam+√vah = 'to uplift and then 'to tie up'.

36 अथो अनु ये भवन्तम् । , अनु (कर्मप्रवचनीय) a preposition governing a (understood) verb meaning ये भवन्तमनुवर्तन्ते'. अथो अनु । No Sandhi by Pa 'ओत्' (I 1 15)

दुर्विभाव्यम् । May be defended by saying, 'अत्र वासरूपविधिर्न प्रवर्तते', so we can have यत् in supersession of खल् by 'अचो यत्' Pa III.1 97

37. न त्वा विदन्त्यसुतृपः । For असुतृप् a vedic word see discussions above

यस्मै बलिं बलिभुजोऽपि हरन्त्यजाद्याः । Cf for this idea, the following upanisad passages Kausi upa II 1. 'सर्वा देवता ' बलि हरन्ति' II 2. 'सर्वाणि भूतानि बलिं हरन्ति' Chhā upa. II,21 4 'सर्वो दिशो बलिमस्मै हरन्ति' Taitti upa. I.5.3. 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति'.

43. यो वै भजन्तमुपयात्यनुतापवर्गः । In अनुतापवर्ग , अपवर्ग is not used in the philosophical implication but in the general grammatical (Cf Pa 'अपवर्गे तृतीया' II.3 6) sense of नाश , समाप्ति or destruction, Cf also, Gr. Sū 'कर्मापवर्गे लौकिका अग्नय ' (अपवर्ग = समाप्ति) Cf Nir I 1 'अपवर्गपर्यन्तम्', it is a व्यधिकरण बहुव्रीहि . 'अङ्घ्रिरणम् from √ऋ, Indh-Eur 'er', 'अर्यते गम्यते इत्यरणमाश्रय '.

46 आत्मन् रतस्य । आत्मन् archaic for आत्मनि (loc.) by Pā. 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णा०' etc. VII 1.39.

49 प्रलम्भिता = उपहसिता । 'Ridiculed' Prepo verb pra+√labh caus, ppp.

50. नित्यदा । Un Pr. see notes, under IV.7 61, supra.

53 मात्रात्मकत्वात् निरय- सुसङ्गम' । मात्रा मीयन्ते आभिर्विषया इति मात्रा इन्द्रियाणि' Cf B G II 14 'मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदु खदा '.

54. असुम्भराया निकृतिं जुष स्त्रियाः सुदुष्करासौ अनुवृत्ति । निकृतिम् should be षष्ठी by 'कर्तृकर्मणो कृति', जुष genitive, जुषत इति जुष , governs निकृतिम् , derived by क्विप् from √जुषी प्रीतिसेवनयो . 'असुम्भरा' formed on analogy of विश्वम्भरा etc Cf Pa III,2.45, सञ्ज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदम ', though it does not denote a conventional sense (सञ्ज्ञा) Mahabhāsya says 'भृत्र कुक्ष्यात्मनोर्मुम् चेति वक्तव्यम्' This word is a new coinage—an analogical formation invented but not sanctioned by grammar or usage

56 दु'स समुत्थमसहोऽस्मदयोगभीत्या । असह in एच् from √षह-मर्षणे (852), is archaic for असहया , as the root is Ātmanepadi This is of

course necessitated by the metre.

57. दूतस्त्वयात्मलभने प्रस्थापितः । (आत्म) लभने (प्राप्त्यर्थम्), though grammatically correct, is wholly obsolete and has been substituted by लाभ in later literature; √लभ्+ल्युट् Pā. III.3.115.

CHAPTER LXI

1. अनवमान् । 'Not inferior to'. अवम a vedic word from vedic indeclinable अवस् (down) with म, just as अधम is from अधस् 'अवोधसोर्लोपश्च' Cf. for अवम (used as pronoun) RV. I.108.9, 'यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्याम्' etc. Latyāyana Śrau-Sūtra III.2.11. 'अवमेभ्य पितृभ्यः स्वाहा सहभक्षेभ्यः' RV. IV.1.5, 'स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती' (अवम = low, bent down) VII.71.3 'आवां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुम्नायवो वृषणो वर्तयन्तु' (pronoun). Cf. avata 'well'. Lett. avuts 'spring' auontos.

4. स्माय. । From '√ष्मिङ् ईषद्धसने' (948) with घञ्, though the more widely prevalent word is स्मयः the vowel is lengthened here for the तगण (– –⌣) of the Vasantatilaka metre. Repeated verbation in XI 6.18, minus the last word 'विस्मयः'.

30. ततो लक्षं रुक्मी अगृह्णाद् ग्लहम् । ग्लह = पणः a stake in dice. ग्रहः = ladleful; cup. classical Skt. has usually l in place of earlier r; गृह्णात इति ग्लहः 'अक्षेषु ग्लहः' √ग्रह+अप् (Pā. III.3.70), इत्यप्.

32. प्राश्निका. । Referres, to whom knotty problems are sent for adjudication.

36 क्रुद्ध. जघ्ने तं नृम्णसंसदि । Śrīdhara paraphrases नृम्णसंसदि as मङ्गलसभायाम्. Then नृम्ण is a syncopation of नृमणाः 'kind to men' generous (vedic) or it means valiant warriors. See अभिनृम्णया X.62.32, below. नृम्ण is a pure vedic word, meaning 'strength' (Cf. Nir X.19 'नृम्णं बलं नॄनतम्' Nighaṇṭu III.9) vide RV. II.12.1. 'नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः' (A.V. XX.34.1), 'नृम्णं तद्दक्षमश्विना' RV. VIII.9.2. 'नृम्णं तनूषु धेहि नः' SV. I 231. 'The rare suffix 'mna' forms a few neuter abstracts from nouns or particles. It seems to be an extension with a of man, syncopated, like tna for tana The derivatives formed with it are : dyu-mna 'brightness' ('dyu' sky), nrmná. 'manliness' (नृ man') ni-mná 'depth' (नि down), Su-mná 'welfare' (सु well) 'Macdonell, Vedic Grammar § 227 vide, Wackernagel § 1224. (Altindische Grammatik).

40. ततः सह सूर्ययावरम् । सूर्या = नवोढा. This is the meaning that

has semantically evolved from the vedic सूर्याविवाह (RV X.85) and AV. Book XIV; most of the mantras of the latter part of RV. hymn is applied to marriages now and so सूर्या means a newly married wife, the human counterpart of Suryā, the wife of Sūrya.

CHAPTER LXII

9 कण्डूत्या निभृतेः । For निभृत see X.28.5, above

10 भवेन्मूढ सयुगं मत्समेन ते । सयुगम् 'war', is masculine in Sanskrit. Cf Amara II 8.106, 'कलिस्सस्फोटसंयुगा'. The word does not occur in अर्धर्चादिगण (Pa II.4.31) so it is a case of 'लिङ्गव्यत्यास'.

15. हस्तग्राहं न तेऽद्याप्युपलक्षये । हस्तग्राहः a 'husband'. This word is seen in vedic literature as हस्तग्राभ due to var. हग्रहोर्भश्छन्दसि' on Pa III.1 84 Cf. RV. X 18 8 'हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदम्' AV. XVIII 3 2 (which reads दधिषो.),

27 हेतुभिर्लक्ष्याश्चकुः दुरवच्छदैः । दुरवच्छदैः is a difficult and obscure word meaning 'those which cannot be concealed' derived from √छद (चुरादि). If 'घ' (gha) termination is added the form would be दुरवच्छादैः acc to Pā. VI.4 96 छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य, as there are two upasargas here But the regular form is avoided here due to difficulties of the Anuṣṭubh, which requres a short seventh syllables. Vide 'पञ्चमं लघु सर्वत्र । सप्तमं द्विचतुर्थयो ॥'

32. क्रीडन्नमक्षे प्रियाभिनृम्णया । अभिनृम्णया has been explained by Sridhara as सर्वमङ्गल्या, this interpretation of नृम्णया, a vedic word, is cofirmed by vedic exegetists The origin is नृमणस् (kind to men), 'as' drops and by syncope, we have (अभि) नृम्णया. 'नृषु मनो यस्यानुग्रहबुद्धियुक्त', Mahidhara on V S. XII 18 Cerebralisation due by Pa 'छन्दस्यवग्रहात्' Cf RV VII 19.4 त्वं नृभिर्नृमणो'

तस्याग्र आसीनम् । Here the Sandhi between तस्या and अग्रे is archaic But this has been necessitated by the requirements of the metre used A disregard of Pā's. 'पूर्वत्रासिद्धम्'.

34 शुनो यथा सूकरयूथपोऽहनत् । अहनत् archaic for अहन्, Imperfect of √हन् हिंसागत्योः (अदादि). *The additional syllable completes the required number of twelve. Prākrita and Apabhramsa influence tended to convert other Gaṇas into First.*

35. अरोदिषीत् । लुङ्, archaic for अरुदत् or अरोदीत् *from* √रुदिर्

अश्रुविमोचने (1067). There can be no सिच् here (i.e. sigmatic aorist) as the case is governed by Pā. 'इरितो वा' III.1.57. But the irregular form is used for the exigency of the metre.

CHAPTER LXIII

15. शिखिनापाक्रमद् रणात् । अपाक्रमत् is archaic for अपाक्रामत्, Acc. to Pā. 'क्रमः परस्मैपदेषु' (VII.3.76) the vowel of √क्रम is lengthened in Parasmaipada, but the fifth letter must be short in an Anuṣṭubh. Vide 'पञ्चमं लघु सर्वत्र'.

20. प्राणरिरक्षया । रिरक्षा< √रक्ष् des. un-Pā. for रिरक्षिषा. The सन् (Si) drops by Haplology. Vide रिरक्षुः II.7.32, Supra. See AG. p 279. Cf also, 'निजवर्त्मरिरक्षया' X.90.49, infra. See, contra V.15.6 supra, 'जगद्रिरक्षिषया'.

36. विसर्गः प्रजापतिः । विसर्ग here is used in the peculiar sense of penis' मेढ्रम् विसृज्यतेऽनेन मूत्रमिति.

44 भजाम । Substitution of 'ma' for 'mas', pres.; required for upendravajrā.

49 पार्षदमुख्यो ··· न कुतश्चिद्भयोऽसुरः । कुतश्चिद्भय' an unusual Samāsa . अकुतोभयः is widely prevalent in literature, but the indeclinable चित् has been inserted here in the middle. Cf. Pā. II 1.72, 'मयूरव्यंसकादयश्च' Cf. vedic forms such as 'शुनश्चिच्छेपम्' (RV. V.2.7), 'द्यावाचिदस्मै' (II.12 13 ibid).

50 प्राद्युम्निं सवध्वा समुपानयत् । सवध्वा is an irregular compound. By 'वोपसर्जनस्य' Pā. VI.3.82 the form must be सवधूम् a Bāhuvrīhi. If it is not a compound then the indeclinable सह cannot become स by any known rules of grammar. Cf. सोमया, VIII 12.3, supra, also सनादेन, VII.12.27, supra.

52. अभ्युद्यतः । 'Received in advance' प्रत्युद्गत. in class. Skt. अभि + उत् + √यम् is unusual in this sense.

CHAPTER LXIV

8. विवित्सताम् । Pp. of des. of √विद् un-Pā. for विविदिषताम् √विद् ज्ञाने अदादि is seṭ., while other Gaṇas are aniṭ. A confusion of Gaṇa

12. यायत्यः सिकताः । 'सिकता' 'sand' √सिच् ppp. सिक्ता<सिकता,

Anaptyxis Renou says it is from Ved, सिक (sand) with तल् Cf. T A. I.2, 'वायु श्वेतसिकद्रुक' (Mañjūsā vol. IX.4). Also E Beng. सिक 'sand' (pronounced with an affricate sound)

13. कपिला हेमशृङ्गीः ददावहम् । हेमशृङ्गी, the fem termination ङीप् is due to Pā IV.1.5. नासिकोदरोऽनन्नाद्दन्तकर्णशृङ्गाच्च'. In ददौ, the first person is archaic, according to Vārtika. 'उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना-पारोक्ष्यम्'

21 स्वाम्यपाक्रमत् । अपाक्रमत् (Imperfect) is archaic for अपाक्रामत् acc to Pā VII 3.76, 'क्रम परस्मैपदेषु'. *The short vowel is due to exigency* of the Anustubh, as it is the seventh syllable Cf 'सप्तम द्विचतुर्थयो' see, X.63 15, above.

29. योगानां पतये । पतये un-Pā. I 4.8, 'पतिः समास एव' vide ग्रस्या पतये P. IV 24 38, supra and X 81 5 below.

30 आरुहत् पश्यतां नृणाम् । आरुहत् is archaic and Vedic Aorist (लुङ्) The Imperfect would be आरोहत् while the Aorist would be आरुक्षत् Cf Pā III 1 59, 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' Cf RV I 10 2 'यत् सानो सानुमारुहत्' see full discussion above Also vide, शांखायनश्रौतसूत्रम् XVI 17 8. 'आरुहम्', RV. I 141 5. 'अनु यत् पूर्वा अरुहत्'

40 न मे प्रधनं भूयात् । *Benedictive for Potential. See, V 1 12,* 'vibhūyāt'

CHAPTER LXV

6 कृष्णे सन्न्यस्ताखिलराधसः । राधस् is primarily a vedic word meaning धनम्' Cf Nighantu II 10 Yāska says, IV 4 'राध इति धननाम, राध्नुवन्त्यनेन' √राध्+असुन् Cf RV V 39 1 'राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर'.

11 यदर्थं जहिम स्वजनान् प्रभो । जहिम is archaic for *अजहिम,* Imperfect, without the augment (Injunctive) vide *Pā VI 4 75, 'बहुलं* छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' I plural √ओहाक् त्यागे (1090) The optional form (अ) जहीम is metrically unsuitable (or we should read यदर्थेऽजहिम) Or we can take it as लट् 'ma' substituted for 'mas'.

12 कथं नु " स्त्रीभिर्न श्रद्धीयेत प्रगितम् । Vide. श्रद्धा श्रद्धानात् N IX 30 *It goes back to Indo Eur. kred + dhē Lat. credo Eng* creed credit etc 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद् वृत्ति' (III.106, Kāśikā).

Bhagavata 35

28 विजगाह जल स्त्रीभि॰ । विजगाह archaic for विजगाहे from √गाहू विलोडने (D P 649) Ātmanepada

29 भूषणानि ददौ कान्ति शुभा स्रजम् । कान्ति refers here to the Goddess Lakṣmī

CHAPTER LXVI

2 प्रस्तोभितः । Encouraged Cf. 'गोपीभि स्तोभित' X 11 7, supra

9 कङ्कगृध्रवटैर्वृतः । Sridhara explains वटा कङ्कादिवत् पक्षिविशेषा a species of birds

27 निहत्य पितृहन्तार यास्याम्यपचितिं पितु । Here अपचिति has been used not to convey the usual sense of पूजा or क्षय but निष्कृति, an altogether unknown meaning. Usage also does not support this meaning It means acc to scholiasts 'redemption of debt' etc Cf अपचितिम्, X 67 3, below

30 दक्षिणाग्निं परिचर ब्राह्मणैः सममृत्विजम् । Agni is called the Ṛtvij in the vedas vide I.1 1 'यज्ञस्य देवमृत्विजम्'

CHAPTER LXVII

7. निक्षिप्य चाप्यधात् पेशस्कारीव कीटकम् । पेशस् is a vedic word meaning रूपम् and पेशस्कारी in class literature means a 'bee' The familiar simile of a bee absorbing and transforming an insect, is widely current in Sanskrit literature Cf Brhadaranyaka upa IV 4 4 'यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादाय' etc Cf also Muktikopanisad I 24, 'भ्रमरकीटवत्' 'सुपेशान्' in B P II 6 45 is archaic The Dhatu (1437) is √पिशि अवयवे 'to fashion' and then by 'सर्वधातुभ्य असुन्' (Unadi, 628) we have पेशस् vide 'त्वष्टा रूपाणि पिंशतु' RV X 184 1, for the vedic use पेशस् Cf 'पेशो न शुक्रमसित वसाते' VS XIX 89 'केतु कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे' RV I 6 3 Cf I E Pink-pik paik 'to colour' gr 'poikilos' (variegated) The Nirukta VIII 11 says 'पेश इति रूपनाम, पिंशतेर्विपिंशित भवति' अप्यधात् 'shut up' api+√dhā Imperfect a not dropped Cf XII.9 14, below

11. दुष्ट शाखामृग चक्रे किलकिलाशब्दम् । किलकिला an onomatopoetic word (अनुकरणम्) the analogous formation in Bengali is 'किच् मिच्' ing screech' We have किलकिलाशब्द in Rāmayana in several places Cf V.64 37, 'तत किलकिलाशब्दं शुश्रावासन्नमम्बरे', VII 109.16 'ददु किलकिलाशब्दं

सर्वे राममनुव्रतम्', IV 31.39. 'ततः किलकिलाञ्चकुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः'; V 57.34, 'विनेदुर्मुदिताः केचित् किलकिलां तथा' V.57.42, 'चक्रुः किलकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे' (vide Rāmāyana—a linguistic study, p. 62) Cf. Bhaṭṭikāvyam, VII.102 :

ततः प्रास्थिषताङ्गीन्द्र महेन्द्रं वानरा द्रुतम् । सर्वे किलकिलायन्तो धैर्यं चाधिषताधिकम् ॥

Found in Rāmāyana specially and other Purānas to denote the 'Screechings' of monkeys. It is always used in feminine gender Cf. also, किल् किल् or किल्बिल् a parallel formation in Bengali with aspiration, खिल् खिल् (करे हासा) etc. Cf. Ved. किलकिलायति (Alt. Gra. p 143). Cf. English, 'Chuckle', Kshirasvāmin says, 'किलीति कण्ठकूजितं वा यथा 'किलिकिलारावः' while explaining किलकिञ्चितम् in Bharata Nātya-Śāstra (XXIV.11.13) as 'हर्षात् हसितगीतादिध्वनिमिश्रम्,' an onomatopoea.

19. प्रतिजग्राह ··· सुनन्देनाहनच्च तम् । अहनत् imperfect of root √हन् ; is archaic for अहन्—necessary for the completion of the foot. A confusion of adādi and bhvādi.

20 विरेजे रक्तधारया गिरिर्यथा गैरिकया । The word गैरिकम् is neuter from गिरि with ठक् but here used in feminine gender, possibly for the metre. 'गैरिकेण' would make the seventh syllable long, against the injunction 'सप्तमं द्विचतुर्थयो '

24. वक्षस्यरूरुजत् । अरूरुजत् Aorist from √रुज हिंसायाम् (1805), a curādi root.

26. चकम्पे सटङ्कः पर्वतः । टङ्कः onomatopoetic Cf. 'टाङ्कि' (Vernacular), Beng. Hindi etc. (टाङ्ग्); here cannot mean 'पाषाणदारणः' (hatchet) as in Amarakosa II.10.34 but means acc to Śridhara, सतोयविवराणि i. e. gorges or ravines full of water. The authority is unknown. Non-aryan origin.

28 एवं निहत्य द्विविदं जगद्व्यतिकरावहम् । व्यतिकर is here used in the unusual sense of नाश or 'destruction'. The ordinary meaning is 'events' in classical literature. The B P. has therefore used it to convey a sense not recognised by any known authority. In Uttararāma-caritam, V.13. 'व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च' it means 'combination'. See B.P. धर्मव्यतिकरः IV.19.31.

CHAPTER LXVIII

24. अहो ··· कालगत्या दुरत्यया । All edns. read दुरत्यया whereas

it should be Instru दुरत्ययया. So we should read either कालगति (nom) or say that 'yā' is dropped by Haplology Cf. Rā. I 46.9. 'शक्रस्यचकाराराधनन्तपरः' (चकार + आराधन).

26. किरीटमासनं शय्यां भुञ्जन्त्यस्मदुपेक्षया। 'भुञ्जन्ति' is archaic for भुञ्जते acc to Pā. 'भुजोऽनवने' I 3.66.

33. तं ··· दुर्भापान् मानिनोऽब्रुवन्। दुर्भापान् is archaic for दुर्भापा, भापा being always feminine.

44 प्रभावं न विद्मम ते। विद्मम is archaic for विद्म √विद् pres I. plu.

49 पद्यं वेपमानायमैर्बलः प्रसादितः। Śrīdhara explains, अयन as 'city' but it generally means 'way' vide, Amarakoṣa अयन वर्त्म' (II 1 16) It may also be better explained thus: 'वेपमान इवाचरति वेपमानायते' 'trembles', [by sūtra, 'कर्तुः क्यङ सलोपश्च' Pa. III 1.11 and then to the denominative root, the present part शानच् is added making it वेपमानायमान but due to Haplology (e g 'कामयान' instead of 'कामयमान') the 'm' is dropped Acc to some, 'अनित्यमागमानुशासनम्' or 'आगमशास्त्रमनित्यम्' (Paribhāṣā, 95) इति 'आने मुक्' (Pa. VII.2 82) इति 'मकारागमो न' Śrīdhara's explanation is unsatisfactory and does not suit context

CHAPTER LXIX

2. गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उद्वाहद्। The prepo verb उद् + आ + √वह is never used anywhere in the sense of 'marrying' but उद् + वह, only, but here the long vowel is deliberately inserted for the sake of the metre, 'वा' being the sixth syllable Vide, 'गुरुषष्ठ तु पादानाम्'.

9. विष्टब्धं ·जगत्या चाहृतत्विषा। जगत्या means भूमिकया 'storey'.

12 विहितागुरुधूपं निर्याम्तमीक्ष्य। ईक्ष्य gerund of √ईक्ष is archaic for 'ईक्षित्वा' Pa. prescribes in VII.1 37. ल्यप् only when there is a गतिसमास. Vide 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' but vide RV. X 85 26, 'पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य' AV. V 14 4, 'हस्तगृह्य परा नय' also, RV. X.109.2 'अग्निर्होता हस्तगृह्य निनाय', classical example, (Jāmbavatīvijayakavya), सन्ध्यावधू गृह्य करेण भानु' These instances (हस्तगृह्य) do not come within the purview of Pa I.4.77, 'नित्य हस्तेपाणावुपयमने' Cf दत्य, Rāmāyana I 39.19.

14. अध्यविशदासने स्वे। अध्यविशत् aorist of the causative of √विश् 'to sit' Pā. VII.4 94. 'दीर्घो लघो.' Cf Māgha Śiśupāla I 15,

'मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत्'.

17. उरुगाय विदाम सुष्ठु। विदाम archaic for विद्मः I plu. of √विद् metri causa. Cf Śveta u. VI.7, 'विदाम देवं भुवनेशमीड्यम्'.

24. जुह्वन्तश्च वितानाग्नीन् यजन्तं पञ्चभिर्मखैः। Refers to the पञ्चमहायज्ञ to be performed daily by a house-holder.

32. विध्युपयापनम्। उपयापनम् means 'giving in marriage'. Prepo. verb upa+√yā caus. has been used in a rare sense. Can it not be उपयामनम् from upa + √yam caus. ?

33. लोका विसिस्मिरे। विसिस्मिरे Per. of √स्मिङ् 3 plu. un-Pā. for विसिस्मियिरे see, IX 8.19, above.

34. पूर्तयन्तं क्वचिद् धर्मं कूपारामगठादिभिः। The technical 'पूर्त' is used here as a deno. verb (पूर्तं करोतीति णिच्), (तत् करोति तदाचष्टे); this use is archaic and never met with elsewhere. 'पूर्तम्' literally means 'filled' from √पृ पालनपूरणयोः, 'वापीकूपप्रपातटाकादि पूर्तमित्यभिधीयते'. This word is combined together with इष्टम् in an irregular Samāhāra Dvandva Comp. इष्टापूर्तम् where the first member also had the dual number; it now can be accounted for by Pa. VI.3.137, 'अन्येषामपि दृश्यते'.

38. योगेश्वरात्मन् निर्माता। योगेश्वर is vocative and आत्मन् is vedic, loc., termination being dropped; vide Pā. VII.1.39, 'सुपां सुलुक्' etc.

40. पुत्र मा खिदः। खिदः Aorist of √खिद् Atma, 2 sg., un-Pāninian.

CHAPTER LXX

1. माधव्यः। The wives of Mādhava, Kṛṣṇa.

2. वयांसि अरुरुवन्। अरूरुवन् archaic (यङ् लुक्) intensive, Imperfect from √रु 3 plural. Intensives are always Ātmanepada and by Pa 'गुणो यङ्लुकोः' VII 4.82 there must be Guna of the 'abhyāsa' v. l. अरोरवन् is correct. Cf. RV I.140 6, 'वृषेव पत्नीरभ्येति रोरुवत्'.

8. पयस्विनीनां गृष्टीनाम्। Pā. in II.1.65, recognises the word (in his enumeration of different cows), 'पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशा-वेहद्बष्कयणी ··· जातिः'. 'गृष्टिः सकृत्प्रसूता' a cow that calves for the first time. Cf. RV. IV.18.10, गृष्टिः ससूव स्थविरम्' origin unknown.

9. अलङ्कृतेभ्यो विप्रेभ्यो बद्वं बद्वं दिने दिने। बद्वम् has been used

in the Aitareya Brā. Chap. 39.9 as follows :

हिरण्येन परीवृतान् कृष्णान् शुक्लदतो मृगान् ।
मष्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्वानि सप्त च ॥

Cf BP. IX.20.28, 'मृगान् शुक्लदतः कृष्णान् हिरण्येन परीवृतान् । अदात् कर्मणि मष्णारे नियुतानि चतुर्दश'. Sāyana remarks : बद्वं वृन्दमित्येतौ पर्यायौ । वृन्दशब्दस्य चतुष्कोटिरूपेण गणितं ग्रन्थकारैर्दर्शितः—

एकं दश च शतं च सहस्रं चायुतनियुते तथा ।
प्रयुतकोटार्बुदं वृन्दं स्थाने स्थानाद्दशगुणं स्मृतम् ॥

15 गृहीत्वा पाणिना पाणी सारथेस्तमथारुहत् । 'आरुहत्' is archaic and vedic. Vide Pā III.1.59 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि'. This is vedic form in Aorist. The Imperfect is आरोहत् while classical Aorist is आरुक्षत् Cf RV I.10.2, 'यत् सानो सानुमारुहत्'. The real reason of the shortening is that the seventh syllable should be short in अनुष्टुभ् सप्तमं द्विचतुर्थयोः; for parallels, vide, also RV. I 141.5. 'अनु यत् पूर्वा अरुहत्' VII 60 4, 'आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णः', K S. II 38. 'सूर्यस्य चक्षुरारोहमग्नेरक्ष्णः कनीनिकाम्'.

36. ईश्वरकर्तृषु । By Pā. 'न वृश्च' Samāsānta Kap is due.

40. राज्ञः पैतृष्वसेयस्य । पैतृष्वसेय is derived by Pā. IV.1.133. 'ढकि लोप.' Bhattoji says (loc cit.) 'अत एव ज्ञापकाड् ढक्'. Bālamanoramā says 'शुभ्रादित्वाद् ढगित्यन्ये'. Cal. edn. reading पैतृष्वस्रेय is un-Pā. See, notes X.49 9, supra

45 वाचःपेशैः ... उद्धवं प्राह केशवः । पेशस् is a vedic word meaning रूपम् see discussion above, from √पिश् अवयवे (to fashion) the noun comes by 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (Unādi 628). So वाच पेशै means पेशलवाग्भिः (beautiful, sweet words). This phrase is of course archaic and smacks of vedic mannerism, and is obsolete in classical literature. Archaic for वाचःपेशोभि. Aluk Samāsa An extension of Vār 'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' Cf. वाचोविभूतये IV 24.43, above

CHAPTER LXXI

13. स्वरथमारुहद् गरुडध्वजम् । आरुहत् archaic and vedic; vide Pā. III.1.59. 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' see full discussion above (X.1.29).

14. निराक्रमत् । Archaic for निरक्रामत् imperfect; vide Pā. 'क्रम.

परस्मैपदेषु' VII.3.76. The Gītā press edn reads निराक्रमत्, though the prepo ā is unnecessary, the metre 'Rucirā' with thirteen syllables, requires a long eleventh. *The twelvth syllable is deliberately shortened for the* sake of metre.

36. तारा यथोडुपसहाः । उडुप means the moon and the whole word is explained by Śrīdhara as चन्द्रसहचरी; possibly, सहन्त इति सहाः derived from √सह् with अच्. The regular Bahuvrīhi would violate the metre, there is an inversion of the compound 'सहोडुपाः'. Irregular paranipāta of 'saha'. *Cf. Pā. II.2.30,* 'उपसर्जनं पूर्वम्'.

39. पृथा विलोक्य भ्रात्रेयं कृष्णम् । भ्रात्रेय is obsolete and archaic *in the sense of 'Brothers' 'son', 'nephew' Pā. provides* ढ *after* 'भ्रातृ' *in* 'भ्रातुर्व्यच्च' (IV.1.144); so the form is भ्रात्रीयः. The word भ्रातृ is not included in शुभ्रादिगण but as the latter is considered an Ākṛtigaṇa, भ्रात्रेय with ढक् is possible by Pā. 'शुभ्रादिभ्यश्च' IV.1.123. Tatvabodhinī; 'चकारस्त्याकृतिगणत्वद्योतनार्थः इत्याहुः, 'तेन पाण्डवेयः' इत्यादि सिद्धम्' (loc cit.). See, भ्रात्रेय, X.49.9, supra.

CHAPTER LXXII

4. त्वत्पादुके अविरतं परि ये चरन्ति । The upasarga 'pari' and the verb 'caranti' are separated by another word 'ये' and this is a vedic usage. Cf Pā 'व्यवहिताश्च' 1.4.82. Vide, 'आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि' RV. III 45 1. *Hiatus due to pragṛhya vowel.*

त्वत्पादुके ··· ध्यायन्त्यभद्रनशने । नशने, though grammatically correct, being derived from √नश् with ल्युट् is almost obsolete in Sanskrit *literature, the form* नाशने *invariably occupying its place. Here because* of Vasantatilaka metre, 'न' must be short.

17 ब्रह्मण्यं समयाचेरन् । समयाचेरन् । The form looks like a विधिलिङ् *but has augment 'a'. Cf* 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' (Pā. VI.4.71). Really it has got the meaning of Imperfect viz. समयाचन्त. Therefore it is an anomalous form, vide Pā. 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (VI.4.75); the additional 'a' is used here for the completion of the foot. Cf. Rā. I.2.9, 'यत् ··· क्रौञ्चं हन्यादकारणात्' (where हन्यात् = अहन्) Interchange of Tenses.

26. कोन्वर्थः देहेन पतमानेन नेहता विपुलं यशः । √पत्ल् (पत्) (845) being परस्मैपदी, 'पतमानेन' is archaic for पतता while √ईह being Ātma. ईहता is archaic for ईहमानेन.

in the Aitareya Brā. Chap. 39.9 as follows :

हिरण्येन परीवृतान् कृष्णाञ् शुक्लदतो मृगान् ।
मष्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्वानि सप्त च ॥

Cf BP. IX.20.28, 'मृगान् शुक्लदतः कृष्णान् हिरण्येन परीवृतान् । अदात् कर्मणि मष्णारे नियुतानि चतुर्दश'. Sāyana remarks : बद्वं वृन्दमित्येतौ पर्यायौ । वृन्दशब्दश्च शतकोटिप्राचिरेन गणिते ग्रन्थकारैर्दर्शितः—

एकं दश च शतं च सहस्रं चायुतनियुते तथा ।
प्रयुतकोटयर्बुदं वृन्दं स्थानं स्थानाद्दशगुणं स्मृतम् ॥

15 गृहीत्वा पाणिना पाणी सारथेस्तमथारुहत् । 'आरुहत्' is archaic and vedic. Vide Pā III.1.59 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि'. This is vedic form in Aorist. The Imperfect is आरोहत् while classical Aorist is आरुक्षत् Cf RV I.10.2, 'यत् सानो सानुमारुहत्'. *The real reason of the* shortening is that the seventh syllable should be short in अनुष्टुभ् सप्तम द्विचतुर्थयोः'; for parallels, vide, also RV. I.141.5. 'अनु यत् पूर्वा अरुहत्' VII 60.4, 'आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्ण', K.S. II.38. 'सूर्यस्य चक्षुरारोहमग्ने-रक्ष्णः कनीनिकाम्'.

36. ईश्वरकर्तृषु । By Pā. 'न कृच' Samāsānta Kap is due.

40. राज्ञः पैतृष्वसेयस्य । पैतृष्वसेय is derived by Pā. IV.1.133. 'ढकि लोप.' *Bhattoji says (loc. cit.) 'अत एव ज्ञापकाड् ढक्'.* Bālamanoramā says 'शुभ्रादित्वात् ढगित्यन्ये'. Cal. edn. reading पैतृष्वसेय is un-Pā. See, notes X.49.9, supra.

45 वाचःपेशैः ··· उद्धवं प्राह केशवः । पेशस् is a vedic word meaning रूपम् see discussion above; from √पिश् अवयवे (to fashion) the noun comes by 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' *(Uṇādi 628). So* वाच पेशैः means पेशलवाग्भिः (beautiful, sweet words). This phrase is of course archaic and smacks of vedic mannerism, and is obsolete in classical literature. Archaic for वाचःपेशोभिः. Aluk Samāsa. An extension of Vār. 'वाग्दिक पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' Cf. वाचोविभूतये IV 24.43, above

CHAPTER LXXI

13. स्वरथमारुहद् गरुडध्वजम् । आरुहत् archaic and vedic; vide Pā. III.1.59. 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' see full discussion above (X.1.29).

14. निराक्रमत् । Archaic for निरक्रामत् imperfect; vide Pā. 'क्रमः

परस्मैपदेषु' VII 3.76. The Gita press edn reads निराक्रमत्, though the prepo आ is unnecessary, the metre 'Rucira' with thirteen syllables, requires a long eleventh The twelvth syllable is deliberately shortened for the sake of metre

36 तारा यथोडुपसहा । उडुप means the moon and the whole word is explained by Sridhara as चन्द्रसहचरी, possibly, सहन्त इति सहा derived from √सह with अच्. The regular Bahuvrihi would violate the metre, there is an inversion of the compound 'सहोडुपा' Irregular paranipata of 'saha'. Cf Pa II 2 30, 'उपसर्जनं पूर्वम्'

39 पृथा विलोक्य भ्रात्रेय कृष्णम् । भ्रात्रेय is obsolete and archaic in the sense of 'Brothers' 'son', 'nephew' Pa provides छ after 'भ्रातृ' in 'भ्रातुर्व्यच्च' (IV.1 144), so the form is भ्रात्रीय. The word भ्रातृ is not included in शुभ्रादिगण but as the latter is considered an Akrtigana, भ्रात्रेय with ढक् is possible by Pa 'शुभ्रादिभ्यश्च' IV 1 123 Tatvabodhini, 'चकारस्त्वाकृतिगणत्वद्योतनार्थ इत्याहु, 'तेन पाण्डवेय' इत्यादि सिद्धम्' (loc cit) See, भ्रात्रेय, X 49 9, supra

CHAPTER LXXII

4 त्वत्पादुके अविरत परि ये चरन्ति । The upasarga 'pari' and the verb caranti' are separated by another word 'ये' and this is a vedic usage Cf Pa 'व्यवहिताश्च' I 4 82. Vide, 'आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि' RV. III 45 1 Hiatus due to pragrhya vowel

त्वत्पादुके ध्यायन्त्यभद्रनशने । नशने though grammatically correct, being derived from √नश् with ल्युट् is almost obsolete in Sanskrit literature, the form नाशने invariably occupying its place. Here because of Vasantatilaka metre, 'न' must be short.

17 ब्रह्मण्य समयाचेरन् । समयाचेरन् । The form looks like a विधिलिङ् but has augment 'a' Cf 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त' (Pa. VI 4 71). Really it has got the meaning of Imperfect viz समयाचन्त Therefore it is an anomalous form, vide Pa 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (VI 4.75), the additional 'a' is used here for the completion of the foot. Cf Ra. I.2.9, 'यत् क्रौञ्च इन्यादकारणात्' (where इन्यात् = अहन्) Interchange of Tenses

26 कोन्वर्थः देहेन पतमानेन नेहता विपुलं यशः । √पतद् (पत्) (845) being परस्मैपदी, 'पतमानेन' is archaic for पतता while √ईह being Atma. ईहता is archaic for ईहमानेन.

29 मातुलेयम् । Un-Pāṇ obsolete, मातुर not included in शुभ्रादिगण See X 15 16, infra

34 तत समे खले वीरौ सयुक्तौ । समे खले here means an 'even battleground'

36 ततश्चटचटाशब्द॰ गदयो क्षिप्तयो दन्तयोरिव दन्तिनो । 'चटचटा' an onomatopoeic ('शब्दानुकृति') *word, reproducing the sound of two clubs colliding* The word is extensively used in vernaculars, Prā-krta etc

38 क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरय स्परशैरपिंष्टाम् । स्परश for स्पर्श due to anaptyxis, for completion of fourteen syllables, अपिष्टाम् Imperfect 3, dual form ✓पिपृ 'सचूर्णने' (1452)

40 सप्तविंशतिर्दिनानि निरगन् । निरगन् is archaic for निरगमन् aorist of निस्+✓ग 1 3 plu 'बहुल छन्दसि' इति शपो लुक् 'अनुदात्तोपदेशवनोति-तने'त्यादीनामनुनासिकलोपः' इति उपधालोप So the consonant is dropped for the sake of the अनुष्टुभ् and besides it is a vedic form. Cf I 164 37 (RV), 'यदा मागन् प्रथमजा ऋतस्य' RV. I 123.2, 'ओपा अगन् प्रथमा पूर्वहूतौ', singular But Cf RV IX 32 5 'गावो अगन्नग्निं यथा हितम्' Cf X 59.12, *above* (निरगन्)

47 हाहाकारो महानासीत् । Onomatopoea, the natural breath-sound in grief formed by 'वर्णात्कार' (Vartika)

CHAPTER LXXIII

6 रम्भन्त इव बाहुभि । ✓रभि (974) used here, in the sense of 'embracing i e, परिरभमाना', un-Pan This meaning in the Purana is not found in the Dhatupatha or usage ✓रभि pres. part It means Sabda, vide S.K 'अभिरभी क्वचित् पठ्येते रम्भते' It is also Ātma (S K under ✓रेभृ 385).

9. नैन मायान्वसूयामो मागध मधुसूदन । अन्वसूयाम is archaic ✓असूञ् उपतापे is a कण्ड्वादिधातु vide Pa III.1.27, कण्ड्वादिभ्यो यक्', the form in present I plu is असूयाम, but this verb is never used with the prefix 'Anu' which, however is added simply for the metre

14 अथो न राज्य मृगतृष्णिरूपित स्पृहयामहे । मृगतृष्णि stands for 'मृगतृष्णा', which is universally used. There is no such word as तृष्णि in Sanskrit Vocabulary. The author has shortened the long vowel 'a' into

the short 'ı' simply to fit it into the Vaṃśasthavila metre (with 'ज त ज र' as the scheme). See मृगतृष्णि, VII.9 25 above.

28. प्रीणय्य । Un-Pā. for प्रीणयित्वा < √प्रीञ् (1837) तर्पणे, gerund.

30 यथान्वशासत् भगवान् । अन्वशासत् (लङ्) is archaic for अन्वशात् from '√शासु अनुशिष्टौ' (D.P 1075) The additional syllable is used for the exigency of the metre A confusion of Gaṇa Cf Rā. VII 30.50, 'अन्वशासच्च देवराट्'.

CHAPTER LXXIV

4 न ह्येकस्य ··· कर्मभिर्वर्द्धते तेजो ह्रसते च । Cf. Bṛha. upaniṣad. 'न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्' IV 4 23

11 तत्रेयुः सर्वराजानः । सर्वराजान is archaic for सर्वराजा, a case of metrical exigency, vide Pa 'राजाह सखिभ्यष्टच्' V 4 91

12. यथाम्नायं दीक्षयाञ्चक्रिरे नृपम् । This verbal form (Periphrastic Perfect) is from causative of √दीक्ष् The initiation ceremony in a Rājasūya is generally the same as in अग्निष्टोम and the ceremony is called दीक्षणीयेष्टि, for description, vide A B Chap I. The राजसूय occupies more than two years On the First day of the bright half of Phālguna, the sacrificer undergoes 'Dikṣā' for a soma sacrifice, called Pavitra which follows the procedure of Agniṣṭoma (Āśv IX 3.2) There was difference of opinion as to the number of Dikṣā days, whereas in Agniṣṭoma it is only one. Cf एका दीक्षा तिस्र उपसद्, पञ्चमा प्रसूत' Āpastamba X 15 1. Also, Āśvalāyana, IV 2 17 'एका तिस्रो वा दीक्षास्तिस्र उपसद सुत्यमहरसमम्'

17. सौत्येऽहनि । V.1 सुत्ये 'on the day of pressing of Soma'. According to some in Agniṣṭoma it is the fifth, seventh or eighth Cf. Āpa Śr 'पञ्चमी प्रसूत सप्तमी प्रसूत ··· अष्टमी प्रसूत' (X 15.1)

21 ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् । Cf Chhāndogya upa VI 8 7. 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्'

37 समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधन्ते दस्यव प्रजा । Here there is a syntactical Contamination (सङ्कर) of (1) 'बाधन्ते दस्यून् प्रजा' and (2) 'बाधन्ते वा दस्यव प्रजा' (वा). This substitution of nominative for accusative was felt necessary to keep inviolate the Anuṣṭubh which must have a

short fifth syllable; besides 'दस्यून्' (accu.) would have decreased one syllable.

38. नोवाच किञ्चिद् भगवान् यथा सिंहः शिवारुतम् । Cf. Māgha, who seems to have modelled his verse on this :

प्रतिवाचमदत्त केशवः शपमानाय न चेदिभूभुजे ।
अनुहुङ्कुरुते घनध्वनिं न हि गोमायुरुतानि केसरी ॥

(Śiśupālavadham XVI.25). The sentence is elliptical and a word like 'Śrutvā' should be supplied.

47. चक्रेऽवभृथमेकराट् । अवभृथ 'the concluding bath in a sacrifice' when the Yajamāna and his wife together with all Ṛtvijas, carrying all untensils etc. go to some water; the Yajamāna and his wife, enter it, splash water on their heads and rub each other's back. When they start, the Yajmāna offers oblation with the mantra (Vāj. S. VIII.27) :

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः ।
अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि ॥

Avabhṛtha is derived as follows : 'अवाचीनानि सोमपात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते (भ्रियन्ते) अस्मिन् यज्ञविशेषे, सोऽवभृथः'.

51. राजसूयावभृथ्येन स्नातः । 'आवभृथ्य' is derived by ष्यञ् ; the word has been changed simply to make the sixth syllable 'भृ' long, in consonance with the rule 'गुरु षष्ठं तु पादानाम्'.

CHAPTER LXXV

9. मृदङ्गशंखपणवधुन्धुर्यानकगोमुखाः ··· नेदुः । 'धुन्धुरी' is a kind of drum—an onomatopoeic word like 'दुन्दुभि' Cf. Nir. IX.12, 'दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणम्'.

17. ताः ··· सिषिचुर्दृतीभिः । दृति means 'चर्मपात्रम्' a leather vessel Cf Manusaṁhitā II99, 'ततोऽस्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम्'. Cf. RV. V.83.7. 'दृतिं सुकर्ष विषितं न्यञ्चम्', 'दृतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यमच्छिद्रस्य दधन्वतः.' RV. VI.48.18. RV. 'दृतिर्न ध्मातो अद्रिवः.' VII.89.2. VII.103.2. 'दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्'; also VIII 5.19, 'यो ह वां मधुनो दृतिराहितः.'; lengthening is due to metre, viz. 'वसन्ततिलक' (ती । भिः).

19. पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा ते तमृत्विजः । 'पत्नीसंयाज' literally

means 'offering made to wives', (of the Gods) viz. 'देवपत्न्य' along with some other deities 'पत्नीभि सममिज्यन्ते ते पत्नीसयाजा'. There are four offerings of आज्य made in succession to Soma, Tvastr Deva patni and Agni Grhapati vide Sata Bra. I 9 2 आवभृथ्ये । अवभृथसम्बन्धिभि, अवभृथ + ष्यञ् गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणि च' Pa. V 1 124.

31 राजसूयस्य महित्व च । 'महित्वम्' a vedic word from 'महि neuter, Great' Cf RV महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से' X 4 40 Nirukta VI 8 Also, 'महित्वमस्तु वज्रिणे' A V XX 71 1. 'महित्वमस्य तवसो न तन्दते' RV I 138 1

32 यस्मिन् नरेन्द्रदितिजेन्द्रसुरेन्द्रलक्ष्मीर्नाना विभान्ति । लक्ष्मी a vedic case of पूर्वसवर्णदीर्घ nom plural, Cf Pa 'सुपा सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेया-डाड्यायाजाल' VII 1 39

CHAPTER LXXVI

7. पुर निर्माय शाल्वाय प्रादात् सौभमयस्मयम् । अयस्मयम् 'made of iron' a vedic anomalous form in place of the classical अयोमयम्. Vide Pa I 4 20, 'अयस्मयादीनि छन्दसि' for this form Cf VS. XII 63 'अयस्मय विचृता बन्धमेतम्' AV. XIX 66 1 'अयस्मयै पात्रैरह्निनो ये चरन्ति' Also AV 'अयस्मयान् विचृता बन्धपाशान्' (VI 63 2, 84 3) RV V 30 15, 'य आसीदयस्मयस्तम्भादाम विप्रा, since we have भसंज्ञा in अयस + मय 'ससजुषोरु' (Pā VIII 2 66) will not apply.

31 व्यक्त मे कथयिष्यन्ति हसन्त्यो भ्रातृजामय । भ्रातृजामय means here 'भ्रातृजाया the wives of brothers vide, Amarakosa जामि स्वसृकुलस्त्रिया' Cf Manusamhita (III 58), जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिता' जामि also a 'sister vide N III 6 traced to √जन् or √जम् जमतर्वा स्याद् गतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति' I E gem to marry A word like समागम (understood) agrees with 'कथ्यताम्'

33 भवान् मयापोवाहितो रणात् । अपोवाहित is an archaic form for 'अपवाहित' अप + √वह + णिच + क्त, carried away, the insertion of an 'u' after 'apa is irregular It is a grammatically wrong form arrived at on the analogy of अपोवाह e g in verse 27 (अपोवाह रणात्), where by euphonic combination of अप + उवाह we get अपोवाह so it is an analogical formation अप + उवाह = अपोवाह अप + वाहित = अपोवाहित In उवाह (Perfect of √वह) by Samprasārana, we have 'u' in place of 'v' in reduplication, according to Pa VI.1.7, लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्'.

उपसृष्टः परेण । उपसृष्टः from उप √सृज् means 'overpowered' wounded; novel use.

CHAPTER LXXVII

26. यधिष्ये वीक्षितस्तेऽमुम् । वधिष्ये is archaic for हनिष्यामि . But vide, *Uttararāmacaritam Act. II.* 'क्रौञ्चयोरेकं व्याधेन बध्यमानं ददर्श' √वध बन्धने (भ्वादि) is used as a desiderative root also, (e.g. बीभत्सते) and means to 'bind' and not 'kill'. 'वीक्षत:' archaic for वीक्षमाणस्य (Ātma).

जनिता । A vedic word 'father' class. जनयिता Lat. genitor, Cf. Pā. VI.4 53, 'जनिता मन्त्रे' RV. X.82.3, 'यो नः पिता जनिता'.

30. एवं वदन्ति केच नान्विताः । केच = केचन (some), 'न अन्विताः' 'Supsup Samāsa'. अन्विताः here means 'somebody speaking incoherent things' or 'things mutually contradictory'. 'पूर्वापरानुसन्धानरहिताः' Śridhara.

32. हिन्वन्ति असाद्यात्मविपर्ययग्रहम् । हिन्वन्ति from √हि गतौ वृद्धौ च' (1258), (स्वादि) here means metaphorically नाशयन्ति 'destroy' or त्यजन्ति An unfamiliar use. Possibly a confusion with √हा त्यागे (जु०). See V.1 5, above.

36. जहार ··· शिरः ··· पुरुमायिनो हरिः । 'पुरुमायिनः' such a form is not favoured in class. literature acc. to the grammatical dictum 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकर '. The form expected is 'पुरमायस्य' which is found in RV. Cf VI.18.12, 'नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति पुरुमायस्य' and VI.21.2, 'पुरुमायस्य रिरिचे महित्वम्'; a case of metrical exigency, since पुरुमायस्य would violate the metre Vamśasthavila.

37. सखीनामपचितिं कुर्वन् ··· रुपाभ्यगात् । This word, 'अपचिति' is repeatedly used in B.P in the novel and unusual sense of निष्कृति i. e. 'redemption of debt' etc. In class. Sanskrit it means worship; vide Amara, 'क्षयार्चयोरपचिति.' III.3.67, derived from √चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वादि) with 'kta'.

CHAPTER LXXVIII

3. प्रत्यधात् = प्रतिरोध 'arrested'. Prepo. verb parti + √dhā aorist, has a novel sense.

18. सरस्वतीं प्रतिस्रोतं ययौ । Sarasvati, before it lost itself at Vinaśana in Rājasthān, flowed into the Arabian sea near Prabhāsa.

प्रतिस्रोतम् is an archaic word for प्रतिस्रोत an Avyayibhava Samāsa No Samasanta is provided by grammar for स्रोतस् and hence प्रतिस्रोतम् is irregular Cf 'अभिस्रोतमसौ सरस्वतीम्' X 4 22, supra

24 विप्रानध्यास्ते । Adhi+√as : means here, occupies a higher seat than Brahmanas

28 कुशाग्रेणाहनस् प्रभु । अहनत् archaic for अहन् Imperf of √हन् हिंसागत्यो (अदादि)

30 आयुश्चात्माक्लमम् (दत्तम्) । आत्माक्लमम् a cumbrous Bahuvrihi compound viz 'आत्मन शरीरस्य नास्ति क्लमो यस्मिन् तदायुर्दत्तम्' Sridhara

33 करिष्ये वधनिर्वेशम् । निर्वेश vide Amara III 3 215 'निर्वेश भृतिभोगयो' here it means 'expiation' (प्रायश्चित्तम्).

36 आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनम् । Cf Sata Bra (Madhyandina) XIV 9 4 8

अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरद शतम् ॥

Also Āsva Grhyasūtra I 15 9, Nirukta III 4, Gobh Grhya II,8 21 This mantra is recited by the father, returning from a sojourn, while he inhales his son s head

37 किं काम । Aberration of gender, चित्यता to connected with अपचिति (nom), यथा = यथार्ह , Ellipsis.

CHAPTER LXXIX

5 मुपलेन अहनत् । Archaic for अहन् , this is necessary for completion of eight syllables of Anustubh

9 कौशिकीमेत्य सरोवरमगाद् यत सरयुरास्रवत् । 'Kausiki', the modern Kosi in Bihar

10 अनुस्रातेन सरयू प्रयागमुपगम्य स । अनुस्रोतेन archaic for 'अनुस्रातसा' The stem ends in as स्रोतस्, √स्रु, here treated as a-ending Cf प्रतिस्रोतम् , X 78 18 supra

12 सप्तगोदावरीं (दृष्ट्वा) । According to Pa नदीभिश्च' (II 1 20) the form should be सप्तगोदावरम् being an Avyayibhāva denoting 'Samāhāra' vide 'समाहार चायमिष्यते' (Var 1246) The Mahabhāsya says explicitly, on Pa I 1 23, 'अत्र नदीशब्देन नदीशब्दविशेषस्य नदीवाचकाना च ग्रहणम्' तेन

पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम्, इत्यादि सिध्यति (Balamanorama, loc cit,), 'गोत्र चर्याश्च नद्याश्च' इति समासान्तोऽच् (Tatvabodhini)

13 द्रविडेषु महापुण्यं दृष्ट्वाद्रिं वेङ्कटं प्रभुः । Veṅkaṭacala is referred to here, where the great Veṅkaṭeśvara (Viṣṇu) temple stands The town is known as Tirupati

17. गतोऽर्णवं दक्षिणं तत्र कन्याख्यां दुर्गां देवीं ददर्श सः । Refers to the great Kanyākumari She is also mentioned in the Vedas Cf. Tai Ara, X 1 7 'कात्यायनाय विद्महे कन्यकुमारी धीमहि, तन्नो दुर्गिः प्रचोदयात्' Sayana comments thus हैमवत्यामिन्दुखण्डाङ्कमौलिमित्यागमप्रसिद्धमूर्तिधरीं प्रार्थयते--कृतिं वस्त इति कात्यो रुद्रः (पेषोपरछान्दस) स एवायनमधिष्ठानं यस्या दुर्गाया सा कात्यायनी। कुत्सितमनिष्टं मारयति निवारयतीति कुमारी। कन्या चासौ कुमारी चेति कन्यकुमारी। दुर्गि दुर्गा। लिङ्गादिव्यत्ययः सर्वत्र छान्दसो द्रष्टव्यः।' Also see, Mahanarayana upanisad III 12. It may be added that the vedic formation, कन्यकुमारी is un-Pāṇinian, since 'कन्या is not a भाषितपुंस्क word and so it would be कन्याकुमारी vide Pa VI 3 42 पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु'. The विभक्तिव्यत्यय also should be noted. In fact, the, Mahanarayana upanisad reads 'कात्यायन्यै' and 'कन्याकुमार्यै'

18. स्नात्वास्पर्शद् गवायुतम् । A case of semantic transference due to figurative use अस्पर्शत् is used as Imperfect of √स्पृश्, where the root being tudadi, no Guna is sanctioned by Panini, archaic for अस्पृशत् The Aorist would be अस्प्राक्षीत् Amara II 7,29, स्पर्शनं प्रतिपादनम्' (gift) Ksirasvamin says loc cit, 'स्पर्शनं तूपचाराद्दानं, पुच्छादौ गवादि स्पृष्ट्वा हि दीयते

19 गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रम् । Gokarna has given rise to the modern name of Goa, according to some, Gokarna is a town also in Karnaṭaka (Mysore)

20 आर्यां द्वैपायनीं दृष्ट्वा शूर्पारकमगाद्बलः । Sūrparaka was the great harbour on the Malabar coast, spoken of by Greek and other authorities

23 वारयिष्यन् विनशनं जगाम यदुनन्दनः । Refers to ancient Vinasana so called because the ancient Sarasvati, spoken of in the Vedas, had lost itself there some say in modern Patiala state It is popularly explained by commentators as 'Kuruksetra', not far from Delhi

CHAPTER LXXX

1. Cal. edns. read 'श्रोतुमिच्छामहे' 'ma' stands for 'mas' termination. Cf. स्म for स्मः and पश्याम for पश्यामः in Rāmā.

2. विरमेत विशेषज्ञः। विरमेत archaic for विरमेत् acc. to Pā. 'व्याङ्परिभ्यो रमः' I.3 83; necessary for completion of eight syllables.

14. याचित्वा पृथुकतण्डुलान्। पृथु (क) 'flattened rice' Cf. Gk. πλaTUS (platus) Eng. 'flat'. Derived from √प्रथ (ablaut) to flatten 'आर्द्रं भृष्टं सस्यं तद् विपाकात् पृथूभवति चिपिटीभवति च' Ksīrasvāmin on Amara II.9.47; 'ka' is pleonastic. चिपिट has given rise to Beng. चिड़ा; Hindi चुड़ा etc. and the word चेप्टा (flat). The word must be of non-aryan origin.

26. श्रीनिवासेन सम्भृतः। सम्भृतः 'full of' honours, i.e. honoured; a fig. use of the prepo. verb sam + √bhṛ.

27. आत्मनोः ··· करौ गृह्य परस्परम्। गृह्य archaic for गृहीत्वा. Pā. provides ल्यप् only when there is a gati-smāsa vide Pā. 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' VII.1.37; we have such lapses as 'सन्ध्यारघं गृह्य करेण भानुः' (Jāmbavatīvijaya). The regular form would increase one syllable, violating the metre. For a similar form Cf. RV. X.85.26. 'पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य' vide Matsya Purāna 133.50, 'तदोंकारमयं गृह्य प्रतोदं प्रभुः'. Extensive uses of gṛhya are found in Rāmāyana Cf. also Baudhāyana Smṛti, I.5.93 :

य' समर्घमृणं गृह्य महार्घं संप्रयोजयेत्। स वै वार्धुषिको नाम सर्वधर्मेषु गर्हितः॥

Gṛhya, gerund of √graha, is found fifty-two times, in the Rāmāyaṇa and twice in B.P. vide पराग्गृह्य, IV.11.10, supra

29 प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहतं तथा। For 'अकामविहतम्' a familiar phrase, in upaniṣad, vide Bṛha Upa, IV.3.33. 'श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः' also Tait Upa. II.8.1. 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' (10 times),

38. गृहीतहस्ताः परिबभ्रिमातुराः। Śrīdhara's meaning 'we carried the fuel with great difficulty' is strained and unnatural, the simple and natural meaning being, 'we wandered in distress'. परिबभ्रिम, archaic for परिबभ्रमिम (Haplology) from √भ्रमु (भ्वादि) I. plu. of Perfect; one syllable shortened for sake of the metre. Acc. to Śrīdhara it is from √भृञ्भरणे (898); in place of regular बभृम, to make (ब) long in

Vaṁśasthavila. Further, the idea of 'carrying' goes against the context 'दिशोऽनिदन्तः'.

42. छन्दांसि अयातयामानि भवन्तु । अयातयाम literally means 'यातो यामो यस्य पक्वस्यान्नस्य तत् गतसारं भवति तद्वदन्यदपि गतसारं गौण्या वृत्त्या यातयाममित्युच्यते ।' Śrīdhara, Cf. Tāṇḍya Brā. XIII.10.1. 'यातयामान्यन्यानि छन्दांस्ययातयामा गायत्री तस्माद् गायत्रीषु स्तुवन्ति'. Here we have a metaphorical and semantic evolution of the meaning Cf. 'यो ह वा अविदितार्षेय छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति याजयति वा यातयामानि अस्य छन्दांसि भवन्ति'. Cf. Kātyāyana Anu. I.1. 'एताभ्यामेवानेवंविदो यातयामानि छन्दांसि भवन्ति'.

43. First half is elliptical. We have to supply 'वृत्तानि' 'किं त्वया स्मर्यन्ते'.

45. आवपनं श्रेयसाम् । 'Source of all good', 'आ उप्यते अत्र इत्यावपनमधिकरणे ल्युट्' lit a field, where seeds are sown then secondarily it means 'the fountain source'.

CHATER LXXXI

5. इत्युक्तोऽपि···पतये श्रियः पृथुकप्रसृतिं···न प्रायच्छत् । 'पतये' is archaic and vedic for पत्ये dat. of पति Pā. in 'पतिः समास एव' (I.4.8) provides for पतये only in a Samāsa e g 'श्रीपतये'. Here the regular *form* पत्ये *is discarded, in order to complete the required number* of eight syllables, Incidentally, according to Pā I.4.9. 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा' we have पतिना in instrumental e g 'क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि' RV. IV.57.1 Nir X 15 We have also examples of 'पतये' in later literature, such as 'सीतायाः पतये नमः' and पतौ in 'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते' (Parāśara Smṛti), for vedic parallels vide, 'क्षेत्रस्य पतये नमः' Maitrā. Saṁhitā II 9 3. 'क्षेत्रस्य पतये स्वाहा' T.S I 8 13 3. 'क्षेत्राणां पतये नमः' V S XVI 18; K S XVII 12; in V.S XVII 78, 'पत्ये विश्वस्य भूमनः' and AV XIV 1 55, पत्ये सं शोभयामसि', we have regular forms But vide, K S XIV.4, 'भुवनस्य पतये स्वाहा', see IV.24.38, 'त्रय्या पतये' and 'योगानां पतये' X 64 29, supra

16. ब्रह्मबन्धुरिति बाहुभ्यां परिरम्भितः । 'Embraced', for परिरब्धः; vide discussion under VII 4.38, supra. In 82.16 below, अभि+√रभ् is deliberately used in the sense of 'embracing', for the sake of metre (loc. cit. 'अभिरेभिरे').

23. जुष्टं स्खलट्टक्तै· पुम्भि· स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभि· । हरिणाक्षिभिः is archaic for हरिणाक्षीभि·. By Pā V.4.113, 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात् षच्' we must have षच् as समासान्त and then by Pā. 'षिद्गौरादिभ्यश्च' IV.1.41, there must be ङीष् in Feminine Here the shortening of the vowel is due to the fact that it is the Seventh syllable, which must be short in an Anuṣṭubh metre *in the second and fourth feet Cf.* 'सप्तमं द्विचतुर्थयो.'. un-P. Samāsānta ommited

29 दान्ता रुक्मपरिच्छदाः पर्यङ्का· । 'दान्ता', *'made of ivory'* गजदन्तमया दन्त+अण् (विकारे) *An obsolete word in later Sanskrit*

36. तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्रीदास्यं ··· स्यात् । The compound is a Samāhāra *by* 'जातिरप्राणिनाम्'. *Pā. II.4.6 or the Paribhāṣā* 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति' *(Paribhāsendu-Śekhara No. 34)* सौहृदं प्रेम *(love).* In I.15 4, above, Śridhara says सौहृदं सुहृत्त्वं, सख्य हितैषिताम् ; मैत्री उपकारकत्वम्-different shades of meaning of apparent synonyms

37. भक्ताय ··· राज्य विभूतिर्न समर्थयस्त्यज· । समर्थयति' means in later literature. 'support' or deliberation, Compare Amara, II 8.26. 'सम्प्रधारणा तु समर्थनम्'. The meaning of 'giving' is unknown in Sanskrit literature. *Possibly, the idea of 'gift' is a transition from* 'approval or support' the original significance.

38. लम्पटः । Desi. *Possibly* 'रम्य+पट', 'dandy', 'libertine', 'greedy' etc Prakritism

CHAPTER LXXXII

5. 'तत्रागन् भारती· प्रजा । 'भारती' is archaic for भारत्य (nom) a case of पूर्वसवर्णदीर्घ *Cf Pa* सुपांसुलुक्पूर्वसवर्ण etc आगन *archaic for* आगमन् (Aorist of आ+√गम् plu) 'm' is dropped for the exigency of Anuṣṭubh Vedic use, 'बहुल छन्दसि' इति शपोऽभावे 'अनुदात्तोपदेश' इति मकारलोप .

7 ह्रयैश्च तरलप्लवैः (व्यरोचन्त महातेजा) । तरल' here means चञ्चल 'restless' प्लव from '√प्लु गतौ' with अप्. The root √प्लु is cognate with English 'float'. The vedic corresponding root is √प्रु e.g. प्रवते or प्लवते 'floats' Gk πλέω

8 व्यरोचन्त महातेजा । महातेजा *is archaic for* महातेजसः *nom.* plural *One syllable curtailed to fit in with the* Anuṣṭubh. The tendency to convert consonant–ending stems into a–ending ones is seen in

Epics in anticipation of the development in Pāli and Prākrita. Cf. Rāmāyana III 69.36, 'खड्गिनौ दृढधन्वानौ तिग्मतेजौ महाभुजौ'. In Epics and B P. s-ending words are converted into ■-ending ones by dropping irregularly the final 's' Cf the dictum सर्वे सान्ता अन्ता भवन्ति'.

19 यद्वा आपत्सु। Internal Hiatus metri causa But if 'vai' ■ the particle then, regular.

21 मास्मानसूयेथा। Potential with man, instead of Aorist, irregular

31 तद्दर्शनस्परशनानुपथप्रजल्प पिण्डवन्ध etc। 'स्परशन' with anaptyxis, is meant to complete the required number of syllables. 'अनुपथ' is a novel word in B P पन्थानमनुगत इति प्रादिसमास 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' Var. 1336, means अनुगति 'accompaniment' and secondarily साहचर्यम् 'association', समासान्त 'अ' is prescribed by Pa 'ऋक्पूरब्धू पथामानक्षे' (V 4 74)

निरयवर्त्मनि वर्तताम् च.। वर्तताम् archaic for वर्तमानानाम् (Ātm) आस archaic for बभूव acc to Pa 'अस्तेर्भूः' II 4 52

39 न्यस्तावकुत्र च भयौ (ऊपतु॰)। 'अकुत्रचभयौ' irregular for अकुत्रभयौ च (fearless), it is an irregular and archaic Samāsa, just like अकुतोभयो. Here an additional 'ca' (indeclinable) has been inserted between the two parts of the compound All these irregularities are prescribed by Pā. in 'मयूरव्यंसकादयश्च' II 1 72, which is regarded as an Ākrtigana. Really speaking, in the Vedas words are loosely juxtaposed together with an adventitious word inserted between, Cf also, 'आ परमाणोश्च भूगोलकम्' in *Kiranāvali of Udayana, where* आभूगोलक च *is the correct compound* In Veda, these uses are extensive Cf RV II 12 13 द्यावाचिदस्मै पृथिवी नमेते'. Here चित् and अस्मै intervene This is known as 'tmesis' Other instances from RV are: 'शुनश्चिच्छेपम्' V 2 7; 'द्यावा ■ क्षामा' X 12 1. द्यावा होत्राय पृथिवी ववृत्या ' VI 11 1, 'इन्द्रा नु पूषणा वयम्' VI 57 1, 'इन्द्रा न्वग्नी अवसेह वज्रिणा' VI 59 3 'द्यावा रेजेते पृथिवी च भीषा' VIII 97 14, 'आ नक्ता बर्हि सदतामुषासा' VII 42 5, 'द्यावा यमग्निं पृथिवी जनिष्टाम् X.46 9, 'द्यावा रक्षत पृथिवी नो अभ्वात्' I 185 2 etc In English also, we have such irregular Compounds 'what things soever', 'abso blooming lutely'; Patañjali's Mahabhāṣya *regards these as compounds,* 'विग्रहे यश्चापि युगपद्दर्शनता दृश्यते। 'द्यावा ह क्षामा', 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति' II.2 29. The

addl syllable 'च' is also required to complete the fourteen syllables of 'Vasantatilaka

48 अध्यगन् । Un Pa for अध्यगु adhi+√i Ao 3 plu

49 गेहङ्गुपाम् । A word coined by *kvip term Irregular augment* 'mum', metri causa, vide देहम्भृताम् X 83 3, below

CHAPTER LXXXIII

1 अथापृच्छत् सर्वांश्च सुहृदोऽव्ययम् । Here 'अव्यय' [redacted] used in its etymological sense of अक्षय, अविनाश and then secondarily, कुशलम् This use [redacted] unknown in Sanskrit literature

3 देहम्भृता (देहहृदस्मृतिच्छिदम्) । *Means* देहधारिणाम् The word is [redacted] grammatical anomaly भृताम् is derived by adding क्विप to √(डु) भृञ् धारणपोषणयो (1087) but there is no provision of मुमागम in such a case Possibly, it is modelled on विश्वम्भरा, ऋतम्भरा etc and *required for metrical symmetry in* 'Upendra-Vajra, *contra vide* B Gita VIII 4 'देहे देहभृतां वर' Pa provides for मुम् only in VI 3 67, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् and so it is irregular with 'kvip' see, X 38.27 supra, 'देहभृतामियानर्थ'

4 कालोपसृष्टनिगमावन आस्तयोगमत्याकृतिम् । Here उपसृष्ट means विलुप्त i e, destroyed—a meaning not met with in Sanskrit The word therefore, is obscure

10 प्राज्ञाय (देहहृदमुम्) । Explained as अज्ञात्वा by Sridhara It is a grammatical anomaly since it is preceded by नञ्, the form in gerund is अज्ञात्वा then प्र+अज्ञात्वा (a Gati' Samasa) may become प्राज्ञाय though such a gerundial form is unknown in Class. literature And since, the negative particle comes immediately before the root, acc to Pa. VII 1 37 समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' we cannot have ल्यप The regular form is of course, अप्रज्ञाय, but then it would augment one syllable

सीतापतिं त्रिणवहान्यमुनाभ्ययुध्यत् । त्रिणवहानि [redacted] archaic for त्रिणवाहानि = 27 days *Here the long vowel 'ा' has been shortened for* the sake of the metre Vasantatilakā' with fourteen syllables 'उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौग' Now, according to this scheme, we should have a long Seventh syllable, सी ता प । ति त्रि ण । व हा नि । Vide VS XIV 23, 'भोनस्त्रिणवः' SB VIII 4 1 20, वज्रस्त्रिणवः Cerebralisation is a vedism

11. आज्ञाय । 'Knowing' ज्ञा ✓gña in this sense is extremely rare but a common occurence in vedic literature

12 तस्यास्तु मेऽनुभवमङ्घ्र्यवनेजनत्वम् । भवेभवे इत्यनुभवम्. An Avyayibhava comp but irregular and not sanctioned by Pa and current usage The regular form expected is, प्रतिभवम्, Pa allows compounds with अनु only in the following two cases, viz 'अनुर्यत्समया' and 'यस्य चायाम' (II 1.15–16)

श्रियौक । Irregular samasa Anaptyxis (इयङ्), or irregular sandhi (श्रिय + ओक) against पूर्वत्रासिद्धम्

14 वीर्यशुल्काम् । Cf Valka 'fee' vide RV VII 82.6, 'महे शुल्काय वरुणस्य नु त्विषे'

17 आस । ✓अस् archaic for बभूव see above

21 आददु॰ सशर चापम् । आददु archaic for आददिरे Cr Pa 'आङो दोऽनास्यविहरणे' 1 3 20

28 (परिधाय) कौशिकाग्र्ये । कौशिक 'silken' obsolete, un P for कौशेय Pa IV.3 42, 'कोशाड्ढञ्' and Var विकारे कोशाड्ढञ्'.

34 ग्रामसिंहा यथा हरिम् । ग्रामसिंहा means 'dogs' Cf 'सालावृका' a vedic word

41. न वय साध्वि साम्राज्य स्वाराज्य भौज्यमप्युत ।
वैराज्य पारमेष्ठ्य च आनन्त्य वा हरे पदम् ॥

Here the first five positions are referred to in A B Chap 37 2 तानहमनु राज्याय साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माहाराज्याय आधिपत्याय स्वावश्याय आतिष्ठाय आरोहामि' (Chapter on coronation)

43 वाञ्छन्ति गावश्चारयतो गोपा पादस्पर्शं महात्मन । गाव archaic for गा, nom plu for accu plural Necessary for metre Cf Mahabhārata, viraatapparva, 39.10

एषोऽङ्गनावेषधर किरीटी । जित्वाव य नेष्यति चाद्य गाव ॥

CHAPTER LXXXIV

1 क्षितिपपत्न्य उत स्वगोप्य । उत is used just as in vedas, almost everywhere in B P in the sense of समुच्चय and not विकल्प. 'सर्वा विसिस्म्यु, वि with ✓ष्मिङ् (No 948) ईषद्धसन, 3 plu in perfect, archaic for विसिष्मियिरे (Ātmanepada) Cf IV.24 23, 'विसिस्म्यू राजपुत्रास्ते'.

7. सहरामोऽच्युतोऽर्चयत् । अर्चयत् in Imperfect (लङ्) is archaic for आर्चयत्. *Here the augment 'ā' has dropped acc. to Pā. 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि,* < √अर्च It is thus an 'Injunctive' mood. The real reason *of the dropping is this : 'अच्युत आर्चयत्' would increase two syllables,* while if the sentence were अच्युत आर्चत् (using √अर्च as a bhvādi root) then too, one syllable would be in excess.

8. उवाच ''' भगवान् धर्मगुप्तनु । धर्मस्य गोप्त्री तनुर्यस्य स' । गुप् is *formed from* √गुप् रक्षणे *with* क्विप् *Cf. B G XI.18. 'त्वमव्यय शाश्वतधर्मगोप्ता'.*

12. न भूर्जलं खं श्वसनोऽथ वाङ्मनः । Cf Chā upa VII.2.2 'यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते, यावद्वाचो गतम्' etc. and 'यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावत् मनसो गतम्' (VII.3.2) etc उपासिता· contrast उपास्ता VII 14.40, 'उपास्तापिनार्थदा' (un-P.)

13. स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः । इज्यस्य पूज्यस्य देवतादे बुद्धिः ; *'इज्य' formed from* √यज *with* क्यप्, *Samprasārana. Cf Pā. III.3 98,* 'व्रजयजोर्भावे क्यप्'.

कुणप corpse, non-aryan, is unexplained vide A G p. 195.

14 निशम्य ''' वचो दुरन्वयम् । दुरन्वयम् *literally,* that which cannot be construed with others, hence incoherent, inscrutable etc

16. यदीशितव्यायति गूढ ईहया (भवान्) । ईहा is used here in a *metaphorical sense, the original meaning being,* चेष्टा *'striving' from* √ईह चेष्टायाम् (No 632). Cf for the meaning of इच्छा B G. VII.22, *'तस्याराधनमीहते' and XVI 12,* ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान्'. Here 'acting like human beings' 'ईशितव्यायति' archaic for ईशितव्यायते vide, *Pā. III.1 11, 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च'* and अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (I.3 12); the short vowel 'ति' is necessary for the Vamsasthavila metre Vedic deno. verbs are usually Parasmaipada

17 भौमैर्हि भूमिर्बहुनामरूपिणी । *Cf.* Chāndogya upa. *VI 1.4* 'वाचारम्भण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' and Brha. upa I.4.7, 'तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत'.

20 शास्त्रयोनिस्त्वमात्मन. समाजयसि सद्धाम । Cf Brahma-Sūtram, शास्त्रयोनित्वात्' I.1 3.

26. दृष्टदिमाङ्घ्रिमर्घौघमर्षतीर्थास्पदम् । The famous 'अघमर्षणसूक्तम्' (RV. X.190), *has given rise to this attribute. It begins thus :* 'ऋतं च

सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्र्यजायत' etc.

29. नमो वः सर्वदेवेभ्यः । सर्वदेवेभ्यः is a Bahuvrihi compound to be analysed thus : सर्वे देवा येषु तेभ्य.' Cf. *Taitiriya Āra, (II.15)*, 'यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति, तस्माद् ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाश्लीलं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति'.

31. सन्निकर्षो हि मर्त्यानामनादरकारणम् ।
गाङ्गं हित्वा यथान्याम्भस्तत्रत्यो याति शुद्धये ॥

A very familiar idea : Cf. the English proverb 'Familiarity breeds contempt'. Cf. also a modern Subhāṣitam :

अतिपरिचयादवज्ञा सन्ततगमनादनादरो भवति । मलये भिल्लपुरन्ध्री चन्दनतरुकाष्ठमिन्धनं कुरुते ॥

33 तं क्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहैरव्याहतानुभवमीश्वरमद्वितीयम् । Cf Patañjali's Yogasūtram, 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः.' (I 24)

38. वित्तैषणां यज्ञदानैर्विसृजेद्बुधः । Cf Brha. upa. III.5.1, 'वित्तैषणायाश्च ... व्युत्थाय'

39. ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातः । Cf. T.S VI.3.10.13, 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते, ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री, यज्वा, ब्रह्मचारिवासी' Also Ś B I 6 2 1, 'ऋणं ह वै जायते योऽस्ति । स जायमान एव देवेभ्यः ऋषिभ्य , पितृभ्यो मनुष्येभ्यः' etc.

47. तमभ्यषिञ्चन् विधिवदक्तमभ्यक्तमृत्विजः । Cf. the following passages of Dīkṣaṇīyeṣṭi of A B 'अद्भिरभिषिञ्चन्ति, नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति, आञ्जनयेनम्' I. 3.

48 विवभौ दीक्षितोऽजिनसंवृतः । Cf. A.B. I.3, 'कृष्णाजिनमुत्तरं भवति'.

51 ईजेऽनुयज्ञं ... प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैः । Reference is to the models called प्रकृति and their modification, 'Vikṛtis' such as Agniṣṭoma in the case of the seven Soma (विकृति) varieties and दर्शपूर्णमासेष्टि in the case of other 'Iṣṭis'.

53. पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा । For पत्नीसंयाज (Patnisamyāja) and अवभृथ see discussions above (X.75.19).

54. ततो वर्णानाद्रवभ्योऽन्नेन पूजयत् । पूजयत् < √पूज् augmentless Imperfect called 'Injunctive'. Cf. Pā. 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि', The augment has been intentionally dropped, as 'न' the fifth syllable would

be long, against the general injunction, 'पञ्चमं लघु सर्वत्र'.

62. यत् कृताज्ञेषु सत्तमैः मैत्र्यर्पिताफला न निवर्तते। 'कृताज्ञेषु'। कृतमुपकारं ये न जानन्ति तेषु; अज्ञ is derived from नञ्+ √ज्ञा + क by Pā. 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (III.1.135) and 'कृतस्याज्ञा कृताज्ञा षष्ठीतत्पुरुषः'. This word is rarely met in Sanskrit literature. The negative particle generally precedes and current form is 'अकृतज्ञ'. For metrical reasons the phrase has been so used here, otherwise 'यदकृतज्ञेषु सत्तमैः' would make nine syllables

CHAPTER LXXXV

7. कान्तिस्तेजः प्रभा सत्ता चन्द्राग्न्यर्कर्क्षविद्युताम् यत्स्थैर्यं ··· भवान्। Cf. for the idea, Kāṭhaka upa. II 2.15; Munda II.2.10 :

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं। नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः॥
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं। तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥

Also B G. XV.12.

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्॥

17 देहेऽस्यान्वयादिषु स्नेहपाशैर्निबध्नाति भवान्। अन्वय derived from अनु + √इण् + अच् those who succeed, i e children etc used in the metaphorical and philosophical sense of 'continuity'; children continue the line

19 एतावतालमिन्द्रियलालसेन। Amara 'लोलुपस्ते लालसा द्वयोः' (I 6 29) लालसा fem is a noun but लालस is usually used as an adjective; so it cannot be used as a synonym of तृष्णा 'eagerness' The substitution of लालसेन for लालसया is irregular and archaic, but necessary for the Vasantatilakā metre (उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः), where the thirteenth syllable must be long Lexicons favour the use of masculine too.

20 सूतीगृहे। This word in modern literature is always सूतिका-गृहम्. Here the curtailment of the consonant is due to metrical necessity. सूति = birth, lengthening of the vowel metri causa; or 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' Gaṇa-sūtra under P. IV.1 45.

24. आत्मा स्वयंज्योतिः। Cf Bṛhadāraṇyaka upa IV.3.9, 'अयं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति'.

41. निरुद्धविद्याभ्रमणाः। विद्ध, the condensed form of विद्यायां by 'syncopation' of 'a', used purposely for the sake of the required eight

syllables, Cf. the pair of words महीध्र and महीधर vide 'दुध्रः' RV. II.12.15, Sāyaṇa and Veṅkaṭamādhava explained it as equal to दुर्धरः (रेफलोपश्छान्दसः) 'मूलविभुजादित्वात् कः'.

45. युष्मत्पादारविन्दधिषणान्यगृहान्धकूपात् निष्क्रम्य । धिषण। Śrīdhara explains धिषण as आश्रय, supporter; 'shelter'. √धा; in this sense the word is Vedic. This is necessary for the metre. Cf. धिष्ण्य (Syncope).

47. देवाः कं जहसुर्वीक्ष्य सुतां यभितुमुद्यतम् । Cf. Ś.B. II.5.2.13, 'कः वै प्रजापतिः'. यभितुम् from √यभ् मैथुने (980, भ्वादि) Cf A.B. XIII.9 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् ··· ··· तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत्, तं देवा अपश्यन् अकृतं वै प्रजापतिः करोतीति'. Also ŚB. I.7.4.1, 'प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितरमभिदध्यौ । दिवं वोपसं वा ··· ताᳮ सम्बभूव'. Cal. edn. reads जभितुम् a Prākritism यभितुम् un-Pā for यब्धुम् √यभ् is aniṭ.

48. तेनासुरीमगन् योनिमधुनावद्यकर्मणा । अगन् 3 plu. archaic for अगमन् from √गम् (aorist 3 plu.) Cf T.S. II.6 5.6. 'अगाङ्न् अग्नीन्; अगन्नग्नि.'; Ś Br I 8.3 20 Mśr. Sū. III 4.24 (v.l. अगाद्). If it is from √इण् गतौ, then it should be अगुः by Pā. 'इणो गा लुङि' (II.4.45). In veda अगन् is 3 sing root aorist √गम् Cf. RV I.123.2, 'पुनर्भूरोषा अगन् प्रथमा पूर्वहूतौ' Cf. T.S III.5.6.3 (3 sing.), 'अगन् देवान् यज्ञः', 'अगन् स देवः परम सधस्थम्' A.V. XIV.2.36. Cf. also RV. I.164.37, 'यदा मागन् प्रथमजा ऋतस्य'. The curtailing of the consonant 'म' is for metrical necessity. *Western Philologists would say that it is the root-aorist form, where the* sonant nasal 'm' is dropped. *Cf. Pā VI.4.37,* 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति'.

CHAPTER LXXXVI

15 यात्रामात्रं त्वहरहः दैवादुपनमत्युत । यात्रा refers to शरीरयात्रा 'maintenance of oneself'.

20. पपुर्दृशिभिर्नृनार्यः । दृशि is a peculiar and obsolete word used *throughout B.P. The regular form* दृश् *(fem) in instrumental plu.* would yield दृग्भिः but that would shorten one syllable.

30. प्रीणन्निदमाह । प्रीणन् from √प्री प्रीतौ तर्पणे च (क्र्यादि) present participle or Primary for causative (प्रीणयन्). See, IX.4.26, 'हरिं प्रीणन्'.

35. नारायणाय ऋषये । *Hiatus between a + ṛ metri causa.*

39. अङ्ग्रीन् सभार्योऽवनिजे मुदा । अवनिजे archaic for अवनेनिजे Atm (Perfect), from √णिजिर् शौचपोषणयोः (जुहोत्यादि) No. 1093; according

to Pā. VII 4.75, 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ', there must be अभ्यासगुणः. It is really a case of Haplology and the dropping of the consonant and vowel 'ne' facilitates the use of requisite number of syllables.

42. कुतो ममान्वभूत् सङ्गमः। Śrīdhara says अनु इति विस्मये; otherwise अनु + √भू (Trans.) must have an object; or 'आ इति वितर्के, नु इति विस्मये'. *Both the explanations are far fetched and not warranted by any authority.* An archaic use for metrical exigency.

43. सभार्यस्वजनापत्यः। The shortening of the last vowel of bhāryā is irregular. Ś's explanation seems unsuitable as भार्य (mas) is *never used in the sense of 'worthy of maintenance'.*

47. अतिदूरस्थः कर्मविक्षिप्तचेतसामभ्युपेतगुणात्मनाम्। अभि a vedic indeclinable, the origin of later day 'अभितः' (near), It is frequently used in the B P.; cognate with Lat. 'ante'.

54. सर्ववेदमयो विप्र। Cf. Ś B. 'ब्रह्मणो वाऽएतद्रूपं यद् ब्राह्मण' XIII.1 5.2.

55 तुष्यन्ता ··· अवजानन्त्यसूयवः। असूयु, derived apparently from √असूय with उ but Pā in his sūtra, III 2,168 ('सनाशंसभिक्ष उः') does *not provide for this form Haradatta (in Padamañjarī) poses the* question: अथ कथं 'सन्तः प्रतिविधानानि गृह्णन्ति हि असूयवः' इति भट्टपादाः (Kumārila) and answers thus 'मृगय्वादित्वात् असूयुशब्दो द्रष्टव्य' The reference is to uṇādisūtra No 39. 'मृगय्वादयश्च' मृगं याति मृगयुरित्यादि इति मृगयुः, आकृतिगणोऽयम् (S K).

CHAPTER LXXXVII

2 असृजत् प्रभुः मात्रार्थं च भवाय च। मात्रा मीयन्त इन्द्रियैरिति मात्रा विषया 'objects of senses' Cf B G II 14, मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः' मात्रा is used in the sense of *organs* (मीयन्ते ज्ञायन्ते आभिः शब्दादिविषया इति मात्रा इन्द्रियाणि) while according to some, मात्रा means 'objects of senses' (मीयन्ते इति मात्राः विषया) there

6 यो वै भारतवर्षेऽस्मिन् ··· भूतानां नृणाम्। A vedic use of भवति, always declined in vedas vide Nir III 21, 'भवानुभवतिभवति, भवान् भविष्यतिभवति। नृ भवानीति (नृ + भाति)', for vedic parallels, vide: RV. (Khila) X 191 5, 'भवतिभवानुभवन'; II 29 3, 'भवतिभवत्भवतो दुवायः' I 89.2;

'स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा', RV V 51 12, 'स्वस्तय आदित्यासो भवन्तु न', X 178 1, स्वस्तये ताक्ष्यमिहाहुवेम', X.178 2 'स्वस्तये नावमिवारुहेम', IV 39 4 'स्वस्तये वरुण मित्रमग्नि हवामहे', III 30 18, 'स्वस्तय वाजिभिश्च प्रणेत महीरिष आसत्सि' V 51 12 'स्वस्तये वायुमुपब्रवामहै' In several occurences, the initial vowel अ of √अस is dropped, e g , अभिष्टि, स्ति etc , we may postulate an अकित् suffix in such cases, vide Pa VI 4 111, 'श्नसोरल्लोप'

9 स्वायम्भुव ब्रह्मसत्र जनलोकेऽभवत्पुरा । ब्रह्मसत्रम् । 'In a Sattra there are no separate priests (ऋत्विज) but the Yajamanas themselves are the priests vide Jaimini sūtram X 6,45–50 and 51–59, Satapatha Brā VI 1 21 So a Brahmasattra also is an assembly where the questioners and the propounders are the same, when engaged in a 'Brahmodya'

13 प्रत्यूहे । *In Epics and Puranas as stems drops Cf* Amara 'प्रत्यूहोऽहर्मुखम्' (I 3 2)

14 जह्यजामजित दोषगृभीतगुणाम् । गृभीत vedic for गृहीत Cf 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' Var on Pa III 1.84, e g गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथास RV X 85 36. Also, RV I 24 12, 'शुन शेपो यमह्वद् गृभीत' RV I 164 38, 'अपाङ् प्राङति स्वधया गृभीत'.

क्वचिदजयात्मना च चरतोऽनुचरेन्निगम । *Cf Sveta upa VI 18*

यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै ।
त ह देवमात्मबुद्धिप्रकाश मुमुक्षुर्वै शरणमह प्रपद्ये ॥

15 अवयन्ति = अवगच्छन्ति < अव + √इ a rare use अवैमि (I Sg) and अवैति (3 Sg.) are more used 'यत उदयास्तमयौ विकृतर्मृदि वाविकृतात्' Here 'वा' signifies similarity (औपम्यम्) Cf Meghadūta (86) पद्मिनीं वान्यरूपाम्' (uttara) Compare for the idea 'वाचारम्भण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यम्' Chn u VI 1 4

16 इति सूरय कथामृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहु । तपस here does not mean austerities *but sins*, 'तपन्तीति तपांसि पापानि दु खानि वा' (Sridhara) Cf for the idea, Chandogya upa IV 14 3, 'तद् यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवविदि पाप कर्म न श्लिष्यत. Also Kāthaka u V 11 'सूर्यो यथा न लिप्यते तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यत' Also, Brha upa IV 4 22, 'नैन कृताकृते तपत', IV 4 23, 'नैन पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति', Kauşitaki upa I 4 'तत् सुकृतदुष्कृते धुनुते' Also Taittirīya

upa. II 9.1, 'किमह साधु नाकरवम् , किमह पापमकरवम्'

17. द्दतय इव श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा । 'अनुविधा' is an unusual and obscure phrase It means here 'followers' and then 'devotees' secondarily अनु विदधते इत्यनुविधा अनुवर्तिनो भक्ता (Sridhara)

18. उदरमुपासते य ऋपिवर्त्मसु कूर्पदृशः । कूर्पं is explained by com as dust' or 'stone' a very rare occurence in class literature See, X 31 19 The reference is to Chā upa V 15.1 'शार्कराक्ष्य क स्वमात्मानमुपास्से उदर ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते' etc. etc Sridhara explains, 'कूर्पं शर्करारजो विद्यते अक्षिषु येषा ते तथा रज पिहितदृश्य स्थूलदृश्य इति यावत्', कूर्पदृश् is only a paraphrase of शार्कराक्ष, so that कूर्प = शर्करा pebbles, dust secondarily 'ignorance'

हृदयमारुणयो दहरम् , तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमम् । 'हृदयमारुणयो दहरम्' Cf हृदय ब्रह्मेत्यारुणय (उपासते) (Cha V 15 1) दहर is from दृह with anaptyxis. दह>हद (lake etc), by metathesis, means the small cavity in which the heart is located' This दहर by syncopation of the vowel, assumes the form दह—'दर' meaning 'small', 'little' दह becomes दभ्र, bh replacing 'h' before 'r' vide, Wackernagel Alt Gram p 253. 'परिसर' the veins (नाडी), for the whole idea in the Sloka, Cf Chandogya VIII 6 6 and Katha upa VI 16

शत चैका च हृदयस्य नाड्य । तासा मूर्धानमभिनि सृतैका ॥
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति । विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥

Cf AĀ 'उदर ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते हृदय ब्रह्मेत्यारुणयो ऊर्ध्वं त्वेवोदसर्पत् तच्छिरोऽश्रयत्.

19 विरजधियोऽन्वय-त्यभिविपण्यव पकरसम् । 'विपण्यु' has been misunderstood by Sridhara Since the whole chapter is an exposition of vedic and upanisadic philosophy, we must take the word in its vedic significance and amend it. 'विपन्यु' in veda means a स्तोतृ 'a wise panegyrist' from √पण व्यवहारे स्तुतौ च (439) and पन च' (440) with unādi 'yu' or 'u' by 'क्याच्छन्दसि'. Bhattoji says on the latter 'स्तुतावित्यत्र सबध्यते पृथङ्निर्देशात्' Cf. RV II 20 1, 'विपन्यवो दीध्यतो मनीषा'. Also, RV I 22.21, 'तद् विप्रासो विपन्यवो जागृवास समिन्धते' SV II 1023, VS XXXIV 44, Nr p upa V 10 Mukti upa (II 78) In keeping with the vedic usage, we should read 'विपन्यव' as an emendation, though D.P. reads √पण् with a cerebral We may derive it by Pa. III 2 170, 'क्याच्छन्दसि'.

We have this term. elsewhere too, viz. भुरण्यु, सपर्यु, सुम्नयु etc. So विपन् + क्यच् + उ = विपन्यु. . Acc. to Burrow, 'Sanskrit Language' (p. 128) √विपन्य is a deno. from nominal neuter basis √विपन्. The Nirukta III.19 *enumerates* विपन्यु *amongst the twentyfour synonyms of* मेधावी or 'wise'. Cf. further RV. III.10.9, 'तं त्वा विप्रा विपन्यवो जागृवांस समिन्धते' VIII.8.19, 'यो वां विपन्यू धीतिभिरवीवृधत्'.

20. भवत उपासतेऽङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः । विश्वसिता: from वि + श्वस् (प्राणने) + क्त (अदादि) No 1069. It is सेट् and so in past pass. part. *it is* विश्वसित *but sometimes it is treated as* भ्वादि and then the past passive participle is 'विश्वस्त' Cf. Hitopadeśa 'न विश्वसेदविश्वस्ते'. But vide, Bṛha upa, *II.4.10*, 'अस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि' also, 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यदृग्वेदः' etc. (ibid) IV.4.10.

21. चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः । 'परिश्रमण' is explained by Śrīdhara as follows : 'परिवर्जनार्थः' (Cf. Pā. 'अपपरी वर्जने' I.4.88), श्रमणं श्रमः गतश्रमाः; a *very* novel and obscure usage; for the idea of the verse Cf Nṛsiṁhatāpanī Upa. II.3.4, 'यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च'.

परिलपन्ति । परि + √लष् 'to desire' not current; अभि + √लष् *only is used metri causa*. B.P. *employs pari* + √*las*. *widely*.

22. त्वदनुपथं कुलायमिदम् । 'कुलायम्' lit. *'a nest' here, the body* 'कौ पृथिव्यां लीयते' इति शरीरम्; for such use, Cf. Brh. u IV 3.12, 'प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा'.

असदुपासनयात्महनः । For आत्महनः Cf. Iśa upa. 3 :

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥

23. वयमपि ते ··· अङ्घ्रिसरोजसुधाः । अङ्घ्रिसरोजे सुष्ठु दधतीति अङ्घ्रिसरोजसुधाः । '√धा + क by '*आतश्चोपसर्गे*' *Pā*. *III.1.36*.

निभृतमरुन्मनोऽक्षः etc. । नि + √भृ ppp. 'controlled'. Primary connotation is 'full' then motionless. B P. uses it in various senses. See *discussion under* X.32.20, *supra*.

24. क इह नु वेदावरजन्मलयोऽग्रसरं ··· यमनु देवगणा उभये । तर्हि न सन्न चासदुभयम् *etc* । *This is a virtual reproduction of the ideas*, propounded in the famous cosmogonic hymn of the RV. (नासदीयसूक्तम्) beginning with 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत्' etc. RV.

X.129.1. T.B. II.8 9; ŚB. X.5.3 2. Also, X 129.6 :

को अद्धा वेद क इह प्र वोचत् कुत आजाता-कुत इयं विसृष्टि. ।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाऽथा को वेद यत आबभूव ॥

Vide Nirukta XIV.11, RV. X.82.7 :

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥

25. विपणमृतं स्मरन्त्युपदिशन्ति त आरुपितैः । विपण from √पण व्यवहारे स्तुतौ च 'ये मीमांसका विपणं कर्मफलव्यवहाररूपमृतं सत्यं स्मरन्ति वदन्ति' (Śridhara), (उपदिशन्ति त) आरुपितैः from √रुह् (859) caus. un-Pā for 'आरोपितैः' Śridhara : 'आरोपितैर्भ्रमैरेवोपदिशन्ति न तत्त्वदृष्ट्या'. The root is read in स्वादिगण, vide P. VII.3.43, 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्'; for the idea Cf.

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीरा पण्डितम्मन्यमानाः ।
जङ्घन्यमाना परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा. ॥

Mundaka upa. I.2.8; Katha II.5. '(त्वयि) अवबोधरसे (न भवेत्)' means ज्ञानघने a metaphorical use.

27. तव परि ये चरन्ति । तव used for त्वाम्, कर्मणि षष्ठी 'परि ये चरन्ति' Cf. Pā. 'व्यवहिताश्च' (I.4.82). Word or words intervene between the upasarga and the verb in vedas; e g. 'आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि' RV. III 45.1.

त उत पद्माक्रमन्ति शिरोनिर्ऋतेः । निर्ऋतिः = misery, 'death' Cf. Nir. II 7. 'निर्ऋतिः ऋच्छते कृच्छ्रापत्तिरितरा' Cf 'स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश' (RV. I 164.32).

Traced to निस्+√ऋ 'to go' vide '√ऋ गतिप्रापणयो ' D.P. 936. Walde (Worterbuch) corrects it with I E. nir+r 'to separate' Lett. ǐrdit'.

परिवयसे पशूनिवगिरा विबुधानपि । वयसे from वेञ् तन्तुसन्ताने (1006) 'to weave', 'to bind' (Secondarily) Cf. AĀ. II 1 6, 'तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितम्'

28. तव बलिमुद्वहन्ति । Cf. Kausi upa. II.1, 'सर्वाः देवताः ··· बलि हरन्ति'; Tai. upa. I.5.३, 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति'.

अखिलकारकशक्तिधरः । कारक here means the 'organs'. 'कुर्वन्त्येभिरिति कारकाणीन्द्रियाणि' for the idea compare, Tai. upa. II 8 1 :

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥

29. वियत इवापदस्य तव ··· शून्यतुलां दधत. । 'अपदस्य न पद्यते गम्यत इत्यपदस्य वाङ्मनसयोरगोचरस्य' (Śrīdhara) 'विहर.' used for the metrical exigency, in the sense of विहार' i e 'Sports', obso. 'स्थिरचरजातयः स्यु '. Cf. for the idea, Brha. upa. II.1.20, 'यथाग्ने. क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति, एवमेवास्मादात्मन. सर्वे प्राणा सर्वे लोका सर्वे देवा सर्वाणि भूतानि सर्व एव आत्मानो व्युच्चरन्ति'.

30. सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया । Cf. Kena upa XI :

यस्यामतं तस्य मतं, मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥

Also, Kena u. 9, 'यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम्' etc.

31. त्वयि त इमे ततो विविधनामगुणैः परमे ।
सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः ॥

Cf Chā. upa VI.9.1 : 'यथा सौम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां नयन्ति, ते यथा तत्र न विवेक लभन्ते अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याह वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमा सर्वाः प्रजा सति सम्पद्य न विदु सति सम्पद्यामह इति ॥'

Also Muṇḍa upa III.2.8 .

यथा नद्य स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्त परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

32. (तव यद् भ्रुकुटिः) सृजतिमुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयम् । त्रिणेमि a familiar word used with reference to संवत्सरचक्रम् spoken of again and again, in the vedas, e g the Asyavāmīya Sūktam. त्रिणेमि is the same as त्रिनाभि of the veda. Cf RV. I.164.2 :

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।
त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधितस्थु. ॥

Where Yāska remarks (Nir. IV.27) :

संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्च. । त्रिनाभिचक्रं, ऋतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति ॥

Cerebralisation is a Vedism here Cf त्रिणेमि', III 8.20, supra. This word is unknown in vedic literature.

33 (अदान्तमनस्तुरगं) य इह यतन्ति यन्तुम् । Cf. Kaṭha upa.

'इन्द्रियाणि हयानाहु' (III 4, 'समग्रहाय गुरोश्चरणम्' Cf for the idea, 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' Cha u VI 4 2 Also, Mundaka U I 2,12, 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठम्'

34 (आत्मनि) सर्वरसे। Means परमानन्दस्वरूपे Cf Mundaka u II 2 7 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' Brha upa IV 3 32 'एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति',

सुखयति कोन्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे। भग means, सौभाग्यम् or सार i e which are inherently unsubstantial Cf 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृत कृतेन Mundaka I 2 12

36 'भ्रमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान्'। उक्थजडान् 'uktha' comes from √ वच with unadi 'tha' and Samprasārana of V' It properly means some stotras and Sastras recited in the Ukthya Yaga, a Vikrti of Somayāga Cf पञ्चदशोक्थ्यस्य स्तोत्राणि पञ्चदश शस्त्राणि (Aita Bra XIV 3) The total number of Stotras and Sastras are fifteen Here, by laksana 'uktha' means all sacrificial rituals and उक्थजड means 'those whose minds have been confounded by faith in the performance of rituals' Cf for the idea of the verse Nir XIV 10 (RV X 82 7), 'न त विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तर बभूव। नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति॥ The vedic Arthavadas are simply laudatory Cf Jai Su I 2 7, 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीना स्युः Cf also Sayana स्तुत्या च प्रलोभित पुरुषस्तत्र प्रवर्तते (ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका) vide Cha U VIII 1 6, तद् यथेह कर्मजितो लोक क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोक क्षीयत

37 न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधनादनु। आस an archaic and vedic form classical बभूव Cf Pa अस्तेर्भूः (II 4 52) भविष्यद् archaic for भविष्यति (fut) or an adjective formed by future participle or it is better to explain it as a vedic Subjunctive Cf Pa III 4 34 लिङ्यर्थे लेट् and III 4 97, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु The insertion of 'ya' is of course something anomalous The 'i of लृट् has been consciously dropped for metrical reasons Or, the form can be explained as an augmentless conditional future (लृङ्) though the sense is that of ordinary future Such a form (भविष्यत्) is very often used in B P (see above) III 31 21, 'मा मे भविष्यत् Cf. किं नोऽकरिष्यन् X 39 28 supra

अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथै। Cf Chando U VI 1 4 'यथा सौम्य एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं भवति, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं

मृत्तिकेत्येव सत्यम्। यथा एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्। यथैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात्'

39 दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः। This refers to the well known कण्ठचामीकरन्याय i e the maxim of forgetting the necklace in *one's own neck and looking about it elsewhere, so also the Ātman, which is already in us is sought outside* For the idea of the verse, Cf Muṇḍa U III 2 2, 'कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र' (Narayana Upa explains कर्मभिः)

40 त्वदवगमी (न वेत्ति)। Means त्वज्ज्ञानवान्, one having knowledge of you A peculiar antique phrase

41. त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ख इव रजांसि वान्ति वयसा। वयसा कालचक्रेण परिभ्रमन्ति। वान्ति from √वा (अदादि) गतिगन्धनयोः (1050)

(श्रुतय) त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन। Cf Katha U I,2 14 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्' For 'श्रुतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया' Cf Brha U III 8 3, 'यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च' etc

50 स कैवल्यनिरस्तयोनिं ध्यायेदजस्रं हरिम्। Sridhara 'कैवल्येन अप्रच्युतस्वरूपावस्थानेन निरस्ता तिरस्कृता योनिर्मूलकारणं माया यन तम्. For 'सुप्त कुलाय यथा' Cf Brha U IV,3 12, 'बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा'

CHAPTER LXXXVIII

1 प्रायस्ते धनिनो भोजा। 'भोजा' used in the sense of भोगिन 'possessed of enjoyments' *An unusual meaning attached to the word*

3 अहम् = अहङ्कार 'egotism' An abbreviation without Taddhita 'kara' Cf वषट्कार

18 स्वधितिना। *See notes under X 55 5 above V 1 सुधिति is not attested*

19 तत्स्पर्शनाद् भूय उपस्कृताकृतिः। उपस्कृता पर्णाकृतिर्यस्य उपस्कृत' (उप + √कृ + क्त) is used in the sense of 'perfect, free from all disfiguration Vide Pa VI 1 139 'उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च' There is the āgama S (suṭ)

23 अयिष्यत्। Un P for अविभेत् conjugated like a divādi root, *correct form attested in Vedas Prakritism*

27 भगवान् ··· दूरात् प्रत्युदियात् भूत्वा बटुको योगमायया।

प्रत्युदियात् is really the Potential mood (विधिलिङ्) of √इण् गतौ preceded by प्रत्युत् but it is irregularly used to signify the past tense here. The perfect प्रत्युदियाय would add one syllable to the Anuṣṭubh metre. Cf. Rāmā. I.2.29, 'यत् क्रौञ्चं हन्यादकारणात्—हन्यात् = अहन्.

32. यो दक्षशापात् पैशाच्यं प्राप्तः प्रेतपिशाचराट् । पैशाच्यम्, पिशाचानां भावः कर्म वा. The word पिशाच is included in पृषोदरादिगण Pā. VI.3.109. 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्', पिशितमाचामतीति पिशाचः. For पैशाच्यम् Cf. Pā. V.1.124, 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' S.K. (loc. cit.), 'ब्राह्मणादिराकृतिगणः'.

CHAPTER LXXXIX

1. ऋषयः सत्रमासत । For सत्र see full discussion supra (X.87.9).

19. सत्त्वं तत् तीर्थसाधनम् । तीर्थ is here loosely used in the sense of पुरुषार्थ. 'the ends of human existence'.

29. असुम्भराः । असु + √भृ खश्. As it does not signify a conventional designation, it violates Pā's rule (III.2.46), 'संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः'.

46. दर्शये द्विजसूनूंस्ते मावज्ञात्मानमात्मना । An archaic use, 'मावज्ञ' stands for मा अवजानीहि or अवज्ञासीः from अव + √ज्ञा, condensation due to metrical necessity Cf Gītā VI 5, 'नात्मानमवसादयेत्' ये ते etc. Sentence elliptical we have to construe ये निन्दन्ति ते' etc

53. तस्माद्भुत ते भवनं द्युमत्तमम् । 'द्युमत्तमम्' from द्यु + मत् + तमप् (superlative) द्युमत् is explained by Yaska (Nir VI.19) in 'सोम द्युमोऽसि भवति द्युमौ अह' (RV. V 34 3), as 'भवति ह द्योतनवान्', i e. it means 'bright' 'full of lustre' etc. It is peculiarly confined to the vedas and is philologically connected with 'Dyaus', 'Shining Sky' from √दिव 'to shine'. So 'द्यौ', 'day' (literally 'shining one') e g द्युनिद्युनि', 'everyday', also 'दिवेदिवे' (RV. I 1.3) दिव, द्यु and द्यौ mean 'day' or heaven The Lat 'diem' is cognate The use of द्युमत् is very extensive in Vedas. Examples : RV. VI.44 9, 'द्युमत्तमं दक्ष धेह्यस्मे', 'द्युमत्तमानि कर्त्वा' (RV VIII.101.7), AV. V.27.1. 'द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनो.' also. 'द्युमत् पावक दीदिहि' RV.V.23 4, 'द्युमन्त शुष्ममाभर' RV. IX.29 6, 'द्युम्नी अनमित्रदम्भन ' RV. IV 15.4. 'द्युमान् मा नु नुमिद्भ्यमान ' RV. X.69.7 etc. It is traced to द्यु (<√दिव्) + मतुप् .

Actually however, the verb is not √द्युत् but *द्य I.E. diū, dei, 'Shine', Lat. 'dies', 'day'.

57. कीर्त्यजया···निपेव्यमानम् । कीर्तिसहिता अजा कीर्त्यजा मध्यमपदलोपी शाकपार्थिवादि समासः.

58. ऊर्जया (गिरा) । An adj. formed with अच् ; not current.

59 त्वरयेतमन्ति मे । अन्ति vedic indeclinable, the forerunner of the later अन्तिक; cognate with Lat 'ante' (Before) GK. anti, (ἀντί) I.E. 'anti', 'towards', 'against'. It is connected, linguistically, with 'अन्त (समीप) अन्तक अन्तम' etc. vide vedic uses : RV. 'अन्ति चेत् सन्तमह' (VIII.11.4). 'अन्ति दूरे पदोष्ट स.' (I.79.11), 'अन्ति दूरे सतो अग्ने' T.B II.4.2.3; 'अन्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह' (SV. II.1103); for etymology, vide, Nir. III 9, 'अन्तिकमानीतं भवति' traced to आ + √नी 'brought near'; this is of course absurd. Cf I.E. 'anti', 'towards', 'against'. The 'k' is pleonastic in class. Skt. Here it is necessary for the completion of 'Vanśastha'.

60 युवां ··· धर्ममाचरताम् । Verb is un-Pā. for आचरतम् Imperative 2 dual √चर.

CHAPTER XC

10. कान्त स्म रेचकजिहीरपयोपगुह्य ··· विरेजुः । 'रेचक' means a 'syringe' जिहीरपा archaic for जिहीर्षा; the 'anaptyxis' is used for metrical reasons to complete the fourteen syllables of the 'Vasantatilaka' metre. 'स्म' is expeltive (पदपूरण) vide Pā. 'लट् स्मे' III.2.118.

कवर । Un-Pā. for कबरी fem. Pā. IV.1 42 metri causa. See, X.36.77 (कवरं वसनं वा). Found in vedic literature also.*

17. भो भोः सदा निष्टनसे उदन्वन् । निष्टनसे from √ष्टन शब्दे (D.P. 461). Cerebralisation due to Pā VIII 3 59, 'आदेशप्रत्ययो.', 'roar' Cf. GK. στένω Eng Stentorian. O. Sl stenjo. 'स्तनयित्नु', 'thunder'.

23 शुष्यद्ध्रदाः करशिता बत सिन्धुपत्न्यः । करशित anaptyxis by insertion of 'a' in कर्शित for metrical reasons.

यद्वयं मधुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्य मुष्टहृदयाः । मुष्ट irregular for मुषित from √मुष स्तेये (D.P. 1530), which is 'seṭ' pp. part. Kālidāsa uses मुष्ट in Abhi. Śākuntalam, 'मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन' Act V.18. But Bhavabhūti in Uttararāmacaritam uses, 'मुषिताः स्थ परिभूता स्थ रामहतकेन' (Act. I). Here metrical reason also, is an additional

explanation for the anomaly *Cf* RV. X 68.10 'हिमेव पर्णा मुषिता वनानि

24 दूत त्वा नु विदाम । विदाम archaic for विद्म Cf. Sveta u 'विदाम देव भुवनेशमीड्यम्' (VI 7)

क्षौद्रालापय । 'क्षौद्र' क्षुद्रस्याय (दूत) इति अण् तस्येदम् Pa IV 3 120, vocative

39 न हि अबहुप्रजा । The word is plural and un-Pāninian Pa provides for असिच् by 'नित्यमसिच् प्रजामेधयो' (V 4 122) and also in a special vedic rule बहुप्रजाश्छन्दसि', V 4 123 In place of अबहुप्रजस we have this form due to exigency of अनुष्टुभ् Cf RV I 164 32, 'स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश', AV IX 10 10 Also Nirukta *II* 8, 'बहुप्रजा कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजका'

49 कर्माणि कर्मकरणानि यदूत्तमस्य श्रूयात् । श्रूयात् is Prec, archaic *for* शृणुयात् (optative) *The root* √श्रु (942) *is* भ्वादि *and* acc *to* Pā III 1 74, 'श्रुव श्र च', √श्रु becomes श्र and nu vikarana comes in The condensation is due to metrical reasons

निजवर्त्मरिरक्षया । रिरक्षा un-Pa for रिरक्षिषा √रक्ष des si' *dropped by Haplology Cf for* श्रूयात्, RV *II* 10 2, 'श्रूया अग्निश्चित्रभानुर्हव मे', where Srūyās' is 2 Sg root aorist prec of √Sru 'hear' see, Alt Gramm p 45 In Rāmayaṇa such interchange of tenses is seen in भूयात् for भवेत् Vide I 28 8, II 75 42 (op cit)

50 यति तद्राम क्षितिभुजोऽपि यद्युर्यदर्थां । Here there is a syntactical irregularity यत् and तत् are correlatives but यत् is subordinated in the compound and hence cannot *directly be construed with* 'तत्

SKANDHA XI

CHAPTER I

1. कृष्णः भुवोऽवतारयद् भारम् । अवतारयत् archaic for अवातारयत् Imperfect of the causative of √तॄ; the augment 'a' has been dropped as in vedas Cf Pā. 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' VI. 4.75. This kind of augmentless Imperfect is called by Philologists 'Injuctive mood.' There is no ostensible reason as to why the augment is dropped ; a long vowel 'ā' would not have affected the Anusṭubh metre. Cf. 'अवतारयत्', Rāmāyana VII,74.22.

3. मन्ये गतोऽप्यगतं भारम् । The nom. in gatah is a syntactical anomaly as it qualifies bhāram obj.

7. अञ्जसा नु कौ तमोऽनया तरिष्यन्ति । In veda 'नु' is क्षिप्रवाची; corresponds to English 'now' O.Sl. nyně. Lith. nū; GK. νυ; Lat. nun—c. Cf. Nirukta I.2. 'नु इत्येषोऽनेककर्मा'.

16. प्रलब्धाः । Deceived, though generally vi+pra+√labh, the prepo. verb has this sense.

17. साम्बस्य ददृशुस्तस्मिन् मुपलं खल्वयस्मयम् । अयस्मयम्, vedic, for अयोमयम् class. Cf. Pā. 'अयस्मयादीनि छन्दसि' I.4.20. Cf. also, vedic uses : 'अयस्मयं विचृता बन्धमेतम्' vide. V.S. 12.63; TS. IV.2.5.3. RV. V.30.15. 'अयस्मयस्तम्वादाम विप्राः' AV. अयस्मयान् विचृता बन्धपाशान् (VI.63.2) AV. 'अयस्मये द्रुपदे बेधिष इह' (VI.63.3) Kauśika-sūtra, अयस्मयेन ब्रह्मणा (46.55) AV. 'अयस्मयेनाङ्केन' (VII.115.1); AV 19.66 1, 'अयस्मयैः पाशैरङ्किनो ये चरन्ति'. See, V.26.19 and X.76.7, above.

18. इति विह्वलिता गेहानादाय मुपलं ययुः । विह्वलिताः from √ह्वल चलने (D.P. 805). which in past passive participle, occurs at first in ŚB, in place of earlier √ह्वर Cf (√ह्वर<√ ह्वृ कौटिल्ये D.P. 931) from crookedness, unsteadiness of body, the meaning has changed figuratively into 'perplexed'.

22. चूर्णानि ··· आसन् एरकाः । एरकाः means 'reeds', possibly a non-aryan word (Deśi) adapted into Sanskrit. It is generally found growing in marshy lands, written also as एरक, एरक is found in vedāngas. vide 'Vedic concordance' vol. IV (V.V.R.I). ऊर्मिः = waves; unusual.

Cf तत्रैस्त्वादित, XII.9 17, infra

CHAPTER II

4 भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनाम्। स्वस्तये dative, a vedic word, which was declined, for examples from vedic literature, see discussion above X 87 6.

17 तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायण।
निख्यात वर्षमेतद् यन्नाम्ना भारतमद्भुतम्॥

Here, acc to B P. Bhāratavarsa is so called after Bharata, the son of Rṣabha. So, Bharata, the son of Dusyanta had nothing to do with the nomenclature Vide also Skandha V, Chap IV 9 'यथा खलु भरतो ज्येष्ठो •• येनेद वर्ष भारतमिति व्यपदिशन्ति, for detailed information vide 'India's Nomenclature' by Muni Shri Mahendra Kumarji (published by Jaina Svetambara Terapanthi Mahasabha)

20 श्रमणा वातरशना आत्मविद्याविशारदा। These phrases refer to Jaina Digambara mendicants according to historians वातरशना' means दिगम्बरा वात रशना येषा (√रश कान्तौ a Sautra Dhatu), not found directly in Dhātupātha of Panini) 'मतगात्रक्षणया वस्त्र यथा त' The Sramana tradition is referred to in RV X 136 2

मुनयो वातरशना पिशङ्गा वसते मला। वातस्यानु ध्राजि यन्ति यद्देवासो अविक्षत॥

33 मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य। पादाम्बुजोपासनमत्र नित्यम्। अकुश्चिद्भयम् is an irregular compound, a loose juxtaposition of two words in which another extraneous word is inserted We are familiar with अकुतोभय which is an irregular compound governed by Pa II I 72 'मयूरव्यसकादयश्च' Here चित् intervenes This is called, 'tmesis' and is very often found as a familiar feature of vedic so called compounds Cf 'इन्द्रा नु पूषणा वयम्' RV VI 57 1, vide discussion above In अकुतश्चिद्भयम्' the first member is in ablative case nor is it an aluk Samasa, therefore it is classed under मयूरव्यसकादिगण', which should be regarded as an 'akrtigana' Cf RV V 2,7. शुनश्चिच्छेप निदित सहस्राद् यूपादमुञ्चो', II 12 13 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते' See, 'अकुतश्चिद्भय' VII 5 47, supra

37 भय द्वितीयाभिनिवेशत। Cf for the idea, Brha U I 4.2, 'द्वितीयाद्वै भय भवति'

42 तुष्टि पुष्टि क्षुदपायोऽनुघासम्। अनुघासम्', 'with every morsel

of food' Derived from √अद् (1011) with घञ् by Pā II 4 38, 'घञपोश्च but ghāsa is exclusively confined to the conventional meaning of 'fodder' (for animals) and not food for man and so this use is unknown in later literature Pa does not sanction √घस् everywhere, 'अय न सार्वत्रिक' (S K) Cf 'जराग्निघासान्' X 12 27, *supra*

CHAPTER III

2 संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजम्। निस्तप्त' from निस्+√तप+क्त, acc to Pā VIII.3 102, निसस्तपतावनासेवने' we must have a cerebral sibilant if the meaning is not 'frequency'. The form can therefore be well defended by saying that here frequency or severity of the affliction is meant to be conveyed (आसेवन पौन पुन्यम्, S K loc cit). In view of the context however, the v l निष्टप्त is preferable and we have vedic parallelisms, e g, निष्टप्त रक्ष निष्टप्ता अरातय' V S I 7, 'अग्नेर्स्तति उग्र तप्तवा निष्टपामि' T S I.1 10 2

3 सत्सर्जोच्चावचान्याद्य स्वमात्रात्मप्रसिद्धये। मात्रा here means विषय or *objects of senses* Cf verse X 87 2 'मात्रार्थं च It is formed thus मीयन्त रहृश्यन्त इन्द्रियैरिति मात्रा विषया

8 धातुपप्लव आसन्ने व्यक्त कालोह्यव्यक्ततायापकर्षति। धातु is here used entirely in the novel sense of 'the great elements There is hardly any warrant for this novel procedure The पञ्चभूत s are called 'dhatu because they are the constituent factors of creation, they uphold the universe (√धा)

9 (लोकान्) प्रतपिष्यति। Un Pa for प्रतप्स्यति प्र+तप लृट् Anit used as set *metri causa*

18 मिथुनीचारिणाम्। Un Pa for मिथुनचारिणाम् Pa V 4 40, provides cvi only in cases of √कृ √भू and √अस (कृभ्वस्तियोगे सम्पद्य कर्तरि च्वि) The regular form मिथुनचारिणाम् is found in Vedangas Cf वैदिकपदानुक्रमकोष p 599

20 पश्य लोक पर विद्यान्नश्वर कर्मनिर्मितम्। Cf Cha. U. IV 11 2 तद् यथेह कर्मचितो लोक क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोक क्षीयते, *Mundaka* II 12, परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्' etc

22 येस्तुप्येदात्मात्मदो हरि•। Cf RV. (Hiranyagarbhasūktam) 'य आत्मदा बलदा यस्य विश्वे' X.121 2, Also, Nṛsimhatāpani upa II 4

36. नैतन्मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा । Cf Tai. upa. II.4.1, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' Katha upa. VI.12, 'नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा' Kena upa. 'न वाग् गच्छति नो मनः' (3) 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' (4).

38. नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ ।
न क्षीयते सवनविद् व्यभिचारिणां हि ॥

'जजान' is a vedic perfect from √ जन (D.P.1105) 'जनने' (intransitive) belonging to 'Juhotyādigana' and Parasmaipada. Bhattoji remarks (S K) 'अयागणान्तात् परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च'. So this root also is exclusively vedic and here it has no object, the meaning being 'the Self was not born'. In RV. X.121.9 'यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान' the root is transitive, the meaning being 'who generated the great and brilliant waters'. Sāyana thus comments : √जनी प्रादुर्भावे णिचि वृद्धौ 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽम-न्ताश्च' (Ganasūtra 188) इति मित्वात् 'मितां ह्रस्वः' (VI.4.92) इति ह्रस्वत्वम् । ततो लिटि 'अमन्त्रे' (III.1.35), इति निषेधात् आम्प्रत्ययाभावे णिचो लुकि वृद्धौ रूपम्' But this does not suit the context and meaning; being a round-about explanation; the first explanation of taking the root as 'Juhotyādi' suits the present context, the root being intransitive here. Cf. the following vedic passages (where √Jan is trans). 'जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम्' AV.3.10.12; TS.IV.3.11.3 ; RV.III.32.8. 'जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः'.

सवनवित् । 'Savana' primarily means the three Soma pressing times. viz. प्रातःसवनम्, माध्यन्दिनसवनम् and तृतीयसवनम्; then secondarily, it means time in general without reference to rituals, here Śrīdhara explains : 'सवनवित् तत्तत्कालद्रष्टा'.

39. अण्डेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति । पेशिषु here is जरायुजेषु Cf. 'पेशीकोशः' Amara II.5.38. अविनिश्चितेषु refers to स्वेदजेषु 'born of perspiration'.

44. परोक्षवादो वेदोऽयम् । Cf. 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः' A.B. III.33, Bṛha. upa. IV.2.2; Aita upa. III.14, 'इन्द्रो ह वै नामैष...' परोक्षेण etc. Also, Go Brā, I.1.7, '...परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः'.

45. मृत्योर्मृत्युमुपैति मूढः । Cf Bṛha. u 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (IV.4.19), Katha IV.10 Katha IV.11, 'मृत्योः स मृत्युं गच्छति'; Nṛsiṁha ut. ta. u. 5, 'मृत्युं मृत्युमाप्नोति' Cf. Smṛti 'मृत्युः मृत्युं गच्छति';

मापद्यन्ते अर्चमानाः स्वकर्मभिः'.

54. शेषामाधाय शिरसा। शेषाम्। निर्माल्यम् a *flower-garland* etc. worn by the gods. It is a peculiar word not generally found in Class. literature. 'स्वधाम्नि उद्वास्य सत्कृतम्', 'उद्वास्य' has generally different senses in class. literature; e.g. 'taking down from the oven' but here it means 'having placed'.

CHAPTER IV

2 यो वा अनन्तस्य गुणाननन्ताननुक्रमिष्यन् स तु बालबुद्धिः। The sentence is elliptical; 'अनुक्रमिष्यन्' future, really stands for अनुक्रमिष्यति (fut, of अनु + √क्रम). Sometimes, in B P. a future participle only serves the purpose of a future finite verb. Anomaly : The full future form is not used in order to preserve intact the required syllables of Indravajrā; or we should supply a verb 'bhavati'. Cf. 'यो वाङ्मनसी असंयच्छन्' XI.16.43, infra.

5. आदावभूच्छतधृती रजसास्य सर्गे। शतधृति means ब्रह्मा 'the creator' a rare word. Cf. 'शिवमहिम्न. स्तोत्रम्' V.18, 'रथः क्षोणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो'.

7. स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यद् अतन्महिज्ञः। 'महि' here a noun, meaning '*greatness*', *is a vedic word. It occurs thirtyfive times in* RV. alone. Sāyana sometimes explains the form by saying 'अत्र छान्दसो मलोपः' but 'महि' neuter, meaning 'great' and also a noun meaning 'greatness' is a separate well-known i-stem *exclusively found in vedas.* Examples : 'महि क्षत्रं विदथो धारयेदम्' TS. IV.4.12; RV. I.54 8; महि क्षत्रं स्थविरं वृष्ण्यं च', 'महिक्षत्रं क्षत्रियाय दधती:' V.S X 4. 'महि ज्योति पितृभिर्दत्तमागाद्' RV. X.107.1. In all the examples, 'महि' has been used as an adjective, but in the *following 'महि' is a noun,* 'यश्चिदापो महिना पर्यपश्यत्' RV. X.121.7, 'एतावती महिना संबभूव' X.125.8. 'तपसस्तन्महिनाजायतैकम्' RV. X 129.3. 'महिना' is due either to the dissimilatory elision of the 'm' after the initial 'm' (Wackernagel, A.G. III.268–9), or *is a blend of mahnā* and mahimnā for metrical and stylistic conveniences (Bloomfield. Jaos XVI CL VI–II).

8. (विज्ञाय शक्रकृतं) अक्रमम्। अपराधम्, an altogether obscure word, not current anywhere in this sense. See *notes on* अक्रमम् VI.7.1, supra.

मा भैः । Archaic for मा भैषीः Aorist of √भी 'to fear'. Some say that in Sūtra of Pā. II 4.77, 'गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु', the last root is √भी and therefore there is सिज्लोप v.l. मा भैष्ट is preferable, being correct; used *metri causa*.

गतविस्मयः । विस्मय< √वि + √स्मि used to denote pride later *only* स्मय *is used.*

13. ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः । 'श्रीरिव रूपिणीः' *is syntactically indefensible as when* इव is used *to convey a comparison* between two objects, both should have the same case-ending and so the correct form should be 'श्रिय इव रूपिणी.' (accu. case) but *changed for* metrical exigency. Śrīdhara's round about construction to get out of the faulty syntax by introducing a demonstrative pronoun '*tāh*' is unusual.

14. आसामेकतमां वृङ्ध्वम् । वृङ्ध्वम् archaic for वृणीध्वम् from √वृङ् वरणे (choose), (*1486, Kryādi*) √वृजि *1029*) adādi means वर्जनम् 'avoidance'.

19. संस्तुन्वतः । Archaic for संस्तुवतः. Here B.P. has conjugated '√ष्टुञ स्तुतौ' (D.P. 1043) as a Svādi root but it is adādi in class. Sanskrit. *Vide*, B.P. XII.13.1, *'य ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैः.'*. In Vasantatilakā the second syllable must be long (being in ta-gana), hence the modification

22 शूद्रान् कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते । न्यहनिष्यत् is archaic for निहनिष्यति, (लृङ्) conditional future being used for future (लृट्) This mannerism is observed elsewhere in several places noted before. Metrical necessity has been the main reason for the curtailment of one syllable *'निहनिष्यत्यन्ते' would violate the scheme of Vasantatilakā* metre Cf IX 4 53, तिरोऽभविष्यत् and *X.39.28 'किं नोऽकरिष्यत्'* supra.

CHAPTER V

2. मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह ।
चत्वारो जज्ञिरे वर्णाः गुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥

Vide Puruṣa sūkta' of the RV. ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृत । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ X 90 12, AV. XIX 6.6 VS XXXI 11.

4. दूरेहरिकथाः केचित् दूरेचाच्युतकीर्तनाः। Both these are Bahuvrihi compounds with case-suffix of the first component intact So it is also an irregular 'aluk'. The peculiarity of the second compound is that 'च' the indeclinable, comes between the two parts Similar example, 'अकुतश्चिद्भय.' These are really two loose words juxta-posed together as in vedas e.g. 'इन्द्रा नु पूषणा वयम्' 'शुनश्चिच्छेपम्'. This is called in Philology as 'tmsesis' Comp Kiranāvali (of Udayana) आ परमाणोरा च भूगोलकम्' where आभूगोलकम् is an Avyayibhāva Samāsa but the indeclinable 'ca' intervenes.

6. वदन्ति चाटुकान् मूढा यया माध्व्या गिरोत्सुका। माध्वी from मधु with अण्, irregular and vedic for class माधवी vide 'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वी हिरण्ययानि छन्दसि' Pā VI 4 175. Examples: RV. 'माध्वीर्नः सन्त्वोषधी' (I 90.6) AV 'माध्वी धर्तारा विदथस्य सत्पती' VII.73 4 माध्वीनां त्वा पामसाधुनोमि' MS I.3 36; 'माध्वीभ्यां त्वा' VS VII.11; TS I.4 6, 'माध्वी मम श्रुतं हवम्' RV. V 75,1–9; 'माध्वीर्गावो भवन्तु नः RV. I 90 8.

8 गृहेषु मैथुन्यपरेषुचाशिषः। मैथुन्यम्। मैथुनेभवम् मैथुन्यम्, 'तत्र भव.' (Pā IV.3 53) इति यत्.

9 सतोऽवमन्यन्ति हरिप्रियान् खला। A Vamśastha line and so अवमन्यन्ति an un-Pāninian form is used metri causa. The sixth syllable must be short.

11 व्यवायामिषमद्यसेवा नित्यास्तु" व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा। Śridhara says "नायं नियमविधिरपि नित्यप्राप्त्यात्, अतो निवृत्ति परिसङ्ख्यैव' Cf Sāyana's Introduction to Rg bhāsyam: नन्तु इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य' (VS XXII 2) 'इत्यश्वाभिधानीमादत्ते' (T S. V.1.2.1) इत्यत्र मन्त्रसामर्थ्यादेव प्राप्तस्य रशनादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं' (Ś. Br. XIII 18 1), विनियोजकमाम्नायते तदेतत् रश्मते ब्यर्थमित्याशङ्कोत्तर सूत्रयति 'परिसंख्या' (Jai. Sū I 2 42) 'गर्दभाभिधानी नादत्ते' इति निषेध परिसंख्या। तदर्थमिदं ब्राह्मणवाक्यम्।' 'सुराग्रह' is enjoined by 'सौत्रामण्यां सुराग्रहान् गृह्णाति'. Śatapatha Brāhmana, XII.8.1 2, says - सुरावान् वा एष बर्हिषद् यज्ञो यत् सौत्रामणी'. In Sautrāmani only, drinking of wine is allowed This is included in the सप्तहविर्यज्ञसंस्था (Gau VIII.20) It is a combination of an 'iṣṭi' with Pasu. The chief characteristic is the preparation of सुरा by fermentation from rice and offering of three cups of wine (सुराग्रह) to Aśvinas, Sarasvatī and Indra, whose epithet Sutrāman' is responsible for the designation of the 'Iṣṭi'. Cf. the mantra 'इन्द्राय सुत्राम्णे वय्यस्व' T S. I.8.21.1.

Also, 'ऐन्द्रो वा एष यज्ञक्रतुर्यत् सौत्रामणी:' K B. XVI.10; *Go. B.* (*Uttara*) V.7. Ś.B. XII 8.2.24. The remnants of the wine were not drunk by the priests but were either drunk by a Brāhmana hired for the purpose or they were poured over an ant-hill. Vide Āpastamba Śrau. Sū. XIX.3.3 'ब्राह्मण परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम्' also Kā. Śr. Sū. XIX.72. 'परिक्रीतो वा वैश्यराजन्ययोरन्यतर:'. Satyāṣādha says (XIII.8.28-31) 'ब्राह्मणं परिक्रीणीते ग्रहोच्छेषस्य पातारम् वल्मीकवपायामवनयेन् । स्वयं वा पिबेत्'. The Kāṭhaka Saṁhitā (XII.12) says : 'पाप्मा वै माल्यं तस्माद् ब्राह्मणः सुरां न पिबति पाप्मना नेत् संसृज्या इति'; from this one may argue that the Sautrāmaṇī was in practice only amongst the non aryans and that the drinking of Surā by Brāhmanas was condemned even then. *Āśvalāyana* III.9.5-6 *says*, that the *priests* muttered a verse and only smelt the remains of the wine offered (प्राणभक्ष), see below vide, also T.B. I.8.6 and Śāṅkhā. Śr. Sū. XI.15.1-14.

13. यद्घ्राणभक्षो विहितः सुरायाः । See above : Cf. Bṛhaspati 'सौत्रामण्यां तथा मद्यं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतम् । ऋतौ च मैथुनं धर्म्यं पुत्रोत्पत्तिनिमित्ततः । स्वर्गं प्राप्नोति नैवं तु प्रत्यवायेन युज्यते ॥' The word 'प्राणभक्षः' is found in Kalpasūtras, instead of प्राणभक्षः 'तथा पशोरालभनं न हिंसा'. The immolation of animal in sacrifices is prescribed, vide, 'वायव्यं श्वेतमालभेत' TS. II.1.1.1. न हिंसा' Cf. Nirukta I.16. 'आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत'.

14. प्रेत्य खादन्ति ते च तान् । Cf. Manu V.53 :

मां स भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

17. व्रते आत्महन. । Cf. Isopanisad 3 :

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृता. ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना ॥

34. धर्मिष्ठ आर्यचरित्रा । If the first word is voc. then there is Hiatus bet. a + ā metri causa.

39-40. द्रविडेषु । Ref. to Dramiḍa or Tamil South and the Āzhvāras, Tamil Vaiṣṇava saints where on banks of Kāverī (Śrirangapattan) the Bhakti cult flourished. Cf. 'उत्पन्ना द्रविडे भक्तिर्वृद्धिं कर्णाटके गता । ... क्वचित् क्वचित् महाराष्ट्रे गुर्जरे जीर्णतां गता'.

41. (शरणं) गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तम् । The word कर्तम् is archaic and obscure, *possibly the text is mutilated and the original* may have been कर्त्वम् (vedic) or कृत्यम्. 'कर्तम्' is explained by Śrīdhara as, कृत्यम् the termination is unknown. We have a vedic word कर्त्वम् derived by Pā. in his Sūtra (III.4.14). 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' e.g. RV. I.10 2. 'भूर्यस्पष्ट कर्त्वम्' also SV. II.695 *But that is a different word.* 'कर्तु' we find in the sense of कर्म in RV. I.115.4, 'मध्या कर्तोर्विततं संजभार'. Possibly the word in the text should be read as कर्त्वम्. Śrīdhara's alternative explanation from √कृती छेदने इत्यस्मात् भेदं परिहृत्य 'वासुदेवः सर्वमिति बुद्ध्या' is altogether fanciful and unconvincing. Vide, II.7.48, 'अकर्तहेतिम्' above.

48. ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ । आकृतधियः explained as 'तत्तदाकारा धीर्येषां ते'. *So apparently* आकृत *comes from* आकार and is *connected with* आकृति (आ+√कृ). *Such a use of this prepo. verb is wholly unknown and has no authority.*

49. मापत्यबुद्धिमकृथाः कृष्णे । अकृथाः । retaining the augment with negative particle 'मा' is a vedic phenomenon. Cf. Pā 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' VI.4.75.

50. भूभारराजन्यहन्तवे ··· ··· अवतीर्णस्य । The word 'हन्तवे' is *a vedic dative Infinitive from* √हन् *and then it has been irregularly* compounded *togther in the form* भूभारराजन्यहन्तवे, *archaic for* भूभारराजन्यान् हन्तुम् (class.) vide Pā. *III.4.9.* 'तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः'. The vibhakti after राजन्य hae been dropped for metrical necessity. But such a Samāsa with an infinitive is un precedented हन्तवे; instead of हन्तुम् has been employed for the sake of the Anuṣṭubh, requiring eight syllables 'हन्तवे' is an Avyaya, by Pā. I.1.39, 'कृन्मेजन्तः' and then Pā II.2.20 'अमैवाव्ययेन' bars the compound, though strictly speaking भूभारराजन्य is not a upapada, vide हन्तवे IV.19.15 above.

CHAPTER VI

11. जितासुभिः ··· परीष्ट· । It is a combination of परि + इष्टः; इष्टः *from* √ यज् + क्त = मर्यनः पूजित. a rather obsolete word in classical Sanskrit *in this sense.*

बद्धिश्यपने प्रयतपाणिभिरप्रमत्तैः ··· ··· हरिर्मुद्वहन्ता । Vide A.B XI.8 'यद्दर्वं देवता वै हविर्मूर्द्धन्‍वं स्यात् नो ध्यायेत् वषट्करिष्यन्, साक्षादेव तदेवतां प्रीणाति

प्रत्यक्षादेवतां यजति' ।

12 पर्युप्या तव विभो वनमालयेयं ··· प्रतिपत्नीवच्छ्रीः । A very obscure verse. पर्युष्ट archaic for पर्युषित from परि+√वस्+क्त 'stale'. By Pā. VII.2 52, 'वसतिक्षुधोरिट्' in past passive participle √वस् becomes सेट् and by Samprasāraṇa, the form is उषित. प्रतिपत्निवत् by Pā. IV.1 33, 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' the current form is प्रतिपत्नी; but the word प्रतिपत्नि in the sense 'co-wife' is unknown and it should be प्रतिपत्नी. The short vowel is necessary for the Vasanatilaka जगण; metrical inference with the quantity of a vowel Cf हृदोश्तम्, X.82 40, supra, (metrical lengthening) Cf. Rāmāyana I.37.6, 'patnisu'; 'patnibhih' T.B II.3 10.

'आददत्' archaic for आदत्त but then the regular form would violate the metre. आ+ √दा is Ātm. by Pā I.3 20, 'आङो दोऽनास्यविहरणे'.

13. केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताकः ।
पादः पुनातु भगवन् भजतामघं नः ॥

The Gangā in its three streams is here represented as the flag. Cf. for the idea of the verse, T.B. III.12.3 4; T A. X 1.11 :

चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।
तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अति पाप्मानमरातिं तरेम ॥
लोकस्य द्वारमार्चिमत् पवित्रम् । ज्योतिष्मद् भ्राजमानं महस्वत् ॥
अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानम् । चरणं नो लोके सुधितां दधातु ॥
स्वर्गाय साधुषु खलेष्वितराय भूमन् । पादः पुनातु भगवन् भजतामघं नः ॥

इतराय from इतर pronoun, is archaic for इतरस्मै, a case of metrical necessity. Vide Pā. 'सर्वनाम्नः स्मै' (VII.1.14).

14. प्रमादयः ··· मिथुरर्धमानाः । मिथुस् an indeclinable (vedic) the same as class. मिथस् from √मिद (or मेद) मेधाहिंसनयोः (868–9 D.P.) Nir. VII.29, erroneously brings the root √वन into it. Cf. I.E. met (h) Lett. 'mit', 'to exchange' AV. 'mitho', 'perverse'. Bhaṭṭoji quotes the authority of Kṣīrasvāmin 'मान्तामिथो इति स्वामी'; for vedic uses, Cf. 'मिथुया चरन्तम्-भियाति दूषयन्'. The reference is to AV. IV.29.7; TS. IV.7.15.6. Cf. class. 'मिथस्' reciprocally; TS. reads मिथुश्चरन्तमुपयाति, for मन्दता see VI.3.12. मिथस्, though widely current is not used here just to avoid

15. अव्यक्तजीवमहतामपि कालमाहु.। Cf. Katha Upa. III.11 :

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः॥

16. आण्डकोशं हैमं ससर्ज। For आण्ड Cf. the vernacular word (Hindi, Urdu) आण्डा 'egg' (Kalasa, ondrak) O. Sl 'Jedro', 'testicle'. Cf. RV. VIII.40.11. 'आण्डा शुष्णस्य भेदति' आण्डेव भित्वा शकुनस्य गर्भम् RV. X.68.7; 'आण्डात् पतत्रीवामुक्षि' AV. XIV.2.44; Cf. Chā. u. VI.3.1. 'त्रीण्येव बीजानि भवन्ति, आण्डजं, जीवजमुद्भिज्जमिति', 'आण्डा मा नो मघवञ्छक्र निर्भेत्' RV. I 104.8. Etymology uncertain and cerebral unexplained (Alt. Gram. pp. 171,177). A Ārā. III.1.2 has, 'पुरुषो ह वा अयं सर्वं आन्दम्' where 'ānda' shows no cerebral.

18. स्मायावलोक। 'स्माय' in the sense of smile (from √ष्मिङ् ईषद्धसने) with घञ् is unknown and is a substitute of 'स्मय or स्मित'. The lengthened *form was necessary for the* तगण (– – ⏑) of Vasantatilakā.

19. आनुश्रवम्। It has a peculiar significance. 'अनुश्रव' is 'Veda' as it is learnt by rote from the lips of the Guru. 'आनुश्रव' is derived by adding अण् to अनुश्रव. In class. literature the form current is आनुश्रविक with ठञ् the meaning being, 'that which is heard from others'. Vide the phrase 'दृष्टानुश्रविकम्'.

(तीर्थद्रय) शुचिषदः। *A well known vedic word Cf.* 'हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसद्' etc. Katha U. V.2. Also, RV. IV.40.5; vide AB. XVIII.6, for explanation. This Ṛk. is called 'हंसवती'.

37. भोजयित्वोशिजो विप्रान्। उशिज् a vedic word obsolete in classics, meaning कमनीयान् 'Covetable', Desirable'. उशिज् 'A kind of priest' (AVe usig). Vide Nir VI.10 'उशिक् वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि', 'वशे.किच्च' (unādi II.72) इति इजिप्रत्ययः Examples from vedic literature: 'उशिक् त्वं देव सोम' TS. III.3 3.2, 'उशिक् पावको अरतिः सुमेधा.' RV. X.45 7; VS. XII.24. Also, 'उशिक् पावको वसुर्मानुषेषु' RV. I.60.4 'उशिग् देवानामसि सुक्रतुर्विपाम RV. III.3.7. Traced to √वश् to love; Indo-Eur. 'uek' to wish' Gr. hekón 'willing'.

47 वातरशना य ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनः। See discussion above (V.3.20) XI 2.20. *The word श्रमणाः refers to Buddhist monks* and वातरशना. to Digambara (nude) Jaina mendicants, disciples of Ṛṣabha the first *Tirthaṅkara. ऊर्ध्वमन्थिनः means ऊर्ध्वरेतसः Cf. T A. II.7.1,*

'वातरशना ह वै ऋषयः श्रमणाः ऊर्ध्वमन्थिनो बभूवुः'.

49. (कीर्तयन्तस्ते) गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेलि । क्ष्वेली (क्ष्वेला) means 'jest'. The whole word is a Samāhāra Dvandva and so by Pā I.2 48 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' the final vowel is shortened. For क्ष्वेली see Supra, X 29.46 This word is used frequently in B.P. in the sense of (amorous) sports.

CHAPTER VII

8. पुंसोऽयुक्तस्य । अयुक्तस्य used in a philosophical and metaphorical sense, viz 'one whose mind is diverted', not concentrated. Cf. B. Gitā न चायुक्तस्य भावना' (II.66) also Kaṭha u. III.5., अयुक्तेन मनसा सदा'.

16. सानुबन्धे । This word occurs again and again, in B.P. in the sense of 'together with all appendages, such as children' etc.

21. पुरुषत्वे च मां धीराः साङ्ख्ययोगविशारदाः ।
आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपबृंहितम् ॥

This is a reproduction in verse of the idea contained in the following 'Śruti', Aita. Āraṇyaka, II.3.2 (14), 'पुरुषत्वे चाऽऽविस्तरात्मा; स हि प्रज्ञानेन सम्पन्नतमो, विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति, वेद श्वस्तनं, वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सति, एव सम्पन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनायापिपासे एवाभिविज्ञानमिति ।'

22. तासां मे पौरुषी प्रिया । Cf AĀ. II.1 2, पुरुष एवोक्थमयमेव महान् प्रजापति '.

34. ऊर्णनाभिः सुपेशस्कृत् । The stem is पेशस् 'fame' Nir VIII.11, पेश इति रूपनाम and so it is archaic for सुपेशस्कृत but then the seventh syllable would be long against the canons of Prosody, vide 'कीट' पेशस्कृतं ध्यायन्' XI 9.23, below; for a similar idea Cf Mahābhārata, Śā. 178.7 (Mokṣadharmaparva).

पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गान्वेषणं वने ।
इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम ॥

कुरर । Sea eagle; onomatopoetic.

44. स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यः । माधुर्यम् generally a noun from मधुर derived by ष्यञ् is used here as an adjective i.e. 'माधुर्यमस्यास्तीति अर्श आदिभ्यश्‍च्'. It signifies मधुराचारी 'of sweet disposition or talk'.

50. स ··· गोभिर्गा इव गोपतिः । 'गोभिः करणैः गाः उपाति गोपति ...

इव उपादत्ते'

57 स्वपत्युः । Un-Pā for स्वपते vide पति समास एव' Pā I 4 48, see स्वपत्यु ' IX 6 65, supra

64 गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतु । पोषणम् means भक्ष्यम् here पोष्यतऽनेन, करणे ल्युट् Cf Pa 'करणाधिकरणयोश्च' III 3 117

66 स्वयश्चाऽबध्यत शिचा बद्धान् पश्यन्ती । शिचा means जालेन properly a net made of iron rods The word शिक in the vernacular means an iron stake Cf शिक्य Cf the Hindi, Urdu word शिक्काबाव'

68. अतृप्तस्य गृहस्थैर्वार्गिको हत । Generally गृह is used in the plural, when masculine, 'गृहा पुंसि च भूम्नि एव' Amara II 2 5

CHAPTER VIII

3 शयीत निराहारोऽनुपक्रमः । अनुपक्रम अविद्यमान उपक्रम आरम्भो यस्य निरुद्यम इत्यर्थ ।

4 ओज सहोबलयुत बिभ्रद् देहमकर्मकम् । Śridhara distinguishes the synonyms 'ओज इन्द्रियबलम् , सहः मनोबलम् , बल शारीरमेव' see, IV 18 15, and notes thereunder

9 गृहानाहिंसन् । गृहान् here stands metaphorically for गृहस्थान् (तात्स्थ्यात् तद्धर्मारोप)

16 आशासाना गृहाशिषः गृहमेधिनाम् । 'आशासानाम्' (gen) is archaic for 'आशासमानानाम्' (gen plu.) The word is derived from आ + √ शासु (D P 1022) इच्छायाम् (Ātma) pres part Bhaṭṭoji remarks 'आङ्पूर्वकस्य प्रायिकम् । तेन नमोवाक प्रशास्महे' (Uttararamacaritam I 1) इति सिद्धम् , with शानच (pres part) the form is आशासमान and then in gen plu, the form expected is आशासमानानाम् but here by Haplology (समवर्णलोप), māna' has been dropped and also by 'अनित्यमागमानुशासनम्' there is no मुक् (आने मुक ' Cf for the vedic phrases 'आशासान सुवीर्यम्' T.S III 5 5 3, 'आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्' K S XVI 21, आशासाना सौमनसम्' T.S I 1 10.1, T B I.1 10 7, 'आशासाना सौमनसम्' AV XIV.1 42 Other examples 'कामयान ' instead of 'कामयमान '.

21. रसनम् । 'Tongue', always used as fem An inversion of gender, metri causa

32 साङ्केत्यपुत्या । सङ्केत एव साङ्केत्यम्, स्वार्थे ष्यञ् See V.14 29; VI 2.14 above

33. यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणम्…अगारम् । Śridhara explains: 'वंशो नाम स्थूणासु निहितस्तिर्यग् वेणुः । वंश्याः तस्मिन्नुभयतः निहिता वेणवः'.

मत् not current but मत्त.

41. संसारकूपे पतितं विषयैर्मुषितेक्षणम् । ईक्ष्यते अनेन इति ईक्षणम् (Discrimination) The word is not used in the primary sense but in a figurative one.

CHAPTER IX

6 7. स्वनं महत् । स्वन्, mas. cannot agree with महत्, so explained as an adverb, महती is really an adverb; *metri causa*.

12. निर्वाणमुपैत्यनिन्धनम् । अनिन्धनम् lit. 'without any fuel' used figuratively here. Śridhara comments: 'इन्धनं गुणास्तत् कार्यं च, तद्रहितम्'.

13. यथेषुकारो नृपतिं व्रजन्तमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे । *Vide* Mahābhārata Śāntiparvan 178.

इषुकारो नरः कश्चिदिषावासक्तमानसः । समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान् ॥

This has given rise to the philosophical maxim (nyāya), 'इषुकारन्याय.' i.e. complete absorption or concentration. Śankara uses it in his comm. on Vedānta-Sūtra, III 2 10, 'मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात्'. He says, 'यथेषुकारो जाग्रदपीष्वासक्तमनस्तया नान्यान् विषयानीक्षत एवम् ।'

20 यस्मिन् प्रोतमिदं विश्वं येन संसरते पुमान् । *Cf. Brha u III.7.2* 'वायुर्वै गौतम सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि'.

23. For पेशस्कृत्, see VII.10.59, supra. कुड्याम् । Skt, lexicons mention Kuti but not kudi (medial for surd). Drāvidian. Cf kut, kūri, Beng. 'kude'

27. तर्षा । Thirst, usually mas. formed on the analogy of तृषा and तृष्णा.

28. तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय । ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देवः ॥

Cf. Aitareya upn II 2, 'ताभ्यो गामानयत्, ता अब्रुवन् न वै नोऽयमलमिति, ताभ्योऽश्वमानयत्, ता अब्रुवन् न वै नोऽयमलमिति, ताभ्यः पुरुषमानयत्, ता अब्रुवन्, सुकृतं बतेति ।'

CHAPTER X

4 नाद्रियेत् । आ + √दृङ् is Ātma un-Pāṇ B P. uses this Prepo. verb in Parasmaipada only

6. अनसूयुरमोघवाक् । अनसूयु see discussion above, this 'उ' प्रत्यय is not sanctioned by Pā and so it should be included in the list of 'मृगयु' etc 'मृगय्वादिषु असूयुशब्दो द्रष्टव्य इति हरदत्त' so says Tatvabodhini on Pa III.2 170 (क्याच्छन्दसि)

11 निरसेत् । Un P for निरस्येत्, metri causa. A confusion of Bhvadi and Divadi ganas

12. आचार्योऽरणिराद्यः स्यादन्तेवास्युत्तरारणि ।
तत्सन्धान प्रवचन विद्यासन्धि सुखावह ॥

The original is to be found in Taittiriya upa I 3 2, 'आचार्य पूर्वरूपम्, अन्तेवास्युत्तररूपम् विद्या सन्धि प्रवचन सन्धानम्'

20 आघात नीयमानस्य वध्यस्येव । आघातम् is here used in an unusual sense, viz the *'place of Slaughter'* (वधस्थानम्) By 'अकर्तरि च कारके सज्ञायाम्' (Pa III 3 19) we have अधिकरण घञ् (आहन्यते अत्रेति)

30 लोकानां लोकपालानां मद्भयम् । Cf Tai u II 8 1

भीषास्माद्वात पवते भीषोदेति सूर्य । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम ॥

CHAPTER XI

6 सुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ " कृतनीडौ च वृक्षे *etc* । *Cf.* RV 164 20 (अस्यवामीयसूक्तम्)

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समान वृक्ष परिषस्वजाते ।
तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीति ॥

12 न तथा वध्यते आद्यन् गुणान् । *According to* Vartika (1109) 'आदिखाद्योर्न' the प्रयोज्यकर्ता should not be put in accusative case and so the sentence is archaic for आदयन् गुणै ('guna' here means indriya', 'the organs')

18 शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात् परे यदि ।
श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः ॥

निष्णायात् । The cerebralisation *is due to* Pa VIII 3 89, 'निनदीभ्यां

स्नाते. कौशले'. The sentiment of this verse apparently counters what is expressed in Maitri u. VI.22 (Brahmabindu 17), 'शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति'. The use of नि + √स्ना is *figurative, from swimming accross a river, the meaning develops into skill or proficiency.*

अधेनुमिव रक्षत । The phrase अधेनु is borrowed from RV. X.71.5, अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्' Sāyana explains thus .

नवप्रसूतिका क्षीरस्य दोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुत्वात् धिनोतीति व्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते ।
पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाग् धर्मज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्धीत्यधेनु ॥

(Rg. bhāṣyopakramaṇikā). Also Nir. I 20, 'नास्मै कामान् दुग्धे वाग् दोह्यान् देवमनुष्यस्थानेषु'.

21 उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे। 'अर्प्य' is archaic for अर्पयित्वा vide Pa. VII.1.37, 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' This is no गतिसमास. This condensation is due to metrical necessity, vide RV. X.85 26, 'पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य', X 109.2. 'अग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय', सन्ध्या रघृ गृह्य करेण भानु ' Gerunds in Gṛhya sūtras are archaic e g , 'कृत्य, उष्य अनुगत्य, निरेद्'दित्वा' etc.

38. उद्यानोपवनाक्रीड । *Apparently synonymous but with different meanings.* Cf Sridhara 'उद्यानं पुष्पप्रधानम् , उपवनं फलप्रधानम् । आक्रीडः क्रीडास्थानम् ।'

CHAPTER XII

1–2. रोधयति and अवरुन्धे *are used to convey the sense of 'to placate or appease'* This *meaning is implied figuratively, from the original 'to besiege'.* An unknown and rare connotation of the prepo. verb ava + √rudh.

6. वणिक्पथ । वणिक्, refers here to तुलाधार a Vaiśya by profession, *mentioned in the Mahābhārata Originally a caravan route;* vide B.P. X 42.13 An irregular use

17 स एष जीवो '' प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ··· मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः । This refers to the four stages of 'speech', परा, पश्यन्ती, मध्यमा and वैखरी Cf the RK. (Nirukta XIII.9)

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

19. एवं गदिः । गदिः from √ गद व्यक्तायां वाचि + इन् (unādi) means भाषणम् 'talking' (unusual)

'स्वरत.' archaic for स्वर्शः, anaptyxis due to exigency of metre

22. द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः । An allegory, द्विसुपर्णनीड containing nests of two birds i. e. Jivatmā and Paramātmā Cf 'द्वा सुपर्णा सयुजा' etc quoted above (RV. I.164.20)

23. अदन्ति चेक फलमरण्यवासा हंसाः । Refers to Sannyasis (परमहंसा.) residing in a forest. हंस is used in its philosophical sense

24. सम्पद्य चात्मानम् । सम् + √पद् used transitively. But usually it is intrans Cf. 'सता सम्पद्यते' upa or the loc. case is used Cf. Cha u VI.9.2, 'सति सम्पद्य न विदुः, वाङ्मनसि सम्पद्यते' etc. Here instru. आत्मना would violate Indravajra

CHAPTER XIII

3-4 उभये । Un-Pā for उभयस्मिन् (pronoun) अप (acc) irregular for आप. (nom.) metri causa

8. भुञ्जते श्वखराजवत् । This is a simile but very expressive. It has been fully elucidated by the com. in this way . 'श्वानो यथा भर्त्स्यमाना अपि, खरा यथा पद्भ्यां ताड्यमाना अपि खरीमनुधावन्ति, अजा यथा निर्लज्जा हन्तुमानीता अपि अजामनुधावन्ति तद्वत् ।'

23. को भवानिति यः प्रश्नो वाचारम्भो ह्यनर्थकः । वाचारम्भ an upanisadic phrase, वाचारभ्यते इति a sort of a-luk Samāsa with the Instru intact The stem वाचा according to some is only a variant of वाच् Cf. the Kārikā, 'आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा दिशा निशा'. The Sabdendu Sekhara thinks that वाचा is not correct. For the phrase vide Chāndogya u VI.1 4, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्'

34 उरुधेव विभाति । उरुधा un-Pa and obsolete, P V 3.42, संख्याया विधार्थेधा' is against it Cf चित्रधा VI 14.52, above. पुरुधा is found in RV. X.55 3, 'पुरुधा विचष्टे' Cf 'उरुधेव गीत ', XI 28 16, infra

36. वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः । Cf III.28 37, above, where the simile is found verbatim. The prepositional verb. परिकृतम् = परिहितम् , परि + √कृ here means 'to put on, to wear'. Originally, it meant to 'cover round', 'to surround', from which we have the noun

परिकर (प्रगाढगात्रिकाबन्ध) meaning 'tightening of the clothes' etc obsolete in class Skt

37 देहोऽपि देववशग । A repetition of III 28 38 Cf Br u 'तस्य तावदेव विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये'

CHAPTER XIV

10 अन्ये वदन्ति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनम् । त्यागभोजनम् sing Samahara Dvandva सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति (P 34) त्याग 'evacuation' and भोजनम् 'gormandising, 'feasting, the hedonistic philosophy of the Lokayatas (materialists)

11. शुचार्पिता । *This is a Vedic and Paurānik phrase occuring in M Bha. etc. meaning* 'शोकप्राप्ता' *Cf T.S V 1 6 2,* 'ग्राम्याणि पात्राणि शुचाऽर्पयेत्' *also, V 1 4 2,* 'ग्राम्यान् पशून् शुचाऽर्पयेत्' *V 6 2 4,* 'प्रजा शुचार्पयति'

13 सुखमया (दिश) । Un Pa for सुखमय्य P IV 1 15.

14 न सार्वभौम रसाधिपत्यम् । Pa सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ (V 1 41), Bhattoji remarks 'सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते' and so by VII 3.20, 'अनुशतिकादीनां च', we have 'उभयपदवृद्धि'

16. अनुव्रजाम्यह नित्य पूयेयेत्यङ्घ्रिरेणुभि । पूयेय *Potential mood I sing from* '✓पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' *Bhvadi (484), Cf VII 10 19,* 'पूयन्त्यपि कीकटा' *but the verb, judging from the context means shall sanctify' here* An archaic use and a confusion of Gana, the correct form being पवेय ✓पूङ् पवने (D P 966) or पुनीयाम् ✓पूञ् क्र्यादि (1482)

17 कामैरनालब्धधिय: । अनालब्ध *not used in its primary sense of 'slaughtered, but signifies secondarily those whose minds are not contaminated by etc*

24 वाग् गद्गदा । गद्गदा an onomatopoeic expression reproducing the sound of a choked throat Root ✓गद् 'to speak' originally imitated faltering accents, onomatopoetic

34. हृदि बिसोर्णवत् । ऊर्णा (तन्तु) 'fibre' etc, is an a-stem and so बिसोर्णवत् is an archaic expression for बिसोर्णावत् The shortening of the vowel is motivated by metrical exigency as it is the seventh syllable Cf सप्तम द्विचतुर्थयो' But Ūrna is also found in Ūrnamradas, 'Ūrnanābha' and Ūrnanābhi, (spider)

35 त्रिपवणम् । A vedic formation Cerebralisation irregular

19. एवं गदिः । गदिः from √गद व्यक्तायां वाचि + इन् (unādi) means भाषणम् 'talking' (unusual).

'स्परश.' archaic for स्पर्शः; *anaptyxis due to exigency of metre.*

22. द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः । An allegory, द्विसुपर्णनीडः containing nests of two birds i. e. Jivātmā and Paramātmā *Cf.* 'द्वा सुपर्णा सयुजा' etc. quoted above (RV. I.164.20).

23. अदन्ति चैकं फलमरण्यवासा हंसाः । Refers to Sannyāsis (परमहंसाः) residing in a forest. हंस is used in its philosophical sense.

24. सम्पद्य चात्मानम् । सम् + √पद् used transitively. But usually it is intrans. *Cf.* 'सता सम्पद्यते' upa. or the loc. case is used *Cf.* Chā. u. VI.9.2, 'सति सम्पद्य न विदुः; वाङ्मनसि सम्पद्यते' etc. Here instru. आत्मना would violate Indravajrā.

CHAPTER XIII

3-4. उभये । Un-Pā. for उभयस्मिन् (pronoun). अप (acc) irregular for आपः (nom.) metri causa.

8. भुञ्जते श्वखराजवत् । This is a simile but very expressive. It has been fully elucidated by the com. in this way : 'श्वानो यथा भर्त्स्यमाना अपि, खरा यथा पद्भ्यां ताडयमाना अपि खरीमनुधावन्ति, अजा यथा निर्लज्जा हन्तुमानीता अपि अजामनुधावन्ति तद्वत् ।'

23. को भवानिति वः प्रश्नो वाचारम्भो ह्यनर्थकः । वाचारम्भः an upanisadic phrase; वाचारभ्यते इति a sort of a-luk Samāsa with the Instru. intact. The stem वाचा according to some is only a variant of वाच्. *Cf.* the Kārika, 'आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा दिशा निशा'. The Śabdendu-Śekhara thinks that वाचा is not correct. For the phrase, vide Chāndogya u. VI.1 4, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्'.

34. उरुधेव विभाति । उरुधा un-Pā. and obsolete, P. V.3.42, 'संख्याया विधार्थेधा' is against it. Cf चित्रधा. VI.14.52, above. पुरुधा is found in RV. X.55.3, 'पुरुधा विचष्टे' Cf. 'उरुधेव गीतः', XI.28.16, infra.

36. वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः । *Cf. III.28.37, above,* where the simile is found verbatim. The prepositional verb. परिकृतम् = परिहितम्; परि + √कृ here means 'to put on, to wear'. Originally, it meant to 'cover round', 'to surround', from which we have the noun

परिकर: (प्रगाढगात्रिकाबन्धः) meaning *'tightening of the clothes'* etc. obsolete in class. Skt.

37. देहोऽपि दैववशगः । A repetition of III.28.38. Cf. Bṛ u. 'तस्य तावदेव ··· विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये'.

CHAPTER XIV

10. अन्ये वदन्ति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनम् । त्यागभोजनम् sing. Samāhāra Dvandva. 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति' (P. 34) त्यागः 'evacuation' and भोजनम् 'gormandising', 'feasting', the hedonistic philosophy of the Lokāyatas (materialists).

11. शुचार्पिताः । *This is a Vedic and Paurāṇik phrase occuring in* M. Bhā. etc. meaning 'शोकव्याप्ता.' Cf T.S. V.1.6.2, 'ग्राम्याणि पात्राणि शुचाऽर्पयेत्' also, V.1.4.2, 'ग्राम्यान् पशून्छुचाऽर्पयेत्' V.6.2.4, 'प्रजाः शुचार्पयति'.

13. सुखमया (दिशः) । *Un-Pā. for* सुखमय्य. P. IV.1.15.

14. न सार्वभौमं रसाधिपत्यम् । Pā. 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ' (V.1.41); Bhaṭṭoji remarks 'सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते' and so by VII.3.20, 'अनुशतिकादीनां च', we have 'उभयपदवृद्धिः'.

16. अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेयेत्यङ्घ्रिरेणुभिः । पूयेय, Potential mood I. sing. from '√पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' Bhvadi (484); Cf. VII.10.19, 'पूयन्तेऽपि कीकटाः' but the verb, judging from the context means 'shall sanctify' here An archaic use and a confusion of Gaṇa, the correct form being पवेय — √पूङ् पवने (D.P. 966) or पुनीयाम् √पूञ् क्र्यादि (1482).

17 कामैरनालब्धधियः । अनालब्ध not used in its primary sense of 'slaughtered, but signifies, secondarily, those whose minds are not contaminated by' etc.

24. वाग् गद्गदा । गद्गदा an onomatopoeic expression reproducing the sound of a choked throat. Root √गद् 'to speak' originally imitated faltering accents; onomatopoetic.

34. हृदि ··· विस्रोर्णवत् । 'ऊर्णा (तन्तु) 'fibre' etc., is an ā-stem and so विसोर्णवत् is an archaic expression for विसोर्णावत् . The shortening of the vowel is motivated by metrical exigency as it is the seventh syllable Cf 'सप्तमं द्विचतुर्थयो.'. But ūrṇa is also found in ūrṇamradas; 'ūrṇanābha' and ūrṇanābhi, (spider).

35 त्रिपवणम् । A vedic formation. Cerebralisation irregular Extensive use in Vedas.

CHAPTER XV

6 अनूर्मिमत्य देहेऽस्मिन् । *Explained by Sridhara as 'क्षुत्पिपासादिराहित्यम्' an obscure word, rarely used*

17 यत्र कामोऽवसीयते । अवसीयते (कर्मकर्तरि) passive of √षोऽन्तकर्मणि' (1147, Divadi) in present (लट्)

25 विमानेनोपतिष्ठन्ति सत्ववृत्ती सुरस्त्रियः । सत्ववृत्ती nom plu archaic for सत्ववृत्तयः, पूर्वसवर्णदीर्घ by Pa सुपांसुलुकपूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' VII 1 39 Condensed for metrical reasons

34 जन्मौषधितपोमन्त्रैर्यावतीरिह सिद्धयः । यावती archaic for यावत्यः by Pa सुपांसुलुक्पूर्वसवर्ण etc VII 1 39 vide Patañjala Sūtram जन्मौषधितपोमन्त्रयोगजा सिद्धयः'

36 अहमात्मान्तरो बाह्यः । Cf Brha u III 7 3, एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः

CHAPTER XVI

14. हविर्धान्यस्मि धेनुषु । हविर्धानी explained as कामधेनु a milch cow, 'हविर्धीयते अस्याः करणाधिकरणयोश्च (Pa III 3 117) इत्यधिकरणे ल्युट्

17 द्युमताम् । *For द्युमत् see detailed discussion above* X.89 53.

18 (यम) संयमताम् । Un P for संयच्छताम् vide P VII 3 77, इषुगमियमां छः

24. आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनाम् । आन्वीक्षिकी आत्मानात्मविद्या metaphysics' विकल्पः ख्यातिवादिनाम् explained by Sridhara 'अख्यात्यन्यथाख्यातिशून्यख्यात्यसत्ख्यात्यनिर्वचनीयख्यातिवादिनामयमिदमेव वेति यो दुरन्तो विकल्पः सोऽहम्'

कौशलानाम् । Proficiency in different branches of knowledge etc

27 संवत्सरोऽस्म्यनिमिषाम् । अनिमिषाम् । This word ends in a consonant ष so in gen plu it is अनिमिषाम्, archaic for अनिमिषाणाम् अनिमिष frequently found in vedas Cf RV III 59 1 मित्रः कृष्टीरनिमिषाभिचष्टे T S III 4 11 5 Nir X 22. अनिमिषा = अनिमिषेण (Sāyaṇa) also RV VII 60 7 'इमे दिवो अनिमिषा नयन्ति ।'

नक्षत्राणां तथाभिजित् । *Vide* अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानामधस्तात् श्रोणायै MS II 13 20, TB III 1 2 5

29 विद्याध्राणां सुदर्शनः । विद्याध्राणां same as विद्याधराणाम् synco-

pation of vowel 'a' for metrical necessity. Cf. महीध्र and महीधर.

35. अहं वै प्रतिसंक्रमः । प्रतिसंक्रम technical term for प्रलयः 'destruction, involution'

43. यो वै वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छन् धिया यतिः ।
तस्य व्रतं तपो दानं स्रवत्यामघटाम्बुवत् ॥

The sentence is elliptical 'असंयच्छन्' is pres. participle but the sentence has no finite verb This is a syntactical contamination of (1) वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छति and (2) वाङ्मनसी असंयच्छन् आस्ते see, अनुक्रमिष्यन् (future part.) XI.4.2, above Very often the B.P. uses a part without a finite verb. A peculiar syntactical aberration. The Dvandva Compound वाङ्मनसी is archaic for 'वाङ्मनस' Cf. Pa V.4 77, 'अचतुरविचतुर-सुचतुर-स्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनस ··· ··· ··· गोष्ठश्वाः' which provides a Samāsānta 'अच्' here The Smrtis, such as Manusmr, use its e g. 'यस्य वाङ्मनसी शुद्धे' Manu II 161.

CHAPTER XVII

12. त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदयात् त्रयी ।
विद्या प्रादुरभूत् तस्या अहमासं त्रिवृन्मखः ॥

त्रिवृत् means हौत्राध्वर्यवौद्गात्रैस्त्रिरूप., i e. having three forms with the three functions of the well-known three priests, होतृ, अध्वर्यु and उद्गातृ, with their assistants. Cf. also, the saying, 'यज्ञो वै विष्णु' (VS. XX.20) also, ŚB. XIII,1.8.8; KB. IV 2 18 8, TB 1.2 5.1. Also, 'यदृचैव हौत्रं क्रियते, यजुषाध्वर्यवं साम्नोद्गीथं व्यारब्धा त्रयी विद्या भवति ।' (A.B. V.33).

15. जन्मभूम्यनुसारिणी आसन् प्रकृतयो नृणाम् । जन्मभूम्यनुसारिणः (Nom.) archaic for जन्मभूम्यनुसारिण्यः A case of पूर्वसवर्णदीर्घ acc to Pā 'सुपांसुलुक्पूर्वसवर्ण' etc.

31 आरोक्ष्यन् । Fut part. without a finite verb or, equal to आरोक्ष्यति स्म; metri causa; see, असंयच्छन् V 43 supra.

43. धर्मं विरजम् । B.P. very often converts the word into a-ending by dropping S. Vide विरजेन etc Widely used in upaniṣads etc, Vide, carakasamhitā, 5.16–23 (Lahore edn.)

CHAPTER XVIII

3 दतः न धावेत् । There is a stem दत, cognate with English

10 समुद्धरेन कृपया आपवर्ग्यवचोभि । आपवर्ग्यं = अपवर्ग + ष्यञ् in the sense of तस्मै हितम् etc Here अपवर्ग means मुक्ति 'Salvation' Instead of regular yat, we have ष्यञ् here A wholly unknown and obsolete word coined by B P See आपवर्ग्य VII 9 46, supra

16 प्रतिसङ्क्रामे । प्रलय 'during destruction'

26 रजस्वलमसन्निष्ठ चित्तम् । रजस्वलम् is here used not in its etymological sense of covered with dust but in secondary sense of 'tainted by desires etc Cf Pa 'रज कृष्यासुतिपरिषदो वलच (V 2 112) The sense of ■ 'woman in her monthly course is a specialised meaning (योगरूढि)

43 नरकस्तम उन्नाह । तमस उन्नाह उद्रक स नरको न तामिस्रादि । उन्नाह means 'prominence, exuberance' from उत् + √नह + घञ

44 कृपणो योऽजितेन्द्रिय । कृपण pitiable, then miser Cf Eng miser miserable see V 8 7 above कृपणम्'

CHAPTER XX

9 यावता । The correlative of तावत् is यावत् used metri causa

15 खग स्वकेतमुत्सृज्य क्षेम याति ह्यलम्पट । कतम् from √कित निवास रोगापनयने च (D P 993) Bhattoji remarks (S K) as follows 'निवासे कतयति' (loc cit)

17 नृदेहमाद्य सुलभ सुदुर्लभ प्लवम् भवाब्धि न तरेत् स आत्महा । An elliptical sentence omission of the verb due to metrical exigency, for syntactical purpose a word like प्राप्य' is to be requisitioned by अध्याहार and construed with प्लवम् , boat प्लवम् > √प्लु Eng 'float' Gk pleo (πλέω) vedic '√pru' Cf the well known lines यश्च निम्ब परशुना सर्वस्य कटुरव ■

21 दम्यस्येवार्वतो मुहु । अर्वन् a horse 'अन्यभ्योऽपि दृश्यत इति ऋधातो वनिपि अर्वन्शब्द अश्व योगरूढ' vide Nir X 31 अर्वा ईरणवान् ■ runner' It is not from √ईर but √ऋ Indo European er' to be set in motion' Now अर्वन is declined as an at stem acc to Pa VI 4 127, 'अर्वणस्त्रसावनञ' Cf RV IV 38 10 'सहसा शतमा वाज्यर्वा' RV 'महि जात त अर्वन्' I 163 1, also RV I 163 9 'यो अर्वन्त प्रथमो अध्यतिष्ठत् San अर्वन Av 'aurvant',

'swift' The word seems to be connected with Arab Arabia famous for good steeds.

29 कामा हृद्य्या नश्यन्ति सर्वे। हृद्य्या an archaic word not generally current in later literature Cf 'भवे छन्दसि' (Pa. IV 4.110) इति यत्, vide, VIII.24.53 above 'ग्रन्थीन् हृदय्यान्'

30 भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि मयि दृष्टेऽखिलात्मनि॥

This is an adaptation of Mundaka II II 2 8 where the last pāda reads 'तस्मिन् दृष्टे परावरे'.

CHAPTER XXI

1. मत्पथ। Un P for मत्पथान्, samasanta dropped उपन्त। Pres. part without a finite verb Cf XI 4 2 and XI 16 43, supra

5 भूम्यम्ब्वग्न्यनिलाकाशा भूतानां पञ्चधातवः। धातु from √ धा धारणे, धारयन्तीति धातवः कारणानि (constituent causes) A novel sense not generally associated with the word

6 धातुपूद्धव कल्प्यन्ते। धातुषु देहेषु (Śrīdhara)

8 कृष्णसारोऽपि असौवीर कीकटासंस्कृतेरिणम्। A Samahara Dvandva कीकट is referred to in Nir VI 32 कीकटो नाम देशोऽनार्यनिवासः' 'कीकटा किंकृता कि क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा' vide RV III 53 14 कि ते कृण्वन्ति कीकटेषु, 'a Non-Aryan tribe, Grassman, Sridhara quotes a verse [illegible] वै पुण्यतमो देश सत्यात्र यत्र लभ्यते। तद्वर्जितो य कीकटोऽङ्गवङ्गकलिङ्गादि कीकट is so called because the inhabitants say 'what is the use of vedic sacrifices' Possibly, in the structure of the word there lies hidden Prakrtism कृत being कट or in the derivation of this word as well as of कण्टक (कण्टक कृन्तते) traced to √कृन्त Yaska brilliantly anticipated and enunciated the law of cerebralisation of r + t = ṭ now well known in old Indo Āryan See VII 10 19 above

27 अग्निमुग्धा धूमतान्ता। Cf कश्चिद्द्वा अस्मात् लोकात् अग्निमुग्धा हैवधूमतान्ता Upanisad (untraced) S s explain 'धूमताधूममार्गोऽन्त येषाम् is unacceptable धूमता can never mean धूममार्ग तान्त corresponds to मुग्ध both being ppp तान्त means क्लान्त, it mean कर्मकाण्डाभिनिविष्टा

28 न ते मामङ्ग जानन्ति हृदिस्थं य इदं यत।
उक्थशस्त्रा ह्यसुतृपो यथा नीहारचक्षुष॥

This is an adaptation of the well known verse in Vedas given below 'उक्थशस्त्राः उक्थ सोमयागविशेष शस्त्र पशुहिंसासाधन शसनीय वा येषा ते, उक्थ is a variety (विकृति) of Agniṣṭoma 'those who slaughter animals by weapons in sacrifices Vide Nirukta, (XIV.10)

न त विदाथ य इमा जजानान्यद् युष्माकमन्तर बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥

Mahidhara explains उक्थानि शसन्ति उक्थशास शस्त्रस्तोतार । uvaṭa 'उक्थाना शसितार '

Also RV X 82 7, VS XVII 31, TS. IV 6 2 2 (उक्थशास means 'those who recite hymns') उक्थ + √शस् क्विप् साहितिको दीर्घ . The compound नीहारचतुप is a modified paraphrase of vedic नीहारेण प्रावृता ', असुतृप् has been discussed many times before. Cf RV X 14 12, 'उरुण सावसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।' √तृप 'steal' is a vedic root, *so the meaning is 'stealer of life' and not as Śridhara explains,* प्राणतर्पण-परायणा '. He was led into the wrong explanation as he lost sight of the vedic word तृप् or तृपु (a thief), obsolete in class Sanskrit. 'पशुतृप्' in veda means 'a stealer of cattle' Cf RV VII 86 5, 'अव राजन् पशुतृप न तायु सृजा वत्सि'ठम्' also RV X 87,14 पराचिरा मूरदेवाञ्छृणीहि । परासुतृपो अभि शोशुचानः ॥

36 शब्द ब्रह्म सुदुर्बोध प्राणेन्द्रियमनोमयम् ।
अनन्तपार गम्भीर दुर्विगाह्य समुद्रवत् ॥

Cf चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिण. ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीय वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

It has been explained in details in Nirukta XIII 9 (vide RV I 164 45 AV IX 10 27)

38 यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमते मुखात् । उद्वमते here means बहि. प्रकटयति and so *it is not open to objection on the ground of vulgarity,* vide Kāvyadarsa I 95

निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षा विगाहते ॥

CHAPTER XXII

4. मायां मदीयामुद्गृह्य । उत् + √ग्रह prepo. verb, used *to signify the unusual and novel idea of 'accepting, taking for granted'* It

is not current in this sense in Epics and Purāṇas

6 प्राप्ते शमदमेऽप्येति वादस्तमनु शाम्यति। अप्येति in philosophical and upaniṣadic literature means 'विलीयते', 'to be dissolved'. अपि + √इण् is used in this sense almost everywhere Examples

Kauṣi upa III 3 तदेन वाक सर्वैर्नामभि सहाप्येति। Chā. upa VI 8 1 स्वमपीतो भवति। Chā upa VI 10 1 समुद्रात् समुद्रमेवापियन्ति। Bṛha upa IV 4 6 ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति। Svetasva upa III 10. इतरे दु खमेवापियन्ति। Nṛs upa. II 4 यमप्येति सुरन साम्पराये।

47 नित्यदा हि अङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च। नित्यदा is an archaic word, not used in class. literature Formed on the analogy of यदा, कदा, सदा etc but not sanctioned by Pa V 3 15, 'सर्वैकान्यकियत्तद् काले दा'

49. यो विद्वान् जन्मसंयमौ। संयम is used in the sense of 'destruction', 'dissolution' *This is an obscure and very rare use of the word.*

57 असद्भि प्रलब्धोऽसूयितोऽध्वगा। प्रलब्ध = उपहसित 'ridiculed' Cf प्रलब्धा XI 1 16, supra असूयित rarely used in class Sanskrit, from √असूञ् (Kaṇḍvadi, vide Pa III.1 27 (कण्ड्वादिभ्यो यक) past passive part

58 धृत्येव प्रकम्पित। *Shaken in one's creed and belief* 'परमेश्वर-निष्ठात प्रच्यावित' or violently disturbed in 'one's' practices

CHAPTER XXIII

1 स एवमाशासित उद्धवेन। आ + √शसि + क्त, आशासित here has been used in a sense not usually associated with it viz, प्रार्थित 'requested'. In class or Purāṇa literature it is a secondary sense. Cf Śakuntalam II 15, आशासन्व सुरयुवतय'

8 कदर्य। Miser, see V 14.3, above

9 यक्षवित्तस्य। यक्षाणा वित्तमिव केवल रक्षणीय वित्त यस्य we have in vernacular e g in Bengali, the expression 'यखेर धन' a property sedulously *preserved by a miser and never spent and he, even after death, is believed to keep watch over it as a disembodied sentinel.* See, 'यक्षवित्त पततयध' *XI 23 24, below*

धर्मकामविहीनस्य चुक्रुधु पञ्च भागिनः। The presiding deities of the five daily Yajñas (पञ्चयज्ञ) were infuriated as he did not perform

any of them. पक्षभागी is an obscure word rarely used elsewhere.

10. तदवध्यान । For ava + √dhyai, see, V.10 24, above.

20. एकास्निग्धा काकिणिना मद्यः सर्वेऽस्यः कृताः । एकास्निग्धा, archaic for एकस्निग्धा. 'united and loving'. Karmadhāraya compd. 'अन्येषामपि दृश्यते' Pā. VI.3.137. काकिणिना *is archaic for* काकिण्या *(feminine)*; used for completion of the metre. 'काकिणी नाम माषकचतुर्थभागः, पणचतुर्थभाग इत्येके' Ksirasvāmi on Amara K. III.5.9. Masculine for fem. Inversion of Gender. Skt. स्निग्ध becomes आस्निग्ध due to Prākritism. *Cf.* स्नान *H.* आस्नान; स्पर्धा-आस्पर्धा (Beng.).

24. Śrīdhara says 'ज्ञातयः सगोत्राः विवाहादिना सम्बद्धाः.'.

25. *The first half is elliptical; a word like* गतम् *is to be supplied.*

40. इत्येके विहसन्त्येनमेके दुर्वातयन्ति च । दुर्वातयन्ति दुर्वातं कुर्वन्ति— 'तत् करोति तदाचष्टे' इति णिच् *a denominative, or from* दुस् + √ वा गतिगन्धनयोः (curādi, 1883). The meaning is, 'अपानवायुं मुञ्चन्ति'.

43. मनः परं कारणमामनन्ति । Cf Bṛha. u. I.5.3, 'मनसा ह्येव पश्यति, मनसा शृणोति' also, 'मन एव हि कारणं बन्धमोक्षयोः.' Maitri u. VI.34; Brahmabindu u. II, मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः'.

44. तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवन्ति । सवर्णास्तत्तत्कर्मानुरूपाः. सृतयः देवतिर्यङ्नरादिगतयः , सृति means 'path' (मार्ग) in philosophical literature. Cf. Gītā VIII.27 'नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन' Bṛha. u. VI.2 2. 'द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत'.

48. मनोवशेऽन्ये ह्यभवन् स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति । भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान् । Almost a verbatim repetition of the following .

मनसो वशे सर्वमिदं बभूव, नान्यस्य मनो वशमन्वियाय ।

भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान् ॥

T B. III.12 3.3. In 'अभवन् स्म' स्म is an enclitic to complete the metre; otherwise by Pā. III.2.118, 'लट् स्मे' it would have been archaic for 'भवन्ति स्म'.

51. कल्माष (पुष्येन्) । Un-P. for कल्माषं ; metri causa.

62. य एतां शृण्वन् ··· नैयायिसूर्पं । Sentence defective syntactically. The pres. participle is not followed by a finite verb, like 'तरेत्' as in may other verses in B P.

CHAPTER XXIV

22. अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लीयते । Cf. Taitti upa. II.1 1 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन. आकाश. सम्भूतः, आकाशाद्वायुः । वायोरग्नि । अग्नेराप. । अद्‌भ्य पृथिवी । पृथिव्या ओषधय । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात् पुरुष ।' This is the evolutionary process of the upaniṣad and here the involutionary process is being detailed.

25 शब्दो भूतादिमप्येति । अप्येति means विलीयते. This root √इ with अपि is used very frequently in this sense, specially in upaniṣadas. Cf. Kauṣ. III.3, 'तदेनं वाक् सर्वैर्नामभि. सहाप्येति' Chā. u. IV.3.3, 'प्राणमेव वागप्येति' Muṇḍaka I 2.7. 'जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति' Tai. II 8.1, 'ये कर्मणा देवानपियन्ति'.

CHAPTER XXV

8 गुणानां सम्मितिर्हिंसा । सम्मिति lit 'an assemblage' of men, a meeting etc then secondarily 'a combination'.

9. पुरुषं सत्त्वसंयुक्तमनुमीयात् शमादिभिः । अनुमीयात् is archaic for अनुमिमीत (potential). √माङ् माने is जुहोत्यादि but मीयात् comes from √मीञ् हिंसायाम् (1476) So this root denotes 'injury' and not inference, which is evidently the meaning here. A confusion of Juhotyādi and Kryādi Ganas

21. तमसाधोऽध. आमुख्यात् । 'आमुख्यात् स्थावरानभिव्याप्य' Śridhara.

35. जीवो जीव विहाय माम् । The second जीव is used in the unusual sense of जीवकारणं लिङ्गशरीरम् i. e the astral body otherwise called सूक्ष्मशरीरम् .

CHAPTER XXVI

3. सङ्गं न कुर्यादसतां शिश्नोदरतृपां क्वचित् । शिश्नोदरतृपाम् । 'शिश्नोदरयोस्तृप्यन्ति ये' formed with क्विप् ; gen. plu This word is a novel construction of the B P. We have in Vedas the word शिश्नदेवाः, sometimes taken as *'phallus worshippers'*, *e.g* *'मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं नः.'* RV. VII.21,5; Nirukta IV.9.

5. *त्यक्त्वात्मानं व्रजन्तीं तां नग्न उन्मत्तवन्नृपः ।*
विलपन्नन्वगाज्जाये घोरे तिष्ठेति विक्लवः ॥

For the original, vide RV. X.95.1 (this verse is also found

in a modified form in Skandha IX.14.34 above) viz

हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचासि मिश्रा कृणवावहै नु ।
न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन् परतरे चनाहन् ॥

Cf also Harivamsa v 1398, 'जायेह तिष्ठ मनसा घोर वचसि तिष्ठ ह' (Cf 24, Harivaṁśa parva)

6 कामानतृप्तोऽनुजुषन्क्षुल्लकान् । For क्षुल्लकान् a Prakrtism from क्षुद्रकान् see discussion above

15 को न्वन्यो मोचितु प्रभुः । मोचितुम् is archaic for मोचयितुम्, caus Infinitive from √मुच The omission of nic is motivated by metrical exigency, of eight syllables only Cf VIII 2 32, 'प्रभवन्ति मोचितुम्'.

16 योषितस्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दुर्मतेः । It refers to the Sūkta X 95 of RV and specially the following verse (15)

पुरूरवो मा मृथा मा प्र पप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।
न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता ॥

31. क्षीतं भयं तमोऽप्येति । अपि + √इण् denotes 'loss', 'disappearance', for illustrations from upanisadas etc, see above (XI 22 6)

CHAPTER XXVII

13 चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठा is used in a novel sense altogether प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यां देवतेति प्रतिमेव प्रतिष्ठा उद्वासावाहने' means आवाहनम् and विसर्जनम्, उद्वासनम् lit means to 'evict' to expell, by means of mantras, technically called 'देवताविसर्जनम्'

20 पाणिना मृजेत् । मृजेत् (potential of √मृजूष् शुद्धौ adadi, D P 1066) is archaic for मृज्यात् The seventh syllable must be short and so मृज्यात् has been replaced by मृजेत्, vide, the dictum 'सप्तमं द्विचतुर्थयो'. A confusion with Bhvādi Gana.

31 स्वर्णधर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया ।
पौरुषेणापि सूक्तेन सामभी राजनादिभिः ॥

स्वर्णधर्मानुवाक i e the mantra that begins with 'सुवर्णं घर्मं परिवेद वेनम्' etc Tai Āranyaka III 11 1. महापुरुषविद्या । The following verse.

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु महापुरुषपूर्वज ॥

पौरुषसूक्तम् । The hymn of RV beginning with 'सहस्रशीर्षा पुरुष' etc containing 16 verses (RV X 90 1–16) सामभी राजनादिभि । Rajana in the Saman chant constructed from RV 'इन्द्र नरो नेमधिता हवन्ते' (VII 27 1), SV I 318 Cf Cha u I.6, तस्माद् ऋच्यध्यूढ साम गीयते'

34 नेवद्य सति कल्पयत् । The sentence is elliptical and so for syantactical necessity, the word निमित्ते should be understood after 'सति'

40 प्रास्याज्यभागावाघारौ दत्त्वा चाज्यप्लुत हवि । Ajyabhagas are *two and they are the names of two actions* (कर्मनामधेये, 'आज्यभागाविति कर्मणोर्नामधेयम्, आज्य भागौ भागधय ययोस्तौ com on SB II 2, TS II 6 2 1 and Sat Br I 6 3 38, says 'चक्षुषी वा एत यज्ञस्य यदाज्यभागौ'

आघारौ । The pouring of आज्य (घृतक्षारणम्) is called 'aghāra' *There are two agharas one to Prajapati and the other to Indra In the* first, ājya is poured from north west to South-east and in the Second, from South west to North east

41 जुहुयान्मूलमन्त्रेण षोडशर्चावदानत । षोडशर्चा षोडश ऋच यस्मिन् तेन पुरुषसूक्तेन । Un P for षोडशर्चेन Samāsanta dropped *metri* causa The *Puruṣa sūktam* (RV *X 90 1–16), which contains sixteen* verses (जुहुयात्) स्विष्टकृत बुध । Svistakrt' is the name of a Yaga The Devata is Agni, while the dravya is Purodasa (पुरोडाश) Cf 'तदर्थं जुह्वामुपस्तीर्य पूर्व हुतावशिष्टयो द्वयो पुरोडाशयारुत्तरार्धात् सकृत् सकृदवदाय होत्र', 'अग्नयस्विष्टकृतऽनुब्रूहि' अग्नि स्विष्टकृत यज इति प्रैष दत्त्वाध्वर्युर्दक्षिणातिक्रम्य आश्रावणाद्यनन्तर अग्नय स्विष्टकृते स्वाहा इति जुहुयात् । (Yajñatatvaprakaśah p. 27 by Mm *Chinnnasvami Sāstri)*

44 मुहूर्त क्षणिको भवेत् । क्षणिक 'means enjoying leisure or recreation' निर्व्यापारस्थिती कालविशेषोत्सवयो क्षण' (from Amara)

49 अर्चन्नुभयत । √अर्च *is here* भ्वादि *(*D P *204) and so the* pres part is 'अर्चन्'

52 मत्साम्यतामियात् । मत्साम्यताम् is archaic for मत्साम्यम्' समस्य भाव साम्यम् गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणि च' Pā V 1 124 so it being a noun, 'तस्य भावस्त्वतलौ' Pā V 1 119, cannot be requisitioned to make another noun *But this additional syllable has been inserted to complete the* requisite number of eight in the Anustubh

55 कर्तुश्च सारथेर्हेतोरनुमोदितुरेव च ।
कर्मणा भागिन प्रेत्य भूयोभूयसि तत् फलम् ॥

'सारथि' literally, 'sitting in the same chariot' i e a driver, the original sense has been extended to mean an accessary, a companion, by Lakṣaṇā.

हेतु vide 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' (Pā. I.4.55). It means the employer, *one who directs one to do an action.* 'भूयो भूयसि सत्फलम्' *Cf.* for the idea, Jaimini Sūtra, I.2.17, 'फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणत फलतो वा फलविशेष. स्यात्'.

CHAPTER XXVIII

2. स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्यभिनिवेशतः । 'असति' Loc. Such use is defended by Bhaṭṭoji (S.K.) on Pā I 4.47, 'अभिनिविशश्च', where he says, 'परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्' इति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्यान्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचिन्न । पापेऽभिनिवेशः ।' The example given in Mahābhāsya under, 'समर्थः पदविधि ', viz. 'एवमर्थेऽभिनिविशानाम्' is authority for the use of the Locative Case.

5. छायाप्रत्याह्वयाभासा । प्रत्याह्वय' means an echo, reverberation.

16. सूत्रं महान् etc. । For सूत्रम् Cf. Bṛha u. III.7 1, 'वेद वा अहं तत् सूत्रम्'. Also 'वायुना वै सूत्रेण सर्वाणि सन्दृब्धानि'.

उरुधेव गीनः । उरुधा means 'बहुधा'. The synonymous 'पुरुधा' is current in vedas See चित्रधा X.32.1 Supra, 'in various ways'. The word is obsolete in class. Sanskrit. A coinage of B.P.; vide, XI.13.34, 'उरुधेव विभाति'. Not found in vedic literature. 'पुरुधा' is current in vedas.

17 *अमूलमेतद्बहुरूपरूपितं मनोवचःप्राणशरीरकर्म ।* *ज्ञानासिनोपासनया शितेन छित्त्वा मुनि.* । Cf the almost similar idea in B. Gitā Ch. XV.3 .

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते, नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥

20 *विमानमेतत् त्रियवस्थमङ्ग* । त्रियवस्थम् vedic, archaic for त्र्यवस्थम् Cf त्रियम्बक, त्रियक्ष (Śiva) etc. KS. XVIII 12, 'त्रियविश्च मे त्रियवी च मे'. Here there is anaptyxis on the analogy of vedic metre, where acc. to Piṅgala Chndas III.2 (vide 'पाद इयादिपूरण) in छिन्नसन्धि, the contracted vowel has got to be detached (Example : 'तत् सवितुर्वरेणियम्' etc.) for completion

of the metre. Vide. ṚK. Prātiśākhya (VIII.40), 'व्यूहैः सम्पत् समीक्ष्योने क्षैप्रवर्णैकभाविनाम्'; also vide, ibid 'व्यूहेदेकाक्षरीभावान् पादेपूनेषु सम्पदे' (R.P. XVII.22), 'क्षैप्रवर्णांश्च संयोगान् व्यवेयात् सदृशैः स्वरैः' (XVII.23). Also, Sarvānukramaṇī III.6, 'पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेत्'. A similar Vārtika, viz., 'इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' *provides for such cases.* Kālidāsa uses such expression in his Kumārasambhavam, viz. 'त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श' (III.44) on the analogy of vedas. Cf. Vyādi 'इकां यण्भिर्व्यवधानम्' vide, Bhāsāvṛtti, under P. VI.1.77 (इको यणचि), 'इकां यण्भिर्व्यवधानं व्याडिगालवयोरिति वक्तव्यम्। Also, Supadma, 'इकां यण्भिर्व्यवधानम्' (Sandhi 40). A familiar device to complete the required number of syllables Cf Vedic त्रियक्षम्, त्रियरण त्रियायुषम् etc Cf, Rāmāyaṇa VII.46.21. 'शिरसा धारयिष्यामि त्रियम्बक इवौजसा'.

23. स्यानन्दतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः। (उपारमेत्); here कामुक which primarily means 'an amorous, lustful person' is used in the sense of the organs which run after objects of pleasure 'कामयन्ते विषयानिति कामुकानीन्द्रियाणि (ण्वुल्)'. This is of course, a novel use of the term

31. शयानमुक्षन्तमदन्तमन्नमात्मानं न वेद। उक्षन्तम् pre. part. of √उक्ष सेचने (657) 'to pour'. So *it means* 'मूत्रयन्तम्', '*urinating*'.

35. एष स्वयं ज्योतिः ··· एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे।
येनेषिता वागसवश्चरन्ति॥

वचसां विरामे। This is an echo of the famous expression in Tai. upa II.4.1, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।' For 'येनेषिता वागसवश्चरन्ति' Cf. Kena upa. I.

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति॥

Also, Kena u. II, 'श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरिति' also, for 'स्वयं ज्योतिः' Cf. Bṛha. u. IV.3.9, 'अयं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति'.

37. यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यं पञ्चवर्णमबाधितम्। पञ्चवर्णम् is used in the strange and obsolete sense of 'पञ्चभूतात्मकम्', 'composed of the five elements'.

42. न हि तत् कुशलादृत्यम्। कुशलैः प्राज्ञैरादरणीयम् आदृत्यम् derived *from* आ + √दृ + क्यप्'

CHAPTER XXIX

4. किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबन्धो ।
दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वम् ॥

आत्मसात्त्वम् – आत्मसात् + त्वल् । By Pā. V.4.54, 'तदधीनवचने' we have सातिप्रत्यय .

योऽरोचयत् सह मृगैः । The sentence being elliptical and अरोचयत् having no object we have, for syntactical purposes, to supply some such word as साहित्यम् or सख्यम् (friendship).

6. नैवोपयन्त्यपचितिं कवयस्तवेश । अपचिति is used here not in its usual meaning of पूजा but in the sense of निष्कृति 'redemption of debt' (आनृण्यम्).

आचार्यचैत्यवपुषा । चैत्य from चित्त with ष्यञ् (भवार्थे) vide Pā. 'तत्र भवः' (IV.3.53) i e. 'बहिर्गुरुरूपेणान्तश्चान्तर्यामिरूपेण'.

11. पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् (कारयेत्) । The word सत्र means an assemblage of people (for holding a sacrificial session). We have the indeclinable सत्रा meaning सह e g. 'सत्रा कलत्रैर्गार्हस्थ्यम्' सत्रा is the vedic Instru case of सत्र by डादेश according to Pā. 'सुपांसुलुक्' etc The Iranian form is 'hastra', 'session'. For vedic uses of सत्र or सत्रा vide A V. XVII 1.14 'सत्रे निषेदुर्ऋषयो नाधमाना'; RV. I.7.6. 'सत्रा-दावन्नपावृधि', 'सत्रा विश्वं दधिषे केवलं सहः' RV. I.57.6, AV. XX.15.6.

45. स एवमुक्तो हरिमेधसोद्धवः । हरतीति हरिः (from √हृ) मेधा यस्य तेन 'हरिमेधसा' Pā V.4.122, says नित्यमसिच् प्रजामेधयोः.' but really speaking, मेधस् is a stem ending in अस् in vedas.

49. निगमकृदुपजह्रे भृङ्गवद् वेदसारम् । उपजह्रे is used to mean उज्जह्रे 'extracted'. For metrical purpose, उज्जह्रे would not suit, since the required number of fifteen syllables would be short of one. उप + √हृ is used in this unusual sense (Ksirasvāmin, उद्धृतवान्).

CHAPTER XXX

20. मुष्टिभिर्जह्रुरेरकाः । जह्रुः means here जगृहुः 'took up for fight'. एरकाः । Prākrit, k is pleonastic; vide East Beng. एरा 'reeds' vide 'एरका' XI.1.22 ante.

39. मा भैर्जरे । मा भैः is archaic for मा भैषीः, because the aorist

second person sing of √भी is अभैषी but the form is extensively used in classical literature Some say that Pa's rule II 4 77, 'गातिस्थाघुपाभूभ्य सिच परस्मैपदेषु' has to be requisitioned in support of the form The last syllable भ्य ' is from √भी in ablative, acc to their interpretation and so there is सिज्लोप'

43 दिशो न जाने etc । Cf B G XI 25, दिशो न जाने न लभे च शर्म'

CHAPTER XXXI

6 योगधारणयाग्नेय्यादग्ध्वा । आग्नेयी, according to Pa अग्नेर्ढक्' (IV 2 33) and then 'टिड्ढा ' (Pa IV 1 15) इति ङीप् ।

11. आत्म महिना । महि a vedic adj here a noun vide X 12 35, above

13 नेच्छत् प्रणेतु वपुरत्र शेषितम् । प्रणेतुम् here means धारयितुम् 'to retain this body in this world' Prepo verb pra + √nī conveys a novel sense here

28 परमङ्गलगतौ । श्रीकृष्ण, शन्तमानि = परममङ्गलानि । It is a word widely used in the Vedas, Cf 'तया नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि' VS XVI.2, TS IV 5 1 1 Sveta upa III 5

SKANDHA XII

CHAPTER I

15. सप्तत्रिंशच्छतोत्तरं समाः । It means सप्तत्रिंशदुत्तरशत समा' hundred and thirty seven Cf. V 4, 'अष्टत्रिंशोत्तरशतम्' and षट्युत्तरं त्रयम् (V.7) supra, the regular compds.

29 सप्ताभीरा आवभृत्या दश गर्दभिनो नृपा । 'अवभृतिर्नाम नगरी तद्राजान' (Sridhara). Cf Pa. IV.1 169, 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्'.

37. अनुगङ्गमाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम् । अनुगङ्गम् Cf Pa 'यस्य चायाम' (II 1.16) An Avyayıbhāva Samāsa.

CHAPTER II

3 दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके । व्यावहारिके 'transactions' क्रयविक्रयव्यवहारे, here the adjective, derived with ठक्, is used as a noun.

6. दूरे वार्ययनं तीर्थम् । The word अयनम् means आश्रय, so the compound means जलाशय, 'a pond, lake' etc

9 शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजना । अट्ठि is the derivative (Prakṛta), of Skt. 'अस्थि' bone. This word becomes अष्ठी in certain cases, e.g अष्ठीवत् (with मतुप्) the 'knee' (with the bone within) Vide Pa VIII 2 12, 'आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वति (अन्यत्र अस्थिमान् S K, loc cit) The vernacular (e g Bengali) is आँठि– 'the stone of a fruit', or being de-aspirated it assumes the form of आटि e g 'आमेर आटि' (the stone (bone) of a mango fruit) There is the customary cerebralisation of Sanskrit अस्थि in Prakṛta 'अट्ठि अट्ठि' Cf Prākṛta-Prakasa, III 11 (अस्थिनि) Gk. οστεον, Lat os, ossis; acc to Johansson from IE. olsth Cf Wackernagel p 238 Here the meaning is that of 'people living on. seeds'. Vedic अष्ठीवत् becomes in Bengali, आठुँ or coll h āthu. Cf अट्ठि Prā. of Skt. अस्थि, VII.9.31 above

13 पाखण्डप्रचुरे धर्मे । पाखण्ड refers to the heterodox sects, such as Buddhists, Jainas etc The original word is 'पाषण्ड', 'पाषण्डा सर्वलिङ्गिन', heretics and impostors. The cerebral sibilant is very often metamorphosed into the velar 'Kh' specially in Prakrita, vide Prakrta-prakāsa III 29, 'स्कष्कश्णा ख' e g सुक्ख, पोक्खरो, अक्खे etc. Prākritism 'वेदयाहयता

सर्वेलिङ्गिन क्षपणकाद्या' Kshirasvamin, on *Amara II 7 45 quotes (an unknown authority)*, 'नानाव्रतधरा नानावेषा पाषण्डिनो मता'.

15 अणुप्रायास्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्थास्नुषु। स्थास्नु vide Pa 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नु' (III 2 139) Here it means स्थावर i e immovable trees (वृक्षेषु) This meaning is almost unknown in later literature, where it always signifies lasting' vide Kirāta II 19

> अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभि स्थास्नु यशश्चिचीषत ।
> अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मी फलमानुषङ्गिकम् ॥

41 कृमिविड्भस्मसञ्ज्ञान्ते राजनाम्नोऽपि यस्य च। Cf Brha upa V 3 1, 'अथेदं भस्मान्त शरीरम्' SB XIV 8 3 1, Isa u 17

CHAPTER III

2 येन फेनोपमे पिण्डे येऽतिविश्रम्भिता नृपा। अतिविश्रम्भिता 'reposing implicit trust in', from अति + वि + √श्रम्भु प्रमादे (393) we have विश्रम्भ which is turned into a deno by णिच् and then the past pass participle or we can have the Taddhita इतच् added to विश्रम्भ by 'तदस्य सञ्जात तारकादिभ्य इतच्' Pa V 2 36

3 पूर्वं जेष्याम सचिवपौराप्तकरीन्द्रानस्य कण्टकान्। 'अस्य' means अपास्य having removed from √असु क्षेपणे (दिवादि) 1209, with ल्यप् but according to Pā 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' the suffix ल्यप् cannot be added as there is no Samasa here So the classical form is either असित्वा or अस्त्वा according to Pa उदितो वा' (VII 2 56) This gerundial form अस्य has been used in B P X 13 13 above also Sridhara proposes a variant 'अथ कण्टकान्' to circumvent the grammatical anomaly. Cf. Vedic instances RV X 85 26 'पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य' also X 109 2, 'अग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय'

14 (कथिता) वचोविभूती। Archaic for वचोविभूतय, पूर्वसवर्णदीर्घ for exigency of metre.

19 आत्मारामा समदृशा प्रायशा श्रमणा जनाः। The word 'Sramana' is explained by Sridhara as 'आत्माभ्यासवन्त'. It seems that this word does *not mean the 'Buddhist mendicants or monks'* here. The Buddhist 'Śramana' *is, of course, an acquisition from Sanskrit* vocabulary with a specialised meaning attached to it by Buddha Vide,

Brhadāranyaka upa IV 3 22 'श्रमणोऽश्रमण', Brahma upa II 'तत्र श्रमणो न श्रमण'.

30. *यदा मायानृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विपादनम् । स कलिस्तामस स्मृतः ।* 'विपादनम्' means दु खम् Instead of the widely prevalent 'विषाद' this novel word has been purposely empolyed to fill up the eighth syllable

31. कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसती । Instead of the regular असत्य *nom plu*, *the archaic and vedic* असती *is used* according to Pā. 'सुपांसुलुक्पूर्वसवर्ण०' etc But this is necessitated, by the requirement of the metre employed (Anusṭubh), which must have a short *seventh syllable'* 'सप्तमं द्विचतुर्थयो'. *Had it been* असत्य, 'स' *the seventh* syllable would have been long because it would precede a conjunct consonant Vide वर्णे सयोगपूर्वश्च'.

32 दस्यूत्कृष्टा (जनपदाः) । Sridhara's explanation that it is a Bahu compd. is unacceptable, it is a Karmadharaya. उत् + √कृष् means 'to devastate' here.

35 पणयिष्यन्ति वै क्षुद्रा किराटा कूटकारिणः । किराटा has been *explained as* व णज', *merchants* *Evidently this word, which is unknown* in Sanskrit vocabulary, is a Prakrtised form of 'Kirata', a mountaineer or one who lives on the frontiers. Cf गुहाभ्य किरातम् VS 30 16. (किर पर्यन्तमवतीति किरात) *In middle Indo-Aryan, a preceding r or ṛ may* cerebralise dentals Some of these forms have been adopted into Sanskrit, occasionally even into the early language. Such are 'aṭani' (vedic, artni) avaṭa from 'avata', 'well' Vikaṭa for Vikrta, bhaṭa', 'soldier' for bhrta etc. (Burrow, 'The Sanskrit language' p 96), we have in Sanskrit the root √अत सातत्यगमने (D P. 38) and √अट गतौ (295) The latter, evidently, is only a cerebralised form of the former due to *Dravidian influence and so the word* 'किराट' *may well be derived from* this root From the most ancient times the frontier people of India used to carry on trade with trans Himālayan countries For 'किराट' a 'merchant', vide Kalhana's 'Rājataraṅgini' VIII 132 Cf *vedic* 'कीकट' cerebralised form of किंकृत *acc to Yaska Cf RV. III 53 14,* किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गाव' N VI.32

पणयिष्यन्ति future > √पण (439) व्यवहारे (स्तुतौ च) *This* root is bhvādi and Ātma and so it is archaic for पणिष्यन्ते, which

however would mar the metre by reducing one syllable. Incidentally, the form 'पणयिष्यन्ति' in the sense of 'business' is not available by the rule 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः आयः' (Pā. III.1.28). Vide Bhaṭṭoji, 'पनिसाहचर्यात् पणेरपि स्तुतावेव आयप्रत्ययः' (S.K) The root √पण has, according to Nir. II.17, given rise to vedic 'पणि', 'पणिर्वणिग् भवति, पणि: पणनात्; वणिक् पण्यं नेनेक्ति'. The Uṇādi Sūtra (II.70) says 'पणेरिज्यादेश्च वः' Cf. Gk. 'πΣρνημ', 'to sell'. In the sense of 'praise' the future of √पणाय् would be पणायिष्यन्ति. See S.K. loc. cit.

37. ननान्दृश्यालसंवादाः कलौ नराः। The word ननान्द means *a husband's sister. Vide Amara, 'ननान्दा तु स्वसा पत्युः' (II.7.29) and so the meaning does not suit the context and therefore according to Śrīdhara, 'ननान्दरोऽत्र भार्याभगिन्यः', the sister-in law (श्यालिका.) is intended here by सामर्थ्यम् or 'propriety' Vide Vākyapadīyam :*

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥

An example of सामर्थ्यम् is given in Sāhityadarpaṇam II.21 viz. 'मधुना मत्तः पिकः', where मधु means 'spring' and not 'wine' as drinking liquor is not possible for a cuckoo.

42. उदरम्भरः। Not current, उदरम्भरि is found in Vedāngas. Cf. Vedic Concordance (V.V.R.I). Under P. III.2.26, 'फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च' S.K. says : 'चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिषु' इति पेठुः। 'ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः.' इति मुरारिः (Anargharāghava), Tatvabodhini, loc. cit. says 'एव च कथं न सन्ति कुक्षिम्भराः' इति कयाचित् प्रयोगः प्रामादिक एव'. So, उदरम्भर is against Pā. and usage.

CHAPTER IV

4. शेतेऽनन्तासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूः। 'आत्मसात्कृत्य' looks like a 'gatisamāsa'. In Pā I.7.47, 'साक्षात्प्रभृतीनि च' the Gaṇa साक्षात् etc. is taken as an ākṛtigaṇa and so the *samāsa may be defended as valid optionally though parallel forms are not available in literature. Here if we substituted the usual form आत्मसात्कृत्वा, the fifth syllable would be long against the prosodial injunction, 'पञ्चमं लघु सर्वत्र'.*

9. (भौमं रसं रविः) रश्मिभिः पिबते। पिबते is archaic for पिबति from √पा, which is *Parasmaipada. Here however, being the sixth syllable, ति is substituted perforce by ते Cf. 'गुरु षष्ठं तु पादानाम्'.*

CHAPTER V

2. त्वं तु राजन् मरिष्येति पशुबुद्धिमिमां जहि। In मरिष्येति the Sandhi is archaic for 'मरिष्य इति'. It is a combination of मरिष्ये + इति; according to Pā. 'एचोऽयवायावः' (VI.1.78) we have अय् in place of ए and then by 'लोपः शाकल्यस्य' (VIII.3.19) we have यलोप; then by 'पूर्वत्रासिद्धम्' (VIII.2.1) we can have no सन्धि in the form of 'मरिष्येति' (by 'ādguṇaḥ'), the लोपशास्त्र being असिद्ध. Comp. S.K. (under VIII.3.19), 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः'. The anomalous Sandhi has been resorted to, soley for the purpose of metrical necessity, whieh dictates that in an Anuṣṭubh, there should be eight syllables only. The correct form 'मरिष्यामीति' (vide Pā. I.3.61, 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च') would also increase one syllable.

3. भूत्वा त्वं पुत्रपौत्रादिरूपवान् बीजाङ्कुरवत्। Cf. Yogatatva upa. 4, 'य: पिता स पुनः पुत्रो, यः पुत्रः स पुनः पिता'. Also :

अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे। आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्॥

Śata Brā. XIV.9.4.8.

6. तन्मनः सृजते माया। सृजते archaic for सृजति ✓सृज is तुदादि, परस्मैपदी (D.P. No. 1414). Here the Ātm. is delibarately used to make the sixth syllable long, as required by prosodial rule, viz. 'गुरु षष्ठं तु पादानाम्'.

CHAPTER VI

10. ब्रह्मभूतः। Un-Pā. but found in Upaniṣad, B.G. XVIII.54, Caraka I.62, Beng. edn.

16. जन्मेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकभक्षितम्। The word जन्मेजयः is really a syncopated form of the correct word जनमेजयः. Here the syncopation by dropping 'a' is necessitated by the exigency of the metre. Pā. derives जनमेजयः by formulating the rule एजेः खश् (III.2.28) 'जनमेजयतीति जनमेजयः'.

यथा जुहाव संक्रुद्धो नागान् सत्रे सह द्विजैः। यथा is used here in the peculiar sense of यथावत्. Generally, यथा-तथा are correlatives in Sanskrit meaning 'as-so'. But here the particle stands for the full form of यथावत्, 'as prescribed or befitting'. This is an unknown use

in Class. literature; used for metrical exigency.

26. पश्चत्वमृच्छते जन्तुः । Here ऋच्छते is archaic for ऋच्छति from '√ऋ गतिप्रापणयोः' (936), a Parasmi. root. Here the lengthening of the sixth syllable, being obligatory, (गुरु षष्ठं तु पादानाम्) the Ātma. form has been substituted.

44. सव्याहृतिकान् सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवक्षया (असृजद्विभुः) । Here the word 'होत्र' properly connected with a Ṛgvedic priest only, is applied by upacāra to the three others also, 'चत्वारो होत्रोपलक्षिता ऋत्विजश्चतुर्होतारः तैरनुष्ठेयं कर्म हौत्रमाध्वर्यवमौद्गात्रादिकम् ।' चातुर्होत्रम्, derived by अण् from चतुर्होतृ. Vide A B. 'यदृचैव हौत्रं क्रियते, यजुषाध्वर्यवं, साम्नोद्गीथं व्यारब्धा त्रयी विद्या भवति' (V.33) also, Gopatha Brā. III.2, 'प्रजापतिर्यज्ञमतनुत । स ऋचैव हौत्रमकरोत्, यजुषाध्वर्यवम्, साम्नौद्गात्रम्, अथर्वाङ्गिरोभिः ब्रह्मत्वम् ।'

47. क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान् दुर्मेधान् वीक्ष्य कालतः । दुर्मेधान्, according to Pā. is archaic for दुर्मेधसः; vide Pā. 'नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' V.4.122. Here the word is purposely used for the exigency of the Anuṣṭubh. From the vedic point of view, the word is an as-stem and so Pā's rule is unscientific and unnecessary. मेधा mazdā; Ave mazdāo √man+√dhā, acc. to Renou. (p. 3, Etude Vedique); traditional derivation from √मेद is wrong.

52. वैशम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् । निगद = a prose formula. Comp. Jaiminīya nyāyamālāvistara (II.1.10):

> मन्त्रान्मयजुषां लक्ष्म साङ्कर्यादिति शङ्किते ।
> पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यसङ्करः ॥

'नितरां प्रश्लेषेण गद्यते इति निगदः' derived from नि + √गद् + अप् vide Pā 'नौ गदनदपठस्वनः' (III.3.64). A distinction is drawn by Jaimini between ordinary यजुस् and निगद in II.1.38–45 'Nigadas' are uttered loudly, while ordinarily a Yajus is recited in a low voice. A Yajus has no restriction as to metre, but it is a complete sentence (Kātyā Śrau Sū. I.3.2); 'nigadas' are 'Praiṣas' e.g. 'प्रोक्षणीरासादय, स्रुचः सम्मृड्ढि' (Kā. Śr. Sū. II 6 34).

56. तस्य ऊचिवान । A perfect part. (वस्) from √ब्रू (वच्) which according to Pā. is vedic, vide RV. ऊचुषे (Dative) I.103.4; X.33.6 Cf. Pā. छन्दसि लिट् । क्वसुश्च (III.2.105–7). But it is also used in classical

Sanskrit though sparingly Cf. Bhattoji; 'कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुपस्ते' (loc. cit).

65. यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाददुः। For तित्तिरि vide Nir. III.18, also, 'काक इति शब्दानुकृतिः, तदिदं शकुनिषु बहुलम्' 'तित्तिरि' is onomatopoeic. Indo-Eur. prototype is 'tet (e) r, Lith. 'tetervas' Bengali तितिर from its sound of ति-ति etc. 'आददुः' archaic for आददिरे (Ātm.) आ + √दा perf *For तित्तिरि see V.2.10, above.*

66. याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मंश्छन्दांस्यधिगवेषयन्।
गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम्॥

Cf T. Brā. III.12.9.1:

ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते, यजुर्वेदे तिष्ठति मध्य अह्नः।
सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः॥

68. समभिधीमहि तपनमण्डलम्। धीमहि vedic, from √ध्यै चिन्तायाम् archaic for ध्यायेम modelled on the famous Gāyatrī.

72. अयातयामयजुष्काम उपसरामि। For अयातयाम, see discussion above, X.80.42.

74-76. सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो द्विजः। Cf. Mahābhāṣya (पस्पशा०) 'सहस्रवर्त्मा सामवेदः'. Also चरणव्यूहपरिशिष्टम्

सामवेदस्य किल सहस्रभेदा आसन्। अनध्यायेष्वधीयानास्ते शक्रेणाभिहता प्रनष्टा'॥

जगृहुर्वाजसन्यस्ता काण्वमध्यन्दिनादयः। Cf. Sāyaṇa's Intro to Kāṇva Saṃhitā bhāṣya. 'वाज इत्यन्नस्य नामधेयम्। वाजस्य सनिर्दानं यस्य महर्षेरस्ति सोऽयं वाजसनिः तस्य पुत्रो वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः' Śrīdhara explains, 'वाजेन वेगेन सन्न्यस्ताः त्यक्ता वाग्वा वाजसनीसंज्ञा'; this is not supported by traditional interpretation.

CHAPTER VII

3. बभ्रुः शिष्योऽथाङ्गिरसः सैन्धवायन एव च।
अधीयेतां संहिते द्वे सावर्ण्याद्यास्तथापरे॥

Here अधीयेताम् in Imperfect (लङ्) in 3 dual is archaic for अध्यैयाताम्; Bhaṭṭoji remarks on √इङ् अध्ययने (1046) नित्यमधिपूर्वः thus: 'पारतादियङ् तत आट् वृद्धिः अध्यैयाताम्' (S.K. Sūtra No. 2459).

4 नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च कश्यपाङ्गिरसादयः। There are five

Kalpas in the Atharva Veda, enumerated as follows by Upavarṣācārya in कल्पसूत्राधिकरणम्

नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीय संहिताविधि । तुर्यं आङ्गिरस कल्प शान्तिकल्पस्तु पञ्चम ॥

6 अधीयन्त व्यासशिष्यात् संहितां मत्पितुर्मुखात् । अधीयन्त from अधि + √इङ् अध्ययने (No 1046), is the Imperfect 3. plural, archaic for अध्यैयत

एकैकामहमेतेषा शिष्य सर्वाः समध्यगाम् । समध्यगाम् < सम् + अधि + √इङ् लुङ् I Sg is archaic for समध्यगीषि or समध्यैषि, the former occurs if there is गाङादेश by Pā 'विभाषा लुङ्लृङो' (II 4 50) In समध्यगाम् there is a confusion with the Aorist of √इण् गतौ, vide Pā इणो गा लुङि' (II 4 45)

7 अधीमहि व्यासशिष्याच्चतस्रो मूलसंहिता । अधीमहि I. plu of अधि + √इङ् (D P. 1046), being always Ātmanepada it gives the form 'अधीमहे' in लट् (present) If it is Imperfect, then the form expected is 'अध्यैमहि'.

CHAPTER VIII

2. य कल्पान्ते उर्वरित । 'उर्वरित' an obscure word of unknown origin, meaning according to commentator Sridhara 'अवशिष्ट', 'Survived'

25 मधुर्मनो रजस्तोक इन्द्रभृत्या व्यकल्पयन् । रजस्तोक (nom) is archaic for रजस्तोकम् Cf Nirukta X 7, 'तोक तुचते' 'offspring' An aberration of Gender (लिङ्गव्यत्यास) It is always neuter, from √तुद् Cf Indo-Eur 'teuq', 'seed' Ave 'taoxmen', 'seed', See verse 16, above.

34 जन्तुमार्जन वेदञ्च साक्षात् । 'Veda' here means a bunch of Kuśa grass (दर्भमुष्टि).

44 विन्दते ते तरहि सर्वमनीषितार्थम् । तरहि for तर्हि The विप्रकर्ष (Anaptyxis) is for metrical necessity, for completion of the elliptical foot, with its correlative 'tarhi', 'यदि पुरुषो भजति' should be supplied 'ते' (gen) here stands for त्वत् ablative, Inversion of vibhakti

48 आद्यस्तथाखिलगुरोरुपसाद्यवेदम् । उपसाद्य means प्राप्य, from उप + √सद् + णिच् + ल्यप् Here णिच् is स्वार्थिक

49 मुह्यन्ति यत्र कवयः । Here √मुह् governs the Locative case as the root is intransitive Cf however I 1.1. 'मुह्यन्ति यत् सूरय', where it is transitive and therefore it is a case of syntactical anomaly

CHAPTER IX

13. शतह्रदाभीरुपतापितं जगत् (वीक्ष्य मुनिः विमनाः समत्रसत्)। In शतह्रदाभीः, we have an archaic *form for* शतह्रदाभिः *: Instru. plu.* The lengthening of the vowel is due to metrical necessity. The तगण of वैश्वस्थविल *in* दा भी रु (– – ⏑) *requires it.* विमनाः समत्रसत्। समत्रसत् Imperfect of सम् + √त्रस् (दिवादि), 1117. It is optionally conjugated like a Bhvādigana root. Vide Pā. III.1.70, 'वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः'.

14. आपूर्यमाणो वरपङ्क्तिरम्बुदैः। In वरपङ्क्तिः the Viprakarsa (anaptyxis) is necessary to make up the required number of twelve syllables.

क्ष्मामप्यधात्। अप्यधात् *from* अपि+√धा+लुङ्. *Generally in class. Sanskrit the 'a' of the upasarga 'api' is elided acc. to a grammarian named* Bhāguri 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः'. Here the vowel was necessary for the metrical exigency. Generally the dictum of Bhāguri is not adhered to in vedic literature. Cf. the following: Bṛha upa. V.9.1. 'यमेतत् कर्णावपिधाय शृणोति' (Maitri II.6) also Bṛha u. V.15 1, 'हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्' (Īśa u. 15); Tai Upa. I.4.1, 'ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधयापिहितः' Maitri u. II.6. 'अग्निरिवाग्निनापिहितः' Amṛtabindu u. 19, 'नासिकापुटमङ्गुल्यापिधाय' Chā. u. VIII 3.1. 'तेषां सत्यानां सतामनृतापिधानम्' Prāṇāgnihotra u. 2. 'अथापिधानमसि, अमृतत्वायोपदधामि' Cf the well-known mantra *'अमृतापिधानमसि स्वाहा' (recited after meal). T.A. X.35.1; Āś.* Gṛhya. I 24.28; HGṛ. I.13.9 etc.

Vedic uses of अपि + √नह् 'to bind': 'अपिनह्यामि ते भगम्' AV. I.14.4. 'अपिनह्यामास्यम्'; AV. VII.70.4; 'अपिनह्यमपोर्णुवन्' AV. IX.3.18. but Cf. Kālidāsa's Śākuntalam, 'अतिपिनद्धेन वल्कलेन प्रियंवदया नियन्त्रितास्मि' Act I.

15. उर्वरितः। *An obscure word meaning* अवशिष्ट *vide*, XII.8.2, above. Origin of the word is obscure.

सद्मान्तरिक्षं सदिवं सभागणम्। 'भा' means 'stars' from √भा दीप्तौ, अदादि (1051). *The word is archaic for 'भ' but necessary for the* ra-gana' of Vamśasthavila (–⏑–)

32. नेत्राभ्यां पिष्टितं हृदि। In पिष्टितम्, *we have an anomalous archaic elision of the vowel 'a', belonging to the upasarga* 'अपि'; *the* syncopation, being necessary for the metre. Cf. B Gītā XIII.18.

'ज्ञान ज्ञेय ज्ञानगम्य हृदि सर्वस्य धिष्ठितम्' Cf the upasargas अव and अपि See notes above, B P VIII 17 24 X 6 33

34 तमन्वथ वटो ब्रह्मन् सलिल लोकसप्लव ।
तिरोधायि क्षणादस्य ॥

तिरोधायि is the passive aorist of तिर + √धा Cf Pā चिण् भावकर्मणो' III 1 66, but it is archaic for तिरोधित (active Atm form) The sentence being in the active voice, the form तिरोधायि is anomalous but then the regular form, Parasmaipada तिरोधात् would make one syllable short By P *'तिरोऽन्तर्धौ', तिरस् is a gati optionally. In IV 3,24* दुर्वचसाकरोत् तिर' the 'gati' is put after the verb, following vedic analogy

CHAPTER X

2 यन्माययापि विबुधा मुह्यन्ति ज्ञानकाशया । ज्ञानकाशया means ज्ञानवत् प्रकाशमानया, काशा is derived from √काश्र दीप्तौ (647) with अच् प्रत्यय An obsolete form as well as usage

5 निभृतोदझषव्रातम् । The word झष, a 'fish', is really a non aryan word, as words with an initial 'Jh' are considered to be Desi *Of course, it is found in vedic literature* also, *vide* Satapatha Bra (Mādhyandina recension) I.8 1 4 'शश्वद्ध झष आस', 'straightway he became a large fish' The etymology is obscure. It is found in the Bengali and Hindi expression झक्मार् (a fisherman), the ष is replaced in Vernacular by 'क' e g Skt. 'रोष' becomes रोक् or रोख, in Beng Hindi *In the Brahamanas 'Jaṣa' means 'an aquatic animal and 'Jhaṣa' a large* 'fish' See, Calcutta Oriental Journal, Vol II pp 97,100 For जष Cf AV II 2 25 'जषा मत्स्या रजसा येभ्यो अस्यसि', for occasional substitution of 'K' for 'ṣ', vide Pā VIII 2 41, 'षढो कः सि *For 'निभृत' 'motionless see,* निभृतमरुन्मनोक्ष' X 87.23, and निभृतात्मेन्द्रियाशय' XII 10 4, above

CHAPTER XI

11 ब्रह्मसूत्र त्रिवृत् स्वरम् । The syllable ओम् with three mātrās or mora is identified with the sacred thread which is also त्रिवृत् 'having triple cords' Cf Manu Sam II 44, 'कार्पासमुपवीत स्याद् विप्रस्योर्द्ध्ववृत त्रिवृत्'

19 त्रिवृत् वेद सुपर्णाख्य । त्रिवृत् the triad 'ऋगयजु सामरूप' सुपर्ण । Garuda Cf V S 'सुपर्णाऽसि गरुत्मास्त्रिवृत्ते शिर' (XII 4), TS IV 1 10 5 Also, 'सुपर्णस्त्वा गरुत्मान्' AV IV 6 3

25. श्रीकृष्ण कृष्णसख । The second Kṛṣna refers to Arjuna by Lakṣaṇā.

30. सूर्य आत्मादिकृद्धरिः । Cf 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' RV. I.115.1; AV XIII.2.35; VS. VII 42 etc.

46-47. द्वादशस्वपि मासेषु देवोऽसौ ··चरन् समन्तात् तनुते परत्रेह च सन्मतिम् । Cf. the famous गायत्री 'धियो यो नः प्रचोदयात्' RV. III.62.10; SV. II.812; V.S III.35; TS. I 5.6.

सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिङ्गैः ऋषयः संस्तुवन्त्यमुम् । The references to SV. VS. TS. extolling the sun God are given above (Gāyatri). Vide also the Sūkta 'चित्रं देवानामुदगादनीकं' etc. RV. I.115 etc.

CHAPTER XII

12. अर्धनारीनरस्य । अर्धाभ्यां नारी च नरश्च तस्य इत्यर्थः ।

15 नारदस्य च सवादस्तत. प्रैयव्रतं द्विजाः । प्रैयव्रतम् । प्रियव्रतस्येदमिति अण् (चरितम्).

19. मन्वन्तराद्यवतारादच, विष्णोर्हयशिरादय (हयशिरादय is an archaic Sandhi for हयशिर आदय In शिरस् + आदयः, we have first by Pā. VIII.2 66, 'ससजुषोरुः' and then by Pā. VIII.3.17, 'भोभगोअघो अपूर्वस्य योऽशि' we have यादेश and then by 'लोपः शाकल्यस्य' (Pā. VIII.3.19), we have वैकल्पिकयलोप; then by Pā. VIII 2.1, पूर्वत्रासिद्धम् the यलोप being 'asiddha', there will be no further Svarasamdhi by rule 'अकः सवर्णे दीर्घः' Pā. VI.1.101. Of course, here the coalescence is due to metrical necessity. A disregard of Pūrvatrāsiddham.

28. पूतनास्तुपयःपानं शकटोच्चाटनं शिशोः । उच्चाटनम् from √चट (Causative, Curādi, 1722) 'भेदने', here means 'Kicking off' so that the vehicle turned turtle. We have equivalent vernacular words e.g चाट् मारा in Bengali 'to kick', also 'चाटि' e g हाँतर चाटि 'a slap' etc. East Bengali, 'माटित पड़े चाट्टाय' rolling on the ground and violently kicking one's 'feet' Vide Gaṇasūtra 200, 'हस्त्यर्थाश्च' स्वार्थिको णिच् Cerebralisation due to Prākṛta influence.

33. यज्ञाभिषेकं कृष्णस्य । यज्ञ पूर्वा अभिषेकश्च, तयोः द्वन्द्वैकवचनम्. Vide 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति' इति परिभाषा (Paribhāṣenduśekhara, Paribhāṣā No 34).

48. मृषागिरस्ता हासतीरसत्कथाः । असतीः is archaic for 'असत्यः'

nom. plural. It is a case of vedic पूर्वसवर्णदीर्घ by Pā. 'सुपांसुलुक् पूर्वसवर्ण०' etc. Had it been 'हासत्योऽस्मत्कथाः' one syllable would be short in the Vaṁśasthavila metre.

51. तद्ध्वाङ्क्षतीर्थं न तु हंससेवितम्। ध्वाङ्क्षतीर्थम् has been explained by Śrīdhara as follows : 'काकतुल्यनराणां रतिस्थानम्' figuratively here, 'crows' are the ignorant common mass, while हंस means primarily swans and then metaphorically 'wise'.

52 कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे। अभद्रम् means not good i.e. 'दुःखात्मकम्', 'leading to miseries'. The word भद्र through Prākṛta भल्ल has assumed different forms in Vernaculars, such as भाल (Beng.). भाल् (Assamese) भला (Hindi).

54. क्षिणोत्यभद्राणि शमं तनोति च। क्षिणोति from √क्षि हिंसायाम् (स्वादि) D.P. 1277, is regarded as vedic by Pāṇini; vide S.K. 'छन्दसि' (Ganapāṭha, 197), 'आगणान्ताद्धिकारोऽयम्। अयं भाषायामपीत्येके।' (शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षम्), 'न तद् यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति' (Raghuvaṁśam, Canto II).

63. ऋचो यजूंषि सामानि द्विजोऽधीत्यानुविन्दते।
मधुकुल्या घृतकुल्याः पयःकुल्याश्च तत्फलम्॥

Cf. Tai. Āraṇyaka II.10, 'यदृचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति। यद् यजूंषि घृतस्य कुल्याः। यत् सामानि सोम एभ्यः पवते। यदथर्वाङ्गिरसो मधो कुल्याः।'

64. विप्रोऽधीत्याप्नुयात् प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलाम्। Here the Sandhi is archaic, for 'राजन्य उदधिमेखलाम्' लोपशाकल्यस्य 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वात् न पुनः स्वरसन्धिः'. We must not have nine syllables and so, the coalescence is prompted by metrical necessity. Again a disregard of Pāṇini's Pūrvatrāsiddham

CHAPTER XIII

1. यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैः। In स्तुन्वन्ति we have an archaic conjugational form for स्तुवन्ति; '√ष्टुञ् स्तुतौ' (1043) is अदादि and not स्वादि, which has the vikaraṇa 'śnu' by Pā. III 1.70, 'स्वादिभ्यः श्नुः'. Here in शार्दूलविक्रीडित metre of nineteen syllables, the thirteenth should be long; (तगण = – – ⏑) and so स्तुन्वन्ति has been used. Cf. Rāmāyaṇa VI.9040, 'स्तुन्वन्तो दर्शयामास हृष्टं वचनमब्रवीत्'. It seems that √स्तु like √श्रु was in old time conjugated like a root in the fifth class.

साङ्ग क्रमोपनिपदे । This is also archaic for 'साङ्ग क्रमोपनिपद्भिः', used for metrical necessity. Had it been निपद्भि then the eleventh syllable would have been long (नि प द्भि), whereas according to prosodial rules, we require a सगण (⏑ ⏑ –). Here उपनिषद् = उपनिषद, very often in Epics a consonant ending stem is declined as vowel-ending, due to Pali Prakrt influence which almost drove out consonantal declension

18 यस्मिन् पारमहस्यमेकममल ज्ञान परं गीयते । पारमहस्यम् परमहस + ष्यञ् = परमहंसै हेयोपादेयनिर्विवेकिभि ग्राह्यम्, used as an adjective here and therefore archaic for पारमहसम्.

नैष्कर्म्यम् । Noun from निष्कर्मा with taddhita ष्यञ्, it means 'मुक्तिविरोधिकर्मराहित्यम्' (comm)

19 कस्मै येन विभासितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीप पुरा । कस्मै = ब्रह्मणे But if 'क' is a noun meaning Brahman, then the dative sing should be 'काय', therefore Uvata in explaining 'कस्मै देवाय हविषा विधेम' (V S XII 102 etc) also RV X 129 1–9 says, 'क प्रजापति, काय इति स्मायादेशश्छान्दस ।' 'सर्वनाम्न स्मै' (Pa VII 1 14) इति हि पाणिनि । न चैतत् सर्वनाम, दृश्यतारात् । प्रजापतय; many however take कस्मै as pronoun meaning some Indefinite God Cf Mahabhasya on Pa IV 2 25 कस्यत् सर्वस्य हि सर्वनामसज्ञा क्रियत । सर्वश्च प्रजापति प्रजापतिश्च क ' Cf Sayana 'यद्यप्यौ किमन्दस्तदा सर्वनामत्वात् स्मैभाव सिद्ध, यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययनेति द्रष्टव्यम्' Against this Bhatta Bhāskara says, 'कस्मै अज्ञातनामधेयाय देवाय (T S IV 1 8 4 etc) In the Hiranyagarbha Sūkta RV X 121 there is no doubt that कस्मै is a pronoun and therefore the pronominal declension is quite legitimate but here in view of the context it must be taken as a designation of 'Brahman' (ka) and therefore the form is archaic for काय It has been used here simply to give it the appearance of a Vedic mantra And not only that, the exigency of the Śārdūlavikrīdita also which must have an initial 'magana', (– – –) has also motivated the archaic vedic form, काय दे (– ⏑ –) would violate the metre

It may be added here that in vedas nouns (नाम) very often are declined as pronouns and vice versa Cf 'विश्वाय' RV I 50 1, विश्वात् (I 89 6), विश्वे' (IV.56 4) In the following instances, all the words

have been declined as Pronouns e.g. :

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां । मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थ. ॥

RV. I.108.10.

Various uses from vedic literature are given below : 'काय ते ग्रामकामो जुहोमि स्वाहा' Śā. Gṛ. Sūtra, III.2.2; 'काय त्वा' VS. XX.4; TS. *III.2 3.2; TB. II.6-5.3;* काय त्वा परिददामि' ĀG. *I.20 8;* 'काय स्वाहा' VS. XXII.20. 'कायानुब्रूहि' Āp Śr. VIII.7 1. (Patañjali argues that the Praisa should be 'कस्मा अनुब्रूहि' Pa. VI.2.25). Also, 'कस्मै स्वाहा' VS. XXII.20; 'कस्मै त्वा' VS. XX.4. 'कस्मै त्वा ददाति तस्मै त्वा ददाति' LŚr. V 12.25; T.S. VII.3.15.4-5, 'काय स्वाहा कस्मै स्वाहा'.

सत्यं परं धीमहि । 'उपक्रमे उपसंहारे च', 'धीमहि' इति गायत्रीपदोपन्यास अस्य शास्त्रस्य गायत्र्यर्थप्रकाशकत्वं सूचयति ।' (Comm. 'Siddhānta-pradīpa by Śukadeva). The same commentary also very pertinently observes, 'उपक्रमश्लोके जन्माद्यस्य यत.' (Vedanta Sūtra I.1.2) इति वेदान्तसूत्रोपन्यासः वेदान्तानां, तथा 'धीमहि' इति गायत्रीपदोपन्यासश्च गायत्र्या फलितार्थप्रकाशकं श्रीमद्भागवतमिति द्योतयति ।'

Appendix I

A List of parallel passages, similar idioms, expressions and ideas found in Vedic literature, echoing or corresponding to those in Bhāgavata Purāna (for details, reference should be made to the Notes in the appropriate places).

SKANDHA I

Chap. I.1. जन्माद्यस्य यतः ।

Bra. Sūtram I.1.2, 'जन्माद्यस्य यतः'.

तेने ब्रह्म य आदिकवये ।

'यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' Śveta u. VI.18.

सत्यं परं धीमहि ।

'भर्गो देवस्य धीमहि' RV. III.62.10, 'द्युमन्तं देवं धीमहि' etc.

20. कृतवान् किल वीर्याणि ।

'इन्द्रस्य नु वीर्याणि ··· यानि चकार वज्री' RV. I.32.1.

II,21. भिद्यते हृदयग्रन्थिः दृष्ट एवात्मनीश्वरे ।

'भिद्यते हृदयग्रन्थिः ··· तस्मिन् दृष्टे परावरे' Munda u. II.2.8.

26 नारायणकला भजन्ति ह्यनसूयवः ।

'इदं तु ··· प्रवक्ष्याम्यनसूयवे' B. Gītā. IX.1.

III.14. दुग्धेमामोषधीः ।

'मा मामिमे पतत्रिणी वि दुग्धाम्' RV. I.158.4.

V.1. अथ बृहच्छ्रवा ।

'देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः' RV X.66.1, 'बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः' I.54.3.

VI 24. हित्वावद्यमिमं लोकम् ।

'हित्वावद्यं पुनरस्तमेहि' AV. XVIII.3.58, RV. X.14.8.

VII.45. तस्यात्मनोऽर्धं पत्न्यास्ते ।

T.B. III.3.3.5. 'अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी' Ma. Bhārata (Ādiparvan 74.40), 'अर्धं भार्या मनुष्यस्य'.

48. शुचार्पितम् ।

Ā. Śr. Sū. VII.5.3, 'शुचा त्वार्पयामि'; TS. VI.4.1.4 'पृथिवीं शुचार्पयेत्'.

XII.6. कामाः सुरस्पार्हाः ।

RV. I.123.6, 'स्पार्हा वसूनि'. IV.1.12, 'स्पार्हो युवा वपुष्यो विभावा', VII.15.5, 'स्पार्हा यस्य श्रियो दृशे'.

XIII.40. वहन्ति बलिमीशितुः ।

Tai. u. I.5.3, *'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति' Kau. u.II.1*, 'सर्वा देवता. ··· बलिं हरन्ति'.

59. अथारुहत् स्वर्गम् ।

RV. I.10.2, 'यत् सानोः सानुमारुहत्' AV. XIII.1.26, 'रोहितो दिवमारुहत्' (XIII.2.25).

XIV.14. मृत्युदूतः कपोतोऽयमुलूकः ।

RV.X.165.1, 'दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम' RV. X.165.4 :
'यस्य दूतः प्रहित एष एतत् । तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥'

XV.6. उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते ।

AĀ. II.1 4, 'प्राणः प्राविशत्तत् प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत् तदुक्थमभवत्' also, 'प्राण उक्थमित्येव विद्यात्'.

41. मृत्यौ पञ्चत्वे अजोहवीत् ।

RV. I.116.13, 'अजोहवीन्नासत्या करा वाम्' I 117 15, 'अजोहवीदश्विना तौग्र्यो वाम्'.

XVIII.37. दद्रक्ष्यति ··· ततद्रुहम् ।

RV. IX.112.3, 'कारुरहं ततो भिषक्' AĀ. I.3.3, 'यथैतत् कुमारः प्रथमवादी वाचं व्याहरति एकाक्षरद्व्यक्षरां ततेति तातेति'.

SKANDHA II

Chap. I.19. पदं तत् परमं विष्णोः ।

RV. I.22.20, 'तद् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः.' I.154.5 'विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः.' I.154.6, 'परमं पदमवभाति भूरि'.

36. मनुजो निवासः ।

Cf. AĀ II.3.2, 'पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा'.

V.37. पुरुषस्य मुखं ब्रह्म ··· व्यजायत ।

Cf. RV. X 90.12, 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ··· शूद्रो अजायत'.

VI.15. सर्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् ।

RV. X.90.2, 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्'.

18. पादेषु सर्वभूतानि पुंसः ।

RV. X.90.3, 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि'.

VII 40. विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह ।

यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि ॥

RV. I.154.1; VS. V.18 :

'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाय ॥'

SKANDHA III

Chap. I.32. कच्चित् स्वस्त्यनमीव आस्ते ।

RV. X.14.11, 'स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि'.

III.18. सोऽपि रेमे कृष्णमनुव्रतः ।

T S I.6 3.1, 'अभ्येहि मामनुव्रता' ĀŚ. Gr. Sū. I.7.19, 'सखा सप्तपदी भव सा मामनुव्रता भव'.

IV.26. ननु ··· अन्ति मे ।

T S I.6.3.1, 'यो मेऽन्ति दूरेऽरातीयति तमेतेन जेषम्'.

V.10 अतृप्नुम क्षुल्लसुखावहानाम् ।

Ś.B I.8.1.3, 'यावद्वै क्षुल्लका भवामो बह्वी वै नस्तावन्नाष्ट्रा भवति'.
T.S. IV.5.4.1, 'नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च नमः'.

48. बलिं हरन्तोऽन्नमदन्ति ।

Aita upa. II 1, 'ता एनमब्रुवन्, आयतनं नः प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति'.

VII.22. यत्र विश्व इमे लोकाः सविकासं समासते ।

Śiśupālavadha I.23, 'युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो । जगन्ति यस्यां सविकासमासत ॥'

VIII 10. उदाप्लुतं विश्वमिदं तदासीत् ।

RV. IX.106.8, 'तत्र द्रप्सा उदप्लुत इन्द्रं मदाय वावृधुः' RV. VII.42.1, 'प्र धेनव उदप्रुतो नवन्त'.

12. लोकानपीतान् ।

Chā. u. VI.8.1 'स्वमपीतो भवति'.

29. अहीन्द्रभोगैरधिधीतवल्शम् ।

RV. III.8.11; T.S. I.3.5.7-8; T.B. I.2.1.5, 'वनस्पते शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम'.

IX.11. यद्-यद् उरुगाय ।

RV. I.154.1, 'विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाय'.

XII.10. यदरोदीः ··· नाम्ना रुद्र इति ।

Nir. X.7, 'यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकम् । यदरोदीत्तद् रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम्', Ś.B. XI.6.3.7, 'तद् यद् रोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति' TS. I.5.1.1, 'सोऽरोदीद् यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्'.

30. नैतत् पूर्वैः कृतं ··· यत् त्वं दुहितरं गच्छेः ।

Cf. A.B. XIII.9, 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरं ··· अकृतं वै प्रजापतिः करोतीति'.

33. तन्वं तत्याज ।

RV. X.59.5, 'तन्वं वर्धयस्व'; X.71.4, 'तन्वं विसस्रे'.

45. तस्योष्णिग् लोमानि ··· प्राणतोऽभवत् ।

AĀ. II.1.6, 'तस्योष्णिग् लोमानि त्वग् गायत्री त्रिष्टुप् मांसमनुष्टुप् स्नावानि'.

XIII.42. विधेम चास्यै नमसा ।

RV. X.121.1, 'कस्मै देवाय हविषा विधेम'.

XV.8. यस्य वाचा प्रजाः गावः तन्त्येव यन्त्रिताः हरन्ति बलिम् ।

AĀ.II.1.6'तस्य वाक् तन्तिर्नामानि दामानि', 'तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितम् ···' etc. Kau. u. II.1. 'सर्वा देवताः बलिं हरन्ति' Tai. u. I.5.3, 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति'.

XVI.13. उशतीं सरस्वतीम् ।

RV. V.43.11, 'आ सरस्वती ··· वाचमुशती शृणोतु'.

XVIII.26. लोकच्छम्बट्करी ।

Ś.B. XI.5.6.9 'तस्मादर्धायितैव, वषट्काराणामछम्बट्कारायेति' T.S.

V.4.7.4; T.B I 2 1.3, 'अछम्बट्कारमस्यां विधेम', 'अर्धं सम्बट्कुर्वन्ति' Tā Brā IV.10; Āpa. Śr Su V.1.7, Tā. Br. V.9, 'एकाष्टकां न सम्बट् कुर्वन्ति'.

XX.23. अदेवान् जघनतः सृजति ।

'सजघनादसुरानसृजत्' T.B. II 2.6.5–8

XXI.18. त्रयोदशारं त्रिशतं षष्टिपर्व । षण्नेम्यनन्तच्छदि यत् त्रिणाभि ॥

RV. I.164.48 (अस्यवामीयसूक्तम्); AV. X.8 4 :

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तस्मिन् साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिता. षष्टिर्न चलाचलासः ॥

34 पत्ररथेन्द्रपक्षैरुच्चारित स्तोममुदीर्णसाम ।

T S. IV 1 10.5; VS XII.4, ŚB. VI 7.2.6, 'सुपर्णोऽसि गरुत्मान् साम ते तनूर्वामदेव्यं बृहद्रथन्तरे पक्षौ'

XXIII.8. उरुक्रमस्य ।

RV I.154.5, उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था'.

XXIV.4 छेत्ता ते हृदयग्रन्थिम् ।

Munda u. 2.2.8, 'भिद्यते हृदयग्रन्थि.' etc. Katha u I.24, 'यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थय.'.

16. वेदाहमाद्यं पुरुषम् ।

Śve. u III 8 VS. XXXI.18; TA. III.12.7, 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमस परस्तात्'

XXV 42. मद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति मद्भयात् ।
पर्वतीन्द्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ॥

Tai u II.8 1, 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥'

XXVI.5. गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः ।

Śveta u IV.5, 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां । बह्वीः प्रजाः जनयन्तीं सरूपाः ॥'

XXVII.11. सतो बन्धुमसच्चक्षुः etc. ।

RV. X.129.4, 'सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा'.

XXIX.26 आत्मनश्च परस्यापि य. करोत्यन्तरोद्रम् ।
तस्य मिथश्दशो मृत्युर्विदधे भयमुल्वनम् ॥

Tai u II.7.1, 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति ।'

30. ततश्चोभयतोदतः ।

RV. X 90.10, 'तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादत.'.

40. यद्भयाद् वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भयात् ।

Tai u II 8.1, 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः'.

XXXI.36. प्रजापतिः स्वां दुहितरं ''' रोहिद्भूतां सोऽधावत् etc. ।

A B. XIII 9, III.33, 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् , अकृतं वै प्रजापति करोतीति' Ś B I.7.4.1, ''' ताᳬ संबभूव'.

SKANDHA IV

Chap I.56. खे रूपभेदमिव तत्प्रतिचक्षणाय ।
प्रादुश्चकार पुरुषाय नमः परस्मै ॥

RV. VI.47.18, 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय'.

II.22. वेदवादविपन्नधीः ।

B G. II 53, 'श्रुतिविप्रतिपन्ना यदा ''' बुद्धिः'.

25. गिरः श्रुतायाः पुष्पिण्याः ।

B.G, II 42, 'यामिमां पुष्पितां वाचम्' etc

III 3. इष्ट्वा स वाजपेयेन बृहस्पतिसवं समारेभे ।

Āsv. Śr. Sū IX 9.19, 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' Tai. Brā. II.7 1.

23. मे नमसा विधीयते ।

RV. X.121, 'कस्मै देवाय हविषा विधेम' X 168.4, 'तस्मै वाताय हविषा विधेम'.

IV.32. यक्षघ्नेन यजुषा जुहाव ह ।

V.S II.29, 'अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः'. Also, Āśv. Śr. II 6,9; V.S. I.9, अपहतं रक्ष (Ś.B. I 1.2 15)

33. ऋभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रशः ।

RV. I.110.4, ''' मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः सौधन्वना ऋभवः.'

etc. AB. XIII.6, 'ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्' XXVII.4 'प्रजापतिर्वै पित ऋभून् मर्त्यान् सतोऽमर्त्यान् कृत्वा तृतीयसवन आभजत्' (ibid).

V.21. पूष्णश्चापातयद्दन्तान् ।

ŚB I.7.4.7, 'अदन्तकः पूषा' Go. Brā I.2 (uttarabhāga), 'तस्मादाहुरदन्तकः पूषा पिष्टभाजन इति'. Kau. Brā VI.13, 'तस्य (पूष्णः) दन्तान् परोवाप तस्मादाहुरदन्तकः पूषा करम्भभाग इति'.

VI.22. नन्द्या सत्याः स्नानपुण्यतरोदया ।

Meghadūta (Pūrvamegha) i. 'जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु ''वसति रामगिर्याश्रमेषु'.

53. एष ते रुद्र भागोऽस्तु । यदुच्छिष्टोऽध्वरस्य वै ।

T.B. I.7.8.5, 'उच्छेषणभागो वै रुद्रः'.

VII.3. मित्रस्य च चक्षुषेक्षेत ।

T S. I.1.4.1, 'मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे'.

4 पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जक्षतु पिष्टभुक् ।

Go. Brā. (uttarabhāga) I.2, 'तस्मादाहुरदन्तकः पूषा पिष्टभाजनः इति'.

5 बाहुभ्यामश्विनोः पूष्णो हस्ताभ्यां कृतबाहवः ।

V.S. I.24, 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे' T S. I.1.4.2 'देवस्य ··· अग्नय निर्वपामि' TB III.2.9.1; TA. IV.2 1

19. तार्क्ष्येण स्तोत्रवाजिना ।

V S XII.4, 'सुपर्णोऽसि ··· बृहद्रथन्तरे पक्षौ' Ś.B. VI 7.26, TS. IV.1.10 5.

41. तं यज्ञियं पञ्चविधश्च पञ्चभिः स्विष्टं यजुर्भिः ।

A.B. 'स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशु सोम इति'.

XI.22 केचित् कर्म वदन्त्येनं स्वभावमपरे नृप ।
एके कालं परे दैवं पुंसः काममुतापरे ॥

Śvet. u. VI.1, 'स्वभावमेके कवयो वदन्ति । कालं तथान्ये परिमुह्यमानाः ॥' Śveta u. I.1, 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा'.

23 न वे चिकीर्षित तात्त । को वेदाथ स्वसम्भवम् ॥
RV X 129 6, कोऽद्धा वेद क इह प्रवोचत् । कुत आजाता कुत इय विसृष्टि ॥'

27 यस्मै बलिं विश्वसृजो हरन्ति ॥
Tai u I 5 3, सर्वे अस्मै देवा बलिमावहन्ति

XXIV 33 स्वस्तिरस्तु मे ।
SB I 9 1 27, 'दैवी स्वस्तिरस्तु न स्वस्तिर्मानुषभ्य'

XXV 47 खद्योतार्चिर्मुखी ।
Tan Br V 1 13, दक्षिणो वा अर्ध आत्मनो वीर्यवत्तर'

XXVIII 65 यत् परोक्षप्रियो देवो भगवान् विश्वभावन. ।
ŚB VI 1 1 11, 'परोक्षकामा ह वै देवा' Brha u IV 2 2, AĀ II 4 3, 'परोक्षप्रिया इव हि देवा प्रत्यक्षद्विष'

XXX 35 निर्वैर यत्र भूतेषु नोद्वेगो यत्र कश्चन ।
Isa u 6 यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मान ततो न विजुगुप्सते ॥

SKANDHA V

Chap II 22 यत्र पितरो मादयन्ते ।
Mantra Brā II 36 V S II 31
अत्र पितरो मादयध्व यथाभागमावृषायध्वम् ।
अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत ॥
RV X 16 8, 'एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ते' etc

III 20 वातरशनाना श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमन्थिना धर्मान् दर्शयितुकाम अवततार ।
T A II 7 1 'वातरशना ह वै ऋषय श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनो बभूवु'
RV X 136 2
मुनयो वातरशना पिशङ्गा वसते मला ।
वातस्यानु ध्राजि यन्ति यद्देवासो अविक्षत ॥

V 17 अविद्यायामन्तरे वर्तमानम् ।
Katha u II 5, Munda I 2 8
अविद्यायामन्तरे वर्तमाना । स्वय धीरा पण्डितम्मन्यमाना ॥

VII.14. परोरजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान ॥

T.B. III 10.9.4, 'एष वाव स परोरजा इति होवाच। य एष (सूर्य.) तपति'.

XIII 23. नमो महद्भ्योऽस्तु नमः शिशुभ्य. नमो युवभ्यो नम आवटुभ्यः।

RV. I.27,13 :

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो। नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ॥

T.S. IV.5.4.1, 'नमो महद्भ्य. क्षुल्लकेभ्यश्च नमः',

XVI 24. शतवल्शो नाम वट.।

R.V. III 8.11, 'वनस्पते शतवल्शो विरोह' V S. XII.100, 'अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरोहतात्'.

XVIII.8. आविराविर्भव।

Aita, Upaniṣad, 'आविराविर्म एधि' (Śantipāṭha) also A.Ā. II.7.1.

XIX 20. अनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि।

Tai. u II 7.1, 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने'.

XX.8 निलयमाहुर्भगवतश्छन्द.स्तुतः पतत्त्रिराजस्य।

T.S. IV.1 10 4, V S. XII.4, V S. XVII.72, 'सुपर्णोऽसि गरुत्मान्' etc.

22. आपोमय देवम्।

Bṛha. u. IV 4 5, 'अयमात्मा ब्रह्म आपोमय' Cha. u VI 5 4, 'अन्नमय हि सोम्य मन आपोमय' प्राण' Saptaśati I.100, 'यन्चिन्ता-भ्यामिति तदा सर्वमापोमयं जगत्'.

23 आपः ··· ता न पुनीत।

TA X.23 1, 'आपः पुनन्तु पृथिवीम्'.

XXI 13. यस्यैकं चक्रं द्वादशारं षण्णेमि त्रिणाभि संवत्सरात्मकं समा-मनन्ति।

RV. I.164.11, 'द्वादशारं न हि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य'

I.164.2 (ibid) .

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा।
त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥

I.164 12 (ibid) :

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिम्। सप्तचक्रे षळर आहुरर्पितम् ॥

15. यत्र हयाश्छन्दोनामानः सप्तारुणयोजिता वहन्ति देवमादित्यम् ।
RV. I.164.3, 'इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वा.'.

XXII 10. य एष षोडशकलः पुरुषो मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमय. ।
Cf. Cha u. VI 7,1, 'षोडशकलः सोम्यपुरुष' Brha. u. IV.4 5, 'विज्ञानमयो मनोमय. प्राणमय.'.

11. नक्षत्राणि सहाभिजिताष्टाविंशतिः ।
T.B. I 5 2.3, 'अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानामवस्ताच्छ्रोणायै'.

XXIV.30. ये (पणयः) वै सरमयेन्द्रदूत्या वाग्भिर्मन्त्रवर्णाभिरिन्द्राद् बिभ्यति ।
Nir XI 25 'देवशुनीन्द्रेण प्रहिता । पणिभिरसुरैः समूद इत्याख्यानम्' RV. X.108.1, 'किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड्' etc. X.108.4, 'हता इन्द्रेण पणय शयध्वे'. Also, Sarvānukramanī, loc. cit.

[SKANDHA VI

Chap. I.40. वेदप्रणिहितो धर्मः ।
Jaimini Sūtra I 1.2; 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः'.

51. षोडशकलं लिङ्गम् ।
Chā. u. VI.7 11, 'षोडशकलः सोम्यपुरुष'.

III 16 यं वै न गोभिर्मनसासुभिर्वा विचक्षते ।
Kena u. 4, 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' etc. Tai u II.4.1 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह'.

25. त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायाम् ।
B. Gītā. II 42 :
'यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥

IV.46. अङ्गानि क्रतवः ।
Go. Brā. (uttara) II.6, 'शिरो वा एतद् यज्ञस्य यत् प्रवर्ग्य' A.B. IV.8, 'शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदातिथ्यं, ग्रीवा उपसदः' Ś B IX 2.1.22, 'शिरो वा एतद् यज्ञस्य यत् प्रवर्ग्यः, ग्रीवा उपसदश्चक्षुषी आज्यभागौ'.

VIII 29. गरुडो भगवान् स्तोत्रस्तोभश्छन्दोमयः ।
Cf. V.S. XII.4, 'सुपर्णोऽसि गरुत्मान् ··· छन्दांसि अङ्गानि ।'

IX.1-11. तस्यासन् विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि etc. ।
हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे । इन्द्रशत्रो विवर्धस्व ॥

T.S. II.5.1.1; T.S. II.4.12.1, विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः ··· शीर्षाणि आसन् त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रं सोममाहरत् ··· त्वष्टाहवनीयमुपप्रावर्तयत् 'स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति' M.S. II.4.3; 40.5, यदब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति, तस्मादस्य इन्द्रः शत्रुरभवत्' Ś B. I.6 3.1, 'त्वष्टुर्ह वै पुत्रः त्रिशीर्षा' etc.

18. येनावृता इमे लोकाः ··· स वै वृत्र इति प्रोक्तः etc. ।
T.S II.4.12.2, 'स इमाँल्लोकानवृणोद् यत् इमाँल्लोकानवृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्'.

23. यस्योरुशृङ्गे जगतीं स्वनावं । मनुर्यथाबध्य ततार दुर्गम् ॥
Ś.B. I.8.1.1-6 *(story of Manu and Deluge)* मनवे [illegible] वै प्रातः ··· मनुरेवैकः परिशिशिषे'.

25. य एक ईशो निजमायया नः ससर्ज ।
Śve. u. III.3.1, 'य एको जालवानीशते जालिनीभिः'.

IX.52. दध्यङ्ङश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलं यद्वा अश्वशिरो नाम प्रादात् ।
Cf. for the story Śatapatha Brā XIV 1.1.18-25, 'दध्यङ् ह वाथर्वण ··· इति हैवैतदुक्तम्' *Bṛha. u. II.5.16*, 'अश्वशीर्ष्णा प्र यदीमुवाच'. Bṛh. u. II.6.3, 'आश्विनौ दधीच आथर्वणात्' etc. RV. I.116.12, Ś B. XIV.1.1 25, 'दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा [illegible] यदीमुवाच' vide TB. I.5 8.1. RV. I.117.22, 'आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यं शिर. प्रत्यैरयतम्'.

XII 32. भित्वा वज्रेण ··· उच्चकर्त शिरः शत्रोः ।
RV. I.84.13, 'इन्द्रो दधीच अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुतः जघान नवतीर्नव ॥

34. वार्त्रघ्नलिङ्गैस्तमभिष्टुवाना मन्त्रैः ।
RV. III.37.1; AV. XX.19 1; VS. XVIII.68; TB. II.5.6.1, वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च । इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ vide RV. verses *1–11 (loc. cit).*

XVI.11. नादत्त आत्मा हि गुणं न दोषं न क्रियाफलम् ॥
B. Gita. V.15 : नादत्ते कस्यचित् पापं, न चैव सुकृतं विभुः ॥

21. यचस्युपरतेऽप्राप्य य एको मनसा सह ।
Tai. u. II.4.1, 'यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह'.

XVIII 6 रेत. सिषिचतु कुम्भे । उर्वश्या सन्निधौ द्रुतम् ॥

RV VII 33 13, 'सत्रे ह जातावषिता नमोभि कुम्भे रेत' सिषिचतु समानम् ।'

67 सजूरिन्द्रेण पश्चाशद् । देवास्ते मरुतोऽभवन् ॥

SB IX 3 1 25 'सप्तसप्त हि मारुता गणा' RV V.51 10, सजूरादित्यैर्वसुभि , सजूरिन्द्रेण वायुना'

SKANDHA VII

Chap III 32 त्वत्त पर नापरमप्यनेजदेजच्च किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति ।

Īsa u V, 'तदेजति तन्नैजति Īsa IV, 'अनेजदेक मनसो जवीय ' Sve u. IX, यस्मात् पर नापरमस्ति किञ्चित्'

विद्या कलास्ते तनवश्च सर्वा ।

Saptasasti XI 6, 'विद्या समस्तास्तव देवि भेदा '

V 1 शण्डामर्कौ सुतौ तस्य ।

Kathaka Sam XXVII 7 20, अनुत शण्डामर्कौ' also, XXVII 8 22 'बृहस्पतिर्देवाना पुरोहित आसीत् , शण्डामर्कौ असुराणाम्'.

31 अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना ।

Katha u II 5, Maitri VII 9, Munda I 2 8, 'अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा

IX 18 लीलाकथास्तव नृसिंह विरञ्चिगीता ।

Nrsimhapūrvatapani u III 1, 4 1 3, 5 1 3 Nrsimhottaratapani u I 7 9, देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्' etc

18 अब्जस्तितर्मि ।

RV I 190 2, बृहस्पति स हि अञ्जो वरासि विभ्वाभवत्' etc RV I 32 2 'वाश्रा इव धेनव स्यन्दमाना अञ्ज समुद्रमवजग्मुराप

21 अजयार्पितषोडशारे ससारचक्रम् ।

Nr pūrvatapani u V 1, षोडशार षोडशपत्र चक्रम्'.

49 एव विमृश्य सुधियो विरमन्ति शब्दात् ।

Brha u IV 4 21, नानुध्यायाद् बहून् शब्दान् वाचो विग्लापन हि तत् । ओमित्येव ध्यायथ आत्मानम्, अन्या वाचो विमुञ्चथ' (Ātharvana Sruti) Munda u II 2 6

X 9 विमुञ्चति भगवत्त्वाय कल्पते ।
Cf Munda u 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते स्थिता । अथ मर्त्योऽमृतो भवति' etc

XIV 13 कृमिविड्भस्मनिष्ठान्त कलेवरम् ।
Brh u V 3 1 Īśa u 17, 'अथेद भस्मान्त शरीरम्' (S B XIV 8 3 1, VS XXXX 15)

30 कुरुक्षेत्र गयशिर ।
Nir XII 19, 'समारोहण विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभ'

38 तस्मात् पात्र हि पुरुष । यावानात्मा यथेयते ॥
Cf AĀ II 3 2, प्राणभृत्सु त्वेवाविस्तरामात्मा पुरुष त्वेवाविस्तरामात्मा'.

XV 40 आत्मान चेद्विजानीयात् पर ज्ञानधूताशय ।
किमिच्छन् कस्य वा हेतोर्देह पुष्णाति लम्पट ॥
Brha u IV 4 12 आत्मान चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुष ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसज्वरत् ॥

41 आहु शरीर रथम् etc ।
Katha III 3
आत्मान रथिन विद्धि शरीर रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मन प्रग्रहमेव च ॥

42 धनुर्हि तस्य प्रणव पठन्ति । शरन्तु जीव परमेव लक्ष्यम् ॥
Maitri u VI 34 धनु शरीरमोमित्यतच्छर Mundaka u II 2 4
प्रणवो धनु शरो ह्यात्मा

SKANDHA VIII

Chap I 10 आत्मावास्यमिद विश्व यत् किञ्चिज्जगत्या जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृध कस्यस्विद्धनम् ॥
Īśa u I 1
ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृध कस्यस्विद् धनम् ॥

11. य न पश्यति पश्यन्तम् etc ।
Kena u VI, 'यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति'

II.33. यद्भयान्मृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि ।

Katha u. VI.3, 'भयादिन्द्रश्चाग्निश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' Tai. II.8.1, 'भीषास्माद्ग्निश्चन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः'.

III.5. तमस्तदासीद्गहनं गभीरं । यस्तस्य परेऽभिविराजते विभुः ॥

RV. X.129.1 (nāsadiya suktam) 'अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम्' Śve u. III 8, 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' ·Munda u. II:62 6, 'पाराय तमसः परस्तात्' Maitri u. 6.24, 'ब्रह्म तमसः परमपश्यत्'.

24. न स्त्री न षण्ढो न पुमान् न जन्तुः ।

Śveta. u. V 10, 'नैव स्त्री न पुमानेषः नैव चायं नपुंसकः । यद् यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स चोच्यते ॥' AĀ. II 3.8, 'नैनं वाचा स्त्रियं ब्रुवन्नैनमस्त्रीपुमान् ब्रुवन् । पुमांसं न ब्रुवन्नेनं वदन् वदति कश्चन ॥'

V.26. मनोग्रयानं वचसानिरुक्तम् ।

IŚa u. IV, 'अनेजदेकं मनसो जवीयः, नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत्, तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्' etc. Kena. u. IV, 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते'.

29. आसाञ्चकारोपसुपर्णम् ।

RV.I.164.20 :

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया । समानं वृक्षं परि षस्वजाते ॥

36. यच्चक्षुरासीत् तरणिर्देवयानम् ।

Mahānāra u. XX 7, RV I.50.4; AV. XIII 2,19; XX.47. 16; VS. XXXIII.36, TS. I 4.31.1; TA. III.16.1, 'तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनम् ॥

ब्रह्मण एव धिष्ण्यम् ।

Chā u. I.6.6, 'य एष अन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते'.

40. द्यौर्यस्य शीर्ष्णः ।

RV. X.90.14, 'शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत'.

41. विप्रो मुखात् etc. ।

RV. X.90.12 :

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

VI 8. अणोरणिम्ने ।

Katha u. II.20, 'अणोरणीयान्' Śveta u. III.9, 'यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्'.

IX.10. सालावृकाणां स्त्रीणाञ्च स्वैरिणीनां सुरद्विपः ।
सख्यान्याहुरनित्यानि नूत्नं नूत्नं विचिन्वताम् ॥
RV. X.95.15 :
न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति । सालावृकाणां हृदयान्येताः ॥

XI.40. न शुष्केण न चार्द्रेण जहार नमुचेः शिरः ।
RV. VIII.14.13, 'अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तय. (V.S. XIX.71; AV. XX.29.3; SV. 211) Tandya Brā. XII.6.8; ŚB. XII.7.3.4, 'अपां फेनेन शिरोऽच्छिनत्', 'एतन्नार्द्रं न शुष्कं यदपां फेनः' T.B. I.7.1.6-7, 'अपां फेनेन शिर उदवर्तयत्'.

XV.4. विधिनाभिषिच्य महाभिषेकेण महानुभावाः ।
In Aitareya Brāhmana, chaps 38 and 39 describe Aindra Mahābhiseka, chap. 38 begins thus : 'अथात ऐन्द्रो महाभिषेकः'.

XVI 27. त्वं देव्यादिवराहेण उद्धृतासि ।
T.A. X.1.8, Mahā. u. IV.5, 'उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना'.

31. नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्तवे ।
सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥
RV IV.58 3; Nir. XIII.7; V S. XVII.91; TA. X.10.2 :
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आ विवेश ॥

XIX.38. अत्रापि बह्वृचैर्गीतं शृणु मेऽसुरसत्तम ।
सत्यमोमिति यत् प्रोक्तं यन्नेत्याहानृतं हि तत् ॥
Aita. Āranyaka II.3.6, 'ओमिति सत्यं ··· येन रेतेन'.

39. सत्य पुष्पफलं विद्यादात्मवृक्षस्य गीयते ।
वृक्षेऽजीवति तन्न स्यादनृतं मूलमात्मनः ॥
(Ibid) 'तदेतत् पुष्पफलं वाचः · कल्याणकीर्तिर्भवितोः ··· सत्यं वदति'

40. तद् यथा वृक्ष उन्मूलः शुष्यत्युद्वर्ततेऽचिरात् ।
एवं नष्टानृतः सद्य आत्मा शुष्येन्न संशयः ॥
(Ibid) 'तद् यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्वर्तत एवमेवानृत वदन्,

आविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्वर्तते तस्मादनृतं न वदेत दयेत त्वेनेन इति' (= तु + एनेन).

41. पराग्रिक्तमपूर्णं वा अक्षरं यत्तदोमिति ।
तद् यत् किञ्चोमिति ब्रूयात् तेन रिच्येत वै पुमान् ।
भिक्षवे सर्वमोङ्कुर्वन्नालं कामेन चात्मने ॥

Ā. Ara. II 3.6 (18), 'पराग् वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोमिति तद् यत् किञ्चोमित्याह, अत्रैवास्मै तद्रिच्यते, स यत् सर्वमोङ्कुर्यात् रिच्यादात्मानं स कामेभ्यो नालं स्यात्'.

42. अथैतत् पूर्णमभ्यात्मं यच्च नेत्यनृतं वच ।
सर्वं नेत्यनृतं ब्रूयात् स दुष्कीर्तिः श्वसन् मृतः ॥

AĀ. II.3.6, 'अथैतत् पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति, स यत् सर्वं नेति ब्रूयात् पापिकास्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्'.

43. स्त्रीषु नर्मविवाहे etc. ।

Cf. AĀ. II.3.6 (18), 'तस्मात् काल एव दद्यात् काले न दद्यात्, तत् सत्यानृते मिथुनीकरोति'.

XXI.12. सत्यव्रतस्य सततं दीक्षितस्य विशेषतः ।
नानृतं भाषितुं शक्यं ब्रह्मण्यस्य दयावतः ॥

A. Brā I.6, 'ऋतं वाव दीक्षा, सत्यं दीक्षा, तस्माद् दीक्षितेन सत्यमेव वदितव्यम्'.

XXIII.29. यः पार्थिवानि विममे [illegible] रजांसि मर्त्यः ।
RV. I.154.1, 'यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
(पारं) किं जायमान उत जात उपैति मर्त्य—
इत्याह मन्त्रदृगृषिः पुरुषस्य यस्य ॥
RV. VII.99.2 (Vaśiṣṭha) :
न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप ॥

SKANDHA IX

Chap. I.8. कल्पान्तेऽन्यत्र किञ्चन ।

Ait. u. I.1; Aita Āra. II.4 1, 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत् किञ्चन मिषत्'.

II.26. तस्यावीक्षित् सुतो यस्य मरुत्तश्चक्रवर्त्यभूत् ।
संवर्तोऽयाजयद् यं वै महायोग्यङ्गिरःसुतः ॥

A.B. XXXIX.7.21, 'ऐन्द्रेण महाभिषेकेण संवर्त आङ्गिरसो मरुत्तमाविक्षितमभिषिषेच' etc.

28. मरुतः परिवेष्टारो विश्वेदेवाः सभासदः ।

A. Brā XXXIX 7.21, 'मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृहे । आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभासद ॥' (Ś.B. XIII.5.4.6; Mahābhā. XII.29.18).

III.13. बाढमित्यूचतुः ··· भिषक्तमो ।

RV. II 33 4 (Rudra) 'भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि'.

15. पुरुषास्त्रय उत्तस्थुरपीच्या वनिताप्रियाः ।

RV. X.39.4 'युवं च्यवानं सनयं यथा रथं । पुनर्युवानं चरथाय तक्षथु ॥ VII.71.5, 'युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तम्'.

IV.1. नाभागो नभगापत्यं यं ततं भ्रातरः कविम् ।
यविष्ठं व्यभजन् दायं ब्रह्मचारिणमागतम् ॥ etc

Aita. Brā. Ch. 32 9, 'नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्' etc. T.S. III.1 9.7–10, 'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्, स नाभानेदिष्ठं ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजत्' etc. RV. X.61.18, 'नाभानेदिष्ठो रपति प्र वेनन्'.

2 त्वां ममार्यास्तताभाक्षुः ।

Cf. (for तत) AĀ. I.3.3, 'यथैवैतत् कुमारः प्रथमवादी वाचं व्याहरति एकाक्षरद्व्यक्षरां ततेति ताते‌ति'.

4 तांस्त्वं शंसय सूक्ते द्वे वैश्वदेवे महात्मन ।

(i) RV. X.61 beginning with 'इदमित्था रौद्रं गूर्तवचाः'.

(ii) RV. X.62, beginning with, 'ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ताः' etc. called नाभानेदिष्ठं सूक्तम् after the seer.

8. यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमृषयः क्वचित् ।
चक्रुर्हि भागं रुद्राय स देवः सर्वमर्हति ॥

T.B. I 7.8.5, 'उच्छेषणभागो वै रुद्रः'.

40. आहुरब्भक्षणं विप्रा ह्यशितं नाशितञ्च तत् ।

T S. I.6.7.13, 'अपोऽश्नाति तन्नेवाशितं नेवानशितम्'.

VII.8. सोऽनपत्यो विषण्णात्मा नारदस्योपदेशतः ।
वरुणं शरणं यातः पुत्रो मे जायतां प्रभो ॥

For story of Hariścandrā, Cf Chap. 33, Aitareya Brāhmana 'हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजा अपुत्र आस ····' etc,

XIII.6. मित्रावरुणयोर्जज्ञे उर्वश्यां प्रपितामह ।

RV. VII.33.11 :

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन् मनसोऽधि जातः ॥

VII.33.13, 'सत्रे ह जाताविषिता नमोभिः' :

कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् । ··· ··· ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥

XIV.34 अहो जाये तिष्ठ तिष्ठ घोरे न त्यक्तुमर्हसि ।
मां त्वमद्याप्यनिर्वृत्य वचांसि कृणवावहै ॥

RV. X.95.1; Ś.B. XI.5.1.6 :

हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे । वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु ॥

Bṛhaddevatā I 53. Harivaṁśa 1398 (a corrupt version) :

जाये ह तिष्ठ मनसा । घोरे वचसि तिष्ठ ह ॥ (Cf. 24. Harivaṁśa parva).

35. सुदेहोऽयं पतत्यत्र देवि दूरं हृतस्त्वया ।
खादन्त्येनं वृका गृध्रास्त्वत्प्रसादस्य नास्पदम् ॥

RV. X.95.14, ŚB. XI.5.1.8, Nir. VII.3 :

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् परावतं परमां गन्तवा उ ।
अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः ॥

36. मा मृथाः पुरूरवोऽसि त्वं मा स्म त्वाद्युर्वृका इमे ।
क्वापि सख्यं न वै स्त्रीणां वृकाणां हृदयं यथा ॥

RV. X.95.15; ŚB. XI.5.1.9 :

पुरूरवो मा मृथा मा प्र पप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।
न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता ॥

Ś B. 'न वै स्त्रैण सख्यमस्ति' (loc. cit).

39. संवत्सरान्ते हि भवान् एकरात्रं मयेश्वरः ।
रंस्यत्यपत्यानि च ते भविष्यन्त्यपराणि भोः ॥

Ś.B. XI 5.1.11, 'संवत्सरतमीं रात्रिमागच्छतात्, तन्म एकां *रात्रिमन्ते शयितासे । जात उ तेऽयं तर्हि पुत्रो भविता'*.

44. स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्थं शमीगर्भं विलक्ष्य सः ।

AV. VI.11.1, 'शमीमश्वत्थ आरूढ', शमीगर्भादग्निं ममन्थ' (un-*verified).*

45. उर्वशीं मन्त्रतो ध्यायन्नधरारणिम् ।

T.S. I 3.7.6, 'उर्वश्यस्यायुरसि पुरूरवा.' K S. XXVI.7.20,

'माता वा उर्वश्यायुर्गर्भः पिता पुरूरवा रेतो घृतं यद्घृतेनारणी समनक्ति मिथुन एव रेतो दधाति'.

XVI 29. विश्वामित्रस्य चैवासन् पुत्रा एकशतं नृप ।
मध्यमस्तु मधुच्छन्दा मधुच्छन्दस एव ते ॥

Cf. A B. Chap. 33 :
तस्य ह विश्वामित्रस्य एकशतं पुत्रा आसुः ।
पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत् कनीयांसः ॥

31. स्तुत्वा देवान् मुमुचे पाशबन्धनात् ।
AB. Chap. 33.4, 'उत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐक्ष्वाक आस'.

33. म्लेच्छा भवत दुर्जनाः ।
(Ibid) 33.6, 'त एते अन्ध्राः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मुतिबा वैश्वामित्राः' etc.

35. त्वामन्वञ्चो वयं स्म हि ।
A.B XXXIII.6, 'त्वामन्वञ्चो वय स्मसीति'.

विश्वामित्रः सुतानाह वीरवन्तो भविष्यथ ।
ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त माम् ॥

A.B. XXX.6
ते वै पुत्राः पशुमन्तो वीरवन्तो भविष्यथ ।
ये मान मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त मा ॥

XX 25-28. पञ्चपञ्चाशताः etc. ।
Vide, A.B. XXXIX 9.

29 भरतस्य महत् कर्म न पूर्वे नापरे नृपा ।
नैवापुर्नैव प्राप्स्यन्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ॥

Ś B. XIII.5.4.14, 'महदद्य भरतस्य न पूर्वे नापरे जनाः । दिवं मर्त्य इव बाहुभ्यां नोदापुः पञ्च मानवाः'.

XXII 12-17 देवापि शान्तनुस्तस्य etc ।
Nir. II.10, 'देवापि स्तेति' Bṛhaddevata VII.155-7; B D. VIII.1–7.

SKANDHA X

Chap. I.7. प्रयच्छतो मृत्युमुतामृतञ्च ।
RV. X.121.2 :
यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः । कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

B. Gītā IX.19, 'अमृतञ्चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन'.

40. व्रजंस्तिष्ठन् पदैकेन यथैवैकेन गच्छति ।
यथा तृणजलूकैवं देही कर्मगतिं गतः ॥

Bṛh. u. IV.4.3, 'तद् यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्य विद्यां गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति', Brahma. u. I., 'यथा जलोकाममग्रं नयति' etc.

XIII.55. यस्य भासा सर्वमिदं विभाति सचराचरम् ।

Kaṭha. V.15, 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति'.

XIV.50. सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः ।
इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ॥

Bṛha. u. II.4.5, 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति'.

XX.9. श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं मण्डूका व्यसृजन् गिरः ।
तूष्णीं शयानाः प्राग् यद्वद् ब्राह्मणा नियमात्यये ॥

RV. VII.103.1; AV. IV.15.13; Nir. IX.6 :

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।
वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥

XXI.18. पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैः ।

Cf. RV. I.164.40 :

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।
अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥

XXIII.8. दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः ।
अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन् हि दुष्यति ॥

A. Brā. VI 9, 'तस्मादाहुरक्षितव्यं, वपायां हुतायां, यजमानो हि स तर्हि भवतीति'.

XXV.4. यथाऽदृढैः कर्ममयैः क्रतुभिर्नाम नौनिभैः ।
... ... तितीर्षन्ति भवार्णवम् ॥

Munda u. I.2.7, 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः' etc.

XXIX.33. कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन् ।
नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् ॥

Br. u. IV.4.22, 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा ऽयं लोकः'.

XXXIX.11. संयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः ।
तांदचाकृतार्थान् वियुनक्त्य पार्थकम् ॥

Harṣacaritam V.1 :

नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ।
कृत्वाऽऽलोकं तरला तडिदिव वज्रं निपातयति ॥

Uttaracaritam, IV.15 :

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदां प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।
पुनरकाण्डविवर्तनदारुणः परिशिनष्टि विधिर्मनसो रुजम् ॥

22. स नन्दसूनुः क्षणभङ्गसौहृदः । समीक्षते नः स्वकृतातुरा बत ॥

Kumāra sambhavam (Rativilāpa) :

क्व नु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।
नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसङ्घात इवासि विद्रुतः ॥

XL.5. यजन्ते विततैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया ।

T.B. I.1 1.5 :

स प्रथमः संकृतिर्विश्वकर्मा स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वान् ।
स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोत ॥

Cf. Also RV. I.164.46, AV. IX.10.28

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

XLVII 47. परं सौख्यं हि नैराश्यं स्वैरिण्याह पिङ्गला ।

Cf. B.P. XI.8 44 :

आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।
यथा संछिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ॥

Mahābhā Śānti parvan, (mokṣadharma) Chap. 178.7 :

पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गान्वेषणं वने ।
इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम ॥

LX.37. यस्मै बलिं बलिभुजोऽपि हरन्त्यजाद्याः ।

Kau. u. II.1, 'सर्वा देवताः ··· बलिं हरन्ति' (ibid) II 2, 'सर्वाणि भूतानि बलिं हरन्ति' Chā. u II.21.4, 'सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति' Tai. u. XV.3, 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति'.

LXVII.11. दुष्टः शाखामृगः चक्रे किलकिलाशब्दम् ।

Cf. Rāmāyana V.64.37, 'ततः किलकिलाशब्दं बुधा रामन्तमम्बरे'

IV.31.39 (ibid) 'तत किलकिलाञ्चक्रुर्दृष्टवा प्रेक्ष्य वानराः'. Bhaṭṭi Kāvyam VII.102, 'सर्वे किलकिलायन्तो धैर्यं चाधिपताधिकम्'.

LXXIV.21. ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ।
Chā. u. VI.8 7, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्'.

LXXVIII.36. आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनम् ।
Ś.B. (Mādhyandina) XIV.9.4.8 :
अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरद. शतम् ॥
Āśva Gṛ. Sū. I.15 9; Nir. III.4; Gobhila Gr. Sū II 8.21; Kau u. H G. II.3.2. Also :
अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव ।
आत्मा वै पुत्रनामासि ··· ··· ॥
ŚB. XIV.9.4.26; Br. u VI.4.26; P G I.16.8.

LXXIX.17. गतोऽर्णवम् । दक्षिणं तत्र कन्याख्यां दुर्गां देवीं ददर्श सः ।
T Ā. X 1 7, 'कात्यायनाय विद्महे कन्यकुमारी धीमहि तन्नो दुर्गिः प्रचोदयात्' Mahānārāyana u III 12, 'कात्यायन्यै विद्महे कन्याकुमार्यै धीमहि'.

LXXX.29. प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहत तथा ।
Brha. u. IV.8 33, 'श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत' *Tai u. XI 8.1,* 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य'.

LXXXIII 41 न वय साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भौज्यमप्युत ।
वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनन्त्यं वा हरेः पदम् ॥
A.B. XXXVII.2, 'तातहमनु राज्याय साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माहाराज्याय आधिपत्याय स्वावश्याय आतिष्ठाय आरोहामि'.

LXXXIV.12. न भूर्जल ख श्वसनोऽथ वाङ्मन· ।
Chā u VII.2 2, 'यो वाच ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतम्' *etc.* 'यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतम्'.

29. नमो वः सर्वदेवेभ्य· ।
Tai Āra II.15, 'यावतीर्वै देवतास्ता. सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति'.

33. तं क्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहैरव्याहतानुभवमीश्वरमद्वितीयम् ॥
Pāt Sū. I 24, 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः'.

38. वित्तैषणां यज्ञदानैर्विसृजेद् बुधः ।
Bṛh. u. III 5.1, 'वित्तैषणायाश्च ··· व्युत्थाय'.

39. ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातो । देवर्षिपितृणां प्रभो ॥
T.S. VI.3 10.13, 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्यः' Ś B I.7.2 1, 'ऋणं ह वै जायते योऽस्ति । स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्य. पितृभ्यो मनुष्येभ्य.' etc

47 तमभ्यषिञ्चन् विधिवदक्तमभ्यक्तमृत्विजः ।
A B. I.3, 'अद्भिरभिषिञ्चन्ति, नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति, आञ्जन्त्येनम्'.

LXXXV.47. देवाः कं जहसुर्वीक्ष्य । सुतां जभितुमुद्यतम् ।
A.B. XIII.9, 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरं ··· तां ऋश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत्'. Ś.B. I.7.4.1, प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितरमभिदध्यौ । दिव वोषसं वा मिथुन्येनया स्यामिति । ताᳯ सम्बभूव'.

LXXXVII.18. उदरमुपासते ये ।
Chā. u V 15 1, 'शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्से, उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते ।' (A Ā II.1.4).
हृदयमारुणयो दहरम्। तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमम् ।
A.Ā II.1 4, 'उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्म हैव ता इति । ऊर्ध्वं त्वेवोदसर्पत् तच्छिरोऽश्रयत' etc

24. क इह नु वेद बतावरजन्मलयोऽग्रसरं ।
यत उदगादृषिर्यमनु देवगणा उभये ॥
तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः ।
... ... ॥

Cf RV X.129 1; TB. II.8 9.3, ŚB X 5.3 2, 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो न व्योमा परो यत् ।' RV. X.129 6 :
को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाऽथा को वेद यत आबभूव ॥

31. त्वयि तु इमे ततो विविधनामगुणैः परमे ।
सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः ॥
Chā. u. VI 9.1, 'यथा सौम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां गमयन्ति; ते यथा तत्र विवेकं न लभन्ते' etc. Muṇḍa u. III 2.8 :
यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ॥ etc.

41. (श्रुतयः) त्वयि हि फलन्ति अतन्निरसनेन।

Katha. u. I.2.14, 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्।'

50. सुप्तः कुलायं यथा।

Bṛha. u. IV.3.12, 'बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा'.

SKANDHA XI

Chap. II.20. श्रमणा वातरशना आत्मविद्याविशारदाः।

RV. X.136.2, 'मुनयो वातरशना पिशङ्गा वसते मला। वातस्यानु ध्राजिं यन्ति यद्देवासो अविक्षत'.

III.20. एवं लोकं परं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितम्।

Chā. u. IV.11.2, तद् यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेव पुण्यचितो लोकः क्षीयते।'

36. नैतन्मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा।

Katha. u. VI.12, 'नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा।।'
Kena u. 3, 'न वाग् गच्छति नो मनः'.

45. मृत्योर्मृत्युमुपैति सः।

Bṛh. u. IV.4.19, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति'.
Katha u. IV.11, 'मृत्यो. स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति'.
Nrsimha uttara. u. 8, 'मृत्योर्मृत्युमाप्नोति'.

V.2. मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह।
चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक्॥

RV. X.90.12; AV. XIX.6.6; VS. XXXI.11 :
ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥

17. एते आत्महनोऽशान्ता अज्ञाने ज्ञानमानिनः।

Īśa. u. 3 :
असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः॥

VI.47. वातरशना य ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनः।

T.Ā. II 7.1, 'वातरशना ह वै ऋषय. श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनो बभूवुः'.
Also, T.Ā. I.21.3; 1.24; 1.31.6, 'ऋषयो वातरशनाः प्रतिष्ठा शतधा हि समाहितासो' etc.

VII.21. पुरुषत्वे च मां धीराः सांख्ययोगविशारदाः ।
आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपबृंहितम् ॥

Aita., Āranyaka II.3.2 (14), 'पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा, स हि प्रज्ञानेन सम्पन्नतमो, विज्ञातं वदति, विज्ञातं पश्यति, वेद श्वस्तनं, वेद लोकालोकौ, मर्त्येनामृतमीप्सति, एवं सम्पन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनायापिपासे एवाभिविज्ञानमिति'.

IX 13. यथेषुकारो नृपतिं व्रजन्तमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥

Mahābhārata Śāntiparvan 178.7 :

इषुकारो नरः कश्चिदिषावासक्तमानस ।
समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान् ॥

28. तैस्तैः पुरुषं विधाय etc. ।

Aita. u. II.2, 'ताभ्यो गामानयत् सुकृतं बतेति'.

X.12. आचार्योऽरणिराद्यः स्यादन्तेवास्युत्तरारणिः ।
तत्सन्धानं प्रवचनं विद्यासन्धिः सुखावहः ॥

(Tai. u. I.3.2), 'आचार्यः पूर्वरूपमन्तेवास्युत्तररूपम्, विद्या सन्धिः प्रवचनं सन्धानम्'.

30 लोकानां लोकपालानां मद्भयं कल्पजीविनाम् ।

Tai u. II 8

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥

XI.6. सुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ · कृतनीडौ च वृक्षे ।
एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नं ··· भूयान् ॥

RV. I 164.20, 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्य पिप्पलं स्वाद्वत्ति' etc.

13. केतुः ··· पादः पुनातु ··· न. ।

Cf. T.B. III.12.3.4, 'चरणं पवित्रम्' TĀ. X.1.11.

XX.30. भिद्यते हृदयग्रन्थिः ··· मयि दृष्टेऽखिलात्मनि ॥

Mundaka u. II.2.8, 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः ··· तस्मिन् दृष्टे परावरे'.

XXI 27. अग्निमुग्धा धूमतान्ताः स्वं लोकं न विदन्ति ते ।

Cf. Śruti (untraced) 'कश्चिद्वा अस्माल्लोकात् प्रेत्यात्मानं वेद अयमहमस्मीति, कश्चित् स्वं लोकं न प्रतिजानाति अग्निमुग्धो हैव धूमतान्त इति'.

Addendum

III.15.1. प्राजापत्यं हि तत् तेजः परतेजोहनं द्विति।

Apa. Śr. Sūtra. XVI.30.1, 'शत्रुहणममित्रहणं भ्रातृव्यहणं असुरहणं त्वैन्द्रं वज्रं सादयामि' V.S. V.23, 'रक्षोहणं वलगहनं वैष्णवीम्'.

X.87.34. आत्मनि सर्वरसे।

Mundaka u. II 2.7, 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' Bṛha. u. IV.3.32 'एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति'.

X.87.36. भ्रमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान्।

Cf. RV. X.82.7 :

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद् युष्माकमन्तरं बभूव।

नीहारेण प्रावृता जल्प्याचासुतृप उक्थशासश्चरन्ति॥

Chā. u. VIII.1.6, 'तद् यथेह कर्मजितो लोक क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते'.

Appendix II

A few most striking Adages and Proverbs in Bhāgavata Purāṇa

1 X 22 26 भर्जिता क्वथिता धाना प्रायो बीजाय नेष्यते।
Corresponding to 'दग्धबीजन्याय'

2 XI.9.13 यथेषुकारो नृपतिं व्रजन्तमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे।
Cf. Mahabhārata, Sānti Chap 178 (It is the origin of इषुकारन्याय)

3. XI 9 28 तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देवः।
Corresponds to Bengali 'सबार उपरे मानुष सत्य' (Caṇḍidāsa)
vide, A Āraṇyaka II 3 2, पुरुषे त्वाविस्तरामात्मा' etc
Cf. B P XI.7 22, 'तासां मे पौरुषी प्रिया'

4 XI 8.10 सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः।

5 IX 14 36 क्वापि सख्यं न वै स्त्रीणां वृकाणां हृदयं यथा।
Cf RV. X.95.15, 'न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति। सालावृकाणां हृदयान्येता॥'
Cf. English Proverb 'Frailty, thy name is woman' (Othello).

6 X.84.31 सन्निकर्षोऽत्र मर्त्यानामनादरकारणम्।
Cf Eng 'Familiarity breeds contempt'. Cf a modern Subhāsitam. 'अतिपरिचयादवज्ञा सन्ततगमनादनादरो भवति'

7 X.74 46 भावो हि भवकारणम्।
Cf. 'As we sow, so we reap'. 'यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी', 'भावग्राही जनार्दन' (slight modification of meaning)

8. X 84.11 नह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः।

9 Comp Proudhon's maxim "All property is theft" with the following
VII 14.8 यावद् भ्रियेत जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम्।
अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति॥

10 X.47 6 अन्येष्वर्थकृता मैत्री यावदर्थविडम्बनम्।

11. X 47.7 निःस्वं त्यजन्ति गणिकाः।

12. X.47.7 अधीतविद्या आचार्यम् (त्यजन्ति)।

Cf. 'स्नातो वैद्यं न पश्यति' Cf. Proverb, 'उपाध्यायश्च वैद्यश्च ··· कार्यान्ते तृणवत् स्मृता.' Cf. a modern Pro. (Bengali), 'काज फुरोले इ पाजी'.

13. VII.13.16 वित्तञ्चेहोद्यमवतां भोगो वित्तवतामिह्।

Cf. Rāmāyana, V 12.10, 'अनिर्वेदः श्रियो मूलम्', 'साहसे प्रतिवसति श्रीः'. Cf. English 'Fortune favours the brave', 'Nothing venture, nothing have'.

14. VII.11.20 सत्यानृतञ्च वाणिज्यम्।

Taken from Manusamhitā IV.6. Cf. Rājaśekhara's Kāvyamimānsā, 'नास्त्यचौरो कविजनो नास्त्यचौरो वणिग्जनः'.

15. VII.12.9 नन्वग्निः प्रमदा नाम, घृतकुम्भसमः पुमान्।

Cf. Pañcatantra (with a slight variation), 'घृतकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमान्'.

16. IV.31.14 यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः।

17 V.4 15 यद् यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः।

18. XI 18 16 मनःपूतं समाचरेत् (Manusamhitā VI.46.)।

19. I.13.10 तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता।

20. VI.15.3 यथा प्रयान्ति संयान्ति स्रोतोवेगेन बालुकाः।
संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तथा कालेन देहिनः॥

21. VI.18.71 अर्थबुद्धिर्न धर्मदृक्।

22. VII.2.49 नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभावः।

Cf. Hitopadeśa 'अतीत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते' etc. also, III.56, 'स्वभावो दुरतिक्रमः' (ibid). Cf also B.P. X.16.56, 'स्वभावो दुस्त्यजो नाथ लोकानां यदसद्ग्रहः.'.

23. VII.5.37 छिन्द्यात् तदङ्गं यदुतात्मनोऽहितम्।

Cf. Raghuvamśa, I. 'त्याज्यो दुष्टोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता'.

24. VII.6.1 दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्थदम्।

25. VII.8.4 सर्पः पदाहत इव श्वसन् प्रकृतिदारुणः।

A beautiful simile.

26. XI.8.44 आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम्।

27. XI.9.1 परिग्रहो हि दुःखाय।

28. VII.14.13 कृमिविड्भस्मनिष्ठान्तं क्वेदं तुच्छं कलेवरम् ।

29. X.39.19 संयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः ।
तांश्चाकृतार्थान् वियुनङ्क्ष्यपार्थकम् ॥
Cf. Harsacaritam 'कृत्वालोकं तरला तडिदिव वज्रं निपातयति' (u. 5)
also uttararāmacaritam IV.15 :
'पुनरकाण्डविवर्तनदारुणः । परिशिनष्टि विधिर्मनसो रुजम् ॥'

30. XI.17.42 ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते ॥

31. X.5.25 नैकत्र प्रियसंवासः सुहृदां चित्रकर्मणाम् ।
ओघेन व्यूह्यमानानां प्लवानां स्रोतसो यथा ॥

32. X.4 38 रिपुर्महान् बद्धचलो न चाल्यते ।

33. X 4 46 हन्ति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ।
Cf. Raghuvamśam I, 'प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः'.

34. X.54.11 न प्रियाप्रिययो राजन् निष्ठा देहिषु दृश्यते ।

35. X 44 12 एवमीश्वरतन्त्रोऽयमीहते सुखदुःखयोः ।

36 X 54 38 स्वकृतभुक् पुमान् ।
Cf Eng 'As we sow, so we reap' etc

37. IX.24 56 :
यदा यदा हि धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च पाप्मनः ।
तदा तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः ॥

38. VII 13.17 न ते शयानस्य निरुद्यमस्य ब्रह्मन् नु हार्थः ।

39. VI.10.32 जातस्य मृत्युर्ध्रुव एव सर्वतः ।
X.1.38 अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ।
Cf. B. Gita II 27, 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च'.

40. X.1.50 गतिर्धातुर्दुरत्यया ।
Cf. English Proverb 'Man proposes, God disposes', 'Inscrutable are the ways of God'.

41. X 4.38 आमयोऽङ्गे समुपेक्षितो नृभिर्न शक्यते रूढपदश्चिकित्सितुम् ।

42. X 5.30 नूनं ह्यदृष्टनिष्ठोऽयमदृष्टपरमो जनः ।
Cf. the familiar proverb 'यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा'.

43. X.7.31 हिंस्रः स्वपापेन विहिंसितः खलः ।

44 VII 2 21 भूतानामिह संवासः प्रपायामिव ।

45. VII.15.17 सदा सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ।

46. VII.15.17 शर्कराकण्टकादिभ्यो यथोपानत्पदः शिवम् ।

47. IX.4.68 साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् ।

48. IX.6.29 अहो दैवबलं बलम् ।

49. X.47.47 परं सौख्यं हि नैराश्यम् ।

50. III 30.29 अत्रैव नरकः स्वर्ग इति प्रचक्षते ।

51. III.30.2 यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखहेतवे तं तं धुनोति भगवान् ।

52. V.18.3 अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितम् ।
घ्नन्तं जनोऽयं हि मिषन् न पश्यति ॥

53. VIII.7.39 प्राणैः स्वैः प्राणिनः पान्ति साधवः क्षणभङ्गुरैः ।

54. II.1.36 वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रम् ।
The birds are the glorious artistic manifestations of the Lord.

55. IV.4.18 जग्धस्य मोहाद्धि विशुद्धिमन्धसो ।
जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रचक्षते ॥

56 IV.8.34 मैत्रीं समानादन्विच्छेत् ।
Cf 'विवाहश्च विवादश्च तुल्ययोः'. Cf. X.60 15, 'ययोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भवः । तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित् ।'

57. V.18.23 क ईश्वरस्येहितमूहितुं विभुः ।

58. VI.17 19 नैवात्मा न परश्चापि कर्ता स्यात् सुखदुःखयोः ।
Cf Yogavāsiṣṭha 'सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता' etc.

59 VII.2.37 यत्रागतस्तत्र गतं मनुष्यम् ।
स्वयं सधर्मा अपि शोचन्त्यपार्थम् ॥

60 VII.5 6 बुद्धिर्बालानां भिद्यते परबुद्धिभिः ।

61 IV 20 14 अरक्षिता करहारोऽघमत्ति ।

62. I.16.7 किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्ययः ।

63. VIII.19.27 वित्तं यावत् प्रयोजनम् ।

64. X.4 21 सर्वः स्वकृतं विन्दतेऽवशः ।

65. X.50.20 न वै शूरा विकत्थन्ते दर्शयन्त्येव पौरुषम् ।

66. VIII 17.20 सर्वं सम्पद्यते देवगुह्यं सुसंवृतम् ।

67 X 12.15 प्राणे गते यर्पांतु दा नु चिन्ता ।

68 V 1 14 सर्वं वहामो बलिमीश्वराय प्रोता नसीव द्विपदे चतुष्पद ।

69 IV 17 20 प्रहरन्ति न वै स्त्रीषु कृतागःस्वपि जन्तव ।

70 VIII 19 22 त्रिभि क्रमैरसन्तुष्टो द्वीपेनापि न पूर्यते ।

71 VIII 20 4 न ह्यसत्यात् परोऽधर्म ।

72 VIII 7 44 तप्यन्ते लोकतापेन साधव प्रायशो जना ।

73 IV 26 15 न तथैतर्हि रोचन्ते गृहेषु गृहसम्पद ।
यदि न स्याद् गृहे माता पत्नी वा पतिदेवता ॥

74 XI 8 28 निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसि ।

75 XI 17 42 ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्राय तपसे चेह ।

76 IX 4 69 साधुषु प्रहितं तेज प्रहर्तु कुरुतेऽशिवम् ।

77 IX 5 15 दुष्कर को नु साधूनां दुस्त्यजो वा महात्मनाम् ।

78 X 48 30 देवा स्वार्था न साधव ।

79 X 48 31 (न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामया ।)
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधव ॥

80 X 82 20 ईशस्य हि वशे लोक कुरुते कार्यतेऽथवा ।

81 X 14 53 जीर्यत्यपि देहेऽस्मिन् जीविताशा बलीयसी ।

Cf Mahābharata, Vanaparvan (अजगरपर्व)

अहन्यहनि भूतानि यान्ति यममन्दिरम् ।
शेषा स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्यमत परम् ॥

82 VI 12 7 युयुत्सता जय सदैकत्र न वै परात्मनाम् ।

83 X 33 29 तेजीयसा न दोषाय वह्ने सर्वभुजो यथा ।

84 X 24 16 स्वभावतन्त्रो हि जन स्वभावमनुवर्तते ।

85 X 1 18 16 सत्यपूता वदेद् वाचम् ।

86 X 7 31 (हिंस्र स्वपापेन विहिंसित खल ।)
साधु समत्वेन भयाद्विमुच्यत ॥

Cf Bible ' By the sword shall you perish '

87 X 8 [illegible] महद्विचलनं नृणां गृहिणां दीनचेतसां नि श्रेयसाय ।

88 X 10 13 आत्मौपम्येन भूतानि दरिद्र परमीक्षते ।

89 VIII 9 29 सर्वस्य तद्भवति मूलनिषेचनं यत् ।

90. I 19 8 प्रायेण तीर्थाभिगमापदेशैः स्वयं हि तीर्थानि पुनन्ति सन्तः ।
91 VIII 19.26 यदृच्छालाभतुष्टस्य तेजो विप्रस्य वर्धते ।
92. VIII 8 21 धर्मः क्वचित् तत्र न भूतसौहृदम् ।
93 VIII 9 10 शालावृकाणां स्त्रीणाञ्च स्वैरिणीनां सख्यान्याहुरनित्यानि ।
94 IX 19 17 बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति (Manusmrti II 215) ।
95 IX 19 14 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति (Manu, II 94) ।
96 VI 18 41 हृदयं क्षुरधाराभं स्त्रीणां को वेद चेष्टितम् ।
Cf 'स्त्रियाश्चरितं ' देवा न जानन्ति कुतो मनुष्याः'
97 X 60 14 प्रायेण न ह्याढ्या मां भजन्ति सुमध्यमे ।
98 IX 4 70 तपो विद्या च दुर्विनीतस्य कल्पेते कर्तुरन्यथा ।
99 VIII 19 38 सत्यमोमिति यत् प्रोक्तं यन्नेत्याहानृतं हि तत् ।
100. VII 14 38 तस्मात् पात्रं हि पुरुषो यावानात्मा यथेयते ।

Appendix III

Index of Important Archaic, Vedic, un-Pāṇinian and Rare Words

(*Figures refer to the pages of the book*)

आ

Appendix IV

Subject Index

N.B. —(i) *Only important points touched upon or discussed in the notes are included herein*

(ii) *The figures refer to the pages of this volume.*

(iii) *The order followed is that of the English alphabet in the case of the headings.*

Bhagavata 52

Bibliography

Books

A Grammatical Dictionary of Sanskrit (Vedic), Sūryakanta, 1953.

Aitareya Brāhmana 2 vols (Anandasram edn. with Sāyaṇa's comm), Aitareya upaniṣad.

Amarakoṣa with Ksīrasvamin's com., Oriental Book Agency, Poona, 1941.

Āpastamba Śrautasūtra.

Āpastamba Gṛhya sūtra.

Āśvalāyana Śrauta and Gṛhya sūtras.

Atharva Veda Saṁhitā, Svādhyāyamandala, Pardi, 1957.

Bhagavadgītā, Nirnaysāgara edn , 1927.

Bhāgavata Purāna, with Śrīdhara's com. Vangabasi edn. (Cal.), Gorakhpur Press, edn. and Paṇḍita Pustakālaya, Kāśī.

Bloomfield, A Vedic Concordance.

Bṛhadāraṇyaka upaniṣad.

Burrow, The Sanskrit Language, London.

Chāndogya upaniṣad.

Chaman Lal, Hindu America, V.V.R.I, Hoshiarpur.

Dhātupāṭha of Pāṇini.

Jacob, A Concordance to the Principal upaniṣads.

Kaṭha upaniṣad with Śaṁkarabhāṣya.

Kāṭhaka saṁhitā, ed. Satvalekar, 1943.

Manusmṛti, with Kullūka's comm., Nirnayasāgar Press.

Mahābhārata, ed. Haridāsa Siddhānta vāgīśa.

Mahābhāṣya of Patanjali.

Nirukta with Durgācārya's com , Nirṇayasāgara ed.

Naiṣadhacarita of Śrīharṣa, Handique, Poona, 1956.

Prākṛtaprakāśah, edn. with com., Kunhan Raja, Adyar.

Rāmayana with comm of Tilaka, Nirnayasāgara edn

Ṛgveda samhitā, Svādhyāyamandal, Pardi, 1957

S K Chatterji, Indo-Aryan and Hindi, Calcutta, 1960

Sastri, Cārudeva, Sabdāpaśabdavivekah'

Sāmaveda Samhitā

Satyavrata, The Ramāyaṇa—A Linguistic Study

Śatapatha Brāhmaṇa with Sāyaṇabhāṣya and Harisvāmibhāsya, Gangavishnu Srikrishnadas, 1940

Siddhānta Kaumudi with Balamanoramā

Siddhānta Kaumudi with Tattvabodhini, Nirṇayasagara Press

Śvetaśvatara upaniṣad

Śukdeva's com (Siddhantapradipa) on Bhagavata Purāṇa, ed Dhanañjaya Das

Taṇḍya Brāhmaṇa, with Sāyaṇa's comn

Taittiriya Āraṇyaka, with Sāyaṇa s comm , Anandasram, Poona

Taittiriya Brāhmaṇa

Taitttiriya Samhita, ed by Satvalekar, 1957

Taittiriya upaniṣad, Nirṇayasāgar edn

The Sphinx speaks, Singhal

The Etymologies of Yāska Siddheshwar Varmā, V V R I , Hoshiarpur

Uṇādisūtra, with com

Uttararāmacaritam of Bhavabhūti, with Nārāyaṇa's com Sri Balamanorama Press 1932

Vaidika Padānukramakoṣa, vol V, Part I (V V R I)

Vajasaneyisamhitā with Uvata and Mahidhara bhāṣya, Nirṇayasāgar edn

Vaidikakoṣah, Hamsarāja, Lahore, 1926

Viṣṇu Purāṇa, ed Pancanan Tarkaratna, Bangabasi, Calcutta

Yajñatatvamimāṃsā, Cinnasvami Sastri, Calcutta

Papers

Devasthali G V 'Epithets of the Rbhus in Ṛg-veda'

Keith A B 'Archaisms in the Rāmāyaṇa' Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, vol 1910

Mañjuṣā, edited by K C Chatterji, Calcutta

Śarma Biswas, A T 'On some Vedic and archaic words in the Bhāgavata Purana Prof B K Barua Commemoration Volume, AIOC, Gauhati, 1966

Rāmāyana with comm. of Tilaka, Nirnayasāgara edn.

Ṛgveda samhitā, Svādhyāyamaṇḍal, Pardi, 1957.

S K. Chatterji, Indo-Aryan and Hindi, Calcutta, 1960

Sastri, Cārudeva, Śabdāpaśabdavivekah'.

Sāmaveda Samhitā

Satyavrata, The Rāmāyana—A Linguistic Study.

Śatapatha Brāhmaṇa with Sāyaṇabhāṣya and Harisvāmibhāsya, Gangavishnu Srikrishnadas, 1940.

Siddhānta Kaumudi with Bālamanoramā

Siddhānta Kaumudi with Tattvabodhinī, Nirṇayasāgara Press.

Śvetāsvatara upaniṣad

Śukdeva's com (Siddhantapradipa) on Bhagavata Purāna, ed. Dhanañjaya Das

Taṇḍya Brāhmana, *with* Sayaṇa's comn

Taittiriya Āraṇyaka, with Sayana's comm., Anandasram, Poona.

Taittiriya Brāhmana

Taitttiriya Samhitā, ed by Satvalekar, 1957

Taittiriya upaniṣad, Nirṇayasagar edn

The Sphinx speaks, Singhal

The Etymologies of Yaska, Siddheshwar Varmā, V V R I., Hoshiarpur.

Uṇādisūtra, with com

Uttararāmacaritam of Bhavabhūti, with Nārāyaṇa's com Sri *Balamanorama Press, 1932*

Vaidika Padānukramakoṣa, vol V, Part I (V.V R I)

Vajasaneyisamhitā with Uvaṭa and Mahīdhara bhāṣya, Nirṇayasagar edn

Vaidikakoṣah, Hamsarāja, Lahore, 1926

Viṣṇu Purāna, ed. Pancanan Tarkaratna, Bangabasi, Calcutta

Yajñatatvamīmāmsā, Cinnasvami Sastri, Calcutta.

Papers

Devasthali G.V. 'Epithets of the Ṛbhus in Ṛg-veda'.

Keith A.B. 'Archaisms in the Rāmāyaṇa' Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, vol. 1910.

Mañjuṣā, edited by K.C. Chatterji, Calcutta.

Śarma Biswas, A.T. 'On some Vedic and archaic words in the Bhāgavata Purana. Prof. B.K Barua Commemoration Volume, AIOC, Gauhati, 1966.

Additions & Corrections

A Additions

Page	*Verse*	*Line*	
53	26	19–20	Read . 2 7 1, 'यदा धृतस्मिन्नु दरमन्तर कुरुते' etc "but this is doubtful and etc "
,,	,,	21	Add after 'examination', the text given above is the correct one and not those in extant printed edns Sankara's com has been mutilated by ignorant scribes
192	27	Add,	'Cf VII 14 8, 'यावद् भ्रियेत जठर तावद् स्वत्व हि देहिनाम्'

B. Corrections

Page	*Verse*	*Incorrect*	*Correct*
5	26	यथाविदास्तिन	यथाविदासिन
7	8	(v l अपीज्य)	(v l अपी॰य)
7	29	प्रमप्य	प्रमप्य
8	40	वियुनाक्ति	वियुनक्ति
,	,,	शोचोः	शो॰री
14	14	जलस्थल नभ	जलस्थलनभ
22	footnote	B P X 11 52 2	X.52.2
41	21	शैण्डिरम्	शौण्डीरम्
43	22–23	Delete Śruti	
44	35	उत्क्षुनोपि	उत्सुनोपि
45	18	त्रिशतपरिपर्ं	त्रिशतं परिपर्ं
50	32	पूर्ं मह	पूर्ंमहं
53	30	रूपभेदविद्	रूपभेदविद्

Page	Verse	Incorrect	Correct
59	35	विरंजेव	विरजेन
,,	,,	P V 4.41	P. V 4 51
60	19	1	19
69	26	समातु । समातुः	समातुः । समातृ
70	26	समागा	समाग्रा
71	50	genetive	genitive
,,	3	Eover	Cover
,,	5	द्वं	ध्वं
,,	35	अर्धरात्द्रलाय्	अर्धराद्धालाद्
,,	,,	द्रवा धनेन	ड्वाधनेन
,,	35	vidh	violate
77	15	Acc. शरीरम्	Acc to शारीरम्
,,	31	खटे	खेट
78	17	तस्या अन्वर्हित	तस्मा अन्तर्हित
84	68	अकुतश्चिभया	अकुश्चिद्भया
85	14	√अद्द	√अट्ट
,,	14	अद्दाल	अट्टाल
86	39	kevatl	kevalı
,,	5–6	न्यघ्नत्	न्यहनत्
87	15	(beñ)	(beṅ)
,,	1	इन्द्र	इनु
,	,,	adventitions	adventitous
88	6	कृपण	कृपण
89	23	अनुपया	अनुपथा
92	53	probabe	probable
93	38	भिपकतमम्	भिपक्तमम्
95	12	bhavet, bhūyāt	bhavet = bhūyāt;

Page	*Verse*	*Incorrect*	*Correct*
97	16	स्याद्दस्यनश्नतन्यो	स्याद्दस्यनश्नन्न्यो
98	29	क्वेल्यादिभि	क्वेल्यादिभि
101	३	Gk Su Pov	§uPov
,,	,,	lengthened	shortened ...
,	,,	भच्छुरिका	भाच्छुरिका
104	4	क्लेशाद्	क्लेशद्
107	19	Pa	Ra
115	22	स्तणुल	स्तण्डुल
124	8	भूया cf.	भूया of
133	15	पुत्रावतीर्ह	पुतावतीर्हि
137	2	समाम्	सभाम्
139	27	पिबते	पिबते.
145	7	kueth	kutch
146	41	Delete	'तता'
,,	,,	तत तत पितामह	ततत = पितामह'
147	5	as contrast	as a contrast
156	9	सश्चात	सद्यात
159	1	Ks 27 20,	Ks 27 7.20,
,,	1	Mahrka	Mehrka
160	46	Delete 'the' after 'of' and read 'Sunahsepha	
167	18	विरश्चि	विरिञ्च
176	9	उद्यानमृतुमन्नम	उद्यानमृतुमन्नाम
177	26	Delete 'un Pa'	
180	19	Bhawe soma	Bhawe soma
191	4	अग्निर्वैदेवाना	अग्निर्वै देवाना
,,	5	श्रोणा नक्षत्राम्	श्रोणा नक्षत्रम्
,,	,,	च्छ्रोणायै	च्छ्रोणायै
192	27	यावत् प्रयोजनम्	यावत्प्रयोजनम्
,,	34	Delete 'cf VII 14 8 यावद् ' दहिनाम्'	

Page	Verse	Incorrect	Correct
1 3	43	मिथुनी करोति	मिथुनीकरोति
194	11	anamaly	anomaly
198	41	semāsānta tac	samāsānta ṭac
,,	,,	ānyiṣyāmi	ānayiṣyāmi
199	26	अङ्गिरः सुतः	अङ्गिर·सुतः
207	11	वस्तु	वसतु
,,	,,	Delete 'for' after Active	
209	5	घ्नत्	घ्नत
210	4	ellipticai	elliptical
,,	43	parti	prati
211	12	voe.	voc.
219	4	on some	On some
222	20	Rama	Rāma
227	60	Mohrājaparājaya	Moharājaparājaya
237	46	क्ष्वेलया	क्ष्वेल्या
243	26	कृष्णलीलानुगायती:	कृष्णलीला नु गायती:
245	8	divotional	devotional
248	22	यज्ञविधेरेह ह	यज्ञनिधेरहह
249	22	apartures	apertures
	28	भवद्नुग्रह मन्ये	भवनुग्रह ईश मन्ये
251	20	धन्यना जिग्नयेम	धन्वनाजिग्नयेम
253	3	कौशोरा.	कैशोरा:
256	33	पृवद्न्तः	पृवद्न्तः
260	38	New	Neu.
261	2	Brāhamana	Brāhmana
273	above	Chapter XLV	Chapter LXV
278	36	न दृश्च	नद्युवश्च
280	29	See, X.15.16	See, X.75.16

Page	*Verse*	*Incorrect*	*Correct*
285	37	to connected	to be connected
292	14	ट्रिपे	ट्रिप
"	43	viraātaparva	Virāṭaparva
301	27	पशूनिरगिरा	पश्वनिर गिरा
"	"	शिरोनिर्भृते	शिरो निर्भृतेः
305	53	धमत् √धन्	धमत् √धृत्
"	"	V.V 34 3	Ṛv V 34 3
306	17	निष्नस	निष्टनसे
311	45	मृत्ये मृत्युम्	मृत्योर्मृत्युम्
317	12	प्रतिपत्नीवत्	प्रतिपत्निवत्
318	37	उषिज्	उशिज्
"	"	उषिक वष्टेः	उशिक वष्टे
321	6–7	स्वन्	स्वन
328	4	तुरापाद्	तुरापाट्
330	27	explain	explan
333	24	सगोत्राः	सगोत्रा , 'बन्धवो'
"	51	कतस्मै	कतमस्मै
341	9	bathu	baṭu